

Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004

REGIONÁLNE DEJINY A DEJINY REGIÓNOV

UNIVERSUM

Prešov, 2004

Zostavili: Martin Pekár, Patrik Derfiňák

Redakčná rada:

PhDr. Milan Belej, CSc., prof. ThDr. Imrich Belejkaníč, CSc., PhDr. Viera Hu-
dečková, CSc., doc. PhDr. Imrich Michnovič, CSc. (predseda), PaedDr. Martin
Pekár (výkonný redaktor), PhDr. Milan Podrimavský, CSc., prof. PhDr. Peter
Švorc, CSc., doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc., Mgr. Peter Zmátlo, PhD.

Autori:

Prof. PhDr. et Dr. h. c. Július Alberty, CSc., PhDr. Milan Belej, CSc., prof. ThDr.
Imrich Belejkaníč, CSc., doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc., PaedDr. Pat-
rik Derfiňák, PhDr. Marek Havrila, PhD., prof. PhDr. Roman Holec, CSc., prof.
PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc., PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD., Mgr. Vojtech
Kárpáty, prof. PhDr. Peter Kónya, PhD., Univ.- Prof. Dr. Albert Kotowski, PhDr.
Mária Kračunová, PhDr. Martin Lipka, PhD., Ing. Renáta Madzinová, PhDr.
Peter Mičko, doc. PhDr. Imrich Michnovič, CSc., PaedDr. Martin Pekár, Ao.
Univ.- Prof. Dr. Karl Schwarz, prof. PhDr. Leon Sokolovský, CSc., PhDr. Mi-
chal Šmigel, prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., Ing. Juraj Tej, CSc., Mgr. Anna Tká-
čová, PhDr. Darina Vasil'ová, PhD., Mgr. Peter Zmátlo, PhD.

Za obsah príspevkov zodpovedajú jednotliví autori.

Recenzenti: Doc. PhDr. Ján Mojdis, CSc.
Doc. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Táto publikácia vyšla v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/9214/92.

© Katedra dejín FHPV PU v Prešove, 2004.

ISBN

OBSAH

ŠTÚDIE

M. Bodnárová Vzťah všeobecných a regionálnych dejín	9
Z. Jirásek Regionální dějiny v kontextu dějin národních i obecných (na příkladě historického výzkumu Slezska)	13
P. Švorc Regionálne dejiny 19. a 20. storočia na Slovensku a slovenská historická spisba	18
M. Belej Možnosti využitia archívnych fondov v štátnych archívoch na Slovensku pri výskume regionálnych dejín od polovice 19. storočia	27
R. Holec Osobnosť a región (metodologické úvahy)	38
J. Tej Periodizácia vývoja vidieckeho priestoru na Slovensku	48
L. Sokolovský Historické aspekty v lokálnom a regionálnom povedomí (na príklade Gemera-Malohontu a Novohradu)	59
P. Zmátlo K problematike spracovania kultúrnych dejín v regionálnom rozmere (na príklade historického Spiša)	67
N. Jurčišinová Slovenská ústredná tlač o živote a diani v Šarišskej a Spišskej župe začiatkom 20. storočia	84
J. Alberty Regionálna história nie je iba historiografia (so zreteľom na stredné Slovensko)	93
M. Havrila - M. Lipka - I. Michnovič Podiel slovenských muzeálnych zborníkov na rozvoji regionálnej historiografie v rokoch 1945 – 1989 (s prihliadnutím na východoslovenské múzeá)	109
P. Kónya K problému výskumu miestnych dejín zemplínskych mestečiek a obcí	124
P. Derfiňák Gregor Berzevici a región Spiša	133
M. Kračunová Hospodárske a sociálne aspekty Záborského publicistiky	143

D. Vasiľová	
Problematika Prešovského kolégia Potiského dištriktu ev. cirkvi a. v. rokov 1850 – 1918 v archívnych prameňoch a odbornej literatúre	171
R. Madzinová	
Peňažníctvo prvej polovice 20. storočia v Prešove	183
M. Pekár	
Politický systém prvej SR so zreteľom na postavenie regiónu (štruktúrna analýza s príkladom Šarišsko-zemplínskej župy)	195
P. Mičko	
Prevzatie drevárskeho závodu v Turanoch nemeckým kapitálom a jeho činnosť v rokoch 1940 – 1945	213
V. Kárpáty	
Pohotovostný oddiel Hlinkovej gardy Prešov	223
M. Šmigel'	
Opcia a presídlenie obyvateľov východného Slovenska do ZSSR na jar roku 1947 s ohľadom na metodologické východiská výskumu	231
A. Tkáčová	
Stav výskumu rómskej menšiny v okrese Košice-okolie v regionálnych dejinách	249
ROZHEADY	
I. Belejkanič	
Niektoré otázky cirkevných dejín stredoveku vo svetle najnovšej historickej literatúry	259
K. Schwarz	
Staat und Kirche im Donau- und Karpatenraum in historischer Perspektive / Štát a cirkev v podunajskom a karpatskom priestore v historickej perspektíve	277
A. Kotowski	
Die Krisen des Kommunismus in der Tschechoslowakei und in Polen. Gemeinsamkeiten und Unterschiede / Krízy komunizmu v Československu a v Poľsku. Spoločné znaky a rozdiely	293
KRONIKA, RECENZIE, GLOSÝ	203

CONTENTS

ARTICLES

M. Bodnárová The relationship between regional and general history	9
Z. Jirásek Regional history in the context of national and general history (illustrated by historical research of Silesia)	13
P. Švorc Regional history of the 19 th and 20 th centuries in Slovakia and the Slovak historical writings	18
M. Belej The use of archive documents in state archives in Slovakia for the purposes of research in regional history from the half of the 19 th century	27
R. Holec Personality and the region (methodological considerations)	38
J. Tej Periodization of development of the rural area in Slovakia	48
L. Sokolovský Historical aspects in establishing self-awareness of local and regional communities (illustrated by Gemer-Malohont and Novohrad regions)	59
P. Zmátlo Regarding problems encountered when studying cultural history in a regional context (illustrated by the historical Spiš)	67
N. Jurčíšínová Central Slovak press about the life and events in Šariš and Spiš counties at the beginning of the 20 th century	84
J. Alberty Regional history is not only a historiography (with regard to the region of central Slovakia)	93
M. Havrila - M. Lipka - I. Michnovič The share of the Slovak museum periodicals in the development of the regional historiography during the years 1945 – 1989 (with regard to the museums in the eastern Slovakia)	109
P. Kónya Regarding the research of the local history of towns and villages of Zemplín	124
P. Derfiňák Gregor Berzevici and the region of Spiš	133
M. Kračunová Economic and social aspects of journalistic activities of Záborský	143

D. Vasiľová	
Evangelical a. c. college in Prešov during the years 1850 – 1918 in the archive sources and scholarly literature	171
R. Madzinová	
Bank system of the first half of the 20 th century in Prešov	183
M. Pekár	
Political system of the first Slovak republic with regard to the status of the region (the structural analysis illustrated by the example of the Šariš-Zemplín county)	195
P. Mičko	
The takeover of wood-processing plant in Turany by German capital and its activities during the years 1940 – 1945	213
V. Kárpáty	
Flying squads of Hlinka's Guards in Prešov	223
M. Šmigel'	
The option and replacement of the inhabitants of eastern Slovakia to the Soviet Union in the spring 1947 regarding the methodological basis of the research	231
A. Tkáčová	
The state of the research of Roma minority in the district of Košice-surroundings in the regional history	249
HORIZONS	
I. Belejkanič	
Some questions from the ecclesiastical history of the Middle Ages in the light of the current historical literature	259
K. Schwarz	
State and church in the region of Danube and Carpathes in historical perspective	277
A. Kotowski	
Crises of communism in Czechoslovakia and Poland. Common features and distinctions	293
CHRONICLE, REVIEW, ANNOTATIONS	203

ŠTÚDIE – ARTICLES

VZŤAH REGIONÁLNYCH A VŠEOBECNÝCH DEJÍN

MILOSLAVA BODNÁROVÁ

BODNÁROVÁ, M.: The relationship between regional and general history. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 9 – 12.

With regard to the general history the regional history does not represent an independent research discipline. Rather it is an integral part of the historical science and forms the part which is focused on the investigation of the history of the parts of the society smaller than the state. The object and methods of regional history along with methodological and methodical principles are identical with those of the historical science. In spite of the fact that regional historical research in Slovakia is developed it is necessary to consider the quality of publications focusing on regional problems since it is only a high-quality regional historiography which can enrich the synthetical rendition of national or state history.

História je veda, ktorá skúma minulosť ľudskej spoločnosti v určitom čase a priestore, v celej jej komplexnosti a konkrétnosti, od jej vzniku až po súčasnosť a v záujme poznania zákonitosti jej vývoja. Typické pre historiografiu je, že predmetom jej záujmu je ľudská spoločnosť ako celok, všetky aspekty a prejavy jej mnohotvárnej existencie a aktivity. Skúma spoločnosť v časovopriestorovom vývoji a v konkrétnom priebehu, v celej zložitosti a súvislostiach historického procesu. História ako veda je systémom poznatkov, ktoré odrážajú objektívny svet minulosti ľudskej spoločnosti.

Historiografia sa ako každá veda určitým spôsobom špecializuje. Z vecného hľadiska delíme históriu na základe jednotlivých oblastí činnosti ľudskej spoločnosti, napr. na politické, hospodárske dejiny, dejiny medzinárodných vzťahov, dejiny kultúry, vedy a techniky a pod. Najbližšie je historiografii členenie z časového hľadiska, pretože jedným z základných princípov histórie je sledovanie vývoja ľudstva v časovej postupnosti, pričom jednotlivé časové úseky sú dané dôležitými medzníkmi vo vývoji ľudskej spoločnosti.

Z hľadiska priestorového, územného rozoznávame dejiny všeobecné, národné a regionálne, avšak aj dejiny jednotlivých kontinentov, ich častí, vzťahov medzi jednotlivými štátmi alebo skupinami štátov. Regionálnu históriu chápeme ako jednu zo špecializácií všeobecnej histórie v rámci jej územného členenia na dejiny sveta, svetadielov, štátov a národov a nakoniec aj menších územne vymedziteľných jednotiek. Regionálna historiografia skúma vývoj spoločenských pospolitostí na území menšom ako zaberá štát alebo národ; či už ide o kraj, oblasť alebo jednotlivé obce a sídla. Nejde o mechanické rozčleňovanie ľudskej spoločnosti alebo lokalizovanie každého historického faktu, ale o historický vývoj časti ľudskej spoločnosti na určitom území.

Kritériá vymedzenia regiónu nie sú len územné a nemožno ich chápať len v geografickom zmysle. Môžu byť napr. ekonomické, sídelné, správne a i. Pre regionálnu historiografiu je špecifické to, že predmetom jej skúmania je vývoj regiónu. Pojem región je značne široký a všeobecne by sme ho mohli chápať ako územne vymedziteľnú oblasť. V tomto zmysle, ale z rôznych hľadísk skúma regióny množstvo iných vedeckých disciplín, napr. geografia, etnografia a pod. Z pohľadu historickej vedy je však najdôleži-

tejšie to, že história je spoločenská veda a predmetom jej výskumu je konkrétny výskum spoločnosti na danom území. Z tohto aspektu nie je historický región len určitým územím alebo geografickým prostredím, hoci geografické prostredie malo určujúci vplyv na stav a vývoj ľudskej spoločnosti. V histórii je región spoločenskou kategóriou. Predstavuje ho časť ľudskej spoločnosti, zloženej z rôznych skupín, ktoré žijú a pracujú na určitom území, a vzťahov, takže tvoria isté spoločenstvo.

Každý región je súčasťou väčšieho územného spoločenského celku, za ktorý je najčastejšie považovaný štát. Uvedené spoločenstvo je však len relatívne, pretože ľudská spoločnosť sa delí aj podľa množstva iných kritérií, napr. podľa národností, konfesie, sídelne, profesne a pod. Historiografia musí brať do úvahy, že územný rozsah každého regiónu sa vyvíjal a menil. Východisko výskumu tvorí dnešné regionálne a správne členenie, aj keď v historickom výskume je vždy potrebné prihliadať na princíp historickosti. V tomto prípade k rozsahu regiónu v skúmanom období.

Regióny majú svoju hierarchizáciu podľa veľkosti a to od najmenších, ako sú osady, obce, až po väčšie územné celky, ako sú okresy, kraje, v minulosti stolice (župy). To však neznamená, že v týchto regiónoch by mali geografické podmienky väčší význam v procese vývoja spoločnosti než v celej spoločnosti. Pre historiografiu nie je územné vymedzenie cieľom, ale len prostriedkom k presnejšiemu vymedzeniu predmetu a oblasti výskumu.

Rozhodujúci je obsah, sledovanie vnútorného vývoja v regióne a jeho súvislosti s celospoločenským vývojom. Územné ohraničenie regiónu nie je len predpokladom, ale taktiež výsledkom vedeckého výskumu. Základ tvorí konkrétna historická realita, avšak pri ohraničení územia je nutný i určitý kompromis, pretože jednotlivé zložky ľudskej existencie, ľudskej činnosti a jej vplyvu pôsobia v rozličnom smere a na rôzne vzdialenosti, takže len niektoré z nich majú regionálny význam a dosah.

Ak historik pristúpi k výskumu vývoja určitého regiónu ako celku, musí spojiť buď niekoľko hľadísk, alebo zvoliť jedno kritérium ako určujúce. Pretože nie je možné ohraničiť región súvislou líniou bez toho, aby sme porušili skutočné územné rozčlenenie určitej skutočnosti, ako najpraktickejšie sa javí vymedzenie regiónov pomocou územno-správneho členenia. Pre historiografiu je určujúci obsah regiónu a ten tvorí základ k určeniu jeho rozsahu.

Pre regionálne dejiny má mimoriadny význam vzťah k národným a celoštátnym dejinám. Regionálne dejiny chápeme ako organickú súčasť národných, štátnych dejín. Nejde tu o samostatný odbor ani o osobitnú vedeckú disciplínu, ide o časť národných či štátnych dejín. Regionálne dejiny majú v podstate taký istý predmet štúdia a používajú také isté metódy ako všeobecné dejiny. Odlišnosť spočíva v tom, že v regionálnej historiografii ide o výskum určitej špecificky, v tejto súvislosti územne vymedzenej časti dejín.

V prístupe k regionálnym dejinám sa vyskytujú dva nesprávne javy. Je to precenenie celku, sklon vidieť v regionálnych dejinách len ilustráciu národných či štátnych dejín alebo zbierku kuriozít z dejín určitej oblasti. Dochádza k tomu, že z historickej reality, dobových a miestnych podmienok sú vytrhávané len náhodné fakty a nimi sú obohatené výťahy z celoštátnych monografií a syntéz. Avšak mechanické je aj také chápanie regionálnych dejín, ktoré predpokladá, že dejiny národa a štátu sú vlastne zložené len z dejín jeho jednotlivých územných častí. Lokálpatriotické chápanie regionálneho historického bádania, v ktorom je región samostatným celkom, prináša popisné faktografické práce, ktoré bez súvislosti s celoštátnym vývojom nemôžu objasniť ani súvislosti o regióne. V prácach tohto druhu je možné stretnúť sa s romantickým videním minulosti kraja, prece-

ňovaním jeho úlohy a miesta v histórii národa. V takomto prípade história ako veda stráca svoj význam a historické bádanie prestáva plniť požiadavky vedeckého poznávania.

Vo všeobecnej rovine sa regionálne dejiny zaoberajú tým istým predmetom ako všeobecné dejiny. To zároveň znamená, že regionálne zameranému výskumu sú vlastné všetky postupy a techniky výskumu, ktoré využíva historiografia pri výskume všeobecných dejín. Predmetu a cieľom regionalistiky sú veľmi blízke snahy o využitie interdisciplinárneho výskumu. Regionálna historiografia využíva výsledky bádania napr. etnografie, demografie, sociológie, geografie, sociálnej psychológie, práva, urbanistiky, ekonómie, t.j. disciplín, ktoré vo vzťahu k historickej vede vystupujú v úlohe pomocných vied historických v širšom zmysle. Za pomocné vedy historické sa považujú preto, že pomáhajú správne pochopiť určitý historický jav a odhaliť niektoré hlbšie súvislosti.

Regionálne historické bádanie na Slovensku má bohatú tradíciu a široké autorské zázemie. Vychádzajú monografie, zborníky a odborné časopisy s regionálnou tematikou. Metodické problémy regionalistiky sa stali predmetom viacerých vedeckých sympózií. Na dôležitosť regionálnej historiografie bolo poukázané aj v referátoch XII. zjazdu SHS v r. 2001. Bez hlbkových sond do života spoločnosti v regiónoch, mestách, obciach nebude mať slovenská historiografia materiál na posunutie výskumu od úzkych elít k širokej pospolitosti. Konštatovalo sa, že chýbajú analytické práce z regionálnych dejín, ktoré by priblížili tzv. malé dejiny – drobné príbehy, každodenný život, tzv. históriu všedného dňa i systém práce miestnych a regionálnych orgánov štátnej správy. Východiskom je fundovaný a široký regionálny výskum. Na tento výskum však nebudú stačiť akademické a univerzitné pracoviská, potrebné je zapojiť všetky ostatné inštitúcie, napr. múzeá a archívy. Aj pri zbežnom sledovaní publikácií s tematikou regionálnych dejín zisťujeme, že v úrovni regionálnych dejín sú stále veľké rezervy. Mnohé práce z regionálnych dejín sú zaťažené romantizáciou minulosti, kronikárskou popisnosťou, nekritickým prístupom k faktom, izolovaným pohľadom, ktorý dejiny regiónu nevníma v súvislosti s národnými či štátnymi dejinami. Pretrváva nízka metodologická a remeselná úroveň regionálnych prác. Viac sa dbá na vonkajšiu úpravu a obrazovú vybavenosť publikácií, než na ich vedeckú a poznávaciu hodnotu. Popularizačný štýl výkladu nesmie ísť na úkor objektivity. Vydavateľstvá a zostavovatelia publikácií nevyužívajú dostatočne možnosti recenzného pokračovania, posudky sú mnohokrát len formálne. Pritom regionálna historiografia má popri poznávacej aj výchovnú funkciu. Publikácie s tematikou regionálnych dejín sú relevantnými skupinami ľudí čítané viac ako historické diela, zaoberajúce sa tematikou všeobecných dejín širšieho územného rozsahu. Zvýšený záujem vyplýva z toho, že dejiny regiónov sa zaoberajú skutočnosťami, ktoré sú určitej skupine čitateľov veľmi blízke a ich poznaním získavajú historický rozmer prostredia, v ktorom žijú a pracujú.

V závere možno povedať, že regionálna historiografia má svoje opodstatnenie a nemožno ju ponechať na ľubovôľu amatérov, pretože len kvalitná a vedecky náročná regionálna historiografia môže byť obohatením všeobecnej histórie.

Literatúra

- Cambel, S.: Regionálny výskum ako metodologický problém dejín socializmu. Historický časopis (HČ), 32, 1984, 2, s. 271-280.
- Bystrický, V.: K niektorým problémom vývoja historiografie na Slovensku v 90. rokoch 20. storočia. HČ, 50, 2002, 1, s. 10.

- Ivantyšinová, T.: O probléme kontinuity a diskontinuity historiografie všeobecných dějin na Slovensku. HČ, 50, 2002, 1, s. 102.
- Horváth, P.: Slovenská regionálna historiografia v 19. storočí. HČ, 29, 1981, 2, s. 217.
- Bartoš, J.: Metodologické a metodické problémy dejín obcí. HČ, 33, 1985, 5, s. 726-740.
- Bartoš, J. a kol.: Metodické otázky regionálných dějin. Praha 1981.
- Bartoš, J.: Jak psát dějiny. Praha 1984.
- Kováč, D.: Slovenská historiografia desať rokov po. Zámery a ich realizácia. HČ, 50, 1, 2002, s. 9.

Autor: Doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc.
Štátny archív Ministerstva vnútra SR
Slanská 31
080 06 Prešov 6

REGIONÁLNÍ DĚJINY V KONTEXTU DĚJIN NÁRODNÍCH A OBECNÝCH (na příkladě historického výzkumu Slezska)

ZDENĚK JIRÁSEK

JIRÁSEK, Z.: Regional history in the context of national and general history (illustrated by historical research of Silesia). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 13 – 17.

The study deals with the research of Silesia done by the Czech researchers after the Second World War. Research conditions were being created in three main phases – 1945 – 1948/1949, 1949 – 1989, 90s up to the present. It describes fundamental results of research and emphasizes the existence of several research centres dealing with this issue. The original, regionalist methodical scope was gradually replaced by the concept of regional history of Silesia in the context of the history of all the state. Presently the Silesian historical development is represented not only in its uniqueness but also in a full developed context of the national and European history.

O vztazích mezi dějinami jednotlivých regionů a státních celků bylo v české i slovenské historiografii publikováno množství studií. Danému problému se věnovala i celá řada nejrůznějších vědeckých konferencí a seminářů. Zvláště v 60. letech 20. století byli v této oblasti velmi aktivní mnozí badatelé spjatí s katedrou historie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, kde byl založen Kabinet regionálních dějin, jehož produkce výzkum historie regionů v tehdejší Československu nemalou měrou ovlivňovala.

Je přitom příznačné, že úvahy o regionálních dějinách byla frekventované především ve zmíněných 60. letech. Vlastivědná práce, jejíž byly regionální dějiny asi nejpodstatnější součástí, se počala vlivem měnící se struktury badatelů modifikovat. Odcházela tehdy totiž generace, v níž převažovali nadšení amatérští regionalisté, vyzbrojení sice znalostí známé příručky Františka Roubíka, nicméně bez odpovídajícího vyškolení v oboru.¹ Na jejich místo přicházeli především do okresních muzeí a dalších institucí okresního a krajského dosahu mladí absolventi vysokých škol. Ti i při zpracovávání regionálních dějin začali uplatňovat standardy, které byly v jejich představách vytvořeny v době vysokoškolského studia. Nelze ovšem přehlédnout i další skutečnost, jež vedla k vzepětí zmíněných diskusí. Bylo to samo klima 60. let charakterizované jednak obecnými liberalizačními trendy jednak konfrontací poválečných výsledků české a slovenské historiografie s tehdejšími evropskými i světovými trendy v metodologii i metodice historické vědy. V těchto souvislostech se přirozeně za takovýchto okolností byla vedena diskuse i o vztahu dějin regionů k dějinám národním. Nejen to. Dějiny národní byly konfrontovány se širšími dějinami Evropy.

Diskuse se vedly především na akademických pracovištích, často měly spíše teoretickou povahu. Nezůstaly však bez vlivu na konkrétní historická bádání. Přitom jejich dopad měl dlouhodobé tendence a v řadě momentů modeloval i konkrétní posuny v české a slovenské regionalistice. Nezapomínejme přitom, že i rámeček politických událostí, kte-

1 František Roubík: Příručka vlastivědné práce, Praha 1941, 127 s.

rými v poválečném období někdejší Československo, posléze i Česká a Slovenská republika procházely, se zpracování regionálních dějin dotýkal velmi silně, a to jak z hlediska tematických preferencí, tak i s ohledem na interpretaci dějinných událostí, které byly v jednotlivých pracích historiků zpodobovány.

V následujícím textu se tato obecná tvrzení pokusíme doložit na příkladě zpracování dějin Slezska, tedy především současného českého Slezska.² Toto území mělo totiž svá nepochybně historická specifika. Celé Slezsko bylo po dlouhou dobu součástí země Koruny české, jeho vývoj i právní podmínky se však v mnoha směrech odlišovaly od reality v Čechách a na Moravě. Navíc bylo vystaveno různým mocenským ambicím dalších sousedících státních útvarů. Stávalo se tak i předmětem širokých koncepcí evropské politiky a pochopitelně i sporů a konfliktů mezi řadou států na tomto kontinentě. V 17. – 20. století se Slezsko stalo nepřehlédnutelným objektem evropských politických a mocenských konfigurací mnohokrát. Od 19. století pak byly tyto skutečnosti podtrženy i střety povahy národnostní. Z hlediska námi sledovaného problému bylo tedy Slezsko regionem přímo modelovým.

Z hlediska historického výzkumu tohoto území lze v přístupu k němu odlišit po druhé světové válce zhruba tři etapy. První představují léta 1945 – 1948/1949, druhou 50. – 80. léta, třetí je tvořena od počátku 90. let a pokračuje i naší současností.³ Poznamenejme zároveň, že i sledovaná problematika vykazuje v jednotlivých časových úsecích jak prvky jisté kontinuity s obdobími předcházejícími, tak i silné prvky diskontinuity.

První etapa byla spjata s rozsáhlými poválečnými přeměnami v Československu. Historický výzkum Slezska byl ovlivněn především skutečností vyústění dlouhodobého česko – německého střetu řešeného odsunem německého obyvatelstva. Tím vzniklo rozsáhlé obecně kulturní vakuum, kdy německý pohled z českých zemí přestal prakticky existovat a kdy německé badatelské aktivity byly přesunuty zcela do prostředí krajského sudetského hnutí v západním Německu. České bádání sice z části navazovalo na předválečné nečetné tradice, především však reflektovalo nové skutečnosti a nové politické problémy.

V prvních poválečných letech se opíralo především o institucionální bázi obnovené Matice opavské, která znovu začala vydávat Slezský sborník. Na různých místech byl i v prostředí decizní sféry deklarován požadavek prokázání české přítomnosti ve Slezsku, rozloučení se s německou minulostí a akcentování odvěké přináležitosti regionu k českému státu. Kromě několika badatelů, kteří byli s touto problematikou spojeni již v době předválečné, se tématem počali zabývat lidé, kteří buď patřili k intelektuální skupině mezi novými osidlenci, či působili v různých vědeckých institucích na Moravě či v Čechách. Problematice se např. věnovali mnozí, kteří působili ve Slezském studijním ústavu v Praze.

2 Pro toto území, které bylo fakticky vymezeno rokem 1742 rozdělením Slezska na rakouskou a pruskou část a jehož územní korektury proběhly ještě po skončení první světové války, se používají termíny rakouské, československé či české Slezsko. Jejich podoba je dána přináležitostí sledovaného regionu k příslušným státním celkům v jednotlivých etapách historického vývoje. Viz poslední pracovní materiál syntetizující povahy Dan Gawrecki a kol.: Dějiny českého Slezska 1740 – 2000, Opava 2001, 686 s.

3 Viz např. Dan Gawrecki: Hlavní problémy výzkumu dějin Slezska od roku 1742 do současnosti, In: Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference k 50. výročí Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě, Opava 1998, s. 253 – 271. Zdeněk Jirásek: Slezská idea v poválečném Československu, Časopis Slezského muzea, série B, 1991, 40, s. 185 – 192.

Slezsko zde bylo ve své podstatě pojímáno jako specifický a více méně uzavřený region, nicméně zdůrazňována byla, jak jsme již uvedli, jeho přináležitost k českému státu. Exemplárním dokladem takto zaměřeného badatelského úsilí byl cyklus přednášek pořádaných Masarykovou univerzitou v Brně. Matice opavská jej redakčně zpracovala a vydala v podobě sborníku, který je do dnes cenným příspěvkem pro historickou práci.⁴ V této publikaci bylo otištěno deset meritorních studií. Týkaly se jak historie Slezska do 18. století, tak právního začlenění tohoto regionu do českého státu. Dále doplňovaly tuto problematiku studiem jazykových otázek, vývojem literatury a hudební kultury a zvláštní studie byla věnována Petru Bezručovi. Na tuto publikaci svým způsobem navazovala práce Josefa Macurka, která splňovala úlohu rekapitulace dosavadního českého bádání o Slezsku a naznačovala i další jeho perspektivy.⁵ Nutno však podotknout, že již vyšla za změněné politické situace, kdy na jedné straně v důsledku politických a mocenských změn regionálnímu výzkumu nebylo bráněno, pokud se ovšem pohyboval v mantinelech jednotné dobově pojímané marxistické metodologie, na druhé straně právě fenomén Slezska vyvolával u mnohých tehdejších politických struktur dojem naprosto nežádoucího zaměření. Zaměření, které jednak dávalo podnět ke kritice „nežádoucího lokálního patriotismu a buržoazního nacionalismu“, jednak v poměrně jednoduchém uvažování mocensky rozhodujících struktur evokovalo nežádoucí mezinárodní sepětí a mnohdy dokonce vztah k někdejšími německým aktivitám.

Všechny tyto skutečnosti byly charakteristickými, byť s nejrůznějšími mimovědeckými a mimobadatelskými změnami, pro druhou etapu pojetí výzkumu Slezska. Než však přejdeme k této oblasti, konstatujme, že první etapa byla charakteristickou jednak důrazem na specifčnost regionu, která však byla pojímána v úzké vazbě na český stát v nejrůznějších jeho dějinných podobách. Z této charakteristiky se snad vymykaly pouze interpretace Leopolda Peřicha, který zdůrazňoval i prvky výlučně specifické pro Slezsko a jeho obyvatele.⁶ Nutno však podotknout, že jeho koncepce nenalezla větší rezonance u českých badatelů.

Následující etapa představovala vývojovou fázi republiky v podmínkách komunistického totalitního režimu. Stejně tak, jako nebyl sám režim v mnoha ohledech zcela konzistentním, měnily se i podmínky pro výzkum specifické slezské problematiky. Na jeho počátku přetrvávaly postupy let předchozích, posléze byl výzkum zvláštností zcela nežádoucím, v druhé polovině 60. let se objevily náznaky podchytit v maximální míře znovu slezská specifika, v období normalizace a v následující době až do poloviny 80. let se o Slezsku příliš nemluvalo a od druhé poloviny 80. let došlo k předznamenávání následných změn v rozjezdu pojmání tohoto problému v širších evropských dimenzích.

Ještě v roce 1948 byl založen Slezský studijní ústav.⁷ Byl koncipován jako polytematické pracoviště, které zabezpečovalo český výzkum slezské problematiky nejen v oblasti historie a dalších společenskovědních disciplin, ale sdružovalo i pracovníky ze sféry věd přírodních. Spolu s tehdejšími Slezským muzeem a do jisté míry i některými zaměstnanci opavského archivu bylo v rámci tohoto institucionálního zaměření vykonáno opravdu nemálo. Na druhé straně v tomto prostředí vítězila především úzce regio-

4 Slezsko, český stát a česká kultura, Matice opavská, Opava 1946, 205.

5 Josef Macurek: Stav a úkoly českého bádání o minulosti Slezska, Slezský sborník, 48, 1950, s. 145 – 171.

6 Leopold Peřich: Slezsko. Přehled národnostního vývoje, Prah 1945, 170 s.

7 Viktor Ficek: Slezský ústav ČSAV v Opavě 1948 – 1968, Opava 1968, 182 s.

nální témata bez vazeb na celorepublikovou či dokonce mezinárodní platformu. Na sklonku 50. let, konkrétně v roce 1958, došlo k začlenění Slezského ústavu do svazku tehdejší Československé akademie věd.

Nesl sice dál své jméno, ale postupně se zcela změnila jeho badatelská náplň. Specializoval se na dějiny 19. a 20. století, respektive na hospodářské dějiny představované v souvztažnosti na výzkum průmyslových oblastí. Vše bylo doplňováno i sociologickými výzkumy. Někdejší prioritní slezská tematika byla odbourána a zůstala z ní pouze jakýsi nepsaný dominující zájem o vývoj ostravské průmyslové oblasti. Zdejší muzeum i archiv sice tvořil řadu regionálních děl, nicméně šlo často o zkoumání problémů úzce ohraničených a navíc šířeji koncepčně nezabezpečovaných. Vytvořila se však katedra historie na Pedagogické fakultě Ostrava navazující na tradice opavského vzdělávacího učitelského institutu z let 1953 – 1958. Její profil byl do značné míry utvářen Milanem Myškou, který byl možností nadále vysokoškolsky působit zbaven v době normalizace. Katedra se však prioritně ubírala cestou mikroanalýz Ostravska a specifická slezská tematika i s ohledem na její pedagogické působení se více méně vytratila.

K určitým změnám docházelo až v letech 60. Nelze především přehlédnout, že se podstatně rozšířila síť badatelských center. Šlo především o vybudování relativně trvalé struktury okresních muzeí a archivů. Dopad jejich činnosti ve vlastivědném výzkumu Slezska byl sice kvantitativně i kvalitativně různorodý, nicméně badatelská produkce řady jejich pracovníků se stávala nepřehlédnutelnou. Dominantní úlohu v českých bádáních o Slezsku však počal jednoznačně sehrávat Slezský ústav ČSAV, pro období prehistorické pak i opavská expozitura brněnského Archeologického ústavu ČSAV.

Pokud šlo o produkci Slezského ústavu pak poznamenejme, že Slezsko tehdy i s ohledem na různé politické souvislosti bylo pojímáno jako širší ostravská průmyslová oblast, z části se též prezentovalo jako součást jesenické průmyslové oblasti. Mezi podstatné výsledky výzkumu zařadíme především pokus o první syntetičtější zpracování historického vývoje sledovaného regionu, tedy knihu autorského kolektivu vedeného Andělínem Grobelným tematicky dovedenou do roku 1848.⁸ Mnozí z autorů této práce, včetně vedoucího kolektivu, pak na toto dílo navazovali i ve svých dalších badatelských krocích.

O Slezsku jakožto svébytném regionu uvažovali někteří vědečtí pracovníci zdejších ústavů a muzeí i v letech 1968 – 1969. Souviselo to i s obnovou některých aktivit, např. se snahou o založení univerzity v Ostravě či Opavě i s tehdejšími úvahami o nutnosti nového státoprávního uspořádání. Zvýšený zájem však byl záhy likvidován po okupaci země a zahájení tzv. normalizace. Některým z aktérů předchozího období bylo zabráněno v dalším publikování a vědecké práce.

V 70. a 80. letech pak byl výzkum Slezska pojímán jako součást bádání o průmyslových oblastech nebo měl charakter dílčích mikrosond. Díky činnosti Slezského ústavu se však postupně počal objevovat nový prvek. Totiž vědecké vazby na polské instituce zabývající se slezskou problematikou, především na instituty v Opolí a v Katovicích. Zúročovaly se tak jisté kontakty již ze 60. let, zvláště v letech 80. tento směr zažil výrazné rozšíření. Tím se postupně přesouvalo původně regionální zaměření s akceptováním určitých vazeb vnitrostátních k jisté mezinárodní dimenzi. V polovině 80. let dokonce díky tehdejšímu úkolu státního plánu výzkumu změřeného na řešení německé problematiky v Československu po roce 1945, který byl garantován pracovníkem Slez-

8 Andělín Grobelný a kol.: Ostravsko do roku 1848. Kapitoly z historického vývoje Slezska a Ostravska od pravěku k revolučnímu roku 1848, Ostrava 1968.

ského ústavu Tomášem Staňkem, se otevíralo i určité pole pro následnou orientaci výzkumu Slezska směrem k německému bádání.⁹

Naprostě nové podmínky byly vytvořeny po roce 1989. Slezský ústav, přestože byl v roce 1993 vyčleněn z Akademie věd a zařazen pod Slezské zemské muzeum v Opavě, se problematikou Slezska začal zabývat v širokém kontextu. Původně regionální přístup byl podstatně rozšířen a nadále bylo akcentováno pojetí Slezska jakožto specifického území s promíšeným přínosem a kulturou tří národů (českého, polského a německého). To se promítlo i do zaměření vědecké konference česko – německo – polské konané v roce 1991 v Hradci nad Moravicí. Zároveň došlo k postihování sledovaného území v souvislostech širších evropských dějin. Tento trend pokračuje dosud a podstatnou měrou se na něm podílí i pracovníci Ústavu historie a muzeologie Filozoficko – přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě, jejichž podíl je v současné době patrně dominantní.

V takto pojatém obecném rámci vznikla řada podstatných prací, probíhá spolupráce mezi českými, polskými i německými institucemi. Konkrétně připomeňme publikaci, která již na počátku 90. let představila bilanci dosavadního výzkumu slezské problematiky a zároveň definovala i následná badatelská zaměření.¹⁰ O sedm let později pak byl publikován sborník z mezinárodní vědecké konference konané u příležitosti 50. výročí existence Slezského ústavu v Opavě.¹¹ Zde jsou obsaženy i hodnotící statě o produkci v 90. letech 20. století.

Pokusem o první syntetizující pohled na dějiny Slezska v nových společenských podmínkách se stala i reprezentativní kniha Slezsko, která byla vydána již v roce 1992.¹² Obsahuje nejen zachycení historického vývoje do roku 1945, přičemž z poválečného období je zastoupen pouze nastín ekonomického vývoje regionu, ale i shrnutí z oblasti dějin umění a geografickou charakteristiku. Dokladem nastoupeného trendu je i práce kolektivu vedeného Danem Gawreckim.¹³ Je přitom příznačné, že uvedená práce byla koncipována jako česká část širšího německo – polsko – českého výzkumného projektu.

Shrneme-li dosavadní české bádání o slezské problematice, je možno konstatovat, že v pojetí výzkumu dějin tohoto regionu došlo po druhé světové válce k výraznému posunu. Od úzkého regionálního zaměření, přes zdůraznění širších celostátních vazeb až k adekvátnímu mezinárodnímu pojetí. V tom se odráží nejen specifická samotného regionu, ale i vývoj společnosti a v neposlední řadě jsou patrné i dopady postupného vývoje badatelského úsilí o této zajímavé problematice.

Autor: Prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, Csc.
Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta
Ústav historie a muzeologie, Bezručovo nám. 13, 746 01 Opava
E-mail: Zdenek.Jirasek@slu.cz

9 Hned na počátku 90. let pak Staňk své výzkumy publikoval v podobě dvou monografií (Odsun Němců z Československa, Praha 1991 a Německá menšina v českých zemích 1948 . 1989, Praha 1993) a následně v této tematice i nadále pokračoval.

10 Jaroslav Bakala a kol.: Slezsko v dějinách českého státu. Stav a úkoly výzkumu, Opava 1991.

11 Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference k 50. výročí Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě, Opava 1998.

12 Slezsko, Opava 1992.

13 Dan Gawrecki a kol: c.d.

REGIONÁLNE DEJINY 19. A 20. STOROČIA NA SLOVENSKU A SLOVENSKÁ HISTORICKÁ SPISBA¹

PETER ŠVORC

ŠVORC, P.: Regional history of the 19th and 20th centuries in Slovakia and the Slovak historical writings. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 18 – 26.

Regional history of Slovakia represents one of the many open chapters in the Slovak history. Much of the recent research, most notably during the late 20th century, has been devoted to the so-called local history (the history of towns and villages) rather than to history of the regions. It reveals the fact that the Slovak historiography no more carries the burden of the so-called plebeian past of the Slovak nation lacking its own nationhood. Many of the questions of the methodological nature in the research of the Slovak regional history remain open and deserve the scholarly discussion in the media or at the scientific meetings.

Vo všeobecnosti sa región chápe ako menší alebo väčší územný celok, častokrát bez presne stanovených hraníc. Vo vzťahu k štátu je región spravidla menší územný celok, ktorý má isté špecifiká – najmä geografické, ale aj historické, prípadne územno-administratívne, premietajúce sa do územnej identity jednotlivca i kolektívu ľudí, žijúcich v danom regióne, resp. z neho pochádzajúcich.

Región môže byť aj väčším územným celkom, ako je štát. V tomto prípade sú dominantnejšie geografické a historické znaky, ktoré sa tak či onak opäť premietajú do teraz už širšie poňatej územnej identity jedinca a kolektívu ľudí.

Regionálne dejiny sú teda dejinami stanoveného regiónu.

Pri Slovensku a jeho dejinách 19. a 20. stor. môžeme pod pojmom regionálne dejiny rozumieť:

1. dejiny Slovenska ako súčasť iného štátneho celku (Uhorska, Rakúsko-Uhorska, Československa), keď bolo prioritne vnímané ako súčasť týchto celkov;
2. dejiny menších územných celkov Slovenska vo vzťahu k Slovensku ako väčšieho administratívno-správneho, resp. štátneho celku.

Dejiny Slovenska, ak ich historik prioritne nevnímal ako súčasť väčšieho administratívno-správneho celku (štátu), do kategórie regionálne dejiny nezaraďujeme.

Slovenská historická veda má teda pri skúmaní dejín Slovenska tri roviny. V prvej rovine Slovensko nie je vnímané ako región, teda nie je vnímané ako súčasť väčšieho celku. V druhej rovine je vnímané ako časť väčšieho celku. V tretej rovine ide o klasické dejiny jeho častí, ide teda o regionálne dejiny v najbežnejšom ponímaní.

1 V októbri 2002 sa v Mníchove na pôde vedeckej inštitúcie Collegium Carolinum uskutočnila konferencia *Slovensko – nové impulzy výskumu. Historiografia na Slovensku a o Slovensku (19. – 20. storočie)*, na ktorej odznel môj príspevok *Slovenská historiografia a regionálne dejiny 19. a 20. storočia*. Tento príspevok v upravenej a modifikovanej podobe bol pripravený na konferenciu Katedry dejín FHPV PU *Teoretické a metodologické otázky výskumu regionálnych dejín*, sústreďuje sa vo väčšej miere na východné Slovensko ako modelový príklad regionálnych výskumov a ich výstupov.

Prvé dve roviny sú v slovenskej historiografii prepojené, prelínajú sa niekedy v paradoxných situáciách.

Kým Slovensko v 19. stor. bolo a je slovenskou historiografiou vyčleňované ako osobitné územie z hľadiska slovenských národných snáh a národných osobitostí a až následne ako geografický celok, nikdy nie presne definovaný (slovenský čitateľ 20. stor. ho už vnímal v nových štátnych hraniciach), tak Slovensko v 20. storočí (po roku 1918) bolo vnímané dominantne ako geografický a geopolitický celok v už presne stanovených hraniciach a až potom ako etnický celok s osobitnými národnopolitickými predstavami, ale hlavne požiadavkami.

Slováci po r. 1918 potrebovali čas na to, aby sa uzavrel ich národnouvedomovací proces, aby sa ukončilo ich národné konštituovanie, aby slovenské národné vedomie bolo skutočne národným vedomím slovenského obyvateľstva od Bratislavy po Vyšné Nemecské a od Plavča na severe po Komárno na juhu. Tomuto nepísanému, ale pociťovanému cieľu a potrebe slúžila slovenská historiografia ako celok, ekonomické, politické, kultúrne, sociálne dejiny, dejiny slovenskej literatúry a pod.

Tieto dejiny sa však dostávali do polohy, keď ich autori akoby zabúdali na skutočnosť, resp. vedome nechceli, vedome ignorovali, že Slovensko bolo v 19. a takisto v 20. storočí súčasťou väčšieho štátneho celku, že všetko, čo sa odohrávalo na Slovensku v politickej, hospodárskej, sociálnej, kultúrnej oblasti, malo vždy priamu alebo sprostredkovanú súvislosť so štátnym celkom, ktorého bolo Slovensko a Slováci súčasťou. Akoby sa zabúdalo, že to bolo centrum, ktoré vo veľkej miere ovplyvňovalo aj svoje regióny, teda aj Slovensko. Evidentné je to v slovenskej historiografii, zaoberajúcej sa slovenským uhorským obdobím do roku 1918.

Slovenská historiografia má vo vzťahu k československému obdobiu oveľa ľahšiu úlohu: chápať a vnímať Slovensko ako súčasť väčšieho – v tomto prípade československého celku. Ak sa pre 19. storočie v slovenskej historickej spisbe objavuje Budapešť ako centrum krajiny a jej politického, hospodárskeho a iného života skutočne len málo a len v nevyhnutých súvislostiach, ktoré však vystupujú skôr v izolovanej podobe, tak v spojitosti s Prahou je to iné. Vidieť to od prvých okamihov česko-slovenského štátneho spoložitia. Vyhlásenie ČSR v Prahe 28. októbra 1918 vnímala slovenská historiografia ako integrálnu súčasť slovenských dejín. Pre porovnanie ale vtedy ešte vskutku integrálnu Budapešť vnímali slovenskí historici, a tým aj slovenský čitateľ ako čosi, čo sa už odohrávalo za hranicami Slovenska, mimo neho, a Slovenska sa dotýkalo len sprostredkované, hoci skutočnosť bola presne opačná. Slovenská historiografia sa v druhej polovici 20. storočia viac sústreďovala na česko-slovenskú integrujúcu históriu ako na slovensko-maďarskú dezintegráciu, ktorá nebola jednorázová a v skutočnosti trvala ešte minimálne do polovice roka 1919 (Maďarská republika rád a Slovenská republika rád) a medzinárodne a psychologicky vlastne až do podpísania Trianonskej mierovej zmluvy v r. 1920.

Dejiny Slovenska v československom kontexte boli do 90. rokov prezentované ako súčasť československých dejín – presne v rámci a tradície čechoslovakizmu, teraz už komunistického. (Isté oslabenie tohto vnímania slovenských dejín bolo v 60. rokoch, najmä v ich druhej polovici.) Najevidentnejšie to bolo v učebniciach dejepisu, kde sa slovenské dejiny strácali, rozplývali v celoštátnych dejinách, zosobených Prahou ako hlavným mestom politického diania. Podiel slovenských dejín na celoštátnych dejinách dosahoval v učebniciach približne tretinový podiel, niekde ani toľko.

Slovenská historiografia sa, pravda, zaoberala slovenskými dejinami a Slovenskom ako celkom, ako regionálnym útvarom s etnickou a geografickou osobitosťou. Preto, ak

chceme na Slovensku hovoriť o regionálnych dejinách, nemôžeme zabúdať na to, že slovenská spoločnosť vďaka mnohým faktorom vníma svoju krajinu len ako „český“, resp. „pražský privesok“, ako región v limitujúcom zmysle tohto slova. Intelektuáli tento fakt vnímali citlivejšie, pospolitá slovenská verejnosť už oveľa menej. Tak sa slovenská spoločnosť v každodennom živote stavala aj k Slovensku – všetko dôležité sa odohrávalo v Prahe a to, čo sa odohrávalo na Slovensku strácalo na svojom význame.

Až po vzniku samostatného Slovenska sa vo vedomí slovenskej spoločnosti začali lámať bariéry podvedomého regionalizmu, vštepované slovenskej spoločnosti po celé generácie, čo vďaka dlhšiemu časovému obdobiu (minimálne dve storočia) pôsobilo, ak to môžem prirovnať terminológiou genetiky, ako „genetické formovanie“ spoločnosti v duchu regionalizmu a k regionalizmu.

Lámanie bariér sa začalo vznikom samostatného Slovenského štátu z rokov 1939-1945. Ten totiž zohral úlohu akéhosi urýchľovača vývoja národného vedomia. Vtedy tomu procesu mali za historickú vedu pomôcť aj Hrušovského *Slovenské dejiny* z roku 1941², ktoré mali ambíciu predstaviť Slovensko ako samostatný celok, nie ako regionálny problém iného väčšieho celku. František Bokes vydal v r. 1946, teda rok po vojne, *Dejiny Slovenska a Slovákov*³ s rovnakým cieľom – stabilizovať slovenské národné vedomie, upevniť pocit vlastnej národnej samostatnosti. V poznámke v úvode to len umocňoval: „ukázala sa potreba venovať zvýšenú pozornosť práve XIX. a XX. storočiu, pretože najvlásnejšie slovenské dejiny vyplňujú práve tento dejinný úsek. Syntetický obraz slovenskej minulosti bude totiž ešte dlho predmetom našich zbožných priání.“⁴ Po skončení druhej svetovej vojny, ktorá Slovensku za jeho spoluprácu s nacistickým Nemeckom nedala dobré vysvedčenie a pre Slovákov znamenala dlhodobú traumu, sa upevňovanie národného vedomia radikálne obmedzovalo. V historiografii, „pedsocialistickej“ i socialistickej, sa Slovensko ako celok stávalo nežiadaným, posilňoval sa jeho obraz ako súčasti československého celku.

Ďalšie ucelené pohľady na slovenské dejiny vyšli až v roku 1961 a 1968 v I. a II. zväzku *Dejín Slovenska*, ktoré však boli metodologicky a interpretačne výrazne poplatné dobe, v ktorej vznikli. Dejiny Slovenska sa vďaka metodológii, predstavenej v úvodnom slove zostavovateľa, dostali do kolízie. Slovenské dejiny nemali byť regionálne a zároveň mali regionálnymi zostať. Prírodnú snahu každého národa mať vlastné dejiny ako dejiny národného celku na vlastnom území zostavovateľ diela Ľudovít Holotík z opatrnosti zakrýval v úvode k vydaniu I. zväzku potrebou úspešne zavŕšiť socialistickú kultúrnu revolúciu. Zároveň akoby sa bál vnímať Slovensko ako samostatný celok, svojimi poznámkami zotrval na pozícii regionalistu – v zmysle vnímania Slovenska ako časti Československa. To aj priznával, keď napísal: „Dôležitou etapou pri vypracovaní *Dejín Slovenska* bolo spracovanie vysokoškolskej učebnice *Přehled československých dějin, která je společným díelom českých a slovenských historikův. Vzájomná výmena názorů a skúseností českých a slovenských historikův sa priaznivo odrazila najmä pri riešení teoretických a metodologických problémů.*“⁵ A tiež, keď kriticky písal

2 HRUŠOVSKÝ, František: *Slovenské dejiny*. Martin 1940.

3 BOKES, František: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Od najstarších čias po oslobodenie. Slovenská akadémia vied a umení. Bratislava 1946.

4 BOKES, František: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Od najstarších čias po oslobodenie. Slovenská akadémia vied a umení. Bratislava 1946, s. 7.

5 *Dejiny Slovenska I*. Od najstarších čias do roku 1918. Vyd. SAV, Bratislava 1961, s. 8.

o prístupe k slovenským dejinám svojich predchodcov „slovenských buržoázných historikov“, ktorým „splývali slovenské dejiny s dejinami Uhorska, s dejinami uhorského štátu a uhorskej aristokracie, medzi ktorou sa snažili nachádzať čo najviac príslušníkov slovenskej národnosti.“⁶ Odmietol spájať dejiny Slovenska s dejinami uhorského štátu, pretože Slováci tu nemali rovnocenné postavenie a Uhorsko bolo „prekážkou politického, kultúrneho a hospodárskeho vývoja slovenského ľudu“⁷ Toto stanovisko k Uhorsku a k uhorským dejinám poznačilo slovenskú historiografiu na celé desaťročia. Regionálny fenomén, fakt regionálneho postavenia Slovenska sa tu zámerne vypúšťal.

Na druhej strane spájanie slovenských dejín s českými bolo akceptované z dôvodu iného postavenia Slovákov v československom štáte. Paradoxne sa tak slovenské dejiny v období uhorských dejín dostávali z úzkeho rámca regionalizmu a v období československých dejín sa do rámca regionalizmu zväzovali.⁸

Nové vnímanie regionálnych dejín z hľadiska Slovenska ako celku a súčasne ako časti väčšieho priestoru zaznamenávame až v 90. rokoch. Slovenská historiografia začala slovenské dejiny, resp. dejiny Slovenska študovať ako súčasť väčších, stredo európskych dejín, začala vytvárať priestor pre komparáciu vývoja jednotlivých častí karpatскеj kotliny, postavenia jednotlivých etník, ich vzájomných vzťahov, kolízií a pod.⁹ Do jej pozornosti sa dostali aj osobnosti slovenských dejín, ktoré vnímali Slovensko ako súčasť stredo európskeho regiónu.¹⁰

Slovenská historiografia intuitívne pociťovala hendikep slovenskej spoločnosti, nachádzajúcej sa dlhú dobu v regionálnom postavení svojho územia i vo svojom vlastnom „regionálnom“ či druhoradom postavení. Snáď preto v slovenskej historiografii druhej polovice 20. storočia dominujú celonárodné témy. Tie na jednej strane tak či onak potrebovali svoje historické spracovanie, no na strane druhej snáď vedome, snáď aj podvedome siahali slovenskí historici po „veľkých“ témami, po celonárodných udalostiach, ktorým sa do 80. rokov 20. stor. poskytoval v odbornej tlači rozhodujúci priestor.

Regionálne dejiny – teda dejiny menšieho územného celku boli okrajovou záležitosťou a „regionálni“ historici boli vnímaní len ako „doplňok veľkej slovenskej historiografie“. Tu máme na mysli nielen historikov, žijúcich v regiónoch a píšucich o ich dejinách, ale aj historikov z vedeckých či univerzitných pracovísk, zaoberajúcich sa regionálnymi dejinami. Ústredný *Historický časopis* dlho nedával ani často, ani veľa priestoru regionálnym dejinám, najmä nie z novších dejín, redakcia autorov takýchto príspevkov odkazovala na regionálne periodiká, resp. na regionálne zborníky, ako boli *Historica Carpatica*, *Nové obzory*, *Spiš* na východnom Slovensku, zborník *Liptov* na strednom Slovensku, *Horná Nitra* na západnom Slovensku a pod.

6 Dejiny Slovenska I. Od najstarších čias do roku 1918. Vyd. SAV, Bratislava 1961, s. 9.

7 Dejiny Slovenska I. Od najstarších čias do roku 1918. Vyd. SAV, Bratislava 1961, s. 9.

8 Dejiny Slovenska I. Od najstarších čias do roku 1918. Vyd. SAV, Bratislava 1961, s. 10.

9 KÓNIA, Peter – MATLOVIČ, René (ed.): Obyvateľstvo Karpatскеj kotliny I. Universum, Prešov 1997; ŠVORC, Peter – HARBUDOVÁ, Ľubica (ed.): Stredo európske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918. Prešov-Bratislava-Wien 1999; ŠVORC, Peter – DANILÁK, Michal – HEPPNER, Harald: Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939. Prešov-Graz 2002.

10 PEKŇÍK, Miroslav (ed.): Milan Hodža – štátnik a politik. Bratislava 1994; JURÍČEK, Ján: Milan Hodža. Kapitola z dejín československej a európskej politiky. Bratislava 1994; Na vydanie boli pripravené práce M. Hodžu - Milan HODŽA: Federácia v strednej Európe. Kalligram, Bratislava 1997.

Prečo sa slovenská historiografia obrátila k regionálnej historiografii ako k nevyhnutnej, ale, dodajme, aj rovnocennej tzv. veľkej histórii? Nebola to len „vyčerpanosť“ problematiky „veľkých dejín“, ale predovšetkým oveľa zreteľnejšie uvedomenie si, že pochopiť a potom aj vysvetliť celonárodné dejiny nie je možné bez poznania regionálnych dejín. Na Slovensku to bolo dôležitejšie o to viac, že ono sa až do roku 1918 nevyvíjalo ako jeden ucelený štátový a administratívny celok, ale každý jeho región mal svoj špecifický charakter a do istej miery aj špecifický vývin. Slovenskí historici už dávnejšie konštatovali, že geografická rozdrobenosť krajiny do dolín, oddelených vysokými hrebeňmi pohorí, rozdelila Slovensko do menších celkov a „to bolo veľmi vhodným predpokladom pre roztrieštenie povedomia národného v krajo­vé povedomie, ktoré sa udržalo až do najnovších čias, majúc niekoľkorakú formu prejavu...“¹¹

Ak sa na problém regionalizmu v slovenskej historiografii pozrieme z hľadiska menších územných celkov, teda z pohľadu bežne a najčastejšie vnímaného významu tohto pojmu, tak vidíme, že problém regionálnych dejín na Slovensku môžeme rozdeliť do dvoch skupín:

1. Regionálne dejiny, týkajúce sa malých, zväčša administratívno-správnych územných celkov - ako je okres - alebo historicky ustálených väčších celkov - ako boli župy, napr. Liptovská, Turčianska, Oravská, Spišská, Šarišská, Zemplínska župa a pod.¹², prípadne malé regióny, zodpovedajúce predovšetkým geografickým a nie administratívno-správnym kritériám - napr. Hornádska dolina na Spiši, Zamagurie, Pohronie a iné¹³.
2. Regionálne dejiny, týkajúce sa väčších územných celkov Slovenska - do tohto by teoreticky mohli spadať také celky, ako boli niekdajšie tri administratívno-správne kraje Slovenska (Západoslovenský, Stredoslovenský a Východoslovenský kraj v r. 1960 - 1993).

Regionálne dejiny menších územných celkov v období 19. a 20. stor. sa vcelku aj spracovávajú, väčšinou v nadväznosti na staršie dejiny a na etnografické výskumy, ktoré boli doteraz dominantné a scelujúce pri skúmaných územných celkoch, najmä 19. a 20. stor.

Iné je to ale pri väčších regiónoch. Vo vedomí slovenskej spoločnosti dlho pretrvávalo, a dá sa povedať, že pretrváva i naďalej, vnímanie slovenského územia nie v troch, ale len v dvoch základných celkoch: západoslovenské a stredoslovenské územie ako jeden celok a územie východného Slovenska ako druhý celok. Príčina tkvie v minulosti, v špecifikách slovenského vývoja.

Roztrieštenosť Slovenska a slovenského obyvateľstva do relatívne uzavretých celkov, ktoré neraz osamotene zápasili s mnohými problémami, pričom problémy nemali len regionálny význam, sa samozrejme odrazila v charaktere jednotlivých regiónov. V slovenských podmienkach k závažným nadregionálnym problémom patrilo predovšetkým zápas slovenského obyvateľstva o zachovanie vlastnej etnicity, ktorý sa síce pokladal za celonárodný problém, ale práve vďaka uvedenej roztrieštenosti územia, vďaka špecifickým geografickým, etnickým, hospodárskym, kultúrnym a iným podmien-

11 BOKES, František: Dejiny Slovenska a Slovákov. Od najstarších čias po oslobodenie. Slovenská akadémia vied a umení. Bratislava 1946, s. 12.

12 ŠVORC, Peter (ed.): Spiš v kontinuite času. Prešov-Bratislava-Wien 1995.

13 Napr.: MICHÁLEK, Ján a kol.: Ľud hornádskej doliny. Košice 1989; PODOLÁK, Ján a kol.: Zamagurie, Košice 1972.

kam neraz vystupoval v regionálne uzavretej a tým aj špecifickej podobe. Táto rôznorodosť, niekedy jemná odlišnosť jedného regiónu od druhého núti slovenskú historiografiu pozrieť sa na ňu, analyzovať ju pre lepšie pochopenie celonárodných dejín.

Vklad istého regiónu v rozvoji slovenského národa, jeho národného vedomia, jeho kultúry, vzdelanosti, ekonomiky a pod. bol spravidla iný ako vklad iného regiónu. Rovnako bol iný aj ich rozvoj, akcelerácia, rýchlosť premeny zo zaostalého a chudobného regiónu na región bohatý, prípadne naopak.¹⁴ Svoju úlohu zohráva i nacionalizmus, resp. etnická tolerancia vo všetkých obdobiach – teda aj v 19. a 20. storočí. Kde a prečo je väčšia tolerancia k iným národnostiam, kde menšia, čo vplýva na túto skutočnosť, do akej miery ich ovplyvňoval predchádzajúci vývoj, to sú otázky, na ktoré môže dať odpoveď len regionálna historiografia.

Vo všeobecnosti bolo možné aj bez hlbšieho poznania regionálnych osobitostí povedať, aký je ten či onen región, ktorý región „vložil“ do slovenského národného celku viac, ktorý menej, aký je jeho podiel na rozvoji národa a teraz i štátu. To sa aj dialo. V slovenskej spoločnosti, a tým do istej miery aj v historiografii však vznikli isté stereotypy pri hodnotení jednotlivých častí Slovenska. Trenčín, Turiec, Orava, Liptov boli vnímané ako územia so silným slovenským národným duchom, Spiš ako nemecký ostrov, Šariš, Zemplín a Abov ako zaostalé regióny, nevýrazné v slovenskom národnom pohybe, ktorý je pre dejiny Slovákov alfou i omegou celej ich histórie, a pod. Pri bližšom pohľade však stereotypy získavajú trhliny.

Ako príklad môžem uviesť článok Romana Holecu o zákulisí života slovenských národovcov v Turčianskom sv. Martine, ktorý činnosť týchto ľudí postavil síce do reálneho svetla, ale zároveň im sňal doteraz neporušenú „gloriolu“ nezištných národných činovníkov.¹⁵ Podobne je to aj s videním východného Slovenska a jeho národnej „zaostalosti“ v porovnaní s ostatnými regiónmi Slovenska, ktorú spochybnili historici, zaberajúci sa východným Slovenskom.¹⁶

Východné Slovensko v slovenskom povedomí tvorí akýsi osobitný celok, s ktorým sa slovenská historická veda ešte len musí vyrovnáť, aby najskôr ona a potom i vedomie bežného slovenského občana z ostatných regiónov prijalo tento región ako plnohodnotnú národnú súčasť Slovenska.

14 Napr. územie východného Slovenska patrilo až do polovice 20. stor. k chudobným a zaostalým regiónom. V 60. a 80. rokoch sa situácia radikálne zmenila. Východné Slovensko akcelerovalo v ekonomickej a sociálnej rovine. Bolo to na jednej strane politikou vtedajšej vlády industrializovať Slovensko a jeho chudobné oblasti, ale aj vďaka tomu, že v druhej polovici 19. a na začiatku 20. stor. bola z východného Slovenska najväčšia emigrácia do USA. V polovici 20. stor. začali prichádzať do Československa dôchodky z USA pre ľudí, ktorí tu pracovali, ale vrátili sa domov. V 60. až 80. rokoch bolo na východnom Slovensku zriadených najviac predajní Tuzex so značkovým dovozovým tovarom, kde sa dalo platiť alebo zahraničnou (západnou) menou, alebo špeciálnymi poukážkami – bonmi, ktoré tzv. „americkým“ dôchodcom vyplácalo Československo namiesto dolárov. Tie ostávali v štátnej pokladni.

15 HOLEC, Roman: „Neresti“ slovenských národovcov spred sto rokov. In: Historické štúdie 42, Bratislava 2002, s. 173-187.

16 Pozri: HALAGA, Ondrej R.: Východoslovenský slovník I. diel. Košice-Prešov 2002; TAJTÁK, Ladislav: Východné Slovensko ako regionálny fenomén. In: Historický časopis, 49, 2, 2001, s. 307-328; TAJTÁK, Ladislav: Východné Slovensko ako malý región v malej politike. In: Peter ŠVORC – Michal DANILÁK – Harald HEPPNER: Veľká politika a malé regióny 1918 – 1939. Prešov-Graz 2002, s. 215-219.

Slovenská historiografia sa nevyhýbala regionálnym, ale ani lokálnym dejinám. Nakoniec, mnohí z historikov boli vo svojich možnostiach odkázaní len na regionálne, resp. lokálne výskumy. Pravdou je aj to, že regionálne dejiny a dejepisci dlho neboli doceňovaní tými, ktorí robili tzv. veľké dejiny. Značnú zásluhu na tom mali samotní regionalisti, ich nedostatočná odborná, metodická a metodologická príprava a značná dávka amaterizmu, ktorá v regionálnych výskumoch a potom aj v publikáciách prevládala.

V 80. rokoch 20. stor. nastal na Slovensku vo výskume regionálnych dejín 20. stor. prelom, a to vďaka rozsiahlym celoštátnym úlohám, ktoré boli postavené pred slovenskú historiografiu. Tie síce boli motivované politicky a ideologicky, ale napriek tomu spĺňali aj požiadavku vysokokvalifikovaného výskumu regionálnych dejín. Tu mám na mysli predovšetkým projekt dejín kolektívizácie na Slovensku v 50. a 60. rokoch, ktorý viedol Samuel Cambel, vtedajší riaditeľ Historického ústavu SAV. Mal k dispozícii nielen odbornú kapacitu novovekárov na HÚ SAV v Bratislave, ale vďaka finančným dotáciám aj odborníkov, profesionálnych historikov z vysokých škôl, vedeckých ústavov, archívov a múzeí na celom Slovensku. Keďže výskumná úloha bola sledovaná KŠČ, participovali na nej aj pracovníci ústavov marxizmu-leninizmu. K jej úspešnému splneniu boli v archívoch prednostne spracovávané a pre bádateľov pripravované archívne fondy k dejinám kolektívizácie. Odhliadnuc od ideologickej determinácie záverov a výstupov z výskumu, slovenská historiografia ani dovtedy a ani potom nemala tak veľkoryso rozpracovaný program výskumu svojich regionálnych a zároveň celoslovenských dejín (v tomto prípade politiky a poľnohospodárstva a sociálnych dejín).

V 90. rokoch 20. stor. veľké štátne úlohy padli a slovenská historiografia sa viac-menej pustila do výskumu takej problematiky, ktorá bola v predchádzajúcich rokoch zanedbávaná alebo neželaná. Tém bolo a je samozrejme dosť, a tak aj regionálny výskum je v tomto čase pomerne roztrieštený a viac sústredený na lokálne dejiny (dejiny miest a obcí) ako na dejiny určitého územného celku. Snáď len univerzity a témy vypísaných diplomových, prípadne rigorózných a doktorandských prác, udržiavajú istú kontinuitu vo výskume regiónu ako celku, v ktorom sa nachádzajú.

Výraznú zmenu vo vzťahu k lokálnym dejinám priniesla druhá polovica 90. rokov. Súviselo to s ohromným a dovtedy neprejavovaným záujmom miest a dedín mať spracované vlastné dejiny v samostatnej knihe, ktorá by slúžila na reprezentáciu obce i na poučenie obyvateľov obce o jej histórii. Vedecký seminár, ktorý sa uskutočnil na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, ktorého organizátorom a iniciátorom bola Katedra slovenských dejín a archívnictva a mal názov *Výskum miestnych a krajo- vých dejín Slovenska*, ukázal, že v regionálnom výskume na Slovensku existujú dva základné typy výskumu:

1. Výskum, uskutočňovaný kvalifikovanými historikmi, spravidla v tímovej spolupráci a s monografickým výstupom.

Osahuje analýzu miestnych dejín, vedeckú kritiku prameňov a prepojenie miestnych dejín s dejinami národa a štátu. Knihy z takýchto výskumov sú pripravené s vysokou vedeckou a profesionálnou erudíciou, obsahujú registre, bohatý poznámkový aparát, zoznam literatúry a prameňov a sú vynikajúcim východiskom pre rozsiahlejšie syntézy. Obzvlášť veľkú produkciu kníh z lokálnych dejín badať na východnom Slovensku.¹⁷ Je

17 Napr.: KOLLÁROVÁ, Zuzana a kolektív: Šuňava 1298 – 2001. Šuňava 2001; KÓNÝA, Peter a kolektív: Dejiny Sabinova, Sabinov 2000; HARBULOVÁ, Ľubica (ed.): Dejiny obce Morava-

to dané aj tým, že v tomto regióne dlho chýbali miestne a lokálne dejiny, nemal ich kto spracovať, resp. neboli veľké možnosti ako dejiny jednotlivých miest a obcí vydať. Výnimku tvorili len väčšie mestá na východnom Slovensku a pozoruhodná aktivita niekdajšieho Východoslovenského vydavateľstva v Košiciach, ktoré v edícii *URBS* v 60. až 80. rokoch vydalo dejiny Prešova¹⁸, Dejiny Bardejova¹⁹, Dejiny Levoče²⁰, Dejiny Trebišova²¹, Dejiny Krompách²². Šlo, pravda, o komplexne poňaté dejiny, nielen o 19. a 20. storočie. V tomto smere prispelo spomenuté vydavateľstvo k rozvoju regionálnych výskumov aj edíciou *Malá monografia východného Slovenska*. Do uvedenej kategórie patria aj práce jednotlivých historikov, nie kolektívne diela, ale pritom historikov s bohatými vedeckými poznatkami a skúsenosťami.²³

2. Výskum, realizovaný historikmi-amatérmi, častokrát aj miestnymi učiteľmi dejepisu, ale individuálne, najčastejšie zachytáva obdobie od praveku až po súčasnosť. V takomto prípade sú archívne pramene menej využívané, neprehodnocované a spojitost miestnych a národných či celoštátnych dejín je skôr náhodná ako cieľavedomá. Takéto výstupy majú malú výpovednú hodnotu. Problém, ktorý sa pri takýchto prácach objavuje takmer pravidelne je, že amatérski historici nevedia pracovať s prameňom a častokrát nevedia oceniť ani jeho skutočný význam a hodnotu. Jeho interpretácia je potom chabá. Na druhej strane objavenie a uvedenie takéhoto prameňa aj v knihách neprofesionálnych historikov-amatérov spĺňa svoju úlohu v tom, že prameň objaví a upozorní naň. Ak ho v ich knihe objaví profesionál, môže ho neskôr využiť v takej miere, v akej si to ten-ktorý prameň aj zasluhuje.

Lokálne, resp. miestne dejiny vytvárajú priestor pre hĺbkové, analytické poznávanie. Je to tým, že geograficky nezaberajú veľký priestor, a tak môžu im daný priestor využiť nielen z časového, ale aj tematického hľadiska. Zaujímavé je, že tematickú možnosť rozšírenia práce skôr využívali autori-jednotlivci, resp. autori-amatéri. Siahli totiž za všetkým, čo bolo k dispozícii, a siahli aj za tým, na čo kolektívy autorov neraz nereflektovali – na etnografické pohľady na spracovávané mesto či dedinu. Pre 19. a 20. storočie sa však práve tieto pohľady mohli vynikajúco využiť. Slovenská historiografia ich však v druhej polovici 20. storočia ešte nedokázala naplno zužitkovať. Etnografický pohľad na obec v mnohom pomáhal mapovať „dejiny každodennosti“ – tie, ktoré sa stali moderné a aktuálne v európskej historiografii v závere 20. storočia a ktoré u nás prichádzajú ako aktuálne témy až na prelome 20. a 21. storočia pod tlakom západoeurópskej historiografie.²⁴

ny. Michalovce 2002; MALOVCOVÁ, Božena a kolektív: *Minulosť a súčasnosť Krížovej Vsi (1290 – 2002)*. Krížová Ves 2002; ORDOŠ, Ján a kolektív: *Sečovce, Sečovce 2000*; SOJÁK, Marián a kolektív: *Dejiny obce Spišská Teplica*. Spišská Teplica 2002.

18 SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny Prešova I*. Košice 1965; SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny Prešova 2*. Košice 1965.

19 KUKULA, Andrej – LUKÁČ, Andrej – TAJTÁK, Ladislav (eds.): *Dejiny Bardejova*. Košice 1975.

20 SUCHÝ, Michal (ed.): *Dejiny Levoče, I., II. zv.* Košice 1974.

21 TAJTÁK, Ladislav a kol.: *Dejiny Trebišova*. Košice 1982.

22 CHALUPECKÝ, Ivan a RAK, Ján (ed.): *Dejiny Krompách*. Košice 1981.

23 Napr.: MICHNOVIČ, Imrich: *Vranov nad Topľou v 20. storočí*, Prešov 2000; ŠIMONČÍK, Jozef: *Mojej Trnave. K dejinám Trnavy a okolia*. Trnava 1998; TIBENSKÝ, Ján: *Poctivá obec budmerická*. Budmerice 1996 a ďalšie.

24 K starším prácam, ktoré by sme mohli zaradiť do skupiny využívajúcej aj poznatky etnografických výskumov patrí napr.: PODOLÁK, Ján: *Vajnory. Vlastivedná monografia*. Bratislava

Keď hovoríme o regionálnych dejinách, tak musíme pripomenúť, že sa výskum a publikované práce nesústreďovali len na celú problematiku historického vývinu regiónu od jeho počiatkov až po súčasnosť. Takýto záber bol evidentný spravidla len pri lokálnych dejinách, kde historici mapovali jedno mesto, jednu dedinu. Ak šlo o širší územný celok, tak sa vo výskume 19. a 20. storočia objavovali aj tematicky členené práce. Pre 19. storočie ich však nie je veľa.²⁵ Podstatne viac ich je viazaných na dejiny 20. storočia. Tieto práce zachytávajú napr. robotnícke hnutie, protifašistický odboj, činnosť partizánskych jednotiek, oslobodzovanie Československa Červenou armádou, kolektivizáciu poľnohospodárstva, dejiny správy, národnostný vývoj územia a otázky späté s demografickým a konfesijným vývinom a pod., teda také aktivity, ktoré sa prirodzene nemohli viazať len na jedno miesto, prebiehali dynamicky, prípadne šlo o také udalosti, ktoré bolo nutné podrobiť komparácii, aby sa dali vysvetliť a pochopiť ony samy.

Regionálne dejiny Slovenska predstavujú jednu z otvorených kapitol slovenských dejín ako celku, hoci slovenská historiografia v tomto smere už urobila pomerne dosť. Viac však ako regionálne dejiny (v zmysle väčších územných celkov) sú prebádané a spracované tzv. lokálne dejiny – dejiny jednotlivých miest a dedín. Treba však povedať, že tento stav je predovšetkým výsledkom posledného desaťročia 20. storočia. V jeho závere začala slovenská historiografia vnímať dejiny Slovenska nielen ako dejiny celku, ale aj ako dejiny regiónu, patriaceho do väčšieho územného celku. Je to znakom toho, že slovenská historiografia už nepociťuje traumu z tzv. plebejskej minulosti slovenského národa, ktorému chýbala vlastná štátnosť, nemá už spravidla problémy vnímať aj Uhorsko ako vlasť Slovákov, ktorá k nim v 19. a na začiatku 20. stor. síce nebola priateľivá, ale patrila do nej, spolytvárili jej podobu. Mnohé otázky metodologického charakteru vo výskume regionálnych dejín Slovenska sú však ešte otvorené a čakajú na odbornú diskusiu v tlači či na vedeckých podujatiach.

Autor: Prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.
Prešovská univerzita v Prešove,
Filozofická fakulta
Katedra slovenských dejín a archívnictva
Ul. 17. novembra č. 1,
080 78 Prešov
E-mail: psvorc@unipo.sk

-
- 1978; ŠVORC, Peter (st.): Štrba. Košice 1979; HYBEN, Michal a kol.: Važec. Martin 1981; GALLO, Ján: Muránska Zdychava. Košice 1983; ZEMKO, Ján a kol.: Detva. Martin 1988. Z novších napr.: ORDOŠ, Ján a kol.: Sečovce. Prešov 1998; ORDOŠ, Ján a kol.: Zemplínska Teplica. Prešov-Zemplínska Teplica 2003.
- 25 Do tejto skupiny by sme mohli zaradiť monografiu HARAKSIM, Ľudovít: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867, Bratislava 1961, ktorá sa z geografického hľadiska zaoberá severovýchodným Slovenskom a z tematického hľadiska národnostnou problematikou.

MOŽNOSTI VYUŽITIA ARCHÍVNYCH FONDŮ V ŠTÁTNYCH ARCHÍVOCH NA SLOVENSKU PRI VÝSKUME REGIONÁLNYCH DEJÍN OD POLOVICE 19. STOROČIA

MILAN BELEJ

BELEJ, M.: The use of archive documents in state archives in Slovakia for the purposes of research in regional history from the half of the 19th century. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 27 – 37.

The aim of the paper is to characterize the most frequently used archive groups from the point of view of the needs of regional history from the second half of the 19th century. Into the account were taken only those archive groups that are held in the state archives in Slovakia. The paper also contains a short survey of legislative changes that were introduced into the system of Slovak archives in the beginning of 2003. The paper is concentrated on the most important archive groups that are originated from the institutions of state power, administration and self-administration on central, middle as well as local level. Characterized are some branches of archive groups of regional court, various archive groups of families and domains etc. that are very useful when the problems of the history of economy on regional level are searched. The paper gives a short survey of archive groups that can be used for the purposes of the research of the regional history of schools, culture and political activities. Information on each archive group contains its brief characteristic, place of its holding, and, in some cases, a special analysis of the most important documents as well.

Cieľom príspevku je upozorniť, z pohľadu potrieb historika skúmajúceho regionálne dejiny, (pod ktorými sú v tomto prípade chápané predovšetkým dejiny miest a obcí), na najviac využívané fondy, podať ich stručnú charakteristiku a v rámci fondov vyzdvihnúť najdôležitejšie pramene. Obsah je vymedzený charakteristikou fondov, uložených v štátnych archívoch na Slovensku. Najväčšia pozornosť je venovaná štátnym archívom s regionálnou pôsobnosťou a ich pobočkám, kde sa nachádza najviac prameňov, ktoré môžu byť využité pri štúdiu histórie na regionálnej úrovni.

Po prijatí Zákona o archívoch a registratúrach č. 395/2002 Zb. z. prešli slovenské archívy začiatkom roka 2003 viacerými zmenami, ktoré zasiahli aj do ich štruktúry. Podľa predošlého zákona tvorili sústavu štátnych archívov dva štátne ústredné archívy - Slovenský národný archív (SNA) a Štátny ústredný banký archív v Banskej Štiavnici, sedem štátnych oblastných archívov (Bratislava, Nitra, Bytča, Banská Bystrica, Levoča, Prešov, Košice) a štátne okresné archívy. Tie boli do roku 1996 zriadené v každom sídle okresu. Po roku 1996 sa ich počet zvýšil na 37, avšak nie v každom novom okresnom sídle vznikol aj okresný archív. Tento stav zanikol k 1. januáru 2003. Nový zákon definuje štátne archívy ako súčasť sústavy verejných archívov. V prípade štátnych ústredných archívov zostal ich počet a názvy nezmenené. Všetky ostatné štátne archívy definuje nová legislatíva ako štátne archívy s regionálnou pôsobnosťou. Namiesto bývalých oblastných archívov vzniklo sedem štátnych archívov (ŠA), ku ktorým pribudol aj ôsmy – Archív hlavného mesta SR Bratislavy. Bývalé okresné archívy sa pretransformovali na

pobočky zmienených štátnych archívov. Ku každému štátnemu archívu patrí spolu 4 – 7 pobočiek. K Archívu hlavného mesta SR Bratislavy neprislúcha žiadna pobočka.¹

V štruktúre archívnych fondov, uložených v štátnych archívoch v kontexte rozsahu, ale aj obsiahnutých informácií, patrí najdôležitejšie miesto rozsiahlej a vnútorne bohato členenej skupine písomností orgánov štátnej moci, správy a samosprávy.² Hoci pri výskume dejín na regionálnej úrovni dokumenty archívnych fondov centrálnych inštitúcií spravidla nepatria medzi najviac využívané pramene, nie je možné obísť ich o. i. aj preto, lebo môžu nahradiť stratené, resp. zničené záznamy. Tieto fondy sú uložené v SNA. Z obdobia pred rokom 1918 sa zachovali rozsahom neveliké fondy inštitúcií, patriacich do skupiny ústredných orgánov štátnej správy. Ide najmä o verejné základiny, pochádzajúce najmä z obdobia 18. – 19. storočia, ale i torzá archívnych fondov uhorských ministerstiev.

Pre poznanie regionálnych dejín majú najväčší význam tie z archívnych fondov v SNA, ktoré pochádzajú z obdobia po roku 1918. Pre výskum prvého povojnového desaťročia sa najdôležitejšie materiály nachádzajú vo fonde Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska (1918 – 1927). Do kompetencie tohto úradu vládnej moci spadali všetky oblasti politického, hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho života na Slovensku. Zvláštnu pozornosť si zasluhujú dokumenty k pozemkovej reforme, ktoré umožňujú preklenúť medzery spisového materiálu na regionálnej úrovni, ale i početné dokumenty k problematike školstva, cirkví a pod.³ Pre výskum obdobia po zavedení krajského zriadenia v polovici roku 1928 má aj na regionálnej úrovni význam najmä fond Krajský úrad v Bratislave (1920) 1928 – 1938 (1940). Do rozsiahlej kompetencie tohto úradu patrilo o. i. poskytovanie subvencií na niektoré stavby, realizované so štátnou podporou (najmä školy a verejné budovy), poskytovanie príspevkov na chod verejných ustanovizní (napr. nemocnice, školy), ale i sanačných príspevkov na zakrytie rozpočtových schodkov obcí. Prezidiálne spisy fondu obsahujú správy o zhromaždeniach politických strán.⁴ Štátna samostatnosť Slovenska od roku 1939 viedla k vzniku orgánov vládnej moci a ústredných orgánov štátnej správy (ministerstiev). V archívnych fondoch uvedených inštitúcií sa nachádzajú rozličné skupiny dokumentov k výskumu regionálnych dejín. Pri ich využívaní je však potrebné mať na pamäti, že mnohé fondy sa nezachovali kompletne a časť z nich bola mimoriadne poškodená vojnovými udalosťami (napr. fond Ministerstva školstva a národnej osvety).⁵ Ďalšiu skupinu tvoria početné a väčšinou už sprístupnené archívne fondy ústredných úradov. K najdôležitejším z nich patrí Ústredný hospodársky úrad, ktorého činnosť bola zameraná na likvidáciu a prevod židovských podnikov. Fond je však taktiež zachovaný medzerovito, lebo uvedený spisový materiál poslúžil ako podklad pre povojnové majetkovo-reštitučné konania, a preto boli mnohé dokumenty včlenené do fondu Povereníctva priemyslu a obchodu.⁶ Pre poznanie priebehu I. pozemkovej reformy majú nenahraditeľný význam archívne fondy štát-

1 Zbierka zákonov Slovenskej republiky, 2002, čiastka 158. Zákon č. 395/2002 Z. z., s. 4091, 4104 – 4105.

2 V príspevku sú analyzované len tie archívne fondy, ktoré sú dôležité zo zorného uhla ich využitia pri štúdiu regionálnych dejín, uložené v štátnych archívoch na všetkých úrovniach.

3 Bielik, F. – Sopko, J. (red.): Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. Sprivodca po archívnych fondoch II. Oddelenie kapitalizmu. Bratislava 1964, s. 22 – 26.

4 Tamže, s. 43 – 53.

5 Tamže, s. 74 – 75.

nych obvodových úradovni pre pozemkovú reformu. V SNA je v súčasnosti uložených 8 takýchto fondov, ktoré sa vzťahujú na celé územie Slovenska, ale i Podkarpatskej Rusi (Užhorod). Pisomnosti všetkých obvodných úradovni sa takmer výlučne vzťahujú k pozemkovej reforme, vykonanej v medzivojnovom období. Využitie uvedených archívnych fondov je však obmedzené, nakoľko k nim doposiaľ neboli vyhotovené archívne pomôcky.⁷ Omnoho väčšie bádateľské využitie má 14 archívnych fondov prídelových komisárov Štátneho pozemkového úradu. Pre poznanie pomerov v poľnohospodárstve sú dôležité dokumenty, ktoré obsahujú zoznamy zabraných veľkostatkov, situačné správy o priebehu pozemkovej reformy, ale i rôzne zamestnanecké záležitosti.⁸

Pramene pre výskum povojnového obdobia na regionálnej úrovni sa nachádzajú i v archívnych fondoch povereníctiev. Tie sú chronologicky rozčlenené na dve skupiny (1945 – 1960, 1960 – 1968). Väčšina z nich je v súčasnosti sprístupnená vo forme archívnych pomôcok - inventárov, značná časť však doposiaľ zostáva nespracovaná.⁹ K fondom ministerstiev SSR a centrálnych úradov po roku 1969 doposiaľ neboli vyhotovené archívne pomôcky. Vzhľadom na veľké množstvo archívnych fondov, ktoré sa zachovali z obdobia po roku 1945, však bádateľ nie je odkázaný na doplňovanie informácií z písomností centrálnych úradov, pretože omnoho detailnejšie informácie nájde v jednotlivých ŠA a ich pobočkách.

Písomnosti župných fondov a ich oddelení až po rok 1922 patria na úrovni ŠA k najviac využívaným prameňom pre výskum regionálnych dejín, ktoré sa však v jednotlivých archívoch zachovali v rôznom stave. Okrem väčšiny relatívne kompletne zachovaných boli niektoré v minulosti značne poškodené. Ako príklad možno uviesť archívny fond Hontianskej župy, takmer kompletne zničený počas II. svetovej vojny (1945). Niektoré župné fondy, ktoré sa vzťahujú k súčasnému slovenskému teritóriu, sú zasa uložené v zahraničných archívoch (v Maďarsku – Zemplínska župa, Novohradská župa a i., ale aj na Ukrajine - Užská župa).

Z jednotlivých oddelení župných fondov z obdobia po roku 1848 má pre poznávanie regionálnych dejín najväčší význam spisový materiál, pochádzajúci z činnosti podžupana a hlavného župana. Na čele župy stál v 60. rokoch spočiatku hlavno-županský miestodržiteľ, ktorý bol neskôr nahradený hlavným županom. Rozsiahle všestranné kompetencie týchto úradníkov sa najväčšími prejavovali v politickej oblasti. K dokumentom s najvšestrannejším využitím patria situačné správy o pomeroch v župe, najčastejšie podávané diferencovane podľa slúžnovských obvodov, ale i materiály, mapujúce činnosť spolkov rôzneho charakteru, prípadne politických strán.

Jednu z najdôležitejších funkcií v župnom systéme plnil podžupan. Zachované písomnosti oddelení podžupanov je možné využívať od konca roku 1860, keď bola v dô-

6 Tamže, s. 94 – 95.

7 Tamže, s. 134. Stieberová, M. (red.): Informatívny sprievodca štátnych archívov Slovenskej republiky I. Bratislava 2000, s. 30 – 31. V SNA Bratislava sú v súčasnosti uložené Štátne obvodné úradovne so sídlom v Bratislave, Košiciach, Leviciach, Nových Zámkoch, Piešťanoch, Prešove, Trenčíne a Zvolene

8 Bielik, F. – Sopko, J.: c. d., s. 135, Stieberová, M. (red.): c. d., s. 31. V SNA v Bratislave sú uložené fondy Prídelového komisára Štátneho pozemkového úradu v Bratislave, Košiciach, Levoči, Lučenci, Martine, Michalovciach, Nitre, Nových Zámkoch, Prešove, Rožňave, Šahách, Trenčíne, Zlatých Moravciach a Zvolene.

9 Stieberová, M. (red.): c. d., s. 28 – 29.

sledku vydania Októbrového diplomu obnovená župná samospráva, vrátane pôvodnej kompetencie podžupana, a ktoré sa dotýkali takmer všetkých oblastí života v župe. Z jednotlivých dokumentov fondu sa najčastejšie využívajú hlásenia o vzniku a zániku politických a živnostenských spolkov a priemyselných podnikov, hlásenia o živelných pohromách, dokumenty, mapujúce záležitosti výstavby verejných ciest a iných verejných stavieb i prehľady o hospodárení obcí.¹⁰ Uvedené dokumenty sa väčšinou nachádzajú v skupine administratívnych písomností.

Významné sú aj dokumenty o vystaňovalctve, najmä evidencia cestovných pasov. Od roku 1903 prešlo ich vydávanie do kompetencie podžupana. Výsledkom tejto zmeny sú knihy evidencií cestovných pasov, ktoré sa však v jednotlivých ŠA nezachovali v rovnakom rozsahu a kompletnosti. Ako príklad relatívne zachovaného materiálu je možné uviesť knihy evidencií cestovných pasov z Oravskej župy (ŠA Bytča), ktoré sú bádateľom k dispozícii v rade od roku 1864 po rok 1922. Uvedený príklad je výnimočný, lebo najčastejšie sa záznamy o cestovných pasoch zachovali až od obdobia, keď ich vydávanie prešlo do kompetencie podžupana. V niektorých prípadoch sú však k dispozícii len fragmenty kníh evidencií cestovných pasov, ako napr. v Bratislavskej župe (ŠA Bratislava), medzerovito zachované len z jedného roku (1909). Štruktúra rubriek kníh evidencií cestovných pasov sa rôzni v závislosti od doby vzniku a regiónu. V období po roku 1903 sa zvyčajne ku knihám cestovných pasov vyhotovovali aj menné indexy. Údaje, získané výskumom uvedených kníh, je možné doplniť údajmi zo žiadostí o cestovné pasy, ktoré zvyčajne bývajú súčasťou župných fondov.¹¹

Vo finálnej fáze existencie žúp, sa pri nich kreovali rozličné župné zborové orgány, čo bolo reakciou nielen na neustále rozširovanie agendy a kompetencií, ale aj na vzájomné prerastanie samosprávneho charakteru žúp s pribúdajúcimi kompetenciami v oblasti štátnej správy. K najdôležitejším župným orgánom patrilo municipiálny výbor.¹² Z dokumentov tohto výboru si pozornosť zasluhujú rôzne opatrenia týkajúce sa organizovania verejných prác a stavby župných spojov. Podobné dokumenty možno nájsť aj medzi písomnosťami župného stáleho výboru - výkonného orgánu municipiálneho výboru.

V štruktúre uhorských župných orgánov patrilo významné miesto župnému ústrednému výboru. Do jeho kompetencie patrilo aj vybavovanie volebnej agendy, súčasťou ktorej bolo i zostavovanie a kontrola voličských zoznamov. Tie sa zachovali v podobe úradných kníh voličských zoznamov, resp. ich opráv, ale aj v podobe písomností, označovaných ako voličské záležitosti. Ich využitie je však limitované úzkym okruhom osôb, ktorým uhorská legislatíva umožňovala uplatňovať volebné právo. Voličské zoznamy majú spravidla ustálené rubriky, ktoré obsahujú osobné údaje každého voliča (meno, priezvisko, zamestnanie, miesto bydliska a vek) a tiež údaje o skutočnosti, na základe ktorej vznikalo u zapísanej osoby volebné právo. Ich využívanie môže prispieť k detailnejšiemu poznaniu sociálnej štruktúry príslušnej lokality a doplneniu demografických údajov. Voličské zoznamy bývajú často aj súčasťou písomností župných overovacích výborov.

10 Uličný, F. a kol.: Štátny archív v Prešove. Sprievodca po archívnych fondoch. Bratislava 1959, s. 18 – 19. Kol.: Štátny archív v Košiciach. Sprievodca po archívnych fondoch I. Bratislava 1963, s. 97 – 99.

11 Údaje získal autor z dotazníkov, ktoré v roku 2001 vyplnili štátne oblastné archívy na Slovensku.

12 Bol to zastupiteľský orgán, ktorého členstvo bolo čiastočne volené a čiastočne obsadzované tzv. virilistami - najväčšími platiteľmi daní.

V roku 1876 bol vytvorený nový župný zborový orgán – administratívny (verejno-správny) výbor, ktorý mal koordinovať vzájomnú spoluprácu samosprávy a štátnej správy.¹³ Do jeho kompetencie patrili o. i. prehliadky dokončených budov a ciest, spolupráca pri výstavbe železníc, výstavba vodných stavieb a mlynov, do roku 1902 aj kontrola parných kotlov. Na úseku školstva to bola predovšetkým starostlivosť o stav a opravy školských budov i dozor nad cirkevnými školami. Z agendy patriacej do pôsobnosti ministerstva vnútra plnil výbor niektoré úlohy na úseku vyššehoľaveľectva, dozeral na činnosť spolkov, vydával výmery na zriadenie, resp. zrušenie krčiem a vykonával rozsiahly zdravotný dozor nad všetkými verejnými a súkromnými nemocnicami.¹⁴ Uvedené rozsiahle kompetencie administratívneho výboru sú zachytené v početných písomnostiach. Z konkrétnych typov dokumentov majú najväčšie využitie polročné hlásenia ministerskému predsedovi, prípadne jednotlivým ministrom o stave všetkých odvetví verejnej správy. Správy boli zasielané aj valnému zhromaždeniu administratívneho výboru. Bádateľ v nich nájde podrobný prehľad verejných udalostí na území župy a prehľad opatrení, ktoré župa vykonávala ako samosprávy orgán v politickej, finančnej a hospodárskej oblasti. Reorganizácia administratívnych výborov sa uskutočnila v roku 1902. Odvtedy agenda župného administratívneho výboru ešte výraznejšie zasahovala do hospodárskych a živnostenských záležitostí. Vzhľadom na rozsiahlu pôsobnosť výboru dopĺňujú tieto písomnosti vhodným spôsobom materiál už uvedených oddelení župného fondu, predovšetkým hlavného župana, podžupana, ale i župného municipiálneho výboru.

Pri župných orgánoch sa vytvárali aj početné podvýbory. Z písomností týchto orgánov je možné využiť najmä dokumenty lesníckeho podvýboru, vytvoreného roku 1882, a hospodárskeho podvýboru, ktorý však vznikol až v roku 1913. Z početných župných komisií je potrebné uviesť najmä spisový materiál komisie pre zveľaďovanie domáceho priemyslu, ktorá mala o. i. na starosti zriaďovanie učňovských dielní rôznych odborov. Upozorniť možno i na písomnosti komisie pre výpomoc roľníkom postihnutým živelnými pohromami, a komisie pre rozdeľovanie osiva¹⁵. Z archívnych fondov úradov, patriacich medzi správny aparát župy, je potrebné uviesť najmä písomnosti fondu Župný archívár, medzi ktorými sa niekedy nachádzajú obecné, mestské a župné štatúty, stanov spolkov a v niektorých prípadoch aj druhopisy matrik.¹⁶

K poznaniu regionálnych dejín od polovice 19. storočia do roku 1922 je možné využiť aj písomnosti slúžnovských úradov. V týchto fondoch sú, v niektorých prípadoch už od roku 1853, k dispozícii dokumenty, ktoré obsahujú informácie o opatreniach, vykonávaných pri živelných pohromách, ale i skupiny písomností, charakterizovaných ako živnostenské, zdravotnícke a poľnohospodárske záležitosti. Slúžnovské úrady vykonávali i dozor nad tlačou a spolkami a povoľovali tanečné zábavy a divadelné predstavenia. Do ich rozširujúcej sa kompetencie pribúdali neskôr nové právomoci, predovšetkým povinnosť budovať a udržiavať cesty, vybavovať živnostenské záležitosti, dohliadať na spolky. Mali na starosti aj protipožiarne opatrenia, obecné záležitosti, cechy a rôzne

13 Jeho členstvo bolo čiastočne volené a čiastočne obsadzované úradníkmi na základe ich funkčného postavenia.

14 Kočiš, J.: Prehľad vývoja župnej správy na Slovensku do roku 1945. In: Sborník archívnych prací, VIII, 1, 1958, s. 50 – 51.

15 Kol.: Štátny archív v Košiciach, c. d., s. 102.

16 Uličný, F. a kol.: c. d., s. 36 – 38. Kol.: Štátny archív v Košiciach, c. d., s. 117 – 119.

organizácie v oblasti cestných, veterinárnych, nemocenských záležitostí. V 90. rokoch boli pri slúžnovských úradoch zriadené vicinálne výbory a okresné poľnohospodárske komisie.¹⁷ Fondy slúžnovských úradov sa v jednotlivých ŠA nezachovali v rovnakom rozsahu. V písomnostiach sa spravidla vyskytujú značné medzery a len niektoré z fondov sa zachovali až do roku ich zániku (1923).

Významným štatisticko–demografickým materiálom, využitelným pri písaní dejín obcí a miest, sú sčítania obyvateľstva. V ŠA sú uložené sčítacie hárky z dvoch sčítaní obyvateľstva (1857, 1869). Pre výskum dejín obcí sú využiteľné najmä rôzne druhy sumárov a výkazov, pripojené ku každému fasciklu podľa jednotlivých obcí. Prvé sčítanie obyvateľstva podľa moderných kritérií sa v Uhorsku uskutočnilo podľa stavu k 31. októbru 1857. Okrem individuálnych sčítacích hárkov podľa jednotlivých domov sa v tomto fonde nachádzajú nasledujúce sumárne hárky: tabuľka početného stavu dobytky v obci, všeobecný sumár zisťovaných údajov za celú obec (vychádzal z údajov individuálnych sčítacích hárkov z každého domu) a všeobecný sumár podľa čísel domov. V slovenských archívoch sa tento cenzus zachoval kompletnejšie len v ŠA Prešov a Košice.

Sčítanie obyvateľstva v roku 1869 zisťovalo stav k poslednému dňu a hodine roku - 31. 12. 1869. Väčšie využitie pri výskume dejín obcí majú rôzne sumárne hárky, ktoré sú súčasťou každého fasciklu sčítacích hárkov za každú obec. Je to typ obecného sumárneho výkazu označený VIII a, v ktorom sú zaznamenané údaje o prítomnom obyvateľstve podľa pohlavia, náboženstva, rodinného stavu, domovského práva, prítomnosti/nepřítomnosti v čase cenzu, stupňa vzdelania a veku. Tieto údaje sú rozvrhnuté do 55 rubriek, pričom každý riadok sumarizuje údaje získané v jednom dome. Obecný sumárny prehľad typu VIII b. obsahuje údaje o prítomnom obyvateľstve podľa jeho postavenia a zamestnania. Na základe získaných údajov bol každý obyvateľ domu zatriedený do niektorej z 52 sociálno-zamestnaneckých skupín. Zadná časť tlačiva obsahovala sumarizované údaje o stave domácich zvierat podľa jednotlivých domov. K sumárnym tabuľkám obecného prehľadu boli pripojené dovedna štyri prílohy, ktoré obsahovali: výkazy vojakov, prítomných cudzincov a nepřítomných miestnych obyvateľov, výkaz domov a štvrtá obsahovala rôznorodé údaje (výkaz obyvateľov starších než 100 rokov, osôb s vrodenými vadami a osôb takých vierovyznaní, ktoré neboli zahrnuté do obecného prehľadu). Sčítacie hárky z územia východného a stredného Slovenska sa zachovali relatívne kompletne a sú uložené v príslušných archívoch. Sčítacie hárky zo žúp, ktoré patria do pôsobnosti ŠA Bytča a Bratislava, sa nezachovali. Hárky z niektorých žúp, rozdelených štátnou hranicou, sú uložené kompletne v zahraničných archívoch (napr. Zemplínska župa).

V archívoch na Slovensku sa nachádzajú aj archívne fondy sčítaní obyvateľstva z rokov 1930, 1940, 1950, 1961, 1970 a 1980. Všetky sú uložené v SNA v Bratislave, avšak sprístupnené je len najstaršie z nich – z roku 1930.

V medzivojnovom období došlo v roku 1923 k významnej reorganizácii župného zriadenia, v dôsledku ktorej bolo na Slovensku vytvorených šesť tzv. veľkých žúp.¹⁸ Župné archívne fondy z obdobia 1923 – 1928 sú uložené vo všetkých ŠA s výnimkou Prešova a Levoče. Ich spisová agenda je rozdelená na prezidiálne spisy a všeobecné pí-

17 Uličný, F. a kol.: c. d., s. 36 – 37. Kol: Štátny archív v Košiciach, c. d., s. 140 – 148.

18 Už bezprostredne po vzniku ČSR došlo k istým zásahom do župnej správy, no zásadná reorganizácia počtu a kompetencií žúp prebehla v roku 1923. V období 1923 – 1928 na Sloven-

somnosti. Spomedzi prezidiálnych spisov je potrebné upozorniť na situačné mesačné hlásenia okresných náčelníkov, zostavované podľa predpísanej štruktúry. Obsahujú cenné informácie o existencii a činnosti politických strán, vzájomnom vzťahu etník, činnosti tlače, cirkví a náboženských siekt, zahraničnom vplyve na vnútornú politickú situáciu v regiónoch a napokon údaje o rôznych administratívnych, mestských a verejno-bezpečnostných záležitostiach. Objavujú sa v nich aj informácie o usporadúvaní divadelných predstavení, zbierok a rôznych verejných zhromaždení.¹⁹

V štruktúre každej župy boli vytvorené viaceré oddelenia. Ich počet a zloženie sa v jednotlivých župách menili. Medzi najvýznamnejšie patrilo administratívne oddelenie, do kompetencie ktorého patrili kinematografy, živnostenská agenda, obecné záležitosti – najmä obecné rozpočty, poskytovanie podpôr na stavby mostov a schvaľovanie stanov spolkov. Súčasťou spisového materiálu administratívneho oddelenia bývajú niekedy i situačné správy notárov. Zvláštnu skupinu spisov tvoria školské záležitosti. Cenné informácie možno čerpať najmä z revízií obecných škôl, významné sú aj dokumenty o ustanovení školských kuratórií. Medzi spisovým materiálom zdravotníckych oddelení možno nájsť dokumenty o podpore verejných nemocníc a liečebných ústavov, ale aj o poukazovaní lekárskeho príspevku pre jednotlivé obce, resp. ČSČK. V poľnohospodárskych oddeleniach nemožno obísť mesačné správy. V skupine lesníckych záležitostí sú pri štúdiu regionálnych dejín nápomocné najmä správy o prevzatí lesov do agendy štátu, ich zoznamy a správy o revíziách lesného hospodárstva.²⁰ V archívnych fondoch žúp, v ktorých sa zachoval spisový materiál technických odborov, je možné využiť predovšetkým dokumenty o stavbe štátnych a župných ciest a budov. Toto oddelenie zabezpečovalo tiež skúšky parných kotlov a kuričov. Do kompetencie veľkých žúp patrila aj registrácia spolkov a organizácií. Záznamy o nich sa nachádzajú v osobitných úradných knihách.

Od roku 1928 chýbal na Slovensku decentralizovaný stredný článok štátnej správy. K jeho obnove došlo až v roku 1940, keď po zániku Krajského úradu vzniklo na území Slovenska šesť žúp.²¹ Ich fondy sú v súčasnosti uložené vo všetkých ŠA s výnimkou Levoče a Košíc. Spisový materiál niektorých župných fondov z vojnového obdobia bol značne poškodený a sú v ňom medzery (napr. Tatranská župa). Na teritóriu, okupovanom Maďarskom po Viedenskej arbitráži a neskôr i v marci 1939, bolo obnovené predošlé župné zriadenie. Z činnosti týchto úradov sú v slovenských archívoch uložené spravidla len zlomky spisového materiálu (ŠA Košice, Banská Bystrica, Nitra). Čiasťou výnimkou sú archívne fondy Komárňanskej a Tekovsko-hontianskej župy, uložené v ŠA Nitra.

Archívne fondy slovenských žúp z vojnového obdobia predstavujú pomerne rozsiahly a rôznorodý materiál. Spomedzi úradných kníh je potrebné uviesť predovšetkým živnostenské registre. Dokumenty, nachádzajúce sa medzi skupinou prezidiálnych spisov, je možné využiť predovšetkým na účely štúdia likvidácie židovských obchodov a živ-

sku existovalo len 6 žúp, označovaných niekedy aj ako „veľžupy.“ Pri niektorých boli vytvorené aj expozitúry. Označované boli rímskymi číslicami (XV – XX) alebo slovným pomenovaním (Bratislavská, Nitrianska, Považská, Pohronská, Podtatranská, Košická).

19 Kol.: Štátny archív v Košiciach, c. d., s. 171 – 177. Matulay, C. (red.): Štátny archív v Banskej Bystrici. Sprievodca po archívnych fondoch I., Bratislava 1962, s. 119 – 120.

20 Kol.: Štátny archív v Košiciach, c. d., s. 173 – 177.

21 Išlo o nasledujúce župy: Šarišsko-zemplínska, Pohronská, Tatranská, Trenčianska, Nitrianska a Bratislavská.

ností, ale aj arizácie.²² Možno v nich vyhľadať informácie o menovaní starostov a obecných výborov okresných sídiel, iné dokumenty zasa obsahujú údaje o všetkých stránkach hospodárskeho života, finančníctva, ciest, dopravy a spojov.²³ Dokumenty prezidiálnej štátno-bezpečnostnej agendy možno zasa využiť pri štúdiu náboženských, národnostných, politických a hospodárskych pomerov. Obsahujú aj informácie o odbojovom a partizánskom hnutí. V skupine administratívnych písomností zasa možno nájsť dokumenty o udeľovaní hostinských a výčapníckych koncesií, arizácii židovských majetkov a podnikov, menovaní obecných výborov a starostov, zakladaní pasienkových spoločenstiev, správy o finančných pomeroch okresov a obcí a pod.²⁴

Na najnižšej úrovni štátnej správy pokračovali v činnosti po roku 1923 obecné, resp. obvodné notárske úrady. Písomnosti týchto úradov sa nachádzajú vo všetkých pobočkách ŠA, v rozsahu približne od polovice, resp. poslednej tretiny 19. storočia až do obdobia príchodu Červenej armády v rokoch 1944 – 1945. V niektorých regiónoch, najmä na východnom Slovensku, sú však bádateľom k dispozícii len ich torzá. V prípade ich komplexnejšieho zachovania predstavujú mimoriadne cenný materiál, ktorý poskytuje detailné informácie o každodennom živote i významných udalostiach v jednotlivých obciach.

V roku 1923 boli namiesto dovtedajších slúžnovských úradov zriadené okresné úrady. Ich písomnosti sú uložené v jednotlivých pobočkách ŠA, v niektorých z nich sa nachádzajú archívne fondy viacerých okresných úradov. Z dokumentov sú významné najmä zápisnice zo zasadaní okresných výborov a rozhodnutia o poukazovaní subvencií na verejné stavby. Z medzivojnového obdobia sa nezachovali žiadne osobitné archívne fondy, vzťahujúce sa k obciam. Výnimku tvoria tzv. veľké obce – teda mestá a mestečká. Ich spisový materiál, často len torzovito zachovaný, je spravidla uložený v pobočkách ŠA. K najcennejším písomnostiam patria zápisnice zo zasadaní obecnej (mestskej) rady, zachytávajúce najvýznamnejšie oblasti života danej lokality, ako napr. rozpočet obce, výstavbu, udeľovanie licencií, vyrubovanie obecných dávok, vyplácanie podpôr a pod.

Z archívnych fondov z obdobia po II. svetovej vojne je možné pri štúdiu regionálnych dejín využiť dokumenty z činnosti krajských národných výborov (KNV). V ich pôsobení rozoznávame dve obdobia.²⁵ Písomnosti KNV do roku 1960 sú uložené vo všetkých súčasných ŠA s výnimkou Levoče. Prevažná časť spisového materiálu prvého obdobia činnosti KNV je už v súčasnosti pre bádateľov prístupná. Uvedené dokumenty je možné využiť najmä pri štúdiu regionálnych dejín, najmä v oblasti hospodárskej (odbor poľnohospodárstva, miestneho priemyslu) a cirkevnej (cirkevný odbor). Podrobné správy o živote cirkvi a zásahoch štátu obsahujú najmä mesačné situačné správy, zasielané okresnými cirkevnými tajomníkmi pre KNV. Spisový materiál reorganizovaných KNV po roku 1960 je v súčasnosti uložený v troch ŠA (Bratislava, Banská Bystrica, Košice). Možnosti využitia týchto fondov sú doposiaľ limitované stavom ich sprístupnenia.

Podobnú štruktúru majú dokumenty, ktoré sú súčasťou archívnych fondov okresných národných výborov (ONV), ktoré počas svojej existencie prešli dvoma reformami (1960,

22 Uličný, F. a kol: c. d., s. 44 – 45.

23 Tamže, s. 44 – 45. Matulay, C. (red.): c. d., s. 122 – 125.

24 Uličný, F. a kol: c. d., s. 44 – 45.

25 V prvom období (1949 – 1960) existovalo na Slovensku šesť KNV (Bratislava, Nitra, Žilina, Banská Bystrica, Prešov, Košice), v druhom období (1960 – 1990) sa ich počet zredukoval na tri (Západoslovenský, Stredoslovenský a Východoslovenský KNV).

1968). Aj v prípade ONV sú bádateľom k dispozícii najmä písomnosti z prvého obdobia činnosti ONV, zatiaľ čo časti fondov z obdobia 60. rokov a zvlášť po roku 1970 zostávajú doposiaľ z väčšej časti nesprístupnené. Archívne fondy ONV sú uložené v pobočkách ŠA. Tu sa nachádzajú aj početné, no spravidla nevelmi rozsiahle fondy obvodných, miestnych a mestských národných výborov. Pre výskum regionálnych dejín však patria k najdôležitejším prameňom.

Pre poznávanie cirkevných dejín na regionálnej úrovni je možné využiť aj nevelký počet archívnych fondov, pochádzajúci z činnosti cirkví, uložených v štátnych archívoch. Keďže prevažná časť fondov je vo vlastníctve cirkví alebo bola po roku 1989 cirkvami reštituovaná, k najdôležitejším materiálom cirkevnej proveniencie v štátnych archívoch na Slovensku patria archívne fondy cirkevných škôl a zbierky cirkevných matrik. Ne početné fondy farských úradov a náboženských rádov sú najčastejšie evidované ako depozity. Zbierky cirkevných matrik, najvyužívanejší z uvedených fondov, majú však väčší význam pre poznanie demografických aspektov regionálnych dejín než samotnej histórie cirkví. V slovenských ŠA sa nachádzajú cirkevné matriky všetkých legálnych vierovyznaní spravidla po rok 1896. V niektorých cirkevných matrikách však záznamy presahujú i do 20. storočia (výnimočne i do obdobia po II. svetovej vojne). Originály sú uložené v ŠA, niektoré druhopisy matrik možno nájsť i v pobočkách ŠA (napr. Bardejov, Šaľa a i.). Pre výskum regionálnych dejín je možné využiť najmä sporadické kronikárske záznamy v matrikách, no matričné záznamy sú tiež výnimočným prameňom pre poznávanie priebehu a rozsahu rôznych epidémií. Cirkevné matriky sú jediným archívnym fondom, ktorého využívanie je spoplatnené bez výnimky. K detailnému poznaniu dejín cirkví v druhej polovici 20. storočia je možné využiť najmä už uvedené dokumenty z cirkevných oddelení ONV a KNV.

Pre štúdium regionálnych hospodárskych dejín je možné využiť dokumenty z už uvedených fondov štátnej a verejnej správy. V tejto súvislosti je však potrebné upozorniť na fondy, ktoré sa dajú osobitne efektívne využiť pri spracúvaní dejín obcí a miest, medzi ktoré patria najmä firemné oddelenia archívnych fondov Krajské sudy, uložené v ŠA. Ich spisový materiál totiž poskytuje pomerne celistvý prierez činnosťou rôznych priemyselných, finančných, remeselníckych a obchodných firiem, spoločností a družstiev od ich vzniku až po zánik. V prípade väčších firiem bývajú bádateľom k dispozícii i výročné správy, hlavičkové papiere a pod. Súčasťou fondu sú aj firemné registre. Rozsah uvedených fondov je možné ohraničiť poslednou tretinou 19. storočia až 50. rokmi 20. storočia. Ďalšie oddelenie archívneho fondu Krajský súd - urbárske a komasačné písomnosti - je možné využiť k detailnému skúmaniu distribúcie pozemkového vlastníctva jednotlivých obcí. Ich súčasťou bývajú spravidla pozemkové knihy, resp. urbárske mapy, ktoré pochádzajú zväčša z druhej polovice 19. storočia. Od 50. rokov 19. storočia sú bádateľom k dispozícii komasačné spisy, obsahujúce informácie o priebehu komasácií v jednotlivých obciach. Od roku 1893 až do konca medzivojnového obdobia pôsobili na Slovensku priemyselné (živnostenské) inšpektoráty práce. Plnili dozornú funkciu nad prevádzkou a pracovnými podmienkami v podnikoch. Z dokumentov uvedených fondov je možné využiť najmä informácie o sociálnych podmienkach pracovníkov. V prípade väčších firiem sú zvlášť cenné tzv. inšpekčné záznamy, ktoré obsahujú údaje o vývoji počtu zamestnancov, ich štruktúre, platových podmienkach, tiež údaje o vybavení podnikov strojným zariadením, budovami a predmete ich činnosti. Hoci činnosť priemyselných inšpektorátov práce je ohraničená rokom 1938, údaje o jednotlivých firmách je možné vyhľadať aj po roku 1945, najmä vo forme živnostensko-práv-

nych povolení alebo dodatočných zápisov do už citovaných kariet inšpekčných záznamov. Počas vojnového obdobia prevzali úlohu živnostenských inšpektorátov úrady práce, organizované na župnej a okresnej úrovni. Sú uložené v ŠA a niektorých ich pobočkách.

Pri štúdiu hospodárskych pomerov od polovice 19. storočia do konca II. svetovej vojny nemožno obísť ani početné fondy rodov a panstiev, uložené spravidla v ŠA, niektoré aj v SNA. Dokumenty zo zmienovaných fondov poskytujú nenahraditeľné informácie najmä pri štúdiu dejín obcí. Magnáti, ale aj mnohé bohatšie zemianske rodiny zostávali najväčšími pozemkovými vlastníkmi do roku 1918. Mnohým z nich zostala značná výmera ich veľkostatkov aj po vykonaní pozemkovej reformy v 20. rokoch 20. storočia. Veľkostatkári zakladali aj podniky, najčastejšie spojené s potravinárskym priemyslom (mlyny, liehovary, pivovary) alebo také, ktoré využívali rozsiahly lesný pôdny fond (píly), no zriedkavým javom neboli ani investície do priemyselných podnikov iných odvetví. Tieto hospodárske aktivity šľachty sú zdokumentované v početných písomnostiach, pochádzajúcich z tohto obdobia. Zachovaná osobná korešpondencia prispieva aj k poznaniu politických pomerov a dejín každodennosti. Bádateľ, využívajúci uvedené fondy, by si však mal uvedomiť, že stupeň ich zachovania sa v jednotlivých prípadoch značne líši - rozsahom i chronologicky.

Pre poznanie hospodárskych dejín 20. storočia je tiež možné využiť fondy okresných živnostenských spoločenstiev, uložených v pobočkách ŠA, ktoré v 50. rokoch nakrátko nahradili živnostenské zväzy. V ŠA a ich pobočkách sú uložené početné fondy jednotlivých finančných inštitúcií, úverových a výrobných družstiev, priemyselných podnikov, rozdelených podľa priemyselných odvetví i poľnohospodárskych podnikov (fondy JRD a ŠM). Fondy, pochádzajúce z obdobia do roku 1948 sú pomerne dobre spracované, avšak väčšina fondov z nasledujúceho obdobia, osobitne od začiatku 60. rokov nie je doposiaľ sprístupnená.

Početné informácie pre poznávanie dejín školstva sa nachádzajú v už uvedených fondoch štátnej a verejnej správy. Detailné údaje je možné získať v skupine archívnych fondov školstva. Tu sú zaradené početné fondy jednotlivých základných a stredných škôl, ktoré sú spravidla uložené v pobočkách ŠA, výnimočne aj v samotných ŠA (Košice, Prešov, Levoča). Archívne dokumenty uvedených fondov bývajú rôznorodé. V prípade významnejších inštitúcií obsahujú aj výročné správy, resp. školské kroniky, fondy menších škôl často tvoria len triedne katalógy. Vtedy je detailnejšie poznanie činnosti danej školy obmedzené – možno z nich zistiť nanajvýš počty žiakov a mená učiteľov.

Pri poznávaní politického a kultúrneho života nemožno obísť archívne fondy rôznych kultúrnych, politických a športových spolkov a organizácií i politických strán. Najstaršie archívne fondy tohto typu pochádzajú z poslednej tretiny 19. storočia. Z obdobia do roku 1918 sú to zväčša písomnosti spolkov a záujmových organizácií. Archívne fondy politických strán, s výnimkou Slovenskej národnej strany, pochádzajú až z medzivojnového obdobia, avšak z činnosti vtedajších politických strán sa zachovali len zlomky, uložené v ŠA a ich pobočkách. Po skončení II. svetovej vojny vznikali všetky politické strany a záujmové organizácie výlučne v rámci Národného frontu. Archívne fondy ich krajských výborov sú uložené v ŠA, okresné a miestne výbory zasa v pobočkách. Tieto dokumenty – najmä zápisnice z výročných a výborových schôdzí majú široké využitie pri koncipovaní regionálnych dejín. Bádateľ z nich môže získať informácie o aktivitách zmienovaných organizácií, počte členstva a vedúcich funkcionároch. Mnohé z uvedených fondov zostávajú dosiaľ neusporiadané, čo spolu s nekompletnosťou bráni ich využívaniu.

Na doplnenie je potrebné uviesť, že v niektorých ŠA a ich pobočkách bývajú uložené aj obecné, resp. mestské kroniky, ktoré vznikli po I. svetovej vojne alebo ešte neskôr. Často sú uložené ako osobitne evidované dokumenty. Sú mimoriadne cenným prameňom, avšak bádateľ by nemal zabúdať, že niektoré záznamy boli vykonané až dodatočne a zachytená skutočnosť tak môže byť skreslená alebo zámerne ovplyvnená súčasnými politickými záujmami a vplyvmi.

Autor: PhDr. Milan Belej, CSc.
Štátny archív Ministerstva vnútra SR
Slanská 31
080 06 Prešov 6
E-mail: *belej_m@sapo.vs.sk*

OSOBNOSŤ A REGIÓN (metodologické úvahy)

ROMAN HOLEC

HOLEC, R.: Personality and the region (methodological considerations). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 38 – 47.

The study attempts to capture the multidimensional relation of „personality“ and „region“ on the example of Slovakia during 1848-1918, i.e. during the period characterised by the beginning of the process of modernisation and gradual transition from estate to civil society. To a significant degree this determined the influence of an individual, whether from the ranks of nobility, intelligentsia or from among entrepreneurs. The study determines the influence of aristocracy in business, charity, education, state government and political functions on the concrete region. Accordingly, the study considers business as a new element in the social structure of the 19th century Habsburg monarchy and its influence on the region and the life of people. The influence of a solitary intellectual decreases, the influence of societies and professional organisations is on the increase.

Desaľročia sa v peripetiách historického vývoja, v hľadaní a nachádzaní jeho zákonitostí a nositeľov, v jednoliatom prúde pozitívneho a negatívneho, „pokrokového“ a „reakčného“ strácali kontúry skutočného človeka, ktorý nami vykladané dejiny žil, ale i užíval, trpel, ale sa aj protivil ich behu, bol nimi pohlcovaný, ale aj tvoril ich priebeh. Človek sa so svojím jedinečným osudom rozplýval v schémach a jeho podstatu nachádzali historici len v súhrne spoločenských vzťahov. Naliehavou úlohou slovenskej historiografie po roku 1989 zostalo preto odklätie „obyčajného“ človeka, jeho života a práce v kontexte každodennej historickej reality (tzv. dejiny všedného dňa), ale aj tých jednotlivcov, ktorí z nej akýmkoľvek spôsobom vybočovali a vymykali sa všetkým zovšeobecneniam. Takéto osobnosti sú zárukou mnohorozmernosti dejín a je na škodu veci, ak sa z historickej pamäti mnohé z nich cieľavedome vytrácali. Ich miesta obsadzovali deformovaní a jednostranne chápaní protagonisti dejín alebo rôzne pseudoosobnosti, charakterizované menej činmi a myslením, a viac príslušnosťou ku konkrétnym ideovým schémam.

V historickej tvorbe nejde ani tak o klasický životopis, hoci jeho výpovedná hodnota má tiež svoj význam, ale produktívne využitie biografickej metódy poskytuje viacero možností. Jednou z najnáročnejších je vytvorenie tzv. kolektívnej (skupinovej) biografie, ktorú môžeme demonštrovať na príklade tzv. business history, kde nie trh, ale manažment a podnikateľ tvoria kľúčové kategórie a bádateľ sa pohybuje na mikroekonomickej úrovni. Vybrané podnikateľské rodiny ako reprezentanti istých typov sú tak využité na metodické zachytenie procesov industrializácie či generačné biografie bankárov na zachytenie koncentračných procesov v peňažníctve a presahov do priemyslu.¹ Rovnako ako sa formuje nepochybná kolektívna identita takejto skupiny, vyznačuje sa aj charakteris-

1 MYŠKA, M.: Rytíři průmyslové revoluce. Ostrava 1997; KÖVÉR, GY.: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest 2002, s. 31-173 (rôzne modelové štúdie Gy. Kövéra) a 402-409 (zhrnutie).

tickými mentálnymi postojmi, preto dejiny mentalít ako pomocná vedecká disciplína a jej metódy sú kľúčové pri akejkol'vek kolektívnej biografii. Ďalšou možnosťou je uchopenie osobnosti v najširšom kontexte doby a jej súvislostí. Jej cieľom by teda malo byť cez zachytenú osobnosť poznanie dobového kontextu v jeho najkomplikovanejších sociálno-politických aspektoch, neraz i medzinárodných súvislostiach (napr. zachytenie európskych zahraničnopolitických problémov cez osobnosť Júliusa Andrásyho).² Tu vstupuje do hry ako významný faktor a pomocná disciplína psychologická história, lebo len prostredníctvom nej sa dá pochopiť ľudská individualita, jej zmyšľanie a konanie.

Legitímnu možnosťou je i opačný postup - ambíciou historika je zachytenie historickej epochy a ako metóda na vysvetlenie jej čiastkových súvislostí je využitá biografía človeka. Príkladom môže byť Andrew Jackson a jeho zachytenie ako človeka, vojaka a politika na charakteristiku amerického vývoja v období 1815 – 1830.³

Tým sa dostávame k výpovedným možnostiam vzťahu osobnosti a regiónu, ktorý je jedným z rozmerov biografickej metódy a ako vzťah je pre historika mimoriadne rozmanitý a produktívny. Jeho charakteristické rysy sú poznačené dobou, ktorá vymedzuje možnosti individuálnych subjektov, ako je aristokrat, zemepán, vojak, politik, podnikateľ, intelektuál či iná osobnosť, alebo inštitútu mesta, obce, spolku či inej korporácie. Každý z týchto subjektov mal možnosť ovplyvniť vývoj a charakter regiónu a zväčša tak aj konal, vedome alebo nevedome, subjektívne alebo v súlade s dlhodobými vývojovými trendami.

Obdobie 1848/49 – 1914 predstavuje v podmienkach habsburskej monarchie takmer sedemdesiat rokov, počas ktorých krajina zaznamenala okrem civilizáčného pokroku aj proces dlhodobých zmien, vedúcich v spoločensko-politickej sfére od stavovskej spoločnosti k občianskej a v ekonomike od feudalizmu ku kapitalizmu. Na jeho začiatku stálo zrušenie stavovských výsad v balíku marcových zákonov z roku 1848 a nepochybné naštartovanie dlhodobého modernizačného procesu. Hoci pri určovaní jeho priebehu a priorit oveľa väčšia úloha pripadá štátu, resp. župe ako sprostredkovateľovi medzi štátom a regiónom, ďalej rôznym korporáciám a spolkom, význam vzťahu osobnosť - región neklesá ani v tomto období. Práve naopak, konkrétne rozhodnutia a zámery mohli výraznú individualitu ovplyvniť, modifikovať, akcelerovať či spomaliť.

V moderných mestách podstatne klesá vplyv jedného subjektu a na to, aby sa jednotlivci presadili aj v takomto prostredí, potrebuje mať už masovú podporu, čo nebýva pri osobnostiach vyčnievajúcich z radu vždy jednoduché. Zato v menších lokalitách a na vidieku dokáže ovplyvniť vývoj výrazným spôsobom. Možno to demonštrovať na viacerých príkladoch. Zatiaľ čo Andrej Hlinka zohrával kľúčovú úlohu v spoločenskom, ideovom a sociálnom živote obce Tri Sliače, po prechode do Ružomberka sa jeho vplyv dostáva do podstatne zložitejších interferencií. V Troch Sliačoch iniciovaním vzniku polyfunkčného družstva, povolávaním katolíckych misií, svojou charizmou a autoritou jednoznačne určoval správanie dedinského kolektívu. V Ružomberku ako mestský farár vstupoval už do multinacionálnych, viackonfesionálnych i politických súradníc a primerane tomu klesal jeho bezprostredný vplyv, na druhej strane súčasne prerastal mestské i regionálne prostredie. Hlinkov vplyv na región je už porovnateľný s celoslo-

2 DIÓSZEGI, I.: Bismarck und Andrásy. Ungarn in der deutschen Machtpolitik in der 2.Hälfte des 19.Jahrhunderts. Wien-München- -Budapest 1999.

3 JOHNSON, P.: Zrození moderní doby. Devatenácté století. Praha 1998, s. 15-59, 706-720.

venským vplyvom a postupne nadobúda druhú prevahu nad prvým.⁴ Rovnakým príkladom môže byť Ľudovít Bazovský a Lučenec, v ktorom celý život žil a pôsobil. O to viac, že Bazovský vyvíjal politické a podnikateľské aktivity v značne pomad'arčenom Novohrade a Lučenci: „*Keď banku a spoloučinkovateľov budem mať, nuž preukážem Vám, čo som ja schopný medzi ľuďmi a nakoľko bola dobrá moja taktika! Ja zavedenie maďarských služieb božích na rozhraní nikde nedovolím! Pravda, sám, jediný sám, pane môj, sa ťažko hýbem. 100 000 Slovákov gravituje do Lučenca, či netreba im hospodárske centrum stvoriť!?! Fil'akovský volebný okres má tiež silnú menšinu slovenskú, ktorá s tarjanskými socialistami bude rozhodovať nad osudom tamojšieho mandátu. Ač by mňa slovenská societa pri založení banky v moči nechala, tak som úplne blamirovaný človek na veky!*“⁵ Bazovský sa profiloval ako vodca slovenských politických a hospodárskych aktivít v meste a okolí, jeho izolácia (na rozdiel od Turca či Liptova) i špecifické ciele ho však viedli k rôznym neštandardným krokom, napr. k uzatváraniu účelových politických a záujmových koalícií na regionálnej úrovni i k oficiálne deklarovanému vstupu do sociálnodemokratickej strany, čo bol opäť pragmatický krok so zreteľom na regionálne možnosti. Podiel Bazovského na slovanských aktivitách (Sofia, Belehrad) či na spolupráci nemaďarských národov ho posunuli z regionálnej úrovne (Bazovský v Lučenci a Novohrade) k štandardným politickým kruhom (Bazovský v Slovenskej národnej strane) a osobitosť Bazovského pre historika sa začína postupne strácať.⁶ Bolo zrejme, že v oblastiach, kde sa slovenský element nachádzal očividne v defenzíve, vzrastal význam národnej inteligencie. Výstižne to dokumentuje povzdych Štefana Mišíka: „*Keby sme tam a u nás v Spiši mali dakoľko inteligentov odhodlaných a neodvislých, dalo by sa dačo docieľiť pri volbách, ale takto je to ťažká vec. Kňazovi vystúpiť je ťažko, keď niet výhľadu, že ho „fratres in Christo“, ktorí sú s málo výnimkami zúriví vrahovia Slovákov, podporovali.*“⁷

Inteligencia v regióne môže v istých zlomových obdobiach pôsobiť nielen v národnouvedomovacom smere, ale aj proti parciálnej identite regiónu, v národnointegračnom smere, čo môžu byť dva paralelné procesy. Karol Anton Medvecký to vyjadril v máji 1918, keď sa oba tieto procesy ukázali z hľadiska vzťahu inteligent - ľud - región ako kľúčové: „*Uznávam absolútne cenu drobnej práce a usilujem sa ju aj ja zo všetkých síl konať, ale ona musí byť sústavná, ona musí nielen jednotlivca vychovávať, ale musí do tej rozcaparjenej masy ľudu slovenského všenárodné povedomie, cit pospolitosti zaštepovať a vyzliekať Prešporáka a Šarišana rovnak z jeho lokálpatriotizmu, hľadať na všetko a vždy z hľadiska všenárodného (vlastne všeslovenského) ... Kedyže sa náš ľud po dolinách.... zjednotí... keď ani jeho vodcovia sa nemôžu nájsť, nechcú si utvoriť platformu, kam by sa zišli, aby im zabúšili srdcia jedným bitím ... Ale či ani dnes nieto dôvodov za koncentráciu, zomknutie našich síl?*“⁸

Podobne ako inteligent a kňaz mohol aj aristokrat vstupovať do života a vývoja regiónu. Priestor aristokrata ako pozemkového vlastníka ovplyvňovať život a vývoj dedí-

4 Podľa HOLEC, R.: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Martin 1997.

5 Ľ. Bazovský A. Halašovi z 10. 10. 1907. Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej ALU SNK), sig. 37 A 20.

6 HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*. Martin 2001, s. 104-133.

7 Š. Mišík A. Halašovi z 5. 5. 1906. ALU SNK, sig. 37 H 16.

8 K. A. Medvecký P. Blahovi z 28. 5. 1918. Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), P. Blaho, kart. 9, inv. č. 464.

ny (vidieka) bol v porovnaní s predrevolučným stavom limitovaný. Jeho možnosti, pred rokom 1848 takmer neobmedzené, sa v súvislosti s regiónom mohli po revolúcii pohybovať najmä v rovine brzdiaceho či akcelerujúceho činiteľa, čo však tiež nemuselo byť úplne bez významu. Pole pôsobnosti nachádzali predstavitelia aristokracie i nižšej šľachty najmä v štátnej správe, na rôznych štátnych a župných postoch, ktoré boli ako jedno z reziduí feudalizmu vyhradené predovšetkým ľuďom „s modrou krvou“. Možnosti, rozhodujúcim spôsobom iniciovať alebo naštartovať niektoré procesy, už boli minimalizované legislatívou a sociálno-spooločenským vývojom, napriek tomu z titulu rôznych, najmä vysokých funkcií tu možnosť ovplyvňovať „beh vecí verejných“ existovala. Na druhej strane značná časť šľachtickej (aristokratickej) sociálnej vrstvy už vedome rezignovala na akékoľvek zásahy a žila zahľadená do seba, vyslovene konzumným spôsobom, najvyšším pestovaním populárnej charity, ktorá už neoddeliteľne patrila k vtedajšiemu životnému štýlu. Napriek tomu, popri už spomínaných úradníkoch, nájdeme jednotlivcov, ktorí sa vymykali z celkového obrazu šľachty na konci 19. storočia:

1. Najaktívnejšia časť šľachty cieľavedomou osvetou, zakladaním družstiev, spolkov, dobrovoľnej požiarnej ochrany a iných inštitútov zohrala pozitívnu úlohu v pripravenosti obcí a regiónu na modernizačné procesy a v ochrane pred viacerými negatívnymi sprievodnými javmi trhového prostredia. Najcharakteristickejším príkladom sú celožitovné aktivity baróna Gregora Friesenhofa v regióne Hornej Nitry. Jeho tolerantný prístup k národnostnej otázke mu umožnil vo zvýšenej miere osloviť aj slovenského roľníka, čo dokázal Hospodárskym spolkom pre údolie Nitry, založenom v roku 1872. Popri bohatej aktivite vydával po slovensky *Zprávy hospodárskeho spolku údolia Nitry*. V období 1888 – 1894 vyšlo spolu 124 čísel *Zpráv* na viac ako 674 stranách, nerátajúc prílohy. Význam časopisu je napriek nízkemu nákladu a regionálnemu dosahu nepopierateľný a popri prioritnej informačnej a vzdelávacej funkcii zohrala dôležitú úlohu už len jeho existencia a určenie. Slovenský časopis vydávaný hospodárskym spolkom bol pre svojich slovenských členov v období zostreného národnostného útlaku v poslednej štvrtine 19. storočia výnimočným javom. Ďalšou formou prihovárania sa slovenskému roľníkovi boli tzv. vandrovne prednášky. Zatiaľ čo v rokoch 1876 – 1879 ich spolok uskutočnil ročne priemerne 20, v ďalších rokoch tento počet narastal a v roku 1893 sa realizovalo až 40 prednášok. Podľa Friesenhofovho odhadu a výkazov za jednotlivé roky zorganizoval spolok do roku 1895 asi 530 vandrovných prednášok. Ešte v roku 1900 vykázal spolok 55 prednášok, ktoré si vypočulo 4 155 poslucháčov.⁹

2. Súdržnosť oboch polovicí monarchie (tzv. „textilno-pšeničné manželstvo“) bola v období od roku 1850 až do vyrovnania väčšia ako kedykoľvek predtým, čo so sebou prinášalo aj stále mohutnejšie „zakupovanie sa“ mnohých rakúskych a nemeckých šľachticov a podnikateľov v Uhorsku a zvlášť na Slovensku. Zväčša sa výhodne dostávali ku skonfiškovaným majetkom tzv. vlastizradcov, teda proticisárskym bojom skompromitovanej šľachty. V 50. rokoch prišla tzv. „nová“ aristokracia, ktorá podnikala v poľnohospodárstve a pridruženej výrobe (Friesenhofovci, Oppermannovci, Hönningovci atď.), ale aj skutoční moderní podnikatelia z Moravy, Rakúska alebo nemeckých štátov, ako cukrovárski fabrikanti Wehle a Wels, Bauer, Frey, Gerson a Lippmann a podnikatelia v ďalších odvetviach priemyselnej výroby, ako Schmidt (veľkogarbiar z Veľkých Bošian), Thonet (známy výrobca ohýbaného nábytku, ktorý si vybudoval továreň vo Veľkých Uher-

9 HOLEC, R.: Zabudnuté osudy..., s. 72-103.

ciach) a mnohí ďalší. Časť z nich sa dočkala nobilitácie alebo si jednoducho túto možnosť zakúpila. Ekonomický vývoj regiónov väčšinou profitoval z podobných podnikateľských aktivít, lebo pri zakladateľských úvahách sa vždy zohľadňovali pôdno-klimatické (cukrovary), geografické (lesy a zásoby dreva) či profesné aspekty regiónu. V službách takýchto podnikateľov, čiastočne novej aristokracie, prichádzali mnohí inžinieri a technici a, čo nebolo vždy výhodné, aj kvalifikovaní alebo aspoň skúsení robotníci. Túto ekonomicky významnú migráciu (nie kvantitou) možno považovať za dôsledok štátom podporovanej nemeckej kolonizácie Uhorska, deklarovanej v roku 1853.

Ako súběžca „novej“ - spoza hraníc prišlej - aristokracie môže slúžiť tzv. komínová aristokracia, teda tradičná šľachta, ktorá namiesto tradičného konzumného spôsobu života vtláčala výraznú pečať vzhľadu regiónu a života jeho obyvateľov tým, že vo veľkom ťažila nerastné bohatstvo a budovala priemyselné prevádzky. Na Slovensku spĺňala takúto predstavu najmä časť Andrásyovcov, Coburgovcov, niektorí Csákyovci, Pálffyovci a Zichyovci. Ak podnikajúci predstavitelia týchto rodov žili aj osobne na teritóriu Slovenska, mohol byť ich prínos do regionálneho vývoja ešte zreteľnejší.

Príkladom môžu byť Coburgovci, ktorí sa v roku 1816 priženili do Uhorska a postupne rozširovali pôvodné koháryovské majetky takým spôsobom, že vytvorili rozsiahle panstvá na Gemeri, Pohroní a Spiši, kde sa venovali tak lesnému, ako aj priemyselnému podnikaniu, hlavne železiarstvu. Koncom 19. storočia všetky svoje sídla vybavili telefónom a telegrafom. To platilo pre všetky lokality, kde sa zvykol zdržiavať hlavne Ferdinand, od roku 1887 bulharské knieža, od roku 1908 bulharský cár. Spravovať krajinu z takej diaľky nebolo vôbec jednoduché a vyžadovalo neustály kontakt. Napr. v roku 1906 sa jeho zásluhou začal budovať telegraf v Rimavskej Soboti. Coburgovci sa zaslúžili o výstavbu viacerých kostolov, podnikov a iných verejných budov, podieľali sa na charitatívnych aktivitách a mali veľký podiel na zvyšovaní pracovných možností v regiónoch, kde by bol inak nemalý problém nájsť zdroj obživy. O tom, že záujmy bulharského panovníka však nie vždy zodpovedali záujmom iných častí regiónu, najlepšie svedčí spor medzi ním a mestom Košice vo veci smerovania výstavby železničných tratí pri pripravovanom spojení Gemersko-Malohontskej a Spišskej župy. Košickej Obchodnej a priemyselnej komore spolu s magistrátom mesta išlo o to, aby nebolo obidené ich mesto. Do diskusií vstúpil Ferdinand v roku 1910 návrhom, ktorý uprednostňoval trať Filákov-Dobšiná-Poprad s obídením Košíc. Nakoniec sa pred 1. svetovou vojnou neuskutočnil ani jeden projekt, čo najmä v Košiciach ťažko niesli, lebo nimi presadzovaný smer bol už desaťročia predmetom diskusií a podporoval ho aj minister obchodu Karol Hieronymi, ešte ako poslanec za Spišskú Novú Ves.¹⁰

3. Tu sa dostávame k ďalšej možnej rovine vzťahu osobnosti a regiónu, a síce k úlohe poslancov a čelných predstaviteľov samosprávy. Štátna moc bola vždy postavená na úradníckom aparáte, od kvality ktorého závisel výkon rozhodnutí orgánov štátu a v poslednej miere aj kvalita života občanov. Nie inak to bolo aj v habsburskej monarchii, kde úradníci patrili popri armáde a cirkvi k trojici tradičných opôr štátu a dynastie. Mali preto primeranú vážnosť a pri výbere povolania sa úradnícky stav tešil značnej obľuby. Napriek formovaniu občianskej spoločnosti v priebehu 19. storočia, ktoré otvorilo aj výkon úradníckych funkcií širším vrstám obyvateľstva, najvyššie posty zostávali stále vyhradené ľuďom so šľachtickými titulmi a primeraným majetkovým zázemím. Išlo to

10 Kassa és a bolgár király. Kassai Ujság, 11. 6. 1910.

tiž súčasne o politické funkcie, preto nie plat a pôžitky, ale vplyv a politické zámery zostávali rozhodujúcimi faktormi pri obsadzovaní týchto funkcií a ich vykonávaní. Aj preto sa najmä na poslanecké a županské posty dostali ľudia, ktorí mali k regiónu minimálny alebo žiadny vzťah. To bol príklad poslaneckého obdobia Móra Jókaiho v Košiciach v období 1884 – 1892. Ťažko povedať, do akej miery to bolo v jeho tridsaťročnej poslaneckej činnosti za vládu liberálnu stranu len epizódou. Mal však vždy podstatne bližšie k veľkej celoštátnej politike a k Budapešti ako k záujmom mesta a regiónu. Do značnej miery však môže byť pri Jókaiho hodnotení signifikantný fakt, že v roku 1892 vyhral voľby v Košiciach kandidát opozície.

Vysokí úradníci v Uhorsku 19. storočia boli o to dôležitejší, že sa dostávali do centra zápasu medzi dynastiou, resp. Viedňou a snahami o stále silnejšie pozície Uhorska v monarchii, že týmito vrstvami prechádzala deliaca čiara medzi lojálnym univerzalizmom a maďarskými národnoemancipačnými snahami, že reprezentovali záujmy jednotlivých žúp a regiónov v celoštátnom rámci a že na ich úrovni sa zrážali politické koncepcie a predstavy jednotlivých prúdov uhorsko-maďarskej politiky.

Z tohto hľadiska je nepochopiteľné, že slovenská historiografia rezignovala na vplyv týchto svojím vplyvom rozhodujúcich spoločenských vrstiev, že si nevšíma ich regionálne zakotvenie, rodové súvislosti, zásluhy a politické záujmy. Nech si vezmeme ktorékoľvek mesto či región, všade nájdeme príklad toho, ako osobnosť mohla ovplyvniť jeho vývoj. Úlohou historika je zistiť, prečo to urobila spôsobom, akým to urobila, alebo prečo neurobila nič.

Košice môžu opäť poslúžiť ako príklad - tentokrát lokálpatriota v županskej i poslaneckej funkcii. Gróf Emanuel Péchy pochádzal z rozvetveného šľachtického rodu na východnom Slovensku. Pred revolúciou 1848/49 pôsobil ako župan Zemplínskej župy, kedy zohral pozitívnu úlohu predovšetkým ako osobnosť stojaca mimo tamojších rozporov a tak vhodná na ich urovanie. Po revolúcii vykonával v rokoch 1860 – 1864 a 1865 – 1867 funkciu župana Abovsko-Turnianskej župy a stál aj na čele mesta Košíc ako kráľovský komisár. V rokoch 1881 – 1884 reprezentoval mesto v poslaneckej funkcii na celouhorskom sneme. Ako lokálpatriot vykonal pre Košice a región veľa. Či už to bolo z hľadiska výstavby ekonomickej infraštruktúry mesta, alebo pri jeho kultúrnom rozvoji (najmä ako nadšený podporovateľ košického divadla).

Už v súvislosti s niektorými predstaviteľmi aristokracie sme upozornili na významné postavenie podnikateľov pre život a rozvoj regiónu. Podnikateľ bol novým prvkom v sociálnej štruktúre habsburskej monarchie 19. storočia. Bol predzvesťou vzniku občianskej spoločnosti a obdobia modernizácie, lebo s nimi úzko spájal svoju existenciu a navyše si bez týchto fenoménov nemožno predstaviť ani proces industrializácie, ktorému dávali podnikatelia rozhodujúce impulzy.¹¹ Ako podnikatelia mohli v podmienkach Uhorska fungovať príslušníci veľmi rôznorodých sociálnych vrstiev.

Typ podnikateľa 19. storočia je trochu odlišný od našich predstáv. Predovšetkým svojou etikou, kolektívnymi normami správania, veľmi rozdielnymi prejavmi spoločenskej prestíže a politického vplyvu. Rozlišujeme niekoľko základných typov podnikateľov:

1. Podnikateľ-živnostník má svoje korene často v novovekom cechovom remeselníctve a jeho existencia závisí od prijatia tzv. živnostenského zákona a podmienok na

11 Podrobnejšie HOLEC, R.: Podnikatelia a podnikanie na Slovensku pred rokom 1918. Historické štúdie 41 (Bratislava 2000), s. 165-174.

získanie koncesie. Ide o veľmi široký typ podnikateľa, vzhľadom na prevládajúci remeselnícko-roľnícky pôvod pre Slovensko najcharakteristickejší. Tento typ žije, niekedy živorí, brániac sa industrializačnému procesu, inokedy je likvidovaný jeho dôsledkami. To je osud brezovských garbiarov, drotárov z Trenčianskej a Spiša, gemerských povozníkov atď. Niektorými svojimi funkciami prežíva aj industrializáciu - najmä opravárensko-servisnými a inými činnosťami, náročnými na ručnú prácu. Rozoznávame 3 typy takéhoto živnostníka – maloobchodníka, remeselníka-spezialistu a ako najmladšiu kategóriu servisno-dodávateľský typ, ktorý neraz presahuje do terciárnej sféry a hraničí s najnižšou kategóriou podnikateľa. Súpis obchodníkov z územia Obchodnej a priemyselnej komory Bratislavského dištriktu vykázal stav 3 997 ľudí (najviac v meste Bratislava - 701 a v Hornonitrianskej župe - 645 ľudí), súpis remeselníkov a živnostníkov zachytil 24 245 ľudí (najviac v Horno- a Dolnonitrianskej a Bratislavskej župe).¹²

Vzhľadom na svoj sociálny status väčšina príslušníkov tejto kategórie mala z hľadiska našej témy zanedbateľný význam. Väčšiu úlohu mohla zohrať len pri zvýšenej koncentrácii v niektorých mestách, najmä keď si udržala národné povedomie - v Turčianskom Svätom Martine, Liptovskom Svätom Mikuláši, Ružomberku, Zvolene a pod., kde prispievala k slovacite týchto lokalít. Na druhej strane väčšina slovenských podnikateľov vyrástla práve z tohto remeselnícko-živnostníckeho typu (Makovickovci, Stodolovci) alebo priamo z roľníckych rodín. K zvýšeniu ich sociálneho statusu, resp. k sociálnemu skoku im niekedy dopomohlo dedičstvo (Žigmund Pauliny-Tóth) alebo výhodný sobáš (Emil a Kornel Stodolovci, Ján Nepomuk Bobula).

Z uvedenej kategórie podnikateľov boli najvýznamnejší obchodníci ako najpočetnejšia (ich počet sa odhadoval na 400-500) a najsolventnejšia podnikateľská vrstva slovenskej spoločnosti. To si uvedomovala aj politická elita a v súvislosti s novoprijatým programom Slovenskej národnej strany z roku 1913 a s novokonštituovaným „kupeckým odborom“ strany (jeho predsedom sa stal martinský podnikateľ a obchodník Jozef Fábry, prvý slovenský člen vedenia bratislavskej Obchodnej a priemyselnej komory) sa vyvinulo úsilie vymaniť obchod na Slovensku spod vplyvu neslovenského kapitálu a združiť ho do celonárodnej organizácie obchodníkov. Hlavným protagonistom takto veľkoryso koncipovaného zámeru bol Fedor Houdek, referent plánovaného odboru. Najprv si vo forme ankety zmapoval, kde sa dalo počítat' s obchodníkmi ako s potenciálnou hospodárskou baštou národnoemancipačného pohybu, kde len s vlašnou podporou a kde boli slovenské pozície úplne stratené. Charakteristickou pre poslednú alternatívu bola odpoveď z Prievidze: „... v Prievidzi, jako aj na okolí, našlo by sa mnoho kupcov, ktorí by boli ochotní s oduševnenosťou napomáhať, t.j. podporovať a rozširovať spolok tento v tom páde, ak nebude direkt v slovenskom pocite (tót érzelmű), lebo ak sa to len Slovákov týka, takých kupcov tu neni ani jeden. Tunak o národnej strane ani pochopu nemajú.“¹³ Ešte horšia situácia bola na východnom Slovensku. V iných, čisto slovenských oblastiach (napr. Čadca a okolie) zase chudoba ľudu neumožňovala vznik početnejšieho obchodného stavu. Na porade „kupeckého odboru“, ktorá sa pripravovala v posledných júnových dňoch roku 1914, mal Houdek vo svojom referáte navrhnúť ďalšie smery činnosti medzi slovenskými obchodníkmi. Sarajevský atentát aj tu urobil všetkým plánom škrt cez rozpočet.

12 Podľa Jahresbericht der Handels- und Gewerbe-Kammer des Pressburger Districts 1851. Pressburg 1852.

13 F. Bargár F. Houdkovi z 21. 6. 1913. SNA, F. Houdek, kart. 5, inv. č. 162.

2. Podnikateľ-vynálezca bol známy nie podnikom, ale originálnymi výrobkami, z ktorých profituje. Napr. Peter Markovský, ktorého patentovaná „matematická formula“ stála pri zrode krupinskej sudodielne v roku 1872, prvého slovenského účastinného podniku, alebo Jozef Pozdech, vyučením kováč, ktorý získal slávu a podnikateľský úspech svojimi početnými zlepšovákmi a vynálezmi, sprevádzali ho patenty, ocenenia na svetových výstavách, početné rady a vyznamenania.

3. Podnikateľ-vlastník kapitálu. Tí väčší nadobudli význam pri úverovaní štátu (židovský element), menší sa uplatnili najmä po vzniku účastinných spoločností, kde sa mohli stať majiteľmi balíku účastín a prostredníctvom dozorných rád získať rozhodujúce pozície pred samotnou prácou a duševnou riadiacou činnosťou (väčšie ako v súčasnosti, keď sa ich podnikateľské postavenie úplne stráca). Na Slovensku to bol príklad Matúša Dulu, bratov Jesenských a ďalších. Vo všeobecnosti však boli na Slovensku účastiny podnikov a bánk, máme na mysli najmä slovenské, rozptýlené v rukách podstatne väčšieho množstva malých vlastníkov, čo z nich nerobilo ani kapitalistov a tobôž nie podnikateľov.

4. Podnikateľ-správca či moderne manažér - chýba mu vlastnícky vzťah k výrobným prostriedkom a kapitálové riziko, ale jeho podnikateľské správanie je nespochybniteľné. Splňali ho už správcovia veľkostatkov, neskôr inžinieri, výrobní a technickí riaditelia. Vzhľadom na možnosti vzdelania plnili tieto úlohy zväčša cudzinci - Rakúšania, Nemci, Česi, v slovenských podnikoch však takmer výlučne Česi (napr. Jozef Houdek, Tomáš Nečas, Ján Halla, Leopold Vališ, Karel Kulich, Fridolín Vogt, Břetislav Věšín, František Matějček). Českí inžinieri a technické kádre sa dostávajú do slovenských účastinných podnikov aj súběžne so vstupom českého kapitálu. Postupne, hoci oveľa ťažšie, sa však presadzujú aj Slováci - zväčša absolventi obchodných akadémií Milutin Križko, Konštantín Hurban, Jozef Capko, Žigmund Pauliny-Tóth a ďalší.

S nevôľou sa medzi Slovákmi stretávala prítomnosť českých odborníkov a úradníkov, lebo jednak im obsadzovali miesta, jednak ich vplyv a slovo v správnej rade alebo vo výkonnom výbore boli podstatne väčšie ako hlas, ktorým disponovali Slováci. Nakoniec aj ich platy vysoko prevyšovali platy slovenských kolegov.

Novou profesijnou vrstvou v slovenskej spoločnosti sa na prelome 19. a 20. storočia stali správcovia a zakladatelia bánk a bankovní úradníci.¹⁴ Súbežne s početným vzrastom slovenských bánk sa z ich úradníkov, resp. zamestnancov v priebehu niekoľkých rokov sformovala po kňazoch a učiteľoch početne najsilnejšia zložka v rámci inteligencie, porovnateľná s obchodníkmi. Vzhľadom na významné, ba dominantné postavenie inteligencie v slovenskom národnom hnutí, kládlo na nich veľké nároky. Na poslednej, IV. porade slovenských bankových úradníkov v Martine roku 1912, sa napr. zúčastnilo okrem hostí z Čiech a USA vyše 150 domácich účastníkov a jeden z najlepších znalcov slovenského peňažníctva Július Markovič odhadoval počet bankových úradníkov (vrátane vedenia), resp. zamestnancov slovenských bánk na päť stovák. Z hľadiska regiónov mali obrovský národnouvedomovací význam banky a ich filiálky v tých oblastiach, kde boli Slováci buď v menšine, alebo v defenzíve. Banky v Lučenci a okolí, iniciované Bazovským, filiálka Tatrabanky v Prešove, Ľudovej banky v Spišskej Starej Vsi a Ústrednej banky v Michalovciach patrili k inštitúciám, v ktorých tamojší úradníci vy-

14 Podrobnejšie HOLEC, R.: Slovenský bankový úradník na prelome 19. a 20. storočia (Aristokrat alebo nádenník?). In: Historik v čase a priestore. Laudatio Eubomírovi Liptákovi. Bratislava 2000, s. 13-36.

konávali v regióne misijnú činnosť už len tým, že tam boli. So slovenským štítom, jazykom, tlačivami. Július Markovič to vyjadril viac ako výstižne: „*Som presvedčený, že Vám netreba dokazovať veľký význam peňažných ústavov na našich slovenských vidiekoch. Ťažká chyba bola spáchaná našimi starými, že žijúc ideálne voljaksi v povetří neobrátili svoj zreteľ na praktický život, nevenovali žiadnu péč rozvetveniu peňažných ústavov, ktoré keď sú v spoahlivých rukách našincov, sú tými najmohutnejšími buditeľmi národného povedomia, tými najsilnejšími baštami, spoza ktorých, majúc bezprostredný vplyv na pospolitý ľud - môžeme výdatne bojovať v prospech našej veci.*“¹⁵

5. Podnikateľ - vlastník podniku je typický skôr pre neslovenské podnikanie na území Slovenska a je doménou Nemcov a Rakúšanov, domácich i nových podnikateľov, ako napr. spomínaní Thonetovci a Stummerovci na Hornej Nitre. Predovšetkým však židovský element (Popperovci, Löwovci), prichádzajúci na Slovensko hlavne zo západu monarchie, vlastnil a viedol neraz veľké podniky, stojac lojálne voči štátu, ba často v jeho bezprostredných službách. Utvára sa ďalší charakteristický stereotyp, ktorý nadobudol v budúcnosti negatívne, ba tragické sociálne dôsledky.

K posledne uvedenému typu podnikateľov sa radia aj najvýznamnejšie slovenské rodiny - Makovickovci, Stodolovci, Jančekovci, Országhovci, Houdekovci a pod. Popri ich plebejskom pôvode sa postupne sformovali do niekoľkých generácií podnikateľského rodu, ktoré svojím postavením zohrávali významnú úlohu aj v meste a regióne, a to nielen ako príslušníci mestských elít, ale aj ako iniciátori a meceni mnohých kultúrnych a politických aktivít. Tak nájdeme Stodolovcov prakticky vo všetkých slovenských „podnikoch“ v Liptovskom Sv. Mikuláši a Makovickovcov alebo Houdekovcov zase v Ružomberku.¹⁶

V oblasti podnikateľskej etiky dochádza k niektorým javom, ktoré bezprostredne ovplyvňovali okolie a mohli mať negatívny vplyv na účinnosť pôsobenia uvedených vrstiev. Napríklad vzťahy medzi slovenskými podnikateľmi neboli vždy solidárne a konkurenčné postoje často dominovali pred idealisticky požadovanou spolupracou a nacionálnou súdržnosťou. Najmä mikulášski podnikatelia neraz utvárali akoby opozičné politické centrum voči Martinu a ich bojkot i svojské obchodné praktiky počítal napr. známy ružomerský vydavateľ a publicista Karol Salva, ale i konkurenčné slovenské podniky z iných miest. Niektoré z mikulášskych podnikateľských rodín sa do národných aktivít zapájali len v minimálnej miere a o ich povýšenosti a egoizme sa v slovenskej spoločnosti verejne hovorilo s výčitkou, že „*každý len tomu zlatému tel'a tu slúži*“.¹⁷ V jeho záujme išli bokom neraz aj národné zretele a uprednostnila sa spolupráca napr. s Popperovcami, známymi veľkokapitalistickými „dravcami“, ktorí okrem iného doslova drancovali obrovské plochy severoslovenských lesov, alebo s rodinou Löwovcov, významnými brnenskými predstaviteľmi židovských podnikateľských kruhov. Nečudo, že slovenskí podnikatelia v Liptovskom Mikuláši balansovali trvale medzi dvoma mlynskými kameňmi - ich závislosť od štátnych objednávok spôsobovala značnú národno-slo-

15 J. Markovič A. Halašovi zo 7. 9. 1898. ALU SNK, sig. 37 G 46.

16 O súvislostiach vzťahu osobnosti (podnikateľa) a regiónu najnovšie KRAJČOVIČOVÁ, N.: Mikulášski Stodolovci - k zrodu modernej slovenskej zámožnej strednej vrstvy. Historický časopis, 51 (2003), č. 1, s. 63-82. Ako príklad splnenia kritérií pre prácu z oblasti tzv. business history však túto štúdiu uviesť nemožno, na rozdiel od prác uvedených v pozn. č. 1.

17 J. Ruman F. Houdkovi z marca 1901. SNA, F. Houdek, kart. 4, inv. č. 115.

venskú vlačnosť a ich malú angažovanosť v národnopolitických aktivitách, za čo boli predmetom trvalej kritiky zo strany slovenskej politiky.

V oblasti podnikateľskej etiky možno v priebehu vývoja pozorovať aj ďalšie deformácie, čo súviselo najmä s tým, že mnohé bankové ústavy mali charakter rodinných podnikov, ba patriarchálnych inštitúcií a taktiež so skutočnosťou, že na Slovensku v podstate každý poznal každého. Dôsledkom toho bola skutočnosť, že rozhodovalo nadmerné podliehanie rodinnému a krajanskému sentimentu. Martinské podniky zostávali „záhumienkom“ pre martinských synkov, kreslo otca bolo najvhodnejšie pre syna, rozhodovali rôzne „rodinkárske, kamarátske, klikárske, najnovšie i stavovské pohnútky“, a to práve tam, kde ich bolo potrebné eliminovať. Podobne sa obsadzovali aj miesta v správnych a hlavne v dozorných radách podnikov a bánk. Nečudo, že takáto prax znižovala dôveryhodnosť banky a upadávanie do podobných polôh malo za následok osobné konflikty.

Voči zamestnancom sa slovenský podnikateľ spočiatku vyznačoval paternalistickým postojom. Bolo to pochopiteľné, sám totiž obyčajne vyšiel z pozície živnostníka, malo výrobcu alebo maloobchodníka a bol typom vlastníka a podnikateľa v jednej osobe. Presnejšie povedané v jednej rodine, lebo rodinné podniky, charakterizované koncentráciou umu, podnikateľskej invencie a kapitálu, ale na druhej strane aj rozdelením práce a rizika, boli pre slovenské pomery typické. Táto charakteristická podnikateľská genéza platí aj pre tzv. slovenskú podnikateľskú elitu. Išlo takmer výlučne o evanjelikov a dominovali medzi nimi predstavitelia Liptova, prípadne Turca, čo súviselo so sociálno-ekonomickým kontextom regiónu. Môžeme uviesť mikulášskych garbiarov Kováčovcov, Žuffovcov, Hubkovcov, Pálkovcov, Lackovcov a Droppovcov, ale aj rodinu Stodolovcov, ktorej záber bol podstatne širší, ďalej ružomberských Jančekovcov, Houdkovcov, ale najmä Makovickovcov, ktorí prešli počas troch generácií od krajčírskoho majstra v prvej, na obchodníka v druhej, až po bankára a priemyselníka v tretej generácii. Ján Janček sa naopak už počas svojho života stihol prepracovať zo stolárskeho tovariša na majiteľa najprv píly, neskôr zápalkárne a tehelne. Jeho synovia už dostali iné školenie - obchodnú školu v Kežmarku, obchodnú akadémiu v Budapešti, priemyselnú školu stavebnú v Grazi, prax v Antverpách a Pittsburgu. Aj vzťah k robotníkom sa stal omnoho formálnejší a neraz rovnako bezohľadný ako kdekoľvek inde.

Z uvedeného je zrejmé, že Liptov patril koncentráciou slovenských osobností z radov podnikateľskej, politickej a kultúrnej elity k najsilnejším regiónom, čomu zodpovedala aj celková miera jeho slovacity. Podobná priama úmernosť existovala aj v oblasti Turca, Záhoria, Oravy a pod. Jednotlivci v regiónoch, kde nebol slovenský živel v prevahe a nachádzal sa skôr v defenzíve (Novohrad, Zemplín, Šariš a pod.), zohrávali možno ešte dôležitejšiu úlohu. V každom prípade vzťah osobnosť - región má mnohorozmerný charakter a je podmienený tak charakterom regiónu, ako aj typom osobnosti. Na niektoré roviny tohto vzťahu poukázal predložený príspevok.

Autor: Prof. PhDr. Roman Holec, CSc.
Univerzita Komenského
Filozofická fakulta
Katedra slovenských dejín
Šafárikovo námestie 6
818 01 Bratislava
E-mail: Roman.Holec@fphil.uniba.sk

PERIODIZÁCIA VÝVOJA VIDIECKEHO PRIESTORU NA SLOVENSKU*

JURAJ TEJ

TEJ, J.: Periodization of development of the rural area in Slovakia. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 48 – 58.

Insufficient attention to the problems of the country caused that it (country) had been understood as the urban, sociological and economy mirror of the level of the development of the agriculture production. Village, country and rural areas were coincided with the term of agriculture. This was also the basis for misrepresented understanding of the country function as well as the possibilities of its development at that time. The term country itself, as well as the opinions according to its existence, functions and possibilities has overcome several developmental periods in the last decades. The country has its own place in the area development, it is necessary to know the basic functional elements of the individual opinions and developmental periods, as well as their connections to the social basis. It is possible to wise up, to learn from the experience from the history and to use them creatively in solving such serious problem of the regions as the development of the country is.

Úvod

Dnešná podoba dediny a dedinského spoločenstva je produktom dlhodobého vývoja. Prvé osady dedinského typu vznikali v oblastiach s priaznivými prírodnými podmienkami. Postupom času sa osady zväčšovali a pôda sa stávala vlastníctvom panovníka, cirkvi, miest a čiastočne aj osadníkov. V rozvoji a riadení dedinského spoločenstva zohrávala dôležitú úlohu deľba práce, ktorá zaisťovala hospodársku a kultúrnu sebestačnosť. Až do nástupu industrializácie a urbanizácie si dedina zachovávala kompaktnú sociálnu štruktúru, výrobu pre vlastnú spotrebu a bola samostatným uzavretým celkom, relatívne izolovaným od ostatného sveta. Vo vonkajšom vzhľade sa dlhodobo prejavovala jej prevládajúca poľnohospodárska funkcia.

Územným, demografickým, urbanistickým, ekologickým, ale ani ekonomickým aspektom štruktúry vidieckych sídiel i vzťahu vidieka a mesta nebola v našich podmienkach venovaná dostatočná pozornosť. Záujem bol sústredený predovšetkým na otázky urbanizácie, mestského osídlenia, prestavby miest a plánované „stieranie“ rozdielov medzi mestom a dedinou. Problémy územných, sociálnych, ale hlavne ekonomických dôsledkov rozvoja vidieka a premeny prírodných zložiek priestoru zostávali dlhodobo na pokraji odborného záujmu, a to nielen urbanistov, ale aj sociológov, ekonómov a ďalších spoločenskovedných disciplín. Problémy rozvoja vidieka neboli skúmané vo svojej komplexnosti – boli sledované iba parciálne zložky rozvoja vidieckeho priestoru, spojené hlavne s postupujúcou socializáciou poľnohospodárstva. Výhody etapy koncentrácie obyvateľstva do strediskových obcí, založené na efektívnosti prevádzky poskytovaných služieb pre obyvateľstvo a ich dostupnosti, boli precenené.

* Štúdiá vznikla na základe riešenia projektu VEGA/1/0493/0.

Charakteristika problému

Nedostatok pozornosti problémom vidieka a malá pozornosť historického hľadiska viedli k tomu, že vidiek bol dlho chápaný ako sídelný, sociologický a ekonomický odraz stupňa rozvoja poľnohospodárskej výroby. Dedina, vidiek a vidiecky priestor v minulosti splyvali s pojmom poľnohospodárstvo, z čoho vychádzalo aj vtedajšie skreslené chápanie funkcií vidieka a možností jeho rozvoja. Samotný vidiek, názory na jeho existenciu, funkcie a možnosti sa vytvárajú už niekoľko desaťročí a prešli mnohými vývojovými etapami. Keďže vidiek má svoje nezastupiteľné miesto v rozvoji územia, je potrebné poznať základné funkčné elementy jednotlivých názorov a etáp vývoja, ich väzby na spoločenský základ. Je možné poučiť sa zo skúseností histórie a tvorivo ich využiť pri riešení takého závažného problému regiónov ako je rozvoj vidieka.

Pojem vidiek a jeho géneza

Vidiek je významným fenoménom Slovenska. Tvorí ho viac ako 97 % sídiel a býva tu takmer polovica obyvateľstva. (Gajdoš, 2002) Pod pojmom vidiek rozumieme ľudské osídlenie, ktorého špecifický sociálno-psychologický charakter je určený jeho špecifickou sociálnou situáciou, ktorá je výslednicou pôsobenia geografických, psychických, technických, sociálnych a ekonomických podmienok. (Moravčíková, Kučírková, 2003) Vidiecky priestor je produktom antropogénnej činnosti, ktorá uspokojuje priestorové potreby človeka, je diferencovaný a štrukturovaný ekonomickými a sociálnymi vzťahmi. (Gajdoš, Pašiak, 1995) Preto v súčasnosti hovoríme o vidieckom priestore a máme na mysli v praxi zažitý a jednoduchší pojem – vidiek.

Vidiek v modernom ponímaní predstavujú vidiecke regióny. Tie sú veľmi diferencované vo všetkých podsystemoch priestorovej štruktúry, čo značne komplikuje praktický prístup k nim hlavne v oblasti nástrojov regionálnej politiky. (Rusnák, 1996, Fáziková, Novotný-Mlynarčík, Lacina, 2000) Pre identifikáciu vidieckych regiónov – vidieckeho priestoru – sú používané kritériá stanovené Európskou úniou, ktoré do popredia kladú charakteristiky previazanosti vidieka s pôdohospodárskymi aktivitami. Toto chápanie spôsobilo veľkú priamu i nepriamu podporu poľnohospodárskym aktivitám, čo viedlo k nadprodukcii niektorých druhov poľnohospodárskych produktov so všetkými dôsledkami na rozptyl prostriedkov v priestore a na ekonomiku vidieckych regiónov. V Agende 2000 Európska únia zmenila nazeranie na vidiek a prešla od politiky podpory k politike rozvoja vidieka. Zdôrazňuje sa hlavne nenahraditeľná funkcia poľnohospodárstva pri zabezpečovaní ekologickej rovnováhy a pri udržaní kultúrnych a estetických hodnôt krajiny. V súčasnosti existujú aj ďalšie kritériá pre odlišenie vidieckeho a mestského územia. OECD využíva ukazovateľ hustoty obyvateľstva, pričom kritériom je hustota v sídlach menej ako 150 obyvateľov na kilometer štvorcový. V súčasnosti je badateľný prechod od sektorovo-teritoriálneho chápania k teritoriálnemu chápaniu vidieckych regiónov. (Fáziková, 1999) Podľa OECD (1993) „*vidiecke územia zahŕňajú obyvateľstvo, pôdu a ostatné zdroje nachádzajúce sa v krajine a v malých sídlach mimo priameho ekonomického vplyvu veľkých mestských centier. Vidiek nie je obmedzený žiadnym špecifickým využitím krajiny, stupňom ekonomického zdravia alebo sektorom ekonomiky.*“ Vidiecke regióny sú vymedzené na základe uvedeného podielom obyvateľstva žijúcim na vidieku. To znamená, že regióny s podielom obyvateľstva žijúceho na vidieku vyšším ako 50 % sú vidiecke regióny. Vymedzeniu vidieckych regiónov na Slovensku sa venovali Barát, Moravčíková (1998).

Vidiecke sídla sú základom, z ktorého sa vyvinula súčasná štruktúra slovenskej spoločnosti, jej osídlenie i celý komplexný sociálno-ekonomický systém. Procesy industrializácie a urbanizácie odčerpali z vidieka nemalú časť nepoľnohospodárskeho obyvateľstva, ktoré existovalo ako dôsledok rastu produktivity práce v poľnohospodárstve, čím sa urýchlila transformácia dediny a celého vidieka. Veľký význam pre zachovanie a rozvoj dediny v nových podmienkach mala situácia, že podstatná časť vidieckeho obyvateľstva ostala bývať na dedine a dochádzala za prácou do mesta. Napríklad na rozdiel od severnej Európy, kde sa vidiecke osídlenie redukovalo na lokalizované farny.

Vidiek nie je územný, ale priestorový pojem. Z hľadiska súčasných možností rozvoja vidieka považujeme za rozhodujúce kritériá infraštruktúrne vybavenosť, dostupnosť služieb, kultúrne zázemie, možnosti zamestnania i krajínotvornú a oddychovú funkciu vidieka a medzi nimi vznikajúce vzťahy. Slovenský vidiek prešiel mnohými vývojovými etapami, ktoré sú ohraničené časovými predelmi a zároveň predstavujú kvalitatívne zlomové obdobia. Z hľadiska sociálno-ekonomických priestorových aspektov to boli najmä zmeny v 20. storočí, pričom obe jeho polovice tvoria obsahovo výrazne odlišné typy vývoja vidieka. Pre naše potreby je možné stanoviť nasledujúce etapy, ktoré sa navzájom líšia svojou metodológiou, ale zároveň sa časovo prelínajú. Sú to:

- obdobie do začiatku 20. storočia,
- obdobie 1. polovice 20. storočia,
- obdobie industriálnej urbanizácie 50. – 90. rokov 20. storočia,
- obdobie transformácie.

Obdobie do začiatku 20. storočia

V počiatkoch formovania vidieckeho priestoru nemôžeme obísť základnú, pôvodnú poľnohospodársku funkciu. Bola to ona, ktorá podnietila vznik dedinských sídiel, formovala ich priestorovú štruktúru a vo veľkej miere aj ich vzťah. Vidiek bol v tomto čase, na vtedajšom stupni rozvoja regionálnej vedy ponímaný v súlade s koncepciou sektorovej bázy, ktorá za základ regionálneho rozvoja považuje primárny sektor, hlavne poľnohospodárstvo, ktoré v 19. storočí súťažilo s rýchlo sa rozvíjajúcim priemyslom o prioritu, postavenie a váhu v národnom hospodárstve jednotlivých európskych krajín.

Vidiecke sídla v našich podmienkach neboli už na sklonku kapitalizmu výlučne poľnohospodárske, hoci si poľnohospodárstvo ešte dlho zachovávalo rozhodujúci vplyv na ich podobu a na mnohé rysy života ich obyvateľov.

Rozvoj tovarovej výroby, rastúce požiadavky mestského obyvateľstva a prudko sa vyvíjajúce peňažné vzťahy spôsobili postupnú, ale čoraz výraznejšiu diferenciaciu roľníkov na rôzne sociálno-ekonomické skupiny. Väčšina z nich chudobnela, povedľa nich sa začali na vidieku objavovať veľkí, bohatí sedliaci. Pod vplyvom urbanizácie rástla potreba technických plodín (ľanu a cukrovej repy) a ostatných poľnohospodárskych surovín (vlny a koží).¹ Feudálne vzťahy sa stali prekážkou rozvoja vidieka a boli nahradené kapitalistickými vzťahmi pod tlakom revolučného hnutia, ktoré zachvátilo celú

1 Podľa Špyrku v 19. storočí výrazne prispelo k rozvoju vidieka pestovanie ďateliny, lucerny, zemiakov a cukrovej repy, zároveň sa výrazne rozvíjalo na slovenskom vidieku aj vinárstvo, ovocinárstvo a zeleninárstvo. Pozri: KOLEKTÍV (1983): *Ekonomika zeméďelství*. Praha: SZN, s. 451.

rakúsko-uhorskú monarchiu. 19. storočie je na vidieku charakteristické už kapitalistickými výrobnými vzťahmi.

Premena vidieka je odrazom urbanizačných procesov v krajine. Koncentrácia a urbanizácia obyvateľstva sú sústavným historickým procesom jeho vývoja od začiatku zakladania miest. Tvorili podstatu a naštartovanie etapy intenzívnej modernizácie väčšiny spoločností, približne do polovice 19. storočia. Ich dôsledkom bola sociálna reorganizácia celej spoločnosti, jej postupná premena z tradičnej podoby na viac otvorenú modernú formu, vidiek nevynímajúc.

Vidiek bol už aj vo vtedajšom období fenoménom, ktorý lákal pozornosť odborníkov z mnohých oblastí vedy. Základy skúmania vidieka na našom území položili už osvietenský racionalisti, ale aj romantickí obrodenci a generácia hlasistov. Samuel Tešedík bol najvýznamnejšou postavou raného obdobia slovenského vidieka začiatku 19. storočia. Pokúsil sa kvalifikovať dobový stav života na vidieku, identifikovať a bližšie určiť jeho kontroverzné stránky a vypracovať návrh na jeho zlepšenie. (Hirner, 1971) Skúmal príčinu úpadku dediny, zaoberal sa jej priestorovými väzbami na existujúce feudálne inštitúcie a hľadal cestu k jej ozdraveniu. Usiloval sa predovšetkým o povýšenie dediny na ucelenú autonómnu jednotku, ktorá by bola schopná sama, vlastnými silami zvýšiť a udržať svoj blahobyt hlavne prostredníctvom zvyšovania vzdelanostnej úrovne obyvateľstva, vhodnou organizáciou práce a úpravou sociálnych vzťahov.

V jeho diele o roľníctve v Uhorsku nachádzame množstvo námetov platných aj v súčasnosti. Dedinu chápe ako sociálno-ekonomickú jednotku v konkrétnom priestore, v ktorej sú obsiahnuté všetky faktory umožňujúce vývoj obce vlastnými silami, navrhuje vytvárať na vidieku širšie hospodárske vzťahy, spájať obce pri riešení problémov.² V duchu fyziokratizmu pokladal vidiek – dedičanov za najužitočnejšiu pracovnú silu. V jeho náčrtoch nachádzame aj snahu o riešenie infraštruktúry vidieka, popis možných intrarurálnych štruktúr a identifikované najrôznejšie sociálno-ekonomické vzťahy existujúce vo vidieckom priestore.

Ďalším významným predstaviteľom tohto obdobia bol Gregor Berzevici, ktorý vypracoval významný základ rurálnej sociológie u nás - prvú štúdiu o sedliactve.³ Centrom jeho záujmu bolo postavenie sedliaka, ale hlavne postavenie dediny vo vzťahu k štátu, spoločnosti a hospodárska politika štátu voči obyvateľom vidieka z hľadiska daňového zaťaženia.⁴ Jeho prínos spočíva v tom, že problematiku skúma použitím historickej

2 Teda tak, ako to požadujeme od municipalít aj dnes, pretože požiadavka na autonómny rozvoj obecných samospráv je jedným zo základných atribútov súčasnej reformy verejnej správy na Slovensku, zároveň ide o možnosť vytvárať spoločné úradovne pri zabezpečovaní požadovanej štruktúry verejných statkov pre potreby lokálne vymedzenej vidieckej komunity.

3 V diele O postavení a povahe sedliakov v Uhorsku (1804) konštatoval na základe svojich čulých obchodných ciest, že situácia uhorských poddaných je s výnimkou Ruska asi najhoršia v Európe. Pri tomto konštatovaní vychádzal aj zo situácie vlastných poddaných na území východného Slovenska. Cisárska cenzúra jeho vydanie zakázala... Pozri: DERFIŇÁK, P. (2002): Gregor Berzevici a jeho pokusy o cezhraničnú spoluprácu. In: Tej, J. (ed.) Stály rozvoj regiónov. Skúsenosti, problémy, perspektívy. Zborník. Prešov: KVS FHPV PU, s. 133, ISBN 80-89040-18-7

4 V súčasnosti prehodnocujeme autonómnosť obecných samospráv zmenou financovania, hľadáním jeho optimálneho modelu prostriedkami fiskálnej decentralizácie a pripravujeme následnú nevyhnutnú daňovú reformu, hľadáme čo najvhodnejšie nástroje regionálnej politiky ako nevyhnutnej súčasť hospodárskej politiky štátu.

metódy, a čo je významné, používa i štatistické metódy a práve nimi poukazuje na vplyv daňového systému na biedu slovenských žúp - v komparácii na iné regióny Uhorska. Berzevici sa po ukončení práva venoval štúdiu ekonómie, obdivoval dielo A. Smitha, čerpal z klasickej ekonómie. Postavenie sedliactva poznal, aj keď sám pochádzal z najstaršej spišskej šľachty. Kvôli obmedzovaniu čulých stykov Spiša s poľským územím sa musel na upadajúci rodinný majetok vrátiť. Pri hľadaní riešenia svojich vlastných ekonomických ťažkostí, ale i problémov regiónu formuloval svoje prvé odborné štúdie. Dnes je takmer zabudnutou osobnosťou, o ktorej snahách hospodársky pozdvihnúť Uhorsko a najmä oblasť severného Slovenska vie už len úzky okruh historikov. (Derfiňák, 2002)

Ján Feješ patril medzi osvietenecov a svoje práce venoval všeobecným otázkam populácie. Zaoberal sa porovnávaním života dediny a mesta, rovnováhou poľnohospodárstva a priemyslu, migráciou obyvateľstva i problematikou sociálnej mobility. Aj štúrovcí prispeli k problematike vidieka vyzdvíhovaním rozvoja jeho výrobných odvetví, ktoré mali byť základom priemyslu a technického pokroku, čo malo viesť k zvýšeniu úrovne národa. V ľudovej výrobe videli možnosti hospodárskeho povznesenia slovenského vidieka aj mnohí národovci. Napríklad A. Kmeť so svojimi spolupracovníkmi z radov roľníkov neustále propagoval výrobné odvetvia jednotlivých regiónov a ich výrobky medzi mestským obyvateľstvom, čím chcel prispieť k rozšíreniu ekonomických vzťahov na vidieku. Aj uhorský štát chápal ľudovú výrobu ako vhodné východisko na priemyselňovanie vidieka, jeho prosperitu a výpomoc poľnohospodárstvu s prebytkom pracovných síl. Zo štátneho rozpočtu bola vyčlenená suma, ktorá bola určená na podporu tzv. domáceho priemyslu. (Paličková-Pátková, 1992) Týmto činom sa na Slovensku vytvárali rôzne školy a dielne⁵.

Na Slovensku bol do konca 19. storočia čulý odborný život, týkajúci sa spracovávaní problematiky vidieka, ktorý vytvoril vyčerpávajúci obraz dovtedajších pomerov a položil základy pre následné etapy jeho rozvoja.

Obdobie 1. polovice 20. storočia

Hodnotenie tejto etapy vývoja slovenského vidieka musíme spájať so vznikom Československej akadémie zeméďelství (1924), ktorej cieľom bol vo vzťahu k vidieku vedecký rozbor výrobnotechnickej problematiky, ale aj spoločenskej problematiky, čiže ekonomickej, politickej, kultúrnej a sociálnej. V tomto období sa prejavil vplyv americkej školy rurálnej sociológie, ktorý sa odrazil v množstve publikovaných monografií vidieckych obcí a prímestských oblastí. Táto etapa je zároveň typická aj doznievaním tzv. filozofie, resp. idealizácie sedliactva, ktorú zdôrazňovala hlavne Republikánska strana poľnohospodárskeho a maloroľníckeho ľudu – agrárna strana.

Veľká októbrová socialistická revolúcia (1917) prispela k vzniku Československej republiky a posilnila revolučné nálady robotníkov v mestách a dedinskej chudoby na

5 S touto iniciatívou je spojený napríklad Zemplínsky spolok pre domácu výrobu, Gemerský spolok, Spišský spolok pre domácu výrobu, Bratislavský spolok, Šarišský spolok pre domácu výrobu s čipkárskou školou v Solivare, tkáčskou v Sabinove a hračkárskou v Bardejove... Tieto spolky predstavovali akúsi prvotnú formu záujmovej samosprávy. Veľmi aktívne vystupoval na konci 19. storočia Celouhorský krajinný výbor pre vzdelávanie živnostníkov a domáciach výrobcov.

vidieku. Maloroľníci a dedinská chudoba sa dožadovali pozemkovej reformy. Táto požiadavka bola taká silná, že vtedajšia vláda sa neodvážila postaviť proti. V roku 1919 bol schválený prvý zákon o pozemkovej reforme – tzv. záborový zákon, ktorý spôsobil prevrat v sociálno-ekonomických vzťahoch na slovenskom vidieku poštátneím pôdy nad 150 ha ornej a 250 ha všetkej pôdy. Agrárna strana využila pozemkovú reformu v prospech svojich cieľov a na posilnenie svojich pozícií a vplyvu na vidieku. Korupcia a zneužívanie zákonných ustanovení boli sprievodnými javmi tejto pozemkovej reformy, čo spôsobilo nárast statkárskeho hospodárstiev. Slovenský vidiecky priestor v tomto období predstavoval výrazne diferencovaný systém sociálnych a ekonomických vzťahov, do ktorých po prvý raz výrazne zasahovali svojím vplyvom aj politické strany. Medzi ďalšie faktory, ktoré výrazne ovplyvnili priestorové usporiadanie prvkov slovenského vidieka, boli diferencované ceny voľnej pôdy podľa aktuálneho vlastníctva, kolísanie cien poľnohospodárskych produktov, nevhodná technická infraštruktúra a destabilizačná daňová politika. Spomínaná pozemková reforma posilnila vrstvu väčších vlastníkov pôdy, preto neustále silnel boj o spravodlivé riešenie agrárnej otázky novou reformou, ktorej jediným riešením bolo vyvlastnenie pôdy aj s inventárom bez náhrady. Vidiek si neuvedomoval, že jeho situácia je previazaná na meniace sa spoločenské pomery vo svete i na blížiacu sa veľkú hospodársku krízu.

V Európe dochádza k zdecimovaniu drobných roľníkov v období veľkej hospodárskej krízy, trocha neskôr ako u Američanov, ale s rovnakým výsledkom. (Keller, 2000) Slovenský vidiek už v tomto období poznal družstevnú formu vlastníctva, ktorá predstavovala akési svojpomocné riešenie organizovania sa najširšej spoločenskej vrstvy. Základom družstevníctva boli organizácie ľudovej výroby, napríklad Družstvo pre speňaženie domáceho ľudového priemyslu⁶, neskôr sa nimi stali úverové, skladové, strojné či elektrárenské družstvá. Družstvá pre spoločné obhospodarovanie pôdy sa u nás ešte nevytvárali. Prvoradou úlohou snáh o progresivitu ľudovej výroby bolo riešenie narastajúcich sociálnych a ekonomických problémov slovenského vidieka. Produktívna remeselnícko-umelecká činnosť mala zabezpečiť zárobok práve tým najchudobnejším vrstvám obyvateľstva. Následná druhá svetová vojna mohla priniesť iba ďalšie degradovanie vidieka.

Pod vplyvom spoločensko-politických diskusií sa k problematike vidieka vyjadrovali rôzne študentské iniciatívy. Študenti poľnohospodárstva založili Časopis agrárneho študentstva (ČAS), v ktorom rozoberali nielen politické a národohospodárske otázky ťažiace vidiek, ale napríklad aj potrebu popularizácie umenia a vedy. Spolu s časopisom Brázda a DAV tu boli publikované materiály, ktoré slovenský vidiecky priestor najviac trápili a zároveň najviac charakterizovali, napríklad zadlžovanie, znižovanie kúpnej sily poľnohospodárov, migrácia a inflácia, vývozné a dovozné monopoly.

Významným vkladom k poznaniu sociálneho života a sociálnych problémov vidieka v 1. polovici 20. storočia prispel Anton Štefánek. Vo svojich prácach vychádza z postulátu, že stanoviť presnú hranicu medzi mestským a vidieckym priestorom nie je možné. S jeho názorom, že „*vidiek prestane byť čisto poľnohospodárskym, hoci zostane v podstate tým, čím, je*“ – vidiekom, lebo jeho prírodná podstata sa nemôže zmeniť, musíme súhlasiť. Štefánikovo nazeranie na vidiek, hoci šírku jeho záberu nemôžeme

6 Okrem družstiev napríklad v Martine pôsobila Účastinná spoločnosť pre napomáhanie ľudovému priemyslu Lipa.

poprieť, inklinuje predsa najviac k sociológii. Pokúsil sa vymedziť typické a charakteristické sociologické znaky obyvateľstva vidieka, jeho život, hodnoty, ako aj širšie sociálno-priestorové vzťahy. Vytknúť mu môžeme stotožňovanie vidieka s roľníctvom.

Obdobie industriálnej urbanizácie

Vývoj slovenského vidieka v povojnovej etape ovplyvnili najviac faktory, ktoré spreždzali priebeh industrializačného a urbanizačného procesu od samého začiatku, ale v novej sile a kvalite. Po druhej svetovej vojne bola masa drobných súkromných roľníkov v západnej Európe „vyvlastnená“ ekonomickou cestou, vo východnej Európe bol v tej istej dobe takmer rovnaký efekt dosiahnutý mimoekonomicky, cestou politických represíí. (Keller, 2000) Ludová domáca výroba ako zdroj príjmov vidieckeho obyvateľstva sa po druhej svetovej vojne výrazne zmenila. Industrializácia, orientácia poľnohospodárstva na veľkovýrobu, kolektivizácia a likvidácia živností viedla k faktickému zániku malovýroby.

Povojnové obdobie skúmania vidieka bolo pod vplyvom prestavby produkčných odvetví orientované silne empiricky. V roku 1953 vznikla Československá akadémia poľnohospodárskych vied, na čele ktorej stál J. Taubner, ktorý zdôrazňoval nutnosť komplexnej analýzy všetkých významnejších javov a procesov vidieka ako vzťahov s mestom, poľnohospodárstvom a priemyslom. Neskôr vznikol Inštitút sociológie vidieka a histórie poľnohospodárstva, ktorý sa časom transformoval na Výskumný ústav ekonomiky a výživy.

Druhá polovica dvadsiateho storočia zaznamenala rozporný vývoj skúmania sociálno-ekonomických vzťahov. Po úspešnom naštartovaní skúmania sociálnych vzťahov vidieka v rámci sociológie nastáva v období normalizácie proces útlmu. Do popredia sa dostalo skúmanie ekonomických vzťahov, prezentácia ekonomických výsledkov produkčných oblastí národného hospodárstva, ekonokratický prístup cez prizmu potravinovej sebestačnosti bez analýzy sociálnych procesov, ktoré boli s ekonomickými nerozlúčne spojené. Výskum sociálnych vzťahov na vidieku sa neskôr obmedzoval len na etnografické a folkloristické štúdie, ktoré vykonávali najčastejšie „záchranný“ výskum archaických foriem vidieckej, ľudovej kultúry, pričom ich životnosť, funkcia, frekvencia i kontext⁷, v ktorých skúmané javy existovali, nebol dostatočne skúmaný.

Za relatívne krátku dobu je vidiecky priestor zasiahnutý zložitými a komplikovanými procesmi industriálnej spoločnosti a dochádza tu k výrazným zmenám. Dynamika spomínaných zmien bola vysoká a odohrala sa v relatívne krátkom časovom období 20 – 30 rokov. Ich dopady boli preto výrazné a často nevládnuteľné. V priebehu jednej generácie došlo na vidieku k zásadným sociálno-kultúrnym, ale aj sociálno-ekonomickým zmenám podmienok života.

Industriálna urbanizácia sa šírila lúčovito z miest smerom na vidiek. Začala sa expanziou priemyselnej výroby – výstavbou podnikov na zelenej lúke,⁸ projektmi novej

7 Bližšie pozri Leščák, M. (1995): Pramene k vývinu obyčajových tradícií na Slovensku v medzivojnovom období. In: Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska. Bratislava: Prebudená pieseň; publikácia vydaná v spolupráci s Ústavom etnológie SAV.

8 Napríklad známe slovenské giganty ako hlinikáreň v Žiari nad Hronom alebo VSŽ Košice. Situácia sa ale opakuje aj v nasledujúcej etape, porovnajme výstavbu automobiliek VW Bratislava alebo Peugeot Citroen v Trnave.

sídliskovej bytovej výstavby i dopravných stavieb, prestavby poľnohospodárstva, vodovodov, kanalizácie, telefónnej siete, bytov a občianskej vybavenosti na vidieku. Výrazne sa zmenilo postavenie jednotlivých sociálnych skupín. Zásadné zmeny v sociálno-ekonomickej štruktúre sú výsledkom trvalého úbytku pracovných príležitostí na vidieku a rastom zamestnanosti v priemysle a službách v mestských administratívno-správnych centrách.

Súkromné vlastníctvo pôdy a individuálne roľnícke hospodárenie malo vo vtedajšej ČSR veľmi hlboké korene, vzťah vidieckeho človeka k pôde bol veľmi vážny. Niekoľkoročný boj o pôdu a zachovanie vlastného hospodárstva v predchádzajúcom období upevnili a prehĺbili elementárny základný pocit spolupatričnosti a nutnosti vlastníctva. Začiatok tejto etapy bol typický rozširovaním počtu Jednotných roľníckych družstiev (JRD), ktoré nadobudlo masový a častokrát bezohľadný charakter. Tieto procesy boli také rýchle, že v prvých 15-tich rokoch tejto etapy vzrástol rozsah kolektívizácie v ČSR z 11,1 % na 90,3 % ornej pôdy a rozsah socializácie z 20,1 % až na 92,9 % ornej pôdy.⁹ Tento proces neskôr pokračoval zlučovaním družstiev do čoraz väčších celkov. Kolektivistické formy hospodárenia na pôde sprostredkovali prechod roľníka od rodinnej pracovnej sústavy do pracovnej sústavy priemyselného typu. Na vidieku však nežili iba roľníci, ktorých si vtedajšia veda najviac všímala. Každé vidiecke sídlo poznalo aj skupinu remeselníkov, ktorých existencia bola bytostne spätá s rôznymi funkciami vidieka. Aj keď po založení roľníckych družstiev mnoho remesiel strácalo svoje opodstatnenie, pretože nebolo potrebných mnoho nástrojov a náradí, ktoré zhotovovali a opravovali kolári, debnári a iní výrobcovia, ich schopnosti znovu vyhľadávalo obyvateľstvo vidieka, ale i miest.¹⁰

Industriálna urbanizácia a kolektívizácia zasiahli vidiek najmä v 60-tych a 70-tych rokoch a boli príčinou mnohých – z dnešného pohľadu chybných - rozhodnutí, ktoré prispeli k neuvážaným asanáciám, modernizáciám, k úpadku estetickej hodnoty vidieka, neúmernému zvyšovaniu koncentrácie poľnohospodárskych činností, čo viedlo k ekologickému ochudobneniu vidieckeho prostredia.¹¹

Štátne zásahy do správnej a organizačnej štruktúry vidieka¹² mali za následok narušenie integrity obcí a samosprávnych vzťahov obce a jej obyvateľov. Výrazne sa zredukovala možnosť uplatnenia širokých vrstiev obyvateľov v komunálnej politike, obce

9 Kolektívizačné úsilie predstavovalo vznik Jednotných roľníckych družstiev, socializačné úsilie navyše vznik Štátnych majetkov. Tieto dve formy sa líšili hlavne typom vlastníctva pôdy a organizačnými princípmi. Procesy kolektívizácie a socializácie boli na území Slovenska ešte väčšie, súkromne hospodáriaci roľníci boli takmer zlikvidovaní. Viac konkrétnych číselných údajov pozri: Kolektív (1983): *Ekonomika zemeďelstvá*. Praha, SZN, s. 29 – 34.

10 V povojnovom období boli ešte na vidieku aktívne nasledujúce remeslá: kamenárstvo, vápenníctvo, hrnčiarstvo, kováčstvo, tesárstvo, tokárstvo, kolárstvo, košíkárstvo... Mnohé z nich našli svoje miesto v pomocných a pridružených výrobných JRD. Napríklad Paličková-Pátková (1992) uvádza v medzivojnovom období existenciu 13 352 kováčov na Slovensku.

11 Uplatňovanie priemyselných metód, zvyšovanie aplikácií chemických hnojív a chemických ochranných látok viedlo k vážnym poškodeniam prírodných zdrojov, pôdy a vody. Industriálne aktivity v blízkych mestách spôsobovali znečistenie ovzdušia aj na vidieku (Opatovce pri Žiari nad Hronom...).

12 V 70-tych rokoch prebehla kategorizácia obcí, ktorá priniesla do praxe pojem strediskových obcí. Dovtedy každé jedno dedinské sídlo tvorilo autonómnu samosprávnú jednotku, ktorá sa

stratili právomoci i zodpovednosť za usporiadanie vlastných záležitostí, čo bolo príčinou rezignácie obyvateľov, ktorých rola sa zredukovala na pasívne prijímanie rozhodnutí. (Gajdoš, 2002)

Obdobie transformácie

Do sociálno-ekonomických vzťahov slovenského vidieka zasiahol transformačný proces mimoriadne hlboko. Problémy, s ktorými vidiecky priestor vstúpil do tejto etapy, boli rozsiahle a multidimenzionálne. Vidiek sa musel tak ako aj ostatný priestor vysporiadať s rozsiahlymi problémami predchádzajúceho obdobia, ale aj s takými, ktoré prinášal samotný transformačný proces čoraz viac prerastaný globalizačnými trendmi. Medzi najväčšie problémy patrí zmena vlastníckych vzťahov, reštitúcie majetkov a rozpad pôvodnej štruktúry pracovných príležitostí. Problémy sú skutočne multidimenzionálne a zahŕňajú sociálnu, ekonomickú, ekologickú, kultúrnu, bytovú, vzdelávaciu, zdravotnícku, ale aj správnu oblasť.

Vidiecky priestor je tvorený hlavne dedinskými sídlami, ktoré sú na našom území výrazne rozptýlené a zároveň vnútorne polarizované. Tieto atribúty sa prenášajú aj na samotný vidiek. Vidiecky priestor v jednotlivých oblastiach je taktiež polarizovaný, čo znamená, že existujú vidiecke regióny, ktoré majú pomerne dobré predpoklady rozvoja, väčšinou však ide o regióny, ktoré boli do začiatku tejto etapy využívané a následne odsunuté, marginalizované cez spoločenský nezáujem a dnes už nemajú dost síl zastaviť degeneráciu a zvrátiť svoj vývoj. V mnohých kedysi fungujúcich vidieckych regiónoch dnes nachádzame len veľmi ťažko také znaky, ktoré charakterizujú úspešný ekonomický región. Svojou mierou sa na tomto stave podpísala aj posledná reforma územnosprávneho členenia, ktorá vytvorila mnohé vidiecke okresy bez rozvojového potenciálu.

Proces novodobej „pozemkovej reformy“ – reštitúcia pôdy a ostatného majetku - vyvolal na vidieku atomizačné snahy. Väčšina bývalých vlastníkov pôdy sa vrátila k jej vlastníctvu, ale bez exploatačného vzťahu k nej, pričom vzťah k pôde bol v pôvodných roľníckych spoločenstvách založený na jej využívaní. Tento dôsledok združstevňovania bol aj jedným z faktorov, ktoré spôsobili postupnú degradáciu podnikov hospodáriacich, na pôde a výraznú stratu pracovných príležitostí pre pôvodných obyvateľov vidieka.

Dnes je vidiek charakteristický reurbanizačnými a reindustrializačnými procesmi. Pôda je častokrát rozparcelovaná a poskytnutá na výstavbu obytných jednotiek, ktorých vlastníckymi sú predtým mestskí obyvatelia. Túto možnosť využívajú v blízkosti miest ako vhodnú investíciu, pretože dochádzka za prácou v meste im nerobí problém, naďalej v ňom pracujú a na spoločenských procesoch vidieka sa takmer nezúčastňujú. V lokalitách, ktoré sú od miest vzdialené, je tento proces charakteristický vytváraním možností druhého bývania a rekreačného bývania mestského obyvateľstva. Na vidiek sa lokalizujú aj malé podniky služieb a remeselné činnosti, ktoré vykonávali ich pôvodní obyvatelia v družstvách alebo v meste, často v mieste bývania alebo na vlastnej reštituovanej pôde či majetku. Pod vplyvom týchto procesov nastáva výrazná zmena sociál-

rozvíjala samostatne. Po reorganizácii nastal úpadok sídiel, ktoré nemali prívlastok strediskových, pretože spomínaná reforma zablokovala ich rozvojové aktivity ako „nerozvojových“ obcí a zrušila sa ich „samospráva“ – správa obce, hlavne v menších obciach. Reforma „vyčistila“ priestorové usporiadanie systému obcí a posilnila centralizačné tendencie pre riadenie obcí. Funkcie obce ako jednotky priestorovej identity neboli zohľadnené.

nej štruktúry dediny, v ktorej už poľnohospodári tvoria len jej jednu malú časť, ale dochádza aj k zmene ekonomickej štruktúry. Jej problémom je zase nízka tvorba nových pracovných miest, pretože existujúci i novovznikajúci živnostníci sú mnohokrát iba využitou príležitosťou pre samozamestnanie, pre riešenie situácie vlastnej rodiny. Vývojové zmeny vidieka netreba chápať negatívne, pretože z pohľadu dedinských sídiel a ich obyvateľstva nie sú až také zásadné a nepriaznivé.

Je potrebné zastaviť snahy vyrovnáť mesto s vidiekom, je nutné diferencovať tieto fenomény, poukázať na pozitívne osobité prednosti vidieka a života v ňom, čo by umožnilo sociálno-ekonomickú kontinuitu historicky existujúcich procesov vidieka, zvyšovanie zodpovednosti obyvateľov za svoje sídlo, kvalitu podmienok života i výrazu životného prostredia. Osud vidieka, vidieckych komunit je dnes na celom svete na križovatke.¹³ (Lapka, Gottlieb, 2000)

Literatúra

- BARÁT, P., MORAVČÍKOVÁ, D. (1998): Typológia vidieckych oblastí a marginálnych území. In: Bielik, P. (ed.) Medzinárodné vedecké dni '98. Regionálny rozvoj a cestovný ruch. Zborník. Nitra: SPU, s. 62, ISBN 80-7137-483-0
- DERFIŇÁK, P. (2002): Gregor Berzevíci a jeho pokusy o cezhraničnú spoluprácu. In: Tej, J. (ed.) Stály rozvoj regiónov. Skúsenosti, problémy, perspektívy. Zborník. Prešov: KVS FHPV PU, s. 133, ISBN 80-89040-18-7
- FÁZIKOVÁ, M. (1999): Prístupy k chápaniu a definícii pojmu „vidiek“. In: Ekonomika poľnohospodárstva na prahu tretieho tisícročia. Zborník. Rozvoj vidieka a obcí, V. diel, Nitra: FEM SPU, s. 9, ISBN 80-7137-661-2
- FÁZIKOVÁ, M., NOVOTNÝ-MLYNARČÍK, K., LACINA, P. (2000): Typológia vidieckych regiónov ako nástroj politiky rozvoja vidieka. In: Trendy v poľnohospodárskej ekonomike a manažmente. Zborník. Rozvoj vidieka a regiónov IV. diel, Nitra: FEM SPU, s. 52, ISBN80-7137-718-X
- GAJDOŠ, P. (2002): Človek – spoločnosť – prostredie. Vybrané problémy priestorovej sociológie. Bratislava: SÚ SAV, 374, ISBN 80-855444-15-6
- GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J. (1995): Vývoj sociálno-ekologickej situácie Slovenska. Bratislava: Veda.
- HIRNER, A. (1971): Otázka integrálneho sociologického výskumu dediny. In: Acta operativo-oconomica. Nitra: VŠP.
- KELLER, J. (2000): Vzestup a pád středních vrstev. Praha: Slon, s. 123.
- KOLEKTÍV (1983): Ekonomika zemědělství. Praha: SZN, s. 451.
- KOLEKTÍV (2001): Úvod do regionálních věd a veřejné správy. Praha: IFEC, s. 266, ISBN 80-86412-08-3
- KOLEKTÍV (2002): Potravinářstvo a poľnohospodárstvo v Slovenskej republike. Bratislava: Svetová banka, s. 159.
- LAPKA, M., GOTTLIEB, M. (2000): Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků. Praha: Slon, s. 166, ISBN 80-85850-83-4

13 Je potrebné nájsť ďalší zmysel existencie malých a stredných súkromných roľníckych hospodárstiev, ktoré sú z produkčného hľadiska nahraditeľné veľkými farmami alebo výhodnejším dovozom.

- LEŠČÁK, M., FEGLOVÁ, V. (eds.) (1995): Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska. Bratislava: Prebudená pieseň, s. 284, ISBN 80-967179-2-8
- MORAVČÍKOVÁ, D., KUČÍRKOVÁ, D. (2003): Rurálna sociológia. Nitra: SPU, s. 116, ISBN 80-8069-153-3
- PALIČKOVÁ-PÁTKOVÁ, J. (1992): Ludová výroba na Slovensku. Bratislava: Veda, s. 224, ISBN 80-224-0097-1
- RUSNÁK, P. (1996): Rozvoj vidieckych regiónov. In: Vidiek – šanca pre ekonomický rozvoj. Zborník. Nitra: VŠP, s.43, ISBN 80-7137-365-6
- ŠPYRKA, M. a kol. (1981): Ekonomika poľnohospodárstva. Bratislava: Príroda, s. 455.
- ZUBRICZKÝ, G. (2003): Rurálna geografia. Bratislava: MAPA Slovakia, s. 63, ISBN 80-89080-38-3

Autor: Ing. Juraj Tej, CSc.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra verejnej správy
Ul. 17. novembra č. 1
081 16 Prešov
E-mai: tej@unipo.sk

HISTORICKÉ ASPEKTY V LOKÁLNOM A REGIONÁLNO M P O V E D O M Í (na príklade Gemera-Malohontu a Novohradu)

LEON SOKOLOVSKÝ

SOKOLOVSKÝ, L.: Historical aspects in establishing self-awareness of local and regional communities (illustrated by Gemer-Malohont and Novohrad regions). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 59 – 66.

One of the most important movers in modern history are the ideals of nationhood and patriotism. Needless to say, these ideals have always encompassed historical reflections and as such have played an important role in the process of human existence and consciousness formation. However, in social communication we may often witness behaviour stemming from a rather „unrestrained“ and false ideas of an individual showing, „I’m here the first, the only and also the last one“. A possible way of eliminating such a kind of disrespect for others is to systematically enhance the individual and historical self-awareness through an explanation of the historical past of the whole region, a particular locality and, first of all, the histories of the people settled here for ages. Under the most favourable local conditions as highly effective may prove references to direct bloodlines or cultural bonds with our ancestors, who left us an environment into which our contemporaries were born or arrived. In this enlightenment process more actors, such as family, school, various educational and cultural institutions as well as employers and even the state ought to get engaged. The financial means and intellectual potential put into projects for general enhancement of historical self-awareness of the local inhabitants will undoubtedly result in improved social relations, a much better performance at work, in a more respectful attitude to material and intellectual values, a healthier lifestyle and a greater care of environment. The effects of such concerted efforts may be illustrated by the state of local and regional historical self-awareness preserved by the people living in the territory of Novohrad and Gemer-Malohont, two former historical districts in south-eastern part of central Slovakia. The fact that in either of these regions the feeling of historicity has not been lost is not a coincidence but a result of relentless activities of previous generations of revivalists, priests, teachers and other educationalists working here among the local people. However, despite the achievements in this field it should be underlined that the process of creating a solid local and regional historical self-awareness in the public is still at the beginning. The sources which can be relied on contain not only literature but also socio-psychological and national and ethnological conditions in addition to traditional factors typical of the population in these historical regions of Novohrad and Gemer-Malohont. Although all of them appear to be essentially good, they should not awake feelings of self-satisfaction. Moreover, this sensitive issue should not be left to an entirely unbridled development in the future. On the contrary, everyone interested in this field ought to act more systematically and consistently while performing one’s own tasks and be better at co-ordinating one-after-another successive steps. The author is persuaded that the outlined perspectives are worth being attained. He also feels that relevant intellectual, material and financial means should be released and put into a systematic production aiming to an enhancement of the local and regional historical awareness.

Jedným z najvýznamnejších hybných momentov v novodobých dejinách bol jednoznačne ideál národného, respektíve štátneho vlastníctva. Osobitne výrazne ovplyvňo-

val spoločenské či doslova medziľudské vzťahy počas ostatných dvesto rokov. A tak je tomu napriek mnohým antinacionálnym tézám, všeobecno-integračným prúdom a globalizujúcim hnutiam v zanedbateľnej miere aj v súčasnosti. Ako eklatantný príklad možno spomenúť i skutočnosť, že ešte aj marxistická ideológia, hlásajúca proletársky internacionalizmus, považovala a považuje za nevyhnutný základ a predpoklad tzv. socialistickej vlastenectva.

Uvedený príklad je však súčasne aj variantom jednej z možných a mnohých, v minulosti využívaných a ešte viacej zneužívaných, deformácií prirodzeného citenia domovskej príslušnosti, a tým akoby spontánneho vlastenectva prevažnej väčšiny obyvateľstva krajiny, štátu. Vychádzajú zo štúdia dejín, možno jednoznačne uzavrieť, že bez ohľadu na pozitívny rozvoj alebo na druhej strane na negatívne pretváranie pocitu vlastenectva filozofmi, politikmi, vodcami či inými manipulátormi ľudových mäs, a to až do jeho patologických foriem, t. j. nacionalizmu, šovinizmu, xenofóbie a pod., obsahovali tieto ideály v sebe vždy, ba neraz predovšetkým, aj historické reflexie. Cielené poukazovanie na „slávnú minulosť“, „hrdinské činy predkov“, „veľkosť“ alebo aspoň „jedinečnosť“ vlastných dejín národa, štátu umožňovalo a umožňuje modelovať a následne propagovať podnetné príklady, ba priamo vzory pre prítomnosť, jej súčasníkov v doslova ktorejkoľvek sfére života. Najčastejšie sa historické tradície stávali a stávajú impulzom pre nové činy v oblasti vojenstva, ale významnú úlohu zohrávali a zohrávajú tiež pri dosahovaní športových rekordov, pri pracovnom nasadení a všeobecnom budovateľskom úsilí, no v neposlednom rade môžeme ich odraz nájsť aj v hodnotných umeleckých výkonoch a ďalších rozličných kultúrno-spoločenských prejavoch.

Predchádzajúce konštatovania by sa dali konkretizovať nespočetným množstvom skutočných udalostí a príbehov. Na tomto mieste a pri tejto príležitosti to samozrejme nemá zmysel, pretože ich možno nájsť prakticky v každej učebnici dejepisu, vo väčšine vedeckých a vedecko-popularizačných publikáciách historikov a do určitej miery (pravda skôr s emocionálnym nábojom než s dôrazom na faktografiu) aj v umeleckých dielach, ktoré sa týmito odbornými prácami viac-menej inšpirovali. Naozaj, z mnohých veľkých, ale i tzv. drobných skutkov, ktoré osobitne otvorene a spontánne prejavujú najmä v pohnutých, ťažkých či naopak vo významných, slávnostných chvíľach jednotlivé osoby, rodiny, rody, skupiny ľudí, obce, mestá, regióny, národy i štáty, je zrejmé, že príklady predkov, resp. predchodcov mali, majú svoje stále, trvalé miesto v živote ich nasledovníkov.

V tomto zmysle treba teda podčiarknuť, že historické aspekty zohrávajú všeobecne významnú aktívnu rolu pri formovaní ľudského vedomia a zákonite aj ľudského bytia. Pravda, v každom prípade závisí úroveň tohto vedomia (a tým aj sila jeho pôsobenia na bytie!) od množstva a kvality vedomostí či – presnejšie povedané – informácií, ktoré mohol každý človek objektívne získať ako samostatná osobnosť a v celkovom súhrne aj ako teritoriálne, kultúrne, ekonomicky a inak sformované ľudské spoločenstvo takýchto osobností a bol či bolo subjektívne schopné absorbovať ich účelne vo svoj prospech. A tu sa ukazuje, že nielen v dávnejšej či nedávnej minulosti, ale ani v našej súčasnosti to nebolo tak a ani to vždy tak nie je. Ukazuje sa, že v tomto smere máme ešte až nepredstaviteľne obrovské rezervy, ba priamo podľžnosti.

V spoločenskej komunikácii, ale aj v celom rade ostatných prejavov ľudskej existencie sa totiž doslova každodenne stretávame s prejavmi človeka (vo všeobecnosti i celkom konkrétnych jedincov), ktoré svedčia o jeho „živelnéj“, ale zároveň zásadne chybné predstave, niekedy dominujúcej viac v jeho podvedomí, než v jasnom vedomí,

že „ja som tu prvý, iba jediný a zároveň aj posledný“, a preto, metaforicky povedané, „po mne, či po nás potopa“! Jedna z ciest, a možno aj perspektívna, vedúca z takejto tragickej slepoty a hluchoty, spočíva v systematickom zvyšovaní, posilňovaní v prvom rade individuálneho a súbežne s tým i kolektívneho historického vedomia. A to sa dá predovšetkým sprítomňovaním a osvetľovaním aspoň hlavných črt minulosti regiónu, miesta, ľudí, ba za priaznivých okolností aj priamych pokrvných alebo aspoň sídelných predkov, ktorí tu žili, tvorili a zanechali po sebe prostredie, do ktorého sa narodili, prišli dnešní súčasníci.

Našou morálnou povinnosťou je toto dedičstvo zveľaďovať a neskôr ho prenechať na takisto ďalšie zveľaďovanie nasledujúcim generáciám. Musíme si totiž uvedomiť, že sme len ohnivko v obrovskej, akoby nekonečnej reťazi dejín. Ak bude toto ohnivko slabé, či ak by celkom vypadlo, reťaz sa pretrhne. A aj za predpokladu, že „tí po nás“ ju opäť scelia, bola by už bez nášho spojovacieho článku. Naša existencia by sa tak z pohľadu dejín javila zbytočná, stala by sa živým naplnením biblického „márnosť nad márnosť“.

Pri tomu treba samozrejme niečo robiť. Nie len niekto, náhodne a občas, ale vedome, systematicky a permanentne. Ani potom sa nebude dať očakávať rýchla zmena, akoby po šibnutí záračným prútkom, lebo kvalitatívne posuny (a o tie tu práve ide!) v myslení a konaní ľudí sa dejú pomaly, po desaťročia, ba stáročia. Ale bude to začiatok správnej, perspektívnej cesty. Musí na nej viac-menej koordinovane participovať rodinná výchova, škola, osvetové a kultúrne inštitúcie, áno aj zamestnávateľ a štát. Premyslene investované finančné prostriedky a intelektuálny potenciál, vložený do projektov na všestranné pozdvihnutie historického povedomia obyvateľstva, sa však napokon celkom určite prejaví v citlivejších vzťahoch v rámci spoločenského okolia, v lepších pracovných výkonoch, v úctivejšom prístupe k materiálным i duchovným hodnotám, zdravšiemu životnému štýlu, prostrediu atď.

Pri projektovaní naznačených vysokých cieľov neslobodno ale zabudnúť na bežnú samozrejmosť, že akákoľvek stavba sa musí budovať od základov. Z tohto aspektu sa historické vedomie človeka najľahšie, ale aj najpevnejšie formuje postupne – čiže od poznania minulosti jeho rodiny, rodiska, bydliska a širšieho regiónu, v ktorom žije, s ktorým sa stotožňuje podľa svojho pôvodu, ale aj prípadnej naturalizácie. Len na tejto báze potom vzniká a odoláva rozličným nepriaznivým poryvom aj jeho úprinné vlastenectvo, precitný vzťah k národu, ku ktorému patrí, štátu, v ktorom žije. Kým bežná rodina (rod) si svoju „históriu“ pestuje a až na výnimočné prípady rodových kroník či iných foriem zachytávania vlastných tradícií¹ odovzdáva z pokolenia na pokolenie prevažne ústnou formou, do tvorby historických aspektov lokálneho a regionálneho povedomia sa musia nevyhnutne zapojiť kvalifikovaní odborníci. Zdôrazňujeme to najmä preto, že doteraz sa v tomto smere realizovali v prevažnej miere laici, respektíve amatéri, najmä z radov miestnej inteligencie. Za to im síce patrí objektívna vďaka a uznanie a niet dôvodu, prečo by sa svojej vlastivednej záľube nemohli venovať aj naďalej,

1 Teoretické otázky i praktické skúsenosti z bádania minulosti dejín jednotlivých rodov na Slovensku mapuje a pomáha riešiť od roku 1991 Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, ktorá k tejto téme podnecuje archívne výskumy, usporadúva odborné konferencie, uverejňuje vedecké príspevky. Bližšie informácie o aktivitách tejto spoločnosti a o konkrétnych publikovaných dielach sú k dispozícii v jej časopise Genealogicko-heraldický hlas, ktorý vychádza od roku 1992 dvakrát ročne.

práve naopak, treba ich v tom všemožne podporovať, ale na druhej strane si už dnešná doba vyžaduje, aby do tejto oblasti, osobitne do tvorby diel s regionálnym záberom, vstupovali stále viac profesionálni historici, archivári, archeológovia, etnológovia a ďalší špecialisti.

Pozrime sa teraz, po predchádzajúcich všeobecných pasážach, na stav lokálneho a regionálneho historického povedomia trochu bližšie, v konkrétnej oblasti. Za predmet nasledujúcej krátkej analýzy sme si vybrali juhovýchodný priestor stredného Slovenska. Z historicko-geografického hľadiska ide prevažne o územie bývalého Novohradu (s centrom v Lučenci) a Gemera-Malohontu (s centrom v Rimavskej Sobote). S istým zadosťučinením možno konštatovať, že v oboch menovaných regiónoch sa vo všeobecnom povedomí udržiava ich historický charakter a väčšina tu žijúcich ľudí sa považuje za Novohradčanov, respektíve Gemerčanov, prípadne Malohont'ňanov. Sila tejto tradície sa prejaví ešte mohutnejšie, ak zoberieme do úvahy, že územno-správne celky s názvami Novohradská stolica (župa) a Gemersko-malohontská stolica (župa) boli oficiálne zrušené ku koncu roka 1922, čiže neexistujú už vyše 80 rokov.² Podobnú situáciu by sme mohli nájsť i na miestach niektorých ďalších historických regiónov Slovenska, no sú aj také, kde si obyvateľstvo tento svoj „pôvod“ uvedomuje podstatne menej alebo si ho dokonca vôbec neuvedomuje.³

Pomerne dobrá úroveň vedomia historicko-regionálnej príslušnosti obyvateľstva Novohradu a Gemera-Malohontu nie je náhodná. Značnú zásluhu má na nej niekoľko predchádzajúcich generácií vzdelancov, učiteľov, kňazov, ľudovýchovných a osvetových pracovníkov. Z najstarších spomeňme aspoň Mateja Bela, ktorý do štvrtého zväzku svojich Notícií z roku 1742 zahrnul aj údaje o Malohonte, ďalej Ladislava Bartolomeidesa a jeho dielo Historicko-geograficko-štatistické poznámky o Gemerskej stolici z rokov 1806 – 1808 a napokon dvojzväzkovú monografiu Historické, geografické a štatistické poznatky o Novohradskej stolici, vydanú Antalom Močárim v roku 1826.⁴ Z druhej polovice 19. storočia hodno spomenúť prácu Jánoša Hunfalvyho, opisujúcu „zákonne spojenú stolicu“ Gemer a Malý Hont.⁵ Koncom 19. a začiatkom 20. storočia vyšli v rade tzv. miléniových stoličných (župných) monografií aj samostatné knihy o Novohradskej i Gemersko-malohontskej stolici, pričom údaje z dejín Malohontu sú tiež v diele o Hontianskej stolici.⁶

V prvých desaťročiach 20. storočia sa k dejinám oboch regiónov uverejňovali prevažne drobnejšie časopisecké štúdie a články. Z maďarskej historiografie má závažnej-

2 Od 1. januára 1923 vstúpil na Slovensku do platnosti zákon č. 126/1920 Zb. z. a n., ktorým boli historické stolice (župy) nahradené novými, tzv. československými veľžupami.

3 Pozitívne príklady reprezentuje Orava, Liptov, Spiš, Šariš a i. Podstatne horšia je v tomto smere situácia na územiach bývalých stolíc (žúp): Bratislavskej, Nitrianskej, Trenčianskej, Zvolenskej, ale do určitej miery aj Tekovskej, Abovsko-Turnianskej či inde.

4 BEL, M.: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. IV. Posonium 1742, s. 763 – 767; BARTHOLOMAEIDES, L.: *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica*. Leutschoviae 1806 – 1808. (Napriek názvu je do tejto práce začlenený aj Malohont.); MOCSÁRY, A.: *Nemes Nógrád históriái, geographiai és statistikai esmertetése*. Pesten 1826.

5 HUNFALVY, J.: *Gömör és Kis-Hont törv. egyesült vármegyének leírása*. Pest 1867.

6 MAGYARORSZÁG vármegyvei és városai: NÓGRÁD vármegye, Budapest b.r.v.; GÖMÖR – KIS-HONT vármegye. Budapest b.r.v.; HONT vármegye, Budapest b.r.v.

ší charakter práca Istvána Nagya, zaoberajúca sa dejinami Novohradskej stolice do roku 1544, zo slovenskej spisby potom Pamätnosti gemersko-malohontské od Samuela Tomášika.⁷ V 40-tych rokoch začali z pera maďarského historika Bálinta Ilu vychádzať postupne štyri diely dejín osídlenia Gemerskej stolice do roku 1773.⁸

Kvantitatívny a v rámci toho aj kvalitatívny rozvoj badania a publikovania rozličných otázok z dejín Gemera-Malohontu a Novohradu nastal počas druhej polovice 20. storočia. Do veľkej miery k tomu prispela Gemerská, respektíve Gemersko-malohontská vlastivedná spoločnosť v Rimavskej Sobote. Okrem niekoľkých desiatok samostatných knižných titulov a zborníkov vzniklo v autorskej produkcii jej členov aj množstvo ďalších väčších či menších príspevkov, ktorými sa od roku 1970 zaplnili stránky 25 ročníkov časopisu *Obzor Gemera*, v roku 1991 premenovaného na *Obzor Gemera-Malohontu*.⁹ Plány z konca osemdesiatych rokov na vydanie veľkej trojdielnej vlastivedy pod názvom *Gemer - Malohont* a v jej rámci aj dejín tohto regiónu sa napriek vysokému stupňu ich pripravenosti do tlače, žiaľ, už nepodarilo uskutočniť.¹⁰ Viac šťastia mali v podobnom úsilí nadšenci v Novohrade. S podporou Výkonného výboru Novohradskej župy v Šalgótarjáne vydali maďarskí historici na prelome 60-tych a 70-tych rokov štvorzväzkové *Dejiny Novohradskej župy*, z ktorých prvé dva sa viac-menej týkajú aj slovenskej časti Novohradu.¹¹ Nezaháľali ani ich slovenskí kolegovia a v 80-tych rokoch pripravili pre regionálnu vlastivednú monografiu *Novohrad nové Dejiny Novohradu*. Pre nedostatok finančných prostriedkov a kvôli zmeneným politicko-spoločenským pomerom však vyšla len ich prvá časť.¹² Poslednú historickú prácu regionálneho charakteru, týkajúcu sa tejto oblasti Slovenska, ktorú sa doteraz podarilo dotiahnuť do finálnej podoby, predstavuje kniha *Stručné dejiny Malohontu do roku 1803*.¹³

Spomínané regionálne monografie sa stali a stále sú nielen dôležitou faktografickou, ale aj metodologickou oporou pre autorov – spracovateľov dejín jednotlivých gemersko-malohontských i novohradských miest a dedín. Tieto diela a dielka začali vo zvýšenej miere vznikať hlavne v 90-tych rokoch, ale prvé lastovičky sa objavili už o dvesto rokov skôr. Medzi najstaršie patria určite Pamätihodnosti okolia Štítnika, vydané Ladislavom Bartolomeidesom ešte v roku 1799 a *Dejiny (slobodného) mesta Rimavská Sobota od Imreho Finduru z poslednej tretiny 19. storočia*.¹⁴ Z ďalšieho sledu drobných prí-

7 NAGY, I.: Nógrád vármegye története az 1544-ig. Balassagyarmat 1907; TOMÁŠIK, S.: Pamätnosti gemersko-malohontské. Rimavská Sobota 1921.

8 ILA, B.: Gömör megye. A települések története 1773-ig. Budapest, Akadémiai kiadó, I. 1976; II. 1944; III. 1946; IV. 1969.

9 Podrobnejšie o historiografickej produkcii tejto spoločnosti: SOKOLOVSKÝ, L.: *Obzor Gemera* 1 - 13. *Historický časopis* 32/4, 1984, s. 627 - 633; Tenže: *Historické vedy v činnosti GVS do roku 1985*. *Obzor Gemera*, XVI/3, 1985, s. 142 - 146.

10 Z celého projektu vyšiel len prvý diel *GEMER - MALOHONT. 1 - Príroda*. Martin, Osveta 1990.

11 NÓGRÁD megye története. 1. 896 – 1849; 2. 1849 – 1919.; 3. 1919 – 1944; 4. 1944 – 1962. *Salgótarján b.r.v.*,

12 *NOVOHRAD. Dejiny* 2/1. Zostavili J. Alberty a J. Sloboda. Martin, Osveta 1989.

13 SOKOLOVSKÝ, L.: *Stručné dejiny Malohontu do roku 1803*. Martin, Gradus 1997.

14 BARTHOLOMAEIDES Ladislav: *Memorabilia provinciae Csetnek, cum tabulis aeri incis.* Banská Bystrica 1799; FINDURA, I.: *Rima-Szombat (szabadalmas) város története*. 1. vydanie, Budapest 1876; 2. rozšírené vydanie. Budapest 1894.

spevkov k miestnym dejinám sa vymyká monografia Jozefa Maliaka Tisovec v minulosti, a to napriek tomu, že pôvodne nevyšla v knižnej podobe, ale bola počas rokov 1911 – 1914 uverejňovaná len v podobe seriálu na pokračovanie v časopise *Domácnosť a škola*.¹⁵ V priebehu prvej polovice 20. storočia sa objavila ešte publikácia Vladimíra Polívku o Lučenci a novohradskom kraji a knižka Mikuláša Polónyho *Z dávnych vekov Gemera a paberky k dejinám Rožňavy*.¹⁶

Nasledujúce desaťročia môžeme dokumentovať príkladmi samostatných titulov, respektíve kapitolami o histórii v monografiách jednotlivých novohradských a gemersko-malohontských lokalít. Relatívne najlepšie sú na tom mestské sídla Rimavská Sobota (autor Július Bolfík), Rožňava (kolektív autorov), Lučenec (autor Jozef Drenko), Fiľakovo (ten istý autor) a Revúca (autor Dušan Dubovský).¹⁷ Z prác, týkajúcich sa významnejších, respektíve viac známejších obcí, spomeňme aspoň Kokavu nad Rimavicou (autor Pavel Spišiak), Lovinobaňu (autor Pavol Žigo a kol.), Kalinovo (autor Pavol Jánoš), Divín (autor Ján Sivok).¹⁸ Objavili sa ale aj publikácie o malých dedinách, napr. Kotmanová (autor Jozef Drenko), Lehôtka (autorka Mária Adamová) a pod.¹⁹

Predchádzajúci prehľad, ktorý by sa dal obohatiť o ďalšie citácie, svedčí prinajmenšom o skutočnosti, že tak v oblasti Gemera-Malohontu, ako aj Novohradu existuje niekoľko viac-menej odborne spracovaných diel, ktoré sú nielen nevyhnutným predpokladom pre osvetové šírenie historických informácií lokálneho a regionálneho charakteru, ale zároveň aj inšpiráciou, vzorom, návodom na vznik nových podobných a, dúfajme, i kvalitnejších vedeckých a populárnovedných aktivít. Vďaka uvedeným bádateľom a ostatným širiteľom miestnych a krajových historicko-vlastivedných poznatkov tu postupne vzniká solídny informačný potenciál, ktorý v danom ponímaní dovoľuje oba dokumentované územné celky zaradiť medzi najperspektívnejšie oblasti na Slovensku.

Napriek tomuto optimistickému konštatovaniu by sme si mali uvedomiť, že z hľadiska cieľavedomého budovania pevného lokálneho a regionálneho historického povedomia kultúrnej verejnosti sme u nás stále ešte len na začiatku. Aj keď naznačené východiská v podobe odbornej literatúry, ku ktorým možno pripočítať pomerne priaznivé spoločensko-psychologické, nacionálno-etnologické a ďalšie relevantné pozitívne faktory, tradične prevažujúce medzi obyvateľstvom geograficko-historického priestoru Gemera-Malohontu a Novohradu, sú v podstate dobré, nemali by viesť k sebauspokojeniu a ponechaniu ďalšieho vývoja tejto citlivej problematiky v úplnej živelnosti. Do

15 Knižné vydanie tohto diela sa podarilo zrealizovať až nedávno. – MALIAK, J.: *Tisovec v Minulosti*. Reedícia. Tisovec, MKS 1998.

16 POLÍVKA, V.: *Lučenec a kraj novohradský*. Lučenec 1928; POLÓNY, M.: *Z dávnych vekov Gemera a paberky k dejinám Rožňavy*. Rožňava 1934.

17 BOLFÍK, J.: *Rimavská Sobota*. Martin, Osveta 1973; DEJINY Rožňavy 1 - 2. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1978; DRENKO, J.: *Kapitoly z dejín Fiľakova*. Hrad. Mesto. Kultúra. Lučenec 1992, 1993, 1994; DUBOVSKÝ, D.: *Z histórie Revúcej a ochotníckeho divadla*. Banská Bystrica, Esprint 1996.

18 SPIŠIAK, P.: *Kokava nad Rimavicou v období neskorého feudalizmu a kapitalizmu*. Martin, Osveta 1990; JÁNOŠ, P.: *Kalinovo*. Martin, Osveta 1988; ŽIGO, P. a kol.: *Lovinobaňa*. Lovinobaňa, MNV 1986; SIVOK, J.: *Divín*. Tajomstvá histórie. Zvolen, Arbora Publishers, s.r.o. 1999.

19 DRENKO, J.: *Kotmanová 1393 – 1993*. Lučenec 1993; ADAMOVÁ, M.: *Lehôtka*. Lučenec, RKS 1995.

budúcnosti sa od všetkých zainteresovaných jednotlivcov aj inštitúcií naopak žiada systematická realizácia a lepšia koordinácia po sebe nasledujúcich hlavných krokov, ktorými sú:

1. Premyslený výber autora a témy z lokálnych, respektíve regionálnych dejín, stanovenie miery jej spracovania a určenie finálnej podoby textu (napr. odborný článok, vedecká štúdia, zborník, monografia, syntéza).
2. Tematicky orientovaný vedecký výskum (literatúra, archívne dokumenty, hmotné, prípadne iné dobové pamiatky).
3. Koncipovanie a publikovanie vedeckého diela.
4. Propagácia a popularizácia novozískaných faktov, poznatkov, interpretácií, záverov (anotácie, recenzie, novinové články, publicistické žánre, verejné prednášky, výstavy, eseje, historická beletria, epická poézia, tvorba výtvarných, filmových, rozhlasových, hudobných a iných umeleckých diel, ich aplikovanie vo všeobecnej výučbe i v špeciálne zameranej, tzv. regionálnej výchove na základných a stredných školách, poznávacie kurzy a podobné formy realizované v rámci celoživotného vzdelávania a osvetového pôsobenia).

Súčasne však treba rátať s tým, že z objektívnych i subjektívnych príčin boli, sú a budú jednotlivé výstupy základného vedeckého výskumu, rovnako aj ich spoločenská aplikácia vždy na kvalitatívne rozličnej úrovni. Preto by sa malo zároveň vytvárať priaznivé ovzdušie pre ich oponentúru, konštruktívnu kritiku, pripomienkovanie a odbornú diskusiu, vedúcu v konečnom dôsledku k vyjasneniu sporných otázok, odstráneniu vecných chýb, k náprave sporných nedostatkov alebo hoci aj k formulovaniu alternatívnych hodnotení sporných historických javov a udalostí. V tomto procese by malo ísť nielen o ponúkanie nových, kvalitnejších, hodnovernejších poznatkov o dejinách, ale aj o odbúravanie ahistorických legiend, poloprávď a účelových dezinformácií o ľudoch, udalostiach, javoch a objektoch z minulosti. Od toho však treba zreteľne vyčleniť, oddeliť a samozrejme podporovať vydávanie i rozširovanie klasických povestí, rozprávok, ale napríklad i hodnotných historických románov, ktoré ako literárno-umelecké útvary neodmysliteľne patria do ľudovej slovesnosti, respektíve beletrie.

Na vlastnej tvorbe a odbornom sprístupňovaní lokálno- a regionálno-historickej informačnej bázy sa popri autoroch, vydavateľoch, miestnych a územných samosprávnych orgánoch a ďalších zainteresovaných zložkách, vrátane štátu, môžu významnou mierou podieľať vlastivedne špecializované krúžky, kluby, spolky. V tejto oblasti má mimoriadne bohaté skúsenosti už spomínaná Gemersko-malohontská vlastivedná spoločnosť, založená v roku 1966, hlásiaca sa k tradíciám svojej predchodkyne Učenej spoločnosti malohontskej zo začiatku 19. storočia. Je tu teda príklad hodný nasledovania i v Novohrade a ďalších regiónoch Slovenska, kde sú schopní organizátori, bádatelia, popularizátori vedeckých poznatkov a samozrejme sponzori.

V terajších ekonomických pomeroch a spoločenských podmienkach mimoriadne vzrástol význam posledne menovaných. Pravda je však taká, že zatiaľ iba málokto z dnešných úspešných podnikateľov na Slovensku a azda zvlášť v južnej časti stredného Slovenska dokázal prekonať vlastné utilitárne záujmy a spojiť svoju manažérsku jasnozrivosť s investíciami do „nerentabilnej“, ba „neatraktívnej“ lokálnej a regionálnej vlastivedy. Nezáujma ich alebo možno vôbec nepoznajú príklad rímskeho patricija Mecena, žijúceho na prelome letopočtov. Dnes už len málokto vie, akým spôsobom nadobudol a rozmnožoval svoje bohatstvo, ale meno tohto muža je aj po celých dvoch tisíc-

ročiach vďaka jeho povestnej podpore umeniam a vedám symbolom osvieteného človeka. Našťastie má Mecenas niekoľkých nasledovníkov i v súčasnosti.

Všetci autori, propagátori, sponzori a ďalší nadšenci (lebo bez nadšenia sa takáto práca jednoducho robiť nedá!) spolu s príslušnými profesionálmi prispievajú k tomu, že každá historická publikácia, príspevok v časopise, novinách či elektronickom médiu, každá pamätná tabuľa, udržiavaná architektonická, technická, muzeálna pamiatka, kultúrno-spoločenské, osobitne spomienkové zhromaždenie, ľudovýchovné a osvetové podujatie, každé prednáškové, ale aj umelecké vystúpenie či iný podobný prejav pôsobia ako nenahraditeľné prvky, tvoriace a posilňujúce historické a vlastenecké povedomie obyvateľov každej lokality, regiónu a napokon aj národa a štátu. Iba ten, kto pozná svoju vlastnú minulosť, vie skutočne plnohodnotne precítiť aj svoju prítomnosť a robiť doma, na pracovisku i vo svojom bydlisku všetko pre to, aby ju premenil na čo najlepšiu budúcnosť pre potomkov. Lokálne a regionálne povedomie totiž predstavuje v psychike človeka akúsi kotvu, ťažiskový bod. Ak ho máme v sebe naozaj dobre zakorenenný, potom niet pochýb, že vyšším pozitívnym vzťahom k svojej krajine bez obáv o stratu vlastnej identity budeme ľahšie prijímať aj myšlienky tesnej a všestrannej nadnárodnej, nadštátnej spolupráce, vedúcej v konečnom dôsledku k ekonomickej i politickej európskej integrácii.

Som presvedčený, že načrtnuté perspektívy stoja za to, aby sa v záujme ich dosiahnutia vkladali primerané intelektuálne, materiálne i finančné zdroje aj do systematickej tvorby, usilujúcej o posilňovanie lokálneho a regionálneho historického povedomia.

Autor: Prof. PhDr. Leon Sokolovský, CSc.
Univerzita Komenského
Filozofická fakulta
Katedra archívniectva a pomocných vied historických
Šafárikovo námestie 6
818 01 Bratislava 16
E-mail: Leon.Sokolovsky@fphil.uniba.sk

K PROBLEMATIKE SPRACOVANIA KULTÚRNYCH DEJÍN V REGIONÁLNO M ROZMERE (na príklade historického Spiša)

PETER ZMÁTLO

ZMÁTLO, P.: Regarding problems encountered when studying cultural history in a regional context (illustrated by the historical Spiš). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 67 – 83.

The contribution addresses the problems of processing cultural history in the Spiš region in the period of the first Czechoslovak Republic. In the first part the author deals with the methodology of his research which used both inductive and deductive methods, the comparative method, the statistical method and the method of oral history. The second part looks at interwar cultural history in the region as seen in specialist literature. Further he looks at contemporary authors and their work on the interwar period in Spiš, referring to important journals containing studies of Spiš during this time, important bibliographies plus cultural studies from the annual publication *Z minulosti Spiša*. Further he gives a list of specialist literature dealing with the Spiš towns and villages, further studies with a narrower thematic range concentrating on specific aspects of culture, adult education, education and art. He will comment here on the insufficiency and/or limitedness of current materials. In the third part the author has drawn on his experience of conducting research into the cultural history of Spiš during this period which led him to analyse individual aspects of cultural-social life, including the activities of cultural associations, adult education and schools, the different artistic forms and genres, plus the way people socialised and entertained themselves in towns and in villages. He has briefly characterised these areas of cultural-social life, dividing them into three stages, and has mentioned the important archival sources he has drawn upon in conducting his research.

Problematiku spracovania kultúrnych dejín v regionálnom rámci sa pokúsime analyzovať na príklade regiónu Spiš v období prvej Československej republiky, keďže toto obdobie je doteraz najpodrobnejšie spracované.¹ Nie náhodou sme si vybrali historický Spiš, ktorý je známy svojou bohatou kultúrou a početnými kultúrno-historickými pamiatkami na pomerne malom území.²

Náš príspevok sme rozdelili do 4 častí: 1. Metodológia a použité metódy výskumu; 2. Stav spracovania danej problematiky v odbornej literatúre; 3. Skúsenosti nášho výskumu kultúrnych dejín; 4. Potreby a perspektívy ďalšieho výskumu danej problematiky.

1. Pri výskume sme používali pri kritike prameňov priame metódy, indukčné i dedukčné metódy, komparatívnu metódu (pri porovnávaní postavenia a prínosu zástupcov slovenskej, českej a nemeckej národnosti a zástupcov jednotlivých zamestnaní

1 V dizertačnej práci ZMÁTLO, P.: *Kultúrno-spoločenský život na Spiši v období prvej Československej republiky (so zameraním na Slovákov a Čechov)*. Prešov 2002, a v diplomovej práci ZMÁTLO, P.: *Kultúrno-spoločenská činnosť slovenskej a českej inteligencie na strednom Spiši v rokoch 1918-1938*. Diplomová práca, rukopis. Prešov 1988.

2 O termíne spišská kultúra pozri štúdiu BILASOVÁ, V. – ŽEMBEROVÁ, V.: *Filozofické implikácie a explikácie fenoménu spišská kultúra*. In: *Spiš v kontinuite času*. Zips in der Kontinuität der Zeit. Zost. Peter Švorc. Prešov – Bratislava – Wien 1995, s. 233 nasl.

do kultúrno-spoločenského diania na Spiši), štatistickú metódu pri zisťovaní počtu jednotlivých národností a kín na Spiši či pri zisťovaní počtu spolkov, menej tiež metódu ústneho podania prameňov.

2. Najväčší rozvoj po vzniku Československa roku 1918 zaznamenávame v kultúrno-spoločenskej oblasti, t. j. v spolkových aktivitách, v školstve, v ľudovýchovnej činnosti, v rozvoji umeleckého života a vo vedeckej oblasti. Hoci oblasť kultúry predmníchovskej Československej republiky (ČSR) sa rozvíjala pozitívne, doposiaľ absultuje komplexná analýza a zhodnotenie kultúrno-spoločenskej práce a života na Slovensku v medzivojnovom Československu, existujú len štúdie zaoberajúce sa jednotlivými oblasťami kultúrno-spoločenského života na Slovensku v tomto období. Stav skúmanej problematiky kultúrnych dejín analyzujeme na literatúre o dejinách Spiša s tematikou kultúrno-spoločenského rozvoja tohto regiónu v medzivojnovom období rokov 1918-1938.

Dobovej literatúry zo Spiša zo sledovaného obdobia rokov 1918-1938, zaoberajúcej sa kultúrno-spoločenskou problematikou, je pomerne málo. Podobne ako pri prácach s celoslovenským záberom, aj tu chýba autorom potrebný časový odstup. Pre našu tému, hlavne pre osvetu a osvetové spolky, boli najviac prínosné správy Okresného osvetového zboru zo Spišskej Novej Vsi za roky 1928 a 1929 (zostavil ich František Špilar), ktoré obsahovali všetky dôležité kultúrno-osvetové podujatia v okrese Spišská Nová Ves za uvedené roky. Bohužiaľ, správy z ostatných okresov Spiša sa nezachovali, resp. neboli vôbec napísané. Okrajovo bola použiteľná tiež *Zpráva o činnosti Národohospodárskeho sboru Podtatranského 1932-1935*. Spišská Nová Ves 1935, v ktorej F. Špilar uverejnil článok *Kultúrne pomery pod Tatrami* za Kultúrnu sekciu Národohospodárskeho zboru podtatranského na s. 43-46. Pre školskú problematiku boli prínosné výročné správy z jednotlivých stredných škôl na Spiši, najmä z Levoče, Spišskej Novej Vsi, Kežmarku a Spišskej Kapituly.

Vývoju na Spiši v období prvej ČSR sa venovalo doposiaľ relatívne málo historikov. Predovšetkým to boli Jozef Sulaček, Ladislav Tajták a Michal Murcko, ktorí sa zaoberali najmä politickými, hospodárskymi a sociálnymi dejinami Spiša: SULAČEK, J.: *Spoločensko-politický vývoj Spišskej Novej Vsi v rokoch 1918-1938*. In: Spišská Nová Ves 1. Zborník príspevkov k dejinám a výstavbe mesta. Košice 1968, s. 283-352; TENŽE: *Spoločenské a politické pomery na Spiši v rokoch 1918-1938*. Prešov 1992; TAJTÁK, L.: *Spiš a vznik Československa*. In: Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit. Zost. Peter Švorc. Prešov - Bratislava - Wien 1995; MURCKO, M.: *Hospodárske pomery v okrese Stará Ľubovňa v rokoch 1918-1938*. In: Nové obzory 32, Košice 1991, s. 27-39; TENŽE: *Spoločenské a politické pomery v okrese Stará Ľubovňa v rokoch 1918-1938*. Prešov 1992; TENŽE: *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1929-1938*. In: Zborník príspevkov z konferencie učiteľov dejepisu stredných škôl a metodikov dejepisu základných škôl Košického a Prešovského kraja 26. apríla 2000 v Prešove. Zost. Viera Hudečková a Michal Otčenáš. Prešov 2000, s. 145-154. V tomto zborníku je zaradená na s. 7-14 tiež výberová personálna bibliografia Michala Murcka.

Vo vlastivednom zborníku *Spišská Stará Ves a Zamagurie* (zost. Michal Griger, Košice 1988) boli uverejnené tri príspevky, zaoberajúce sa kultúrou a školstvom v okrese Spišská Stará Ves: PAVLIK, E.: *Rozvoj základného školstva a kultúry* (s. 121-125), GRIGER, M.: *Vznik a vývin stredných škôl* (s. 126-129), OLEJNÍK, J.: *Hmotná a duchovná kultúra zamagurského ľudu* (s. 130-145).

V zborníku *Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit* (zost. Peter Švorc, Prešov - Bratislava - Wien 1995) bolo uverejnených 5 príspevkov, ktoré sú venované

Spišu v medzivojnovom období. Ich autormi sú Ladislav Tajták (*Spiš a vznik Česko-slovenska*), Jozef Ciagwa (*Rozdelenie Spiša v roku 1920 a jeho právne dôsledky*), Jozef Sulaček (*Sociálne premeny na Spiši v prvej polovici 20. storočia*), Miroslav Bobřík (*Nemecké telovýchovné hnutie Deutscher Turnverein na Spiši v rokoch 1918-1938*), Ján Mojdis (*Helena Turcerová-Devečková a jej kontakty so zahraničím v rokoch 1914-1939*) a čiastočne aj štúdia Gity Geremešovej o Jozefovi Špirkovi (*Profesor Jozef Špirko - historioграф svetských a cirkevných dejín Spiša*). Termín *spišská kultúra* z filozofického pohľadu zhodnotili v tomto zborníku V. Bilasová a V. Žemberová (*Filozofické implikácie a explikácie fenoménu spišská kultúra*). Česko-slovenským vzťahom na Spiši v rokoch 1918-1938 je venovaný zborník *Česko-slovenské vzťahy v rokoch 1918-1938. Literatúra, jazyk, história, pedagogika*. Zost. Edmund Hleba. Prešov 1991. V ňom boli uverejnené dve štúdie, ktoré sa dotýkali našej témy: HLEBA, E.: *Pedagogická a kultúrno-osvetová činnosť českých profesorov na levočskom a spišskonovoveskom gymnáziu v rokoch 1918-1938*, s. 1-11 a PŠENÁK J.: *Českí profesori na Slovensku za prvej Československej republiky*, s. 12-30.

V zborníkoch zameraných na históriu východného Slovenska *Historica Carpatica* a *Nové obzory* bolo uverejnených veľmi málo štúdií s tematikou minulosti Spiša v medzivojnovom období 1918-1938, pričom z kultúrno-spoločenskej tematiky uvedeného obdobia neboli uverejnené žiadne štúdie priamo venované Spišu. V *Historice Carpatice* bola uverejnená len jedna štúdia, dotýkajúca sa našej témy (oblasti múzejníctva) so širším časovým záberom - ZUMMEROVÁ, J.: *Vznik a vývoj múzea v Kežmarku*. In: *Historica Carpatica* 19, 1988, s. 119-131. V zborníku *Nové obzory* (vychádzal v rokoch 1959-1991) boli uverejnené len tri príspevky z oblasti Spiša v medzivojnovom období, no len štúdia V. Jankoviča, hoci mala širšie časové vymedzenie, sa dotýkala našej problematiky (konkrétne oblasti historiografie) - JANKOVIČ, V.: *Spišská regionálna historiografia za posledných sto rokov*. In: *Nové obzory* 28. Košice 1986, s. 99-114. Našej témy sa týkala aj štúdia M. Fedora, zaoberajúca sa vedeckou činnosťou Matice slovenskej na východnom Slovensku - FEDOR, M.: *Vedecká činnosť miestnych odborov Matice slovenskej na východnom Slovensku*. In: *Nové obzory* 6. Košice 1964, s. 30-41. Zvyšné dve štúdie V. Nemcovej a M. Murcka z medzivojnového Spiša boli venované priemyslu a hospodárskej problematike.

Po prelomovom roku 1989 vyšli niektoré dôležité bibliografické práce, ktoré podávajú orientáciu v historiografii medzivojnového obdobia, preto sú dôležité i pre spracovanie medzivojnového obdobia na Spiši. Predovšetkým je to práca JANKOVIČ, V. - ŠKORUPOVÁ, A.: *Bibliografia k dejinám Slovenska. (Literatúra vydaná do roku 1965)*. Bratislava 1997. Pre dejiny Spiša je cenná štúdia V. Jankoviča *Spišská historiografia*. In: *Spišské mestá v stredoveku*. Zost. Richard Marsina. Košice 1974. Prínosnou pre našu tému najmä z hľadiska aktivít ochotníckeho divadla bola bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov: *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov 1918-1945. Odbor XV. Umenie. Časť I. Dramaticko-inscenačné umenie, divadlo, film, rozhlas na Slovensku. Zv. 1. 1918-1928*. Zost. Lena Galandová. Martin 1979; *TÁŽE: c. d., zv. 2. 1929-1938. Diel 2*. Martin 1990. Nepostrádateľnými pomôckami boli aj súhrnné bibliografie za celé Československo, resp. Slovensko. Uvedieme aspoň novšie, vydané po roku 1990: *Bibliografie dějin Československa za rok 1990*. Praha 1994; *Bibliografie dějin Československa za rok 1991*. Praha 1997; *Bibliografie dějin Československa za rok 1992*. Praha 1998; *Historiografia na Slovensku 1990-1994*. Výberová bibliografia. Zost. Alžbeta Sedliaková. Bratislava 1995; *Slovenská historiografia 1995-1999*. Výberová

bibliografia. Zost. Alžbeta Sedliaková. Bratislava 2000. Pre regionálne dejiny východného Slovenska to bola *Bibliografia k dejinám východného Slovenska. Časť II.: Kapitalizmus*. Košice 1962, kultúra na s. 281-346, *Bibliografia východného Slovenska 1945-1964. IX. zväzok. Školstvo. Kultúra. Osveta*. Košice 1964 a *Bibliografia východného Slovenska 1945-1964. X. zväzok. História a národopis*. Košice 1964. Pre dejiny Spiša to boli výberové regionálne personálne bibliografie, a to za Spišské Vlachy - *Kto je kto. Osobnosti so vzťahom k Spišským Vlachom v 15. - 20. storočí*. Výberová regionálna personálna bibliografia. Zost. Eva Balogová. Spišské Vlachy 1993; za okres Spišská Nová Ves - *Významné osobnosti okresu Spišská Nová Ves /veda, umenie/*. Zost. Elena Staroňová. Vydala Okresná knižnica v Spišskej Novej Vsi. Spišská Nová Ves 1984 a *Významné osobnosti okresu Spišská Nová Ves /politicko-spoločenský život, ekonómia, pedagogika, technika/*. Zost. Elena Staroňová. Vydala Okresná knižnica v Spišskej Novej Vsi. Spišská Nová Ves 1986. Z hľadiska celkového rozvoja kultúrno-spoločenského života na Spiši bola najprínosnejšou bibliografia I. Bohuša, zahŕňajúca územie Vysokých Tatier: *Vysoké Tatry 1919-1944. 1.-4. zv*. Košice 1972, ktorá okrem bibliografických zoznamov príspevkov obsahovala aj stručné časti, opisujúce a analyzujúce jednotlivé oblasti kultúrneho a spoločenského života vo Vysokých Tatrách v rokoch 1919-1944. Z ostatného územia Spiša podobná bibliografia doteraz absentuje.

Členovia Spišského dejepisného spolku vydávajú od roku 1993 ročenku *Z minulosti Spiša*. V prvých dvoch ročníkoch tejto ročenky (1993, 1994) neboli uverejnené štúdie o Spiši v rokoch 1918-1938. V nasledujúcom dvojčísle ročenky bola uverejnená štúdia P. Zmátla *Matúš Pajdušák (1871-1950)*. In: *Z minulosti Spiša. III.-IV. ročník 1995/1996*. Zost. Ivan Chalupecký. Levoča 1998, s. 69-79. Matúš Pajdušák, kňaz a regionálny historik, napísal najvýznamnejšie práce práve v období prvej ČSR, hoci štúdia sa zaoberá celým Pajdušákovým životom, má teda širšie časové vymedzenie. V ďalšom dvojčísle tejto ročenky bola uverejnená štúdia ZMÁTLO, P.: *Z kultúrno-osvetového života medzivojnovaj Levoče*. In: *Z minulosti Spiša. V.-VI. ročník 1997/1998*. Zost. Ivan Chalupecký. Levoča 1999, s. 105-124. V nasledujúcom dvojčísle ročenky *Z minulosti Spiša* (VII.-VIII. ročník 1999/2000, zost. Ivan Chalupecký, Levoča 2001) bola na s. 159-209 publikovaná štúdia P. Zmátla *Z kultúrno-spoločenskej činnosti spolkov a škôl v okrese Stará Ľubovňa v rokoch predmníchovskej ČSR 1918-1938*. V doteraz poslednom dvojčísle tejto ročenky, venovanej životnému jubileu doc. PhDr. Ivana Chalupeckého (*Z minulosti Spiša, Spiš v 10.-20. storočí, IX.-X. ročník 2001/2002*, zost. František Žifčák, Levoča 2002), bola publikovaná štúdia P. Zmátla o rotariánskom hnutí na Spiši na s. 274-279.

Relatívne bohatá je odborná historická literatúra, zachytávajúca dejiny spišských miest. Obdobie predmníchovskej ČSR je v nich seriózne spracované, no treba si uvedomiť, že historici pred rokom 1989 boli vystavení ideologickému tlaku zo strany komunistickej štátnej moci, čo sa prejavilo aj vo dvoch monografiách: CHALUPECKÝ, I. - SULAČEK, J.: *Dejiny Levoče 2*. Košice 1975 (kultúrno-spoločenský život nie je zaradený do osobitnej kapitoly a je opísaný len na 4 stranách - s. 240-243); *Dejiny Krompách*. Zost. Ivan Chalupecký a Ján Rak. Košice 1981 (kultúrno-spoločenský život je analyzovaný v kapitole Demografický vývoj a kultúrno-spoločenský život na s. 171-179). Prvou monografiou spišského mesta, napísanou už v slobodných pomeroch, sú *Dejiny Popradu*: CHALUPECKÝ, I. et al.: *Dejiny Popradu*. Košice 1998. Medzivojnové obdobie v nej spracoval Jozef Sulaček a kultúrno-spoločenskému vývoju sa venoval v kapitole Kultúrno-spoločenský život v rokoch 1919-1945 na s. 287-309. V populárno-

náučnej publikácii *Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom* je obdobiu predmníchovskej ČSR venovaná kapitola V medzivojnovom Československu (1918-1939) na s. 46-68, ktorú spracoval Peter Zmátlo a priebežne sa v nej nachádza aj faktografia z kultúry, osvety a školstva.

Po roku 1989 sa vo väčšej miere začali spracovávať menšie monografie mestečiek a dedín Spiša, v ktorých je tiež analyzované medzivojnové obdobie 1918-1938 a kultúrne, spoločné a umelécké aktivity v tomto období. Uvedieme aspoň novšie práce vydané no roku 1995: KOLEKTÍV AUTOROV: *Matejovce 1251-1996*. Poprad - Matejovce 1996; CHALUPECKÝ, I.: *Dejiny Vrbova*. Levoča 1996; ŽIFČÁK, F. et al.: *Lučivná 1321-1996*. Lučivná 1996; ROTH, P. a i.: *Z dejín obce Jánovce (Čenčice - Jánovce - Machalovce)*. Poprad 1997; ŽIFČÁK, F. - ŽIFČÁKOVÁ, A.: *Z histórie Jamníka*. Jamník 1997; ŽIFČÁK, F. - ZMÁTLO, P.: *Z minulosti Vítkoviec*. Vítkovce 1998; KOLLÁROVÁ, Z. - MALOVCOVÁ, B.: *Švábovce v toku dejín 1278-1998*. Švábovce 1998; KRET, A.: *Smižany v zrkadlení času*. Smižany 1998; FRANKO, J. - KORMOŠOVÁ, R. - ŽIFČÁK, F.: *Danišovce (dávne i nedávne)*. Levoča 1998; DRAVECKÝ, J. et al.: *Kurimany v zrkadle času*. Kurimany 1998; ROTH, P. et al.: *Dejiny obce Hranovnica*. Hranovnica 1998; CHALUPECKÝ, I. - BJALONČÍKOVÁ, J.: *Z dejín obce Holumnica*. Holumnica 1998; KOLLÁROVÁ, Z. a i.: *Veľká 1268-1998*. Poprad 1998; HORNÍK, J. et al.: *Iliašovce vo víre dejín. 735 rokov 1263-1998*. Iliašovce 1999; CHALUPECKÝ, I. - KOKORÁK, J.: *Matejovce nad Hornádom. Dejiny obce*. Matejovce nad Hornádom 2000; KOLLÁROVÁ, Z. et al.: *Dejiny Ždiaru a Tatranskej Javoriny 1590-2000*. Ždiar 2000; KOLLÁROVÁ, Z. - MALOVCOVÁ, B.: *Stráže - známe, neznáme 1276-2001*. Poprad - Stráže 2001; SOJÁK, M. et al.: *Kapitoly z dejín Matejoviec*. Zborník príspevkov vydaný pri príležitosti 750. výročia prvej písomnej zmienky a 730. výročia udeľenia mestských práv. Poprad - Matejovce 2001.

O kultúrno-spoločenských pomeroch z hľadiska širšieho regiónu Spiša počas existencie predmníchovskej ČSR nebola doteraz napísaná monografia alebo rozsiahlejšia štúdia, okrem autorovej diplomovej a dizertačnej práce.³ Ostatní autori sa venovali kultúrno-spoločenskému daniu na Spiši len v rámci spracovania dejín jednotlivých miest a obcí, ďalej torzovitému spracovaniu niektorých významnejších osobností pôsobiacich na Spiši v medzivojnovom období, prípadne úzko vymedzeným témam z hospodárstva, sociálnej a národnostnej problematiky, zo školstva, z výtvarného umenia, témam o robotníckych spolkoch, o ochotníckom divadle (súbor Hviezdoslav) a témam z nemeckého telovýchovného hnutia. Uvedieme niektoré práce zoradené podľa rokov, v ktorých vyšli - ALEXÝ, J.: *Maliar Jozef Hanula*. In: *Osudy slovenských výtvarníkov*. Bratislava 1948, s. 286-292; BALLOVÁ, A.: *Príspevok k dejinám osvetovej činnosti robotníckych organizácií a spolkov. Roky 1921-1938 v Kežmarku*. In: *Osvetová práca*, 1.12.1958, roč. VIII., č. 23, s. 530-534; Tamže, 16.12.1958, č. 24, s. 555-557; KRIŠPINSKÝ, M.: *50 rokov robotníckeho speváckeho zboru Krompachy*. Spišská Nová Ves 1963; SULAČEK, J.: *Nacionálne problémy na Spiši koncom predmníchovskej republiky*. In: *Vlastivedný zborník Spiš 1*. Zost. Milan Badík, Karol Král a Eduard Pavlík. Košice 1967, s. 7-20; PAVLÍK, E.: *Školstvo v Spišskej Novej Vsi*. In: *Spišská Nová Ves 1*. Zborník príspevkov k dejinám a výstavbe mesta. Zost. Jozef Kuruc. Košice 1968, s. 199-240; SULAČEK, J.: *Spoločensko-politický vývoj Spišskej Novej Vsi v rokoch 1918-1938*. In:

3 Pozri pozn. 1.

Tamže, s. 283-352; PICHONSKÝ, J.: *Z výtvarného života v Spišskej Novej Vsi*. In: Tamže, s. 257-282; TENŽE: *Význační spišskí maliari*. In: *Vlastivedný zborník Spiš 2*. Zost. Milan Badík, Karol Král a Eduard Pavlík. Košice 1968, s. 335-353; JANEK, J.: *Kultúrne a literárne tradície Spišskej Kapituly*. Rukopis. B. m. 1985; MURCKO, M.: *Hospodárske pomery v okrese Stará Ľubovňa v rokoch 1918-1938*. In: *Nové obzory 32*. Košice 1991, s. 27-39; *Česko-slovenské vzťahy v rokoch 1918-1938. Literatúra, jazyk, história, pedagogika*. Zost. Edmund Hleba. Prešov 1991; SKRAK, L.: *Krompachy. Osobnosti. História*. Krompachy 1992; *Divadelný súbor Hviezdoslav 1932-1992*. Bulletin k 60. výročiu vzniku DS Hviezdoslav v Spišskej Novej Vsi. Zost. Ladislav Roštár. Spišská Nová Ves 1992; *Kto je kto. Osobnosti so vzťahom k Spišským Vlachom v 15.-20. storočí*. Výberová regionálna bibliografia. Zost. Eva Balogová. Spišské Vlachy 1993; HLEBA, E.: *Školy na Spiši 1918-1938*. Spišská Nová Ves 1994; SULÁČEK, J.: *Sociálne premeny na Spiši v prvej polovici 20. storočia*. In: *Spiš v kontinuite času*. Zips in der Kontinuität der Zeit. Zost. Peter Švorc. Prešov - Bratislava - Wien 1995, s. 166-176; BOBRÍK, M.: *Nemecké telovýchovné hnutie Deutscher Turnverein na Spiši v rokoch 1918-1938*. In: Tamže, s. 177-186; GEREMEŠOVÁ, G.: *Profesor Jozef Špirko - historik svetových a cirkevných dejín Spiša*. In: Tamže, s. 187-191; MOJDIS, J.: *Helena Turcerová-Devečková a jej kontakty so zahraničím v rokoch 1914-1939*. In: Tamže, s. 192-196; GRIGER, M.: *Jozef Vojtas - kňaz a historik*. In: *Z minulosti Spišskej Belej*. Ročenka mesta Spišská Belá. II. ročník. Zost. Michal Griger. Spišská Belá 1995-1996; CHALUPECKÝ, I. et al.: *Z minulosti Lubice*. Zborník k 725. výročiu získania mestských práv 1271-1996. Ľubica 1996, s. 46-49, 67-68, 104-106, 113-114; ZMÁTLO, P.: *Matúš Pajdušák - Život a dielo*. Smižany 1996; *Pamätnica Štefan Hoza - rodák zo Smižian*. Zost. Ladislav Rychnavský a Peter Lacko. Smižany 1996; OLEJNÍK, M.: *Transformácia identity spišských Nemcov v závislosti na meniacich sa štátových a sociálnych podmienkach Slovenska v 20. storočí*. In: *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Zost. Viera Bačová a Zuzana Kusá. Košice 1997, s. 145-154; TENŽE: *Postoj spišských Nemcov k rozpadu Rakúsko-Uhorska a vzniku ČSR*. In: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín*. Zost. Peter Švorc a Ľubica Harbul'ová. Prešov 1999, s. 309-315; GABZDILOVÁ, S.: *Problémy a východiská vzdelávacieho procesu nemeckej menšiny na Slovensku v období rozpadu Rakúsko-Uhorska a vzniku ČSR*. In: Tamže, s. 323-327; MURCKO, M.: *Školstvo v okrese Stará Ľubovňa v rokoch 1918-1948*. In: *Gymnázium v Starej Ľubovni*. 50. výročie založenia školy. Zost. I. Grega a S. Šebová. Stará Ľubovňa 1998, s. 6-7; *Profesor ThDr. Alojz Miškovič (1902-1967)*. Zborník prednášok na vedeckej konferencii Spišského dejepisného spolku 11. októbra 1997 v Spišskom Podhradí - Spišskej Kapitule. Zost. Michal Griger a Ivan Chalupecký. Spišské Podhradie 1999; MIKO, Š.: *Náčrt dejín rímsko-katolíckeho Učiteľského ústavu a Učiteľskej akadémie v Spišskej Kapitule v období rokov 1929-1949*. B. m. b. r.

Napriek relatívne dostatočnému počtu odborných historických prác doposiaľ na Slovensku neexistuje historická monografia či štúdia, prinášajúca ucelený pohľad na rozvoj kultúrno-spoločenského života vo všetkých oblastiach v nejakom historickom regióne Slovenska. Podobne ako na Spiši existujú len práce, zachytávajúce jednotlivé oblasti kultúrno-spoločenského diania v ostatných historických regiónoch Slovenska, venujú sa však len vývoju v mestách či dedinách, nezahŕňajú teda celý región. Uvedieme niektoré novšie práce: školstvu sa venuje štúdia VALACH, J.: *Školstvo a kultúra na území Martina a Vrútok v medzivojnovom období*. In: *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 1995*, s. 118-130; ďalej HALLON, P.: *Štyristo rokov malackého školstva*. Malacky 1997. Českým pro-

fesorom v Žiline venuje pozornosť NOSKOVÁ, H.: *Príspevok k pôsobeniu českých profesorov na stredných školách v Žiline v rokoch 1918-1938*. In: Slovenský národopis, roč. 40, 1992, č. 1. Spolkom ZUBÁČKA, I.: *K činnosti telocvičných spolkov v Nitre za prvej Československej republiky (1918-1938)*. In: Studia historica Nitriensia 5, 1996, s. 204-224 a DRENKO, J.: *Spolky a spolkový život v Lučenci do roku 1945*. Lučenec 1997; spolkom a kultúre sa venuje monografia KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Liptovský Svätý Mikuláš. Mesto spolkov a kultúry v rokoch 1830-1945*. Liptovský Mikuláš 1993; ochotníckemu divadlu CHURÝ, S.: *Ochotnícke divadlo v Hornom Liptove v zrkadle archívnych materiálov (1919-1922)*. In: Slovenský národopis 44, 1996, č. 4, s. 487-495 a DUBOVSKÝ, D.: *Z histórie Revúcej a ochotníckeho divadla*. Banská Bystrica 1996; hudbe DRENKO, J.: *Rómski - cigánski hudobníci z Lučenca a okolia*. Lučenec 1997.

Pri zhrnutí existujúcej odbornej literatúry o kultúrnych dejinách na Spiši v medzivojnovom období musíme konštatovať jej nedostatok, pretože bola úzko vymedzená z geografického hľadiska (zameranie len na mestá či dediny), personálneho (biografické práce zamerané zväčša len na jednu osobnosť aktívnu v rokoch 1918-1938) či tematického hľadiska (práce sa zaoberali len jednotlivými oblasťami kultúrno-spoločenského života, napr. školstvom, národnostnými a sociálnymi otázkami, ochotníckym divadlom, výtvarným umením, nemeckým telovýchovným hnutím).

3. V tejto časti zhmieme naše skúsenosti s výskumom problematiky kultúrnych dejín Spiša v období prvej ČSR. V našom kontexte chápeme kultúrne dejiny, resp. sme ich spracovávali vo forme kultúrno-spoločenského života, ktorý zahŕňa duchovnú kultúru, t. j. spolkovú, osvetovú, ľudovýchovnú, školskú, dobročinnú-charitatívnu a umeleckú prácu. Je to činnosť, ktorú vykonávali ľudia dobrovoľne prevažne vo svojom voľnom čase, keďže profesionálne kultúrne inštitúcie na Spiši v sledovanom období ešte neexistovali a kultúra sa rozvíjala predovšetkým v spolkoch a školách.

Pri spracovávaní kultúrnych dejín do popredia vystúpili tieto oblasti kultúrno-spoločenského diania: činnosť spolkov, osveta a ľudová výchova, kultúrna činnosť škôl, umelecký život a zábava. Keďže odborná literatúra k danej problematike chýba, resp. existujú len parciálne štúdie a články pre seriózne spracovanie tejto problematiky bolo potrebné uskutočniť heuristický výskum v štátnych archívoch na Spiši. Cenné informácie obsahovali fondy okresných úradov na Spiši (Spišská Nová Ves, Levoča, Gelnica, Poprad, Kežmarok, Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa), fondy obvodných notárskych úradov na Spiši a fond Spišskej župy (tento len poprevratové obdobie do roku 1922). Ďalej to bol v Štátnom oblastnom archíve v Bytči fond Podtatranskej župy, v Slovenskom národnom archíve v Bratislave fondy Policajné riaditeľstvo a Povereníctvo vnútra. V Čechách obsahovali cenné informácie fondy Ministerstvo školství a národní osvěty a Ministerstvo zahraničních věcí – výstrižkový archiv zo Státního ústředního archivu v Prahe, fond Výroční zprávy škol z Archivu Univerzity Karlovy v Prahe a fond Slovenský ústav z Archivu Akademie věd České republiky v Prahe. Pre kvalitné spracovanie témy bolo nevyhnutné prejsť dostupnú dobovú regionálnu tlač na Spiši, resp. v Podtatranskej župe (Republikán župy Podtatranskej) a na východnom Slovensku (Slovenský Východ), ktorá sa zachovala takmer kompletne (na 90%) len v Univerzitnej knižnici v Bratislave. Museli sme používať rôzne české a maďarské štatistiky a úradné zbierky,⁴

4 Napr. Československá statistika, zv. 1-34. Praha 1922-1936; Ročenka Československé republiky, roč. I.-X. Praha 1922-1931; Sbírnka zákonů a nařízení státu československého, roč.

preštudovať zachované kroniky miest a obcí a pri školskej problematike výročné správy stredných škôl a kroniky niektorých škôl.

Vývoj kultúrno-spoločenského diania na Spiši v medzivojnovom období môžeme rozdeliť do troch základných etáp, resp. období.⁵ V prvom poprevratovom období (roky 1919-1922) sa zakladali prvé slovenské a české, t. j. československé kultúrne inštitúcie (spolky), a to hlavne slovenské ľudové besedy (niekde i pod názvom československé besedy), české TJ Sokol a miestne odbory oživotvorenej Matice slovenskej. Členovia týchto spolkov, agilní Slováci a Česi, organizovali ľudovýchovné kurzy občianskej výchovy a kurzy slovenčiny, zamerané na upevnenie československej štátnosti, a zakladali mestské či obecné knižnice. Preto malo toto obdobie výrazne osvetový charakter. Pri organizovaní kultúrnych podujatí aktívne pomáhali aj dôstojníci a vojaci miestnych vojenských posádok v Levoči, v Spišskej Novej Vsi, v Poprade, v Kežmarku a v Podolínci, ktorí boli prevažne českej národnosti a postupne sa združovali do vlastných spolkov, ako boli pobočky Zväzu československých rotmajstrov, pobočky Zväzu československých dôstojníkov a jednota československej obce legionárskej.

V tomto prvom období poprevratových rokov boli v spišskej oblasti položené základy slovenskej, resp. za prispenia Čechov československej kultúry, čo malo v multinacionálnom prostredí Spiša veľký význam pre Slovákov. Národnostné aspekty veľkou mierou ovplyvňovali celý kultúrno-spoločenský život na Spiši a práve v tomto období sa tu konsolidovali vzťahy medzi národnosťami, čo sa pozitívne prejavilo aj v rozvoji kultúry v nasledujúcich rokoch prvej Československej republiky. O národnostných a kultúrnych pomeroch v tomto poprevratovom období (začiatok roka 1922) svedčia správy hlavných slúžnych z jednotlivých okresov Spišskej župy. V okrese Kežmarok žila početná nemecká menšina a tamojší hlavný slúžny zhodnotil národnostné pomery v januári 1922 nasledovne: „*O mocenskom rozpínaní sa Nemcov v tunajšom okrese sa nemôže hovoriť. Pred prevratom a počas prevratu vyskytli sa ojedinelé trenice, v ktorých vystupovali Nemci proti Slovákom ako vládnucci živeli, teraz však (na začiatku roka 1922 – pozn. P. Z.) panuje všade, i v zmiešaných obciach, úplná zhoda. Nemci sa nechcú rozpínať a uznávajú zvrchovanosť Slovákov.*“⁶ Početné zastúpenie mali Nemci i v okrese Spišská Sobota (neskorší okres Poprad), kde kultúrne pomery a vzťahy medzi Slovákami a Nemcami charakterizoval hlavný slúžny v marci 1922 takto: „*Obyvateľstvo slovenských obcí stojace na nižšej kultúrnej úrovni bolo stále obchodom a priemyslom vykorisťované. Tieto pomery sa po prevrate (roku 1918 – P. Z.) zmenili. Obyvateľstvo nemeckých obcí nachodiace sa na vyššej kultúrnej úrovni majetkovo vzrástlo, kultúrne nepomerne veľmi vyhralo, na kolko mu je poskytnutá možnosť vo svojej reči sa vzdelávať.*“

V Levoči, sídle Spišskej župy, mešťanosta Rejovský dňa 26. 1. 1922 charakterizoval národnostné a kultúrne, resp. školské pomery nasledovne: „*S ohľadom na to, že pred prevratom v meste Levoča boli maďarské stredné a vyššie dievčenské školy, následkom toho stála maďarská kultúra na vysokom stupni. Po prevrate, ako aj toho času (začiat-*

1918-1938. Praha 1918-1938; Statistická príručka republiky Československé I.-VIII. Praha 1920-1938; Statistická ročenka republiky Československé; Statistický prehľad republiky Československé; Úradné noviny; Vestník ministerstva školstva a národnej osvety; Statistický obzor; Magyar Statisztikai Évkönyv; Magyar Statisztikai Közlemények.

5 Porov. štúdiu KAMENEC, I.: *Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918-1938*. In: Historický časopis, roč. 27, 1979, č. 2, s. 171.

6 Štátny archív (ďalej ŠA) Levoča, fond Spišská župa 1860-1922 (ďalej SŽ), 41/1922 prez.

kom roku 1922 – P. Z.) *vyvíja sa slovenská kultúra zo dňa na deň, pretože na ľudových a stredných školách sa v slovenskom jazyku vyučuje*.⁴⁷

Prvé poprevratové obdobie sme spracovávali z archívnych fondov Státního ústredného archívu v Prahe Ministerstvo školství a národní osvěty 1918-1949 a Ministerstvo zahraničních věcí – výstrižkový archiv 1916-1944, z fondu Spišská župa 1860-1922 (Štátny oblastný archív v Levoči), z fondov Slúžnovských úradov v Levoči a v Spišskom Podhradí, z fondu Telovýchovná jednota v Poprade-Veľkej 1919-1949 (obsahuje cennú kroniku tohto spolku), z dobovej regionálnej tlače (slovenské týždenníky Tatry a Slovenský Východ, nemecký Karpathen-Post a mesačník Turistik und Alpinismus, maďarský Szepesi Lapok, viacjazyčný Szepesi Híradó – Zipser Bote), z niektorých výročných správ stredných škôl (Čs. štátne reálne gymnázium dr. Šrobára v Levoči, Čs. štátny učiteľský ústav v Spišskej Novej Vsi) a z Kroniky Štátnej meštianskej školy v Spišskom Podhradí.

Druhé obdobie (1923-1929) je charakterizované zakladaním ďalších spolkov, ktoré boli popri školách hlavnými nositeľmi kultúrnych snáh. Okresné osvetové zbory začali koordinovať a usmerňovať činnosť spolkov namiesto slovenských (československých) besied, ktoré postupne zanikali. Aktivizujú sa charitatívne a dobročinné spolky s celorepublikovou pôsobnosťou, ako boli Československý Červený kríž, Živena, Zemské ústredie pečlivosti (starostlivosti) o mládež na Slovensku, Masarykova liga proti tuberkulóze, ktoré založili pobočky i na Spiši a usporadúvali pravidelné finančné zbierky a osvetové prednášky. V tomto období sa kultúra rozširovala aj na vidieku vo forme ochotníckych divadelných predstavení, ktoré organizovali väčšinou agilní učitelia miestnych škôl, a formou rôznych náučných prednášok, usporadúvaných členmi miestnych osvetových komisií, ktoré boli pobočkami okresných osvetových zborov. Do kultúrneho diania na vidieku sa zapájali aj miestne dobrovoľné hasičské zbory, ktoré organizovali ľudové zábavy a hrali i ochotnícke divadlo.

Druhé obdobie sme spracovávali pomocou archívnych fondov jednotlivých okresných úradov na Spiši, obecných a obvodných notárskych úradov, fondu Podtatranská župa, zachovaných fondov niektorých spolkov (Miestny odbor Matice slovenskej /MO MS/ v Spišskej Novej Vsi, MO MS v Levoči, Telocvičná jednota Sokol v Poprade – Veľkej, Spolok Karneval v Spišskej Belej, 80. zbor Slovenskej ligy v Levoči, Miestny spolok Masarykovej ligy proti tuberkulóze v Levoči). Najviac faktografických údajov obsahovala dobová regionálna tlač, či už slovenská, nemecká, alebo maďarská (slovenská – Naša Pravda, Naša Magura, Podtatranská Slovač, Republikán, Republikán župy Podtatranskej, Slovenský Východ, Vysoké Tatry, nemecká – Karpathen-Post, Turistik, Alpinismus und Wintersport, Evangelischer Glaubensbote für die Zips, maďarská – Szepesi Lapok, Szepesi Hírlap, Szepesi Híradó-Szepesi Hírlap, viacjazyčná – Szepesi Híradó-Zipser Bote). Prínosná bola aj výberová bibliografia Ivana Bohuša *Vysoké Tatry 1919-1944*. 1.-4. zv. Košice 1972.

V treťom období 30-tych rokov (1930-1938) sa dotvorila kultúrno-spoločenská báza, ktorá zostala naďalej na neprofesionálnom základe, pričom vznikli niektoré kultúrne inštitúcie či spolky, ktoré svojimi aktivitami a významom prekročili hranice Spiša, napr. ochotnícky divadelný súbor Hviezdoslav zo Spišskej Novej Vsi. V mestách pribudli nové formy zábavy a umenia, rýchlo napredovala najmä kinematografia, zábava sa rozvíjala

7 Tamže.

v nočných baroch, kde vystupovali domáci i zahraniční umelci (Spišská Nová Ves, Poprad). Športové kluby v mestách organizovali pravidelné plesy, silvestrovské zábavy a karnevaly na ľade.

V tomto období, najmä v jeho prvej polovici v rokoch 1930-1934, došlo v dôsledku hospodárskej krízy i z iných dôvodov (ovplyvňovanie a zasahovanie politických strán do kultúrno-spoločenského života) k čiastočnému úpadku kultúrnych snažení v spišskej oblasti, čo sa prejavilo tiež v hodnotení kultúry v dobovej regionálnej tlači: „*Spiš na kultúrnom poli padol v posledných 5 rokoch hlbšie, ako bol v počiatkoch doby popravratovej. Vonkajšie vplyvy účinkujú a narážajú na spolky. Ale to nás nesmie odstrašovať. Borili sme sa dosiaľ a musíme sa borit' i odteraz. Život je boj. Nuž bojujme o život, o potreby ducha pre posilnenie zdravého nacionalizmu, bojujme, aby sme postavili Spiš na taký stupeň kultúry, akým sa honosia iné kraje.*“⁸

Tretie obdobie bolo možné spracovať na základe rovnakých archívnych fondov ako druhé obdobie. Pribudli katastrofe (evidencie) spolkov (údaje od roku 1930), ktoré sú uložené v štátnych okresných archívoch v rámci fondov okresných úradov. Z dobovej regionálnej tlače v 30. rokoch sme študovali Spišské noviny, Spišské hlasy, Vysoké Tatry, Slovenskú obecnú samosprávu a Podtatranský kraj.

Podstatný vplyv na rozvoj kultúry a spoločenského života na Spiši mala hospodárska úroveň a vybudovaná infraštruktúra jednotlivých okresov Spiša, t. j. ekonomické faktory a taktiež geografické aspekty. Z hospodárskeho hľadiska bol na tom najhoršie severný Spiš, najmä oblasť Zamaguria⁹ (okres Spišská Stará Ves), len o niečo lepšia bola situácia v okrese Stará Ľubovňa.¹⁰ V oblasti stredného, dolného Spiša (mestá Spišská Nová Ves, Levoča, Poprad, Kežmarok, Gelnica) a tatranskej oblasti, kde sa rozvíjal cestovný ruch a postupne budovala infraštruktúra zdravotníckych a hotelových zariadení (sanatóriá, kúpeľov, hotelov), bola vyššia hospodárska úroveň a tým aj celková kultúrna a vzdelanostná úroveň.

Kultúra sa rozvíjala najmä v spolkoch, ktoré vznikali už v uhorskom období, predovšetkým po rakúsko-uhorskom vyrovaní a po zrušení cechov roku 1872.¹¹ Po vzniku Československa v roku 1918 pribudli na Spiši, podobne ako v iných slovenských regiónoch, nové slovenské a české spolky, rozvíjajúce a podporujúce novú československú štátnosť. Základné faktografické údaje o týchto spolkoch sú uložené v katastroch (eviden-

8 Spišské hlasy, 21.4.1934, roč. I., č. 12, s. 2.

9 O stave kultúry a školstva na Zamagurí pozri článok Pavla Čarnogurského v novinách Slováck z 12.1.1936, v ktorom okrem iného napísal: „*Hľadať kultúru v Magure je opravdivým problémom ... Čím viac by sme spomínali rôzne kultúrne ustanovizne, tým úbohejší obraz Magury by sme dostali a líčenie kultúrnych pomerov magurských by sa obracalo v plačlivý pesimizmus ... Magura má ľudí pre poslanie kultúrne na fare a v škole, čili kňazov a učiteľov. Tito dvaja činitelia pôsobia v tomto kraji, aby nahradili tlač, rádio a všetky ostatné kultúrne prostriedky. Školské pomery v Spišskej Magure sú kultúrnym škandálom národa a štátu... Magura je snáď jediný okres celej republiky (myslel na okres Spišská Stará Ves – P. Z.), ktorý nemá meštiansku školu.*

10 Práve v okrese Stará Ľubovňa bol po zániku prvej ČSR (sčítanie ľudu roku 1940) najvyšší počet negramotných ľudí: okres Stará Ľubovňa – 11,5%, Spišská Stará Ves – 9,4%, Kežmarok – 8,2%, Levoča – 7,7%, Gelnica – 7,4%, Poprad – 5,7%.

11 MANNOVÁ, E.: *Prehľad spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti*. In: *Občianska spoločnosť. Problémy a perspektívy v ČSFR*. Bratislava 1991, s. 73.

ciách) spolkov v príslušných štátnych archívoch na území Spiša,¹² hoci tieto evidencie nie sú úplné a ani faktograficky vždy presné. Zachovali sa aj fondy jednotlivých slovenských a českých spolkov, hoci v malom počte.¹³ Najviac informácií o spolkoch sa nachádza v dobovej regionálnej tlači, a to slovenskej, nemeckej a maďarskej proveniencie. Ide najmä o týždenníky, a síce slovenské: Tatry (vychádzal v rokoch 1919-1922, bol to prvý slovenský týždenník na Spiši), Naša Pravda (1922), Republikán (1919-1923), Naša Magura (1922-1924), Podtatranská Slovač (1923-1933), Republikán župy Podtatranskej (1923-1933), Spišské noviny (1931-1933), Podtatranský kraj (1934-1938) a Spišské hlasy (od roku 1934); nemecké: Karpathen-Post (1919-1938), Turistik, Alpinismus und Wintersport (1924-1934), Die Karpathen, Turistik, Alpinismus, Wintersport (1934-1938); maďarsko-nemecké: Szepesi Híradó - Zipser Bote; maďarské: Szepesi Lapok; viacjazyčné: Szepesi Értesítő - Zipser Anzeiger - Spišský oznamovateľ, Tatranský Nový Smokovec - Ujtátrafüred - Neuschmecks.

Činnosť spolkov bola v období prvej ČSR mnohostranná a spolky boli považované za významný nástroj osožnej práce pre spoločnosť v mnohých spoločenských oblastiach, ale najmä v kultúre. Celkový počet spolkov na Spiši bol na konci tohto obdobia roku 1938 vyšší než tisíc.¹⁴

Osvetová a ľudovúchovná činnosť na Spiši bola dôležitou súčasťou kultúrno-spoločenského života a pri jej spracovaní sme ju rozdelili do piatich oblastí: 1.osvetová činnosť spolkov usmerňovaná a riadená okresnými osvetovými zborní (OOZ) a miestnymi osvetovými komisiami (MOK); 2.knižnice; 3.novinarstvo a regionálna tlač, tlačiarne; 4.rozhlas; 5.ľudové kurzy pre ženy.

V spolkových katastroch OOZ a MOK absentujú, pretože podľa vtedajšieho zákonodarstva boli osvetové zbory osobitnou skupinou, teda neboli zaradené do skupiny spolkov. Nemáme o nich preto základné faktografické údaje. O činnosti slovenských OOZ a MOK na Spiši sa zachovali len torzovité správy, najmä v dobovej regionálnej tlači (Tatry, Podtatranská Slovač, Slovenský Východ, Republikán župy Podtatranskej, Spišské hlasy) a v archívnych prameňoch vo fondoch okresných úradov (Gelnica), obvodných notárskych úradov (Veľká Lomnica, Ždiar). Cenným prameňom o činnosti OOZ v Spišskej Novej Vsi sú zachované správy tohto osvetového zboru za roky 1928 a 1929, ktoré vyšli knižne v uvedených rokoch a ich zostavovateľom bol stredoškolský profe-

12 Ide o štátne archívy (bývalé štátne okresné archívy), pobočky v Levoči, v Spišskej Novej Vsi, v Poprade a Starej Ľubovni a katastre (zoznamy, evidencie) spolkov, uložené sú v rámci fondov okresných úradov. Z jednotlivých okresov sa nezachovala len evidencia spolkov z okresu Stará Ľubovňa.

13 Cenný a faktograficky bohatý je najmä fond Miestneho odboru Matice slovenskej v Spišskej Novej Vsi 1920-1951, fond Telocvičnej jednoty Sokol v Poprade - Veľkej 1919-1949 a došial' nespracovaný fond Miestneho odboru Matice slovenskej v Levoči 1923-1948. Z ďalších fondov zo spišských archívov o spolkoch (uvádzame bez rokov) môžeme uviesť: Československý Červený kríž v Kežmarku, Popradská beseda v Poprade, Slovenská hospodárska čitateľská beseda v Spišskej Belej, Slovenská liga v Spišskej Belej, Spolok Karneval v Spišskej Belej, Miestny spolok Masarykovej ligy proti tuberkulóze v Levoči, 80. zbor Slovenskej ligy v Levoči, Katolícky kruh v Levoči a Zbierka stanov spolkov.

14 Presne 1021. Pozri Slovenský národný archív Bratislava, PV-bezp./spolky, kart 25. Podľa katastrov spolkov zo spišských štátnych archívov to bolo 1092 spolkov.

sor František Špilar.¹⁵ Obsahujú všetky dôležité kultúrno-osvetové podujatia v meste a okrese Spišská Nová Ves za uvedené roky.

Okrem slovenských existovali aj „menšinové“ nemecké OOO – najväčší bol v Kežmarku,¹⁶ existovali aj v ďalších mestách či mestečkách, kde existovala nemecká menšina, napr. v Gelnici, v Poprade či v Starej Ľubovni.¹⁷

Pre rozvoj osvetu a ľudovychovy na Slovensku bolo dôležité zakladanie verejných obecných knižníc podľa zákona č. 430/1919, ktorý schválili členovia Národného zhromaždenia 22. júla 1919¹⁸ a článok 26 vládneho nariadenia č. 607/1919 na doplnenie a udržiavanie obecných knižníc.¹⁹ Pomerne veľa informácií o spišských knižniciach z prvej polovice 20. rokov 20. storočia obsahuje fond Ministerstva školstva a národnej osvetu zo Státního ústredného archívu v Prahe.²⁰ Ďalšie informácie o knižniciach obsahujú niektoré fondy obvodných a obecných notárskych úradov (Ľubica, Spišská Belá, Podolíne), okresných úradov v Spišskej Novej Vsi a v Poprade a dobová regionálna tlač (Podtatranská Slovač, Republikán župy Podtatranskej, Spišské hlasy). Z literatúry je to napr. práca P. Paška.²¹

Pre šírenie osvetu a vzdelanosti mala veľký význam tlač, pretože v prvej polovici 20. rokov 20. storočia vychádzalo na Slovensku už 243 časopisov.²² Práve tlač v podobe regionálnych týždenníkov zohrávala dôležitú úlohu pri odstraňovaní negramotnosti i na Spiši. Prehľad jednotlivých regionálnych novín a časopisov vychádzajúcich na území Spiša obsahuje *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919-1938*.²³ Doplnujúce informácie je možné spracovať aj podľa titulných tiráží jednotlivých regionálnych týždenníkov, vychádzajúcich na Spiši i mimo neho v sledovanom období medzivojnovy ČSR. Počet novín a časopisov²⁴ svedčí o slušnom rozvoji novinárstva a žurnalistiky na Spiši v rokoch 1918-1938. Tradíciu mali nemecké a maďarské periodiká (najmä Karpathen-Post, Zipser Bote, Szepesi Hiradó, Szepesi Lapok), po roku 1918 vznikli prvé slovenské noviny na Spiši Tatry,²⁵ ktoré umožnili publikovať názory a predstavy miestnych Slovákov a Čechov na spoločenský život vtedajšieho mnohonárodnostného Spiša. V redakciách pracovali väčšinou ľudia bez vysokoškolského vzdelania odboru žurnalistika, no boli citliví a zapálení pre dobrú vec, čo im umožnilo prekonávať materiálne a technické nedostatky (nedostatok písacích strojov a vhodných miestností pre redakčnú prácu, absencia slovenských jazykových príručiek) v redakciách

15 *Spišská Nová Ves s okolím vo službe kultúry v jubilejnom roku. Zpráva Okresného osvetového sboru za rok 1928*. Zost. František Špilar. Spišská Nová Ves, b. r. Ten istý názov i zostavovateľ za rok 1929.

16 ŠA Levoča, pobočka Poprad, fond Nemecký okresný osvetový zbor v Kežmarku 1921-1937.

17 Informácie o zakladaní a členoch nemeckého OOO v Kežmarku obsahuje fond Spišskej župy (ŠA Levoča, SŽ, 908/1921 prez.).

18 *Slovensko 4. Kultúra – II. časť*. Bratislava 1980, s. 327; *Statistický prehľad republiky Československé*. Praha 1930, s. 238-239.

19 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, OÚ-SNV, 12 976/1933 adm.

20 SÚA Praha, MŠANO, sign. 34 II Slovensko A, kart. č. 3480.

21 PAŠKA, P.: *Kultúrny rozvoj Slovenska (Retrospektíva do roku 1970)*. Bratislava 1970.

22 Podtatranská Slovač, 12.1.1924, roč. II., č. 3, s. 4.

23 Zostavovateľkou je Mária Kipsová et. al. a vyšla v Martine 1968.

24 Zoznam novín a časopisov vychádzajúcich na Spiši ku dňu 15.6.1937 pozri ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-G, 9888/1937 adm.

25 Prvé číslo vyšlo 8. februára 1919.

najmä slovenských periodík. Najvýznamnejšími strediskami vydávania novín a časopisov na Spiši boli Kežmarok a Spišská Nová Ves, no vychádzali tiež v Levoči, v Poprade, v Spišskej Starej Vsi, v Gelnici, v Spišskom Podhradí – Spišskej Kapitule a v Novom Smokovci. Súviselo to aj s existenciou tlačiarň, ktoré mali na Spiši dlhú tradíciu. Majiteľmi tlačiarň boli väčšinou občania židovskej, nemeckej a maďarskej národnosti. Zoznam tlačiarň v Spišskej župe na začiatku 20. storočia obsahuje fond Spišskej župy.²⁶ Niektoré tlačiarne po roku 1921 zanikli, ale vznikli aj nové. Tlačiareň Szepesi Lapok²⁷ v Spišskej Novej Vsi sa pokúsil jej majiteľ Július (Gyula) Telléry v júli 1921 premeniť na Spišskú tlačiareň, účastinnú spoločnosť.²⁸

Medzi prvé slovenské tlačiarne na Spiši patrila tlačiareň Tatry, ktorá sídlila na Levočskej ulici v Spišskej Novej Vsi.²⁹ Tlačili v nej v slovenčine, v nemčine a v maďarčine rôzne tlačivá pre obce, mestá, školy, úrady, súkromné firmy, banky, obchodníkov, remeselníkov; ďalej obchodné knihy, zošity, pozvánky na rôzne kultúrne podujatia, svadobné oznámenia, navštívenky a úmrtné oznámenia.³⁰ Zoznam tlačiarň na Spiši v sledovanom medzivojnovom období obsahuje *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919-1938*.³¹ Niektoré fakty o tlačiarňach obsahuje fond Okresného úradu v Spišskej Novej Vsi.³²

Významným osvetovým a masovokomunikačným prostriedkom od polovice 20. rokov 20. storočia bol rozhlas. Využíval sa v súkromí, v školách a menej v úradoch. K dejinám rozhlasu existuje niekoľko základných prác: MARTINČEK, V. – *K dejinám Československého rozhlasu na východnom Slovensku (1927-1946)*. Diplomová práca, rukopis. Prešov 1968; PATZAKOVÁ, A. J. – *Prvních deset let československého rozhlasu*. Praha 1935. Prehľad vysielania košického rozhlasu o Spiši obsahuje práca P. Púčika *K dejinám regionálneho vysielania rozhlasu na Slovensku*. Bratislava 1972.

Na Spiši inštaloval prvý rádioprijímač údajne nájomca popradského hotela Tatra Pollitzer v jedálni tohto hotela na konci septembra 1924.³³ Spočiatku existovalo v 20. rokoch niekoľko desiatok rozhlasových prijímačov v spišských mestách,³⁴ ich počet postupne v 30. rokoch narastal. Čo sa týka vysielania rozhlasu, vzhľadom na Spiš je dôležitý už uvádzaný košický rozhlas,³⁵ ktorý sa v rámci prednáškových cyklov i ďalších druhov vysielania venoval aj spišskému regiónu (jeho kultúrno-historickým pamiatkam, prírodným krásam, histórii).

OOZ a MOK mali rozvíjať od roku 1924 vzdelávacie kurzy aj pre ženy a od školského roku 1927/1928 organizovala Krajinská odborná škola pre ženské povolania pri Ústave M. R. Štefánika v Turčianskom Svätom Martine ľudové osvetové kurzy pre dievčatá

26 ŠA Levoča, SŽ, 9308/1919 adm., 1930/1921 adm.

27 Tlačili sa v nej rovnomenné maďarské noviny Szepesi Lapok.

28 Členov správnej rady plánovanej účastinnej spoločnosti pozri ŠA Levoča, SŽ, 752/1922 prez.

29 O jej založení sa najviac pričínili oduševnený kultúrny pracovník Elemír Vollyay.

30 Tatry, 3.2.1922, roč. IV., č. 5, s. 4.

31 Pozri pozn. č. 23.

32 Napr. č. 702/1934 adm., 6909/1938 adm.

33 CHALUPECKÝ, I. et al.: *Dejiny Popradu*. Košice 1998, s. 299.

34 Napr. v Spišskej Novej Vsi evidovali na začiatku roku 1926 spolu 10 rádiových prijímačov. Podtatranská Slovač, 6.2.1926, roč. IV., č. 6, s. 5.

35 Pravidelné vysielanie začalo v Košiciach 17.4.1927. Pozri Věstník Radiojournal, roč. V., 1927, č. 8, s. 5.

a ženy, pri organizovaní pomáhali tiež spolky Živena a Československý Červený kríž (ČsČK). Prehľad týchto kurzov za jednotlivé školské roky prináša literatúra pod názvom *Ludové kurzy pre ženy na Slovensku*, kde sú zahrnuté kurzy aj v jednotlivých spišských mestách (podľa okresov).³⁶

Pedagógovia boli tou skupinou zamestnancov, ktorí sa najviac zapájali do kultúrno-spoločenského života. Kultúru a osvetu rozvíjali nielen v školách, ale mnohí zo slovenských, českých i nemeckých učiteľov sa zapájali do verejného kultúrneho života. Keďže ich činnosť bola mnohostranná, spracovať a opísať ju podrobne, resp. komplexne je veľmi obtiažne. Najviac informácií o kultúrnej a osvetovej činnosti pedagógov obsahujú výročné správy a kroniky jednotlivých elementárnych, meštianskych a stredných škôl. Pomerne veľa informácií o činnosti pedagógov je možné nájsť v dobovej regionálnej tlači - slovenskej, nemeckej alebo maďarskej.

Zo zachovaných archívnych fondov jednotlivých škôl sú dôležité zo Štátneho oblasťného archívu v Levoči Štátne reformné reálne gymnázium v Levoči 1869-1936, Štátny ústav pre slepcov v Levoči 1921-1949 /1953/, Štátna učiteľská akadémia v Levoči 1919-1950, Učiteľská akadémia v Spišskej Kapitule /1819/ 1852-1949 /1985/, Remeselný ústav slepcov v Levoči /1919/ 1923-1939; zo Štátneho okresného archívu v Levoči fond Stredná dievčenská škola v Levoči 1919-1953, Osemročná stredná škola v Levoči 1919-1961; zo Štátneho okresného archívu v Poprade fond Rímskokatolícka dievčenská meštianska škola v Spišskej Sobote 1909-1945, Ríšske združenie nemeckých stredoškolských profesorov v Kežmarku 1934-1938, Štátna obchodná škola v Kežmarku 1891-1944; zo Štátneho okresného archívu v Starej Ľubovni fond Integrované školy v okrese Stará Ľubovňa 1910-1983.

V predmníchovskej ČSR sa demokratický vývoj v školstve prejavoval aj v podobe zakladania študentských samovzdelávacích krúžkov na stredných školách, kde pôsobili aj ďalšie študentské spolky či organizácie, napr. skautské krúžky, dorast ČsČK, dorast Masarykovej leteckej ligy, krúžky bábkového divadla či fotografické krúžky. Informácie o týchto krúžkoch a spolkoch obsahujú najmä výročné správy jednotlivých škôl a *Almanach spišských študentov 1937*, ktorý zostavili Alojz Jinda a Julius Tholt.

Utuzovaniu česko-slovenskej vzájomnosti slúžili vzájomné exkurzie slovenských a českých učiteľov a žiakov zo Spiša do Čiech a na Moravu a naopak, ktoré sú opísané v školských kronikách a v dobovej regionálnej tlači a tvorili dôležitú súčasť výučby a kultúrneho spoznávania a obohacovania oboch krajín.³⁷

Umenie (umelecký život) medzivojnového Spiša sme rozdelili do týchto oblastí: literatúra, divadlo, hudba, spev, tanec, výtvarné umenie – architektúra, maliarstvo, sochárstvo, fotografia a kinematografia. Túto oblasť kultúry je možné spracovať pomocou biografických slovníkov (najmä matičný viacvzťahový Slovenský biografický slovník), konkrétnej literatúry k jednotlivým oblastiam (monografie majú zväčša celoslovenské zameranie, štúdie a články v zborníkoch a časopisoch majú už užšie zameranie na Spiš), dobovej regionálnej tlače a štvorvzťahovej výberovej bibliografie Ivana Bohuša *Výso-*

36 Pozri napr. *Ludové kurzy pre ženy na Slovensku v školskom roku 1933/34*. Turčiansky Svätý Martin 1934, s. 5-8. *Ludové kurzy pre ženy na Slovensku v školskom roku 1934/35*. Turčiansky Svätý Martin 1935, s. 3-4, 9.

37 Pozri napr. Kroniku Štátnej meštianskej školy v Spišskom Podhradí alebo noviny Podtatranská Slovač.

ké Tatry 1919-1944. Pre porovnanie s uhorským obdobím sme využili viacväzkový bibliografický prehľad M. Potemru *Kultúrna a osvetová práca na Slovensku v rokoch 1901-1918. Zv. I.-IV.* Košice 1983. Pri spracovaní oblasti literatúry, architektúry, maliarstva a sochárstva sme vychádzali zo základnej literatúry monografického a encyklopedického charakteru s celoslovenským zameraním, resp. pohľadom, ktorá je všeobecne známa (napr. *Encyklopédia slovenských spisovateľov*, 1.-2. zv., monografia Z. Rusinovej a kol. autorov *Dejiny slovenského výtvarného umenia 20. storočia*. Bratislava 2000; M. Kusý *Architektúra na Slovensku 1918-1945*. Bratislava 1971, uvádzaný viacväzkový Slovenský biografický slovník), preto ju nebudeme podrobnejšie uvádzať a zameriame sa len na tie oblasti umeleckého života, ktoré prinášajú nové poznatky na základe archívneho výskumu, nových štúdií či odborných článkov z tejto umeleckej oblasti.

Pri spracovaní problematiky divadelnej činnosti je potrebné vychádzať z monografie MISTRÍK, M. a i.: *Slovenské divadlo v 20. storočí*. Bratislava 1999 a ďalej z prác ŠTEV-KO, V.: *Spoločensko-vedomovací proces slovenského ochotníckeho divadla 1918-1945*. Dizertačná práca, rukopis. Bratislava 1980; PREDMERSKÝ, V.: *Dejiny bábkového divadla na Slovensku do roku 1950*. Praha 1985. Počet ochotníckych divadelných predstavení v mestách a obciach na Spiši je možné spracovať podľa *Bibliografie článkov zo slovenských novín a časopisov 1918-1945. Odbor XV. Umenie. Časť I. Dramaticko-inscenačné umenie, divadlo, film, rozhlas na Slovensku. Zv. I. 1918-1928*. Martin 1979 a Zv. 2. Zost. Lena Galandová 1929-1938. Martin 1990. Súboru Hviezdoslav sa venuje bulletin *50 rokov divadelného súboru Hviezdoslav v Spišskej Novej Vsi 1932-1982*. Z dobovej tlače je cenná Podtatranská Slovač, Republikán župy Podtatranskej, Spišské hlasy a Vysoké Tatry. Archívne fondy využiteľné pre divadelnú činnosť sú hlavne: Okresný úrad Poprad,³⁸ Okresný úrad Levoča,³⁹ Okresný úrad Spišská Nová Ves,⁴⁰ Miestny odbor Matice slovenskej v Spišskej Novej Vsi,⁴¹ Telovýchovná jednota Sokol v Poprade – Veľkej.

Kapitolu umenia o hudbe, speve a tanci sme skúmali pomocou literatúry:⁴² CHALUPECKÝ, I. – SULÁČEK, J.: *Dejiny Levoče 2. zv.*, CHALUPECKÝ, I. et al.: *Dejiny Popradu, Igló knihyve*. Ed. Gyula Telléry, KOLEKTÍV AUTOROV: *Matejovce 1251-1996*, MICHÁLEK, J. et al.: *Lud hornádskej doliny* (na území Popradského okresu), *Dejiny Krompách*. Zost. I. Chalupecký a J. Rak, KOLLÁROVÁ, Z. et al.: *Dejiny Ždiaru a Tatarskej Javoriny 1590-2000*, KLIMO, J.: *Slovenské robotnícke spevokoly na Slovensku*. Z archívnych fondov sme bádali tieto: Spišská župa,⁴³ Okresný úrad Spišská Nová Ves,⁴⁴ Okresný úrad Kežmarok,⁴⁵ Okresný úrad Gelnica,⁴⁶ Okresný úrad Le-

38 ŠA Levoča, pobočka Poprad, OÚ-P, 20/1935 adm., 20/1937 adm.

39 ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-L, 8480/1923 adm.

40 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, OÚ-SNV, 2210/1936 adm., 12 270/1932 adm., 6007/1934 adm., 5906/1934 adm.

41 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, MOMS-SNV 1936, č. 64/36.

42 Udávame bez miesta a roku vydania.

43 ŠA Levoča, SŽ, 122/1920 adm., 684/1922 adm.

44 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, OÚ-SNV, 13 553/1926 adm., 1501/1927 adm., 17 024/1931 adm., 5570/1932 adm., 6102/1932 adm., 10 103/1932 adm., 13 275/1932 adm., 9449/1933 adm., 722/1934 adm., 7813/1935 adm.

45 ŠA Levoča, pobočka Poprad, OÚ-K, 3307/1936 adm., 844/1937 prez.

46 ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-G, 6024/1938 adm.

voča,⁴⁷ Obvodný notársky úrad Veľká Lomnica, Obvodný notársky úrad Slovenská Ves. Faktografické údaje o spevokolochoch na Spiši sme spracovali podľa katastrov spolkov (evidencie spolkov) v jednotlivých okresoch. Pomerne veľa cenných informácií bolo v dobovej regionálnej tlači v novinách Tatry, Republikán, Republikán župy Podtatranskej, Naša Magura, Podtatranská Slovač, Spišské noviny, Slovenský Východ, Spišské noviny, Spišské hlasy, Karpathen-Post.

Oblasť fotografie sme spracovali na základe dostupnej literatúry, napr. HLAVÁČ, L.: *Dejiny fotografickej tvorby*. Bratislava 1967; HOUDEK, I. – BOHUŠ, I.: *Osudy Tatier*. Bratislava 1976; ŽUPNÍK, P.: *Ateliér Gustav Matz a spol.* Diplomová práca, rukopis. Praha 1986; CINTULOVÁ, E.: *Fotoateliéry v Kežmarku*. Kežmarok 2000. Čerpali sme aj z priebežných výskumných prác pracovníkov spišských múzeí na projekte Fotoateliéry na Spiši.⁴⁸ Z tlače to boli nemecké noviny Karpathen-Post a časopis Turistik und Alpinismus a jeho pokračovateľ Turistik, Alpinismus, Wintersport.

Zaujímavú oblasť dejín kinematografie sme začali štúdiom tejto literatúry: MACEK, V. – PAŠTĚKOVÁ, J.: *Dejiny slovenskej kinematografie*. Martin 1997; BARTOŠEK, L.: *Náš film. Kapitoly z dejín (1896-1945)*. Praha 1985; CHALUPECKÝ, I. – SULAČEK, J.: *Dejiny Levoče 2*. Košice 1975, *Slovensko 4. Kultúra. I. časť*. Bratislava 1979; MIHÁLIK, P.: *Vznik slovenskej národnej kinematografie 1896-1948*. Bratislava 1994; GREGA, A.: *Príspevok k dejinám slovenskej kinematografie*. Diplomová práca, rukopis. Praha 1968, *Vysoké Tatry 1919-1944. 2. zv. Zost. I.* Bohuš. Košice 1972; POTEMRA, M.: *Kultúrna a osvetová práca na Slovensku v rokoch 1901-1918. Zv. I.* Košice 1983. Cenné informácie o spišských kinách a ich majiteľoch obsahovali tiež tieto archívne fondy: Miestny odbor Matice slovenskej v Spišskej Novej Vsi,⁴⁹ Obecný notársky úrad Poprad,⁵⁰ Okresný úrad Levoča,⁵¹ Okresný úrad Spišská Nová Ves,⁵² Obecný notársky úrad Kežmarok,⁵³ Okresný úrad Gelnica,⁵⁴ Policajné riaditeľstvo 1918-1938.⁵⁵ Táto oblasť by bola neúplná bez štúdia novín: Moziujság, Mozgóképujság, Mozgófénykép Híradó, Úradné noviny, Tatry, Podtatranská Slovač, Vysoké Tatry, Spišské noviny, Republikán župy Podtatranskej, Spišské hlasy, Tatranský Nový Smokovec – Ujtátrafüred – Neuschmecks.

Zábava bola dôležitou súčasťou kultúrno-spoločenského života medzivojnového Spiša. Zábavné podujatia boli obľúbené v mestách i na vidieku. Najobľúbenejšie boli tanečné zábavy, v mestách (v Spišskej Novej Vsi, v Poprade) pozostával program v nočných podnikoch aj z vystúpení zahraničných artistov, kúzelníkov či tanečníkov.

47 ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-L, 2757/1924 adm., 11 591/1937 adm.

48 Ide o dve práce: PAVELČÍKOVÁ, M.: *Fotoateliéry v okrese Stará Ľubovňa*. Stará Ľubovňa 2000; ROŠOVÁ, D.: *Fotoateliéry v Spišskej Novej Vsi*. B. m. b. r.

49 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, MOMS-SNV 1921, č. 77/21, 1923, č. 15/23, č. 29/23, 1924, č. 32/24, č. 35/24, 1925, č. 4/25, 1930, č. 30/30, 1936, č. 140/36, 1937, č. 88/37.

50 ŠA Levoča, pobočka Poprad, ObecNÚ-P, 9341/1930 adm., 336/1931 adm., 3189/1933 adm., 6584/1933 adm.

51 ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-L, 3998/1937 adm., 2526/1927 adm., 3998/1937 adm.

52 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, OÚ-SNV, 14 832/1935 adm., 330/1936 adm.

53 ŠA Levoča, pobočka Poprad, ObecNÚ-K, 914/1937 adm., 3375/1937 adm., 2284/1938 adm.

54 ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-G, 49/1924 prez., 402/1925 prez., 1274/1925 adm., 1990/1925 adm., 17 608/1927 adm., 10 416/1928 adm., 13 512/1928 adm.

55 ŠA Bratislava, Policajné riaditeľstvo 1918-1938, kart. č. 455.

Najviac informácií o zábavných podujatiach obsahoval fond Okresný úrad Spišská Nová Ves,⁵⁶ fondy Obecný úrad notársky úrad Kežmarok,⁵⁷ Okresný úrad Gelnica,⁵⁸ Okresný úrad Kežmarok.⁵⁹

Pre záverečnú časť príloh sme najviac využili fotografický materiál a kópie archívnych dokumentov spomínaných fondov jednotlivých okresných úradov, obecných a obvodných notárskych úradov, fond Krajský súd v Levoči 1872-1949 zo Štátneho oblastného archívu v Levoči, Depozitár umeleckej histórie z Múzea v Kežmarku a Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, Depozitár umeleckej histórie - fond fotografií zo Spišského múzea v Levoči, Archív a Fotoarchív z Ľubovnianskeho múzea v Starej Ľubovni a Fotoarchív z Podtatranského múzea v Poprade.

Pri výskumnom bádani tejto problematiky sme zhromaždili pomerne veľa archívneho materiálu v snahe podať komplexný obraz danej problematiky, najmä zásluhou uvádzaných archívnych fondov zo spišských archívov a dobovej regionálnej tlače. Faktografická úroveň tohto materiálu bola vysoká (zhromaždenie a výpočet množstva kultúrnych podujatí), ale jeho vypovedacia schopnosť bola nízka (aká bola napr. úroveň týchto kultúrnych podujatí, aké sociálne vrstvy sa na nich zúčastňovali a pod.), a preto sme pri snahe analyzovať zhromaždený materiál z viacerých možných hľadísk práce historika museli použiť v niektorých prípadoch len vlastné hypotézy a úsudky.

4. Čo sa týka perspektív a potrieb ďalšieho výskumu kultúrnych dejín Spiša novších a najnovších dejín, bolo by potrebné spracovať kultúrno-spoločenské aktivity menších žijúcich na Spiši v období prvej ČSR, a to Nemcov, Maďarov a Rusínov a komplexne spracovať kultúrno-spoločenský život v období prvej Slovenskej republiky (1939-1945). Podobne je potrebné venovať sa aj kultúrnym dejinám spišského regiónu v novoveku – v období národného obrodenia a potom v dualistickom Rakúsko-Uhorsku 1867-1918.

Autor: Mgr. Peter Zmátlo, PhD.
Katolícka univerzita
Filozofická fakulta
Katedra histórie
Hrabovská cesta 1/1652
034 01 Ružomberok
E-mail: pzmatlo@yahoo.com; Peter.Zmatlo@fphil.ku.sk

56 ŠA Levoča, pobočka Spišská Nová Ves, OÚ-SNV, 4500/1927 adm., 7641/1929 adm., 9950/1932 adm., 14 925/1932 adm., 79/1934 adm., 847/1934 adm., 1463/1934 adm., 9994/1934 adm., 16 628/1934 adm., 6818/1935 adm., 7622/1935 adm., 14 728/1935 adm., 20 593/1936 adm., 264/1937 adm., 2476/1937 adm.

57 ŠA Levoča, pobočka Poprad, ObecNÚ-K, 3484/1932 adm., 8482/1937 adm., 8631/1937 adm., 10 023/1937 adm., 10 535/1937 adm.

58 ŠA Levoča, pobočka Levoča, OÚ-G, 11 666/1928 adm.

59 ŠA Levoča, pobočka Poprad, OÚ-K, 796/1938 prez.

SLOVENSKÁ ÚSTREDNÁ TLAČ O ŽIVOTE A DIANÍ V ŠARIŠSKEJ A SPIŠSKEJ ŽUPE ZAČIATKOM 20. STOROČIA*

NADEŽDA JURČIŠINOVÁ

JURČIŠINOVÁ, N.: Central Slovak press about the life and events in Šariš and Spiš counties at the beginning of the 20th century. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 84 – 92.

A historian can obtain interesting information and knowledge from the newspapers and magazines of a certain period. This paper draws attention to the way the most prominent Slovak newspapers (Národné noviny, Slovenský denník and Slovenský týždenník) informed about two regions of Eastern Slovakia - Šariš and Spiš - at the beginning of the 20th century. The analysis shows that the Slovak central press devoted little space to Eastern Slovakia in comparison with Western and Middle Slovakia. One of the reasons was a small number of press correspondents in the east of the country. Among the stated newspapers, the one that focused on eastern Slovakia most was Slovenský týždenník. Press dealt with some issues of national and political life of the Slovaks on this territory, the manifestations of hungarization mainly at schools, and, partially, economic matters were tackled as well.

Novinárstvo ako druh tvorivej duševnej činnosti od začiatku veľmi citlivo zaznamenávalo spoločenské dianie, úsilie občanov o lepšiu budúcnosť. Nebolo tomu inak ani v prípade národnej tlače na území Uhorska. Veľmi intenzívne reagovala na prejavy sociálneho a národnostného útlaku v habsburskej ríši, a to i napriek tomu, že jej vydavateľia, redaktori a spolupracovníci trpeli chudobou, dôsledkami bezohľadnej cenzúry a prenasledovania zo strany úradov. Príspevok v stručnosti upozorňuje na to, do akej miery sa slovenská ústredná tlač, reprezentovaná nami vybranými najvýznamnejšími titulmi novín - Národné noviny, Slovenský týždenník a Slovenský denník - venovala dianie a rôznym stránkam spoločenského života obyvateľov dvoch východoslovenských žúp - Šarišskej a Spišskej - na začiatku 20. storočia do 1. svetovej vojny.

Zaostalé a nerovnomerne rozvinuté ekonomické pomery na východnom Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia zákonite formovali spoločenský a národnopolitický život. Nebola tu, až na nejaké výnimky, početnejšia národne uvedomelá inteligencia a buržoázia, ktorá by bola nositeľom národných a politických snáh. Široké masy ubiedeného a nevzdelaného ľudu boli ponechané samy na seba. Východné Slovensko žilo na periférii slovenského národného života. Nevychádzali tu žiadne slovenské, v národnom duchu písané regionálne noviny a počet odoberaných slovenských ústredných novín bol nepatrný. Častejšie boli odberateľmi provládne orientovaných novín ako, napr. Kresťan, Krajan, Naša zástava.¹ Maďarizácia postupovala rýchle a úspešne. Táto situácia znepokojovala nielen národovcov žijúcich v regióne, ale na túto skutočnosť upozorňovala aj slovenská ústredná tlač.

* Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/9214/92.

1 Stoličné voľby. Spiš. In: Slovenský týždenník (ďalej ST) VIII., 1910, č. 50, s. 2.

Výzvy k aktivizácii národného života a k zvýšeniu záujmu o východ Slovenska zo strany najmä martinského centra Slovenskej národnej strany (ďalej SNS) zazneli vo viacerých článkoch. V jednom z nich, uverejnenom v Národných novinách, autor - Prebúdajúci sa Šarišan - poznamenal, že slovenskosť Slovákov na Šariši „je v tvrdý spánok pohružená“ a zároveň dodal: „*My sme tu Slováci i nie - ako chcete. Reč máme slovenskú i zvyky slovenské, i kroj slovenský, ale my o tomto všetko ešte nevieme, pretože máme malé a veľmi dengľavé seba povedomie.*“ Slováci v tejto časti Slovenska sa báli hlásiť k svojim právam. Sťažoval sa na absenciu národne uvedomelej inteligencie, ktorá pracovala v prospech programu SNS. Autor článku vyzýval predstaviteľov SNS, aby pomohli tu žijúcim Slovákom: „*Nože drahí bratia rozmýšľajte nad tým, ako by ste nás trochu povzbudili. Už svitá, áno, už slnko vysoko stojí a my len spíme. Nenechajte nás spať.*“² V podobnom duchu bol napísaný úvodník v Národných novinách pod názvom Prenasledovanie na východe. Neuvedený autor v ňom opäť upozornil na nerozvinutosť národného a politického života na východe Slovenska. Napísal: „*Náš slovenský východ spal a spí snom duchovných sedmospáčov.*“ Poznamenal, že k Slovákom na východe „*nepreniká čestné, umné slovo, neusadzujú sa medzi nimi poriadni slovenskí ľudia, ktorí by im zanesli zvesť o slovenskom národnom povedomí.*“ Vyzýval národovcov v Martine, aby väčšiu pozornosť venovali práci na východnom Slovensku, pretože by malo byť v záujme národa, „*keby celé obyvateľstvo východu rozmnožilo naše rady a prisahalo na zástavu národnú.*“³ Sťažnosť na nerozvinutosť slovenského národného života a na nedostatok národne uvedomelej inteligencie na severovýchodnom Slovensku zaznela v článku v Národných novinách pod príznačným názvom Z najtemnejšieho Slovenska (od autora so pseudonymom Girált). Upozornil na to, že situáciu na východe Slovenska sťažovali tvrdé zásahy maďarských úradníkov, i najmenší prejav národného povedomia ľudu i jednotlivcov hatili represívne orgány. Tento „*východnoseverný*“ ľud, ako uviedol autor, si tiež túžil prečítať slovenské časopisy. Avšak tých, ktorí odoberali noviny, prenasledovali, pokutovali, zastrášovali alebo im jednoducho noviny nedoručili.⁴ Výzvy na aktivizáciu národného života na východe Slovenska odznali aj na stránkach Slovenského týždenníka. V článku V Šariši vejú naše zástavy, v úvode ktorého autor vyslovil námietky voči ustálenej mienke, že Šarišania sú tí „*najposlednejší*“ a v politike zaostali, však súhlasil s tým, že sú opustení. Od prebudených krajov delí Šariš, podľa autora, Spiš. Posťažoval sa na nedostatok uvedomelej inteligencie v župe a nezáujem popredných národovcov o život v nej. Nikto z nich tu neprišiel, aby ich poučil o slovenčine a politike. A tak, ako skonštatoval, „*... o čo sa nepostarali slovenskí vodcovia, o to sa postarali nevedomky maďarizátori.*“⁵ A tí vyhadzovali slovenčinu nielen zo škôl, ale aj z kostolov. Obyvatel' z obce Chmiňany (Šarišská župa) stručne zhodnotil úroveň národného uvedomenia obyvateľov obce takto: „*Ľud v našej obci ešte prebudený není, verí len to, čo mu pán povie, a za pálenku by mu i päty lízal ...*“⁶ Volania o podporu národného života boli často spojené so snahou o prijatie konkrétnych opatrení na pomoc tejto časti Slovenska. Nájdeme ich aj v článku Slovenského týždenníka Trojakí Slováci. Autor v ňom upozorňoval na nebezpečenstvo, ktoré hrozilo zo strany maďarských vlád-

2 Dopisy. Zo Šariša. In: Národné noviny (ďalej NN) XXXII., 1901, č. 102, s. 3.

3 Prenasledovanie na východe. In: NN XXXII., 1901, č. 78, s. 1.

4 Dopisy. Z najtemnejšieho Slovenska. In: NN XXXIX., 17. 11. 1908, č. 136, s. 2.

5 V Šariši vejú naše zástavy. In: ST IV., 1906, č. 4, s. 1 - 3.

6 Jako neživame. Chmiňany. In: ST VI., 1908, č. 1, s. 1.

nych kruhov východu Slovenska. Tie totiž rozdeľovali Slovákov na trojakých: západných, stredných, s ktorými nemali západní podľa nich nič spoločné, a za celkom iný národ považovali východných Slovákov, ktorých bolo pol milióna a bývali v 680 obciach. Tu videli maďarizátori najvhodnejšie podmienky na maďarizáciu. Snažili sa ich oddeliť od Slovákov, žijúcich na strednom Slovensku. Autor článku vyzýval mladú slovenskú inteligenciu, zvlášť advokátov, bankárov a lekárov, aby sa usadili na „ohrozenom“ východe.⁷ Viaceré články dokladujú, že i v tejto časti Slovenska sa prejavy národného uvedomenia kvalifikovali ako panslavizmus. O konkrétnom prípade prenasledovania človeka obvineného z panslavizmu v Šariši, ktorý sa napokon rozhodol opustiť obec, v ktorej žil, sa zmienili Národné noviny.⁸ Slovenský týždenník v jednom zo svojich článkov upozornil na obvinenie ich vyslanca, ktorého úrady označili za „pansláva“, pričom jeho úlohou bolo získať v Giraltovciah predplatiteľov pre noviny. Tamojší hlavný slúžny ho dal žandarmi zatknúť a usiloval sa ho vykázat' z mesta. Vyšetrovanie však nepodporilo jeho snahu, pretože sa voči spolupracovníkovi Slovenského týždenníka ne našli nijaké dôkazy.⁹

Prejavom oživeného politického života na východe Slovenska boli voľby do uhorskeho snemu v roku 1906 v Giraltovciah. Za tento okres kandidoval Slováč Ivan Pivko a o niekoľko mesiacov neskôr Ľudovít Medvecký. Brutálny zásah úradov, ktoré povolali do Giraltovciev žandárov i vojsko, znemožnil voľbu slovenských kandidátov. Národné noviny na to reagovali v úvodníku pod názvom Giraltovská „voľba“. S veľkým rozhorčením kritizovali priebeh volieb v okrese. Podľa nich nešlo o voľbu, ale o „vítazné premoženie bezbranného ľudu riadnym rakúsko-uhorským vojskom a žandarmi“. Autor článku konštatoval: „V šarišskej, v 70 percentoch slovenskej, ale ešte hodne ospalej národne stolici, nesmie si ľud vyvoliť svojho kandidáta.“¹⁰ Podstatne väčšiu pozornosť venoval tejto udalosti Slovenský týždenník vo viacerých článkoch, napr. Jako odstránili v Šariši slovenského kandidáta, Voličom okresu Giraltovskeho, Voľba v Giraltovciah v Šariši.¹¹ V poslednom spomínanom článku autor odsúdil násilné odstránenie kandidáta I. Pivku a zároveň poukázal na kladné prijatie nového kandidáta do snemu za slovenskú ľudovú stranu Ľ. Medveckého. K tejto udalosti sa vrátila redakcia Slovenského týždenníka aj v roku 1907. Dominovali najmä dva články Prenasledovanie nášho kandidáta v okrese giraltovskom¹² a Politický proces na slovenskom východe. Pozitívne sa vyjadrovali o vystúpeniach Ľ. Medveckého vo viacerých obciach na Šariši, ktoré našli kladný ohlas medzi slovenskými obyvateľmi. Objasňoval v nich program SNS, obhajoval slovenčinu a v šarišských Slovákoch vzbudil vedomie, že na nich „vodcovia slovenského ľudu“ nezabudnú.¹³ Jeho vystúpenie na predvolebnom zhromaždení v Kurime (12. 6.

7 Zprávy. Trojakí Slováci. In: ST XII, 1914, č. 1, s. 5. Bližšie: Na slovenských končinách. Zo Šariša. Či sú Šarišania tiež Slováci. In: ST VII., 1909, č. 13, s. 1 - 2.

8 Dopisy. Zo Šariša. In: NN XXXII., 1901, č. 102, s. 3.

9 V Giraltovciah zase chceli ratovať vlast'. In: ST VII., 1909, č. 10, s. 5.

10 Giraltovská „voľba“. In: NN XXXVII., 1906, č. 70, s. 1.

11 Bližšie: Druhá politická pravota na východe. In: ST V., 1907, č. 12, s. 6 - 7; Prešovský súd. Pivkov proces. Jako zmyšľajú šarišskí Slováci. In: ST V., 1907, č. 15, s. 7.

12 Politický proces na slovenskom východe. In: ST V., 1907, č. 2, s. 3; Politická pravota na východe. In: ST V., 1907, č. 21 s. 3; Jako nažívame. Kučín (Šariš). In: ST V., 1907, č. 4, s. 5.

13 Na slovenských končinách. In: ST VII, 1909, č. 13, s. 1 - 2.

1906), v ktorom obhajoval slovenčinu, poslúžilo tamojším úradom ako zámenka k obvineniu z toho, že vraj poburoval slovenský národ proti maďarskému. E. Medvec-
ký bol napokon postavený pred súd.¹⁴ Rovnakému obvineniu musel predtým čeliť aj
I. Pivko.¹⁵ Predvolebné zhromaždenia, ktoré sa konali na slovenskom území, boli časo-
nielen zakázané alebo rozohnané, ale aj ich priebeh bol vedome nesprávne interpre-
tovaný. Tak to bolo aj v súvislosti s vystúpením gazdu z Močidlian (na Šariši) Jána On-
derča. Provládne noviny Kresťan ho nepravdivo obvinili, že vo svojom vystúpení označil
Slovenský týždenník a Katolícke noviny, že búria slovenský ľud a odhovárajú ho od
Ludovej strany. Ján Onderčo sa proti takému obvineniu ohradil oficiálne Osvedčením,
ktoré uverejnil Slovenský týždenník.¹⁶ Popri ňom napadol Kresťan aj ďalších sloven-
ských rečníkov na Šariši - M. Hodžu, F. Skyčáka a Straku.¹⁷ V roku 1910 v článku Sto-
ličné voľby poukázal Slovenský týždenník na protiprávne praktiky uhorských úradníkov
vo voľbách na Spiši, ktorí sa nešťitili zmeniť pôvodnú voľbu slovenského voliča.¹⁸
O podobných machináciách počas volieb v župách sa dozvedáme z listov dopisovateľov
z východu Slovenska.¹⁹

Kritikou prejavov maďarizácie v rôznych sférach spoločenského života v oboch
župách sa zaoberali viaceré články. V súvislosti s jej prejavmi v štátnej správe uverej-
nili Národné noviny v roku 1907 zaujímavý príspevok. Bol reakciou na vystúpenie
poslanca Michala Artima na uhorskom sneme, ktorý interpeloval ministra vnútorných
diel (vecí), aby administratívni úradníci, najmä notári, prestali zdierať biedny ľud
v Šarišskej župe. Uviedol konkrétne príklady nespravodlivého a protizákonného kona-
nia úradníkov v tejto župe. Artimovo vystúpenie na sneme vyvolalo veľkú nevôľu u pred-
sedajúceho snemu i niektorých poslancov. Na záver článku autor (neuvedený) pozname-
nal: „*Ako tí šarišskí slúžnovci zakrývajú viny notárov, tak kastový snem rád by zakryl
viny každého príslušníka kasty, keď ide o obranu sdieraného, vyciciavaného, ožobračo-
vaného ľudu.*“²⁰ Mestské zastupiteľstvo v Sabinove bolo v súvislosti s odpredajom stat-
kov v chotári na stránkach Slovenského denníka podrobené kritike v článku pod názvom
V Šariši chcú posilniť maďarstvo, čím by sa podľa autora článku v Šariši značne posil-
nil „*maďarský život*“.²¹ Maďarizačné snahy úradov mali rôznu podobu. V obci Ždiar sa
ich úsilie prejavilo v násilnom zásahu voči ich potravinovému a úverovému spolku, ktorý
bol založený z iniciatívy tamojšieho farára v roku 1900. V obci okrem notára nikto ne-
vedel po maďarsky, a tak bolo samozrejmé, že na spolkovú miestnosť vyvesili nápis po
slovensky. Ktosi to nahlásil na slúžnovský úrad v Kežmarku, ktorý vydal nariadenie (o tri
roky neskôr), aby slovenská vývesná tabuľa bola nahradená maďarskou, inak sa to vy-

14 Prenasledovanie našich kandidátov v okrese giraltovskom. In: ST V., 1907, č. 2, s. 2-3.

15 Jako odstránení Šariši slovenského kandidáta. In: ST IV., 1906, č. 19, s. 9; V Šariši. Okres
giraltovský. In: ST IV. 1906, č. 16, s. 6; Voličom okresu giraltovského. In: ST IV., 1906, č. 23,
s. 1-2; Voľba v Giraltovciach v Šariši. In: ST IV., 1906, č. 24, s. 6.

16 Šarišania a maďarská ľudová strana. In: ST IV., 1906, č. 4, s. 6.

17 Niportu a jej Kresťanovi odzvonili. Šarišskí Slováci sú na slovenskú ľudovú stranu. In: ST
IV., 1906, č. 7, s. 6.

18 Stoličné voľby. Spiš. In: ST VIII., 1910, č. 50, s. 2.

19 Jako nazívame. Kubachy (vo Spiši). In: ST XI., 1913, č. 49, s. 5.

20 Čo robia slúžnovci a iní stoliční úradníci. In: NN XXXVIII., 1907, č. 149, s. 1-2.

21 Posledné správy. V Šariši chcú posilniť maďarstvo. In: Slovenský denník (ďalej SD) II, 1911,
č. 4, s. 3.

koná násilím.²² Na degradáciu slávneho mesta na Spiši Starej Ľubovne na obec upozornil v stručnej informácii Slovenský denník.²³ Na jeho stránkach odznela aj kritická reakcia na výsledky hlasovania na konvente evanjelickej cirkvi v Prešove začiatkom roku 1911. Za biskupa potiského dištriktu zvolili kňaza, ktorý nevedel po slovensky.²⁴ Na maďarizácii slovenského obyvateľstva sa značnou mierou podieľali aj spolky, ktoré vznikli z iniciatívy a v intenciách uhorskej vládnej politiky. Medzi najznámejšie patrili Horno-horský maďarský vzdelávací spolok (FEMKE), ktorý mal svoje pobočky v mestách a mestečkách i na východe Slovenska. O iniciatíve jeho spišskej pobočky sa zmienil Slovenský týždenník. Oboznámil čitateľov s jeho aktivitou medzi baníkmi (prevažne slovenskými a nemeckými) v Krompachoch. Pre nich boli v priebehu jedného týždňa pripravené dve prednášky, na ktorých sa spolupodieľali aj spišskí učitelia.²⁵

Tento región vzbudil pozornosť redaktorov Národných novín v súvislosti so závažnými udalosťami. Jednou z nich bolo v roku 1901 vyšetrovanie 12 študentov teológie prešovského evanjelického kolégia, ktorí boli obžalovaní z toho, že sa dali spolu foto-grafovať (18. 11. 1900) na pamiatku a na niektoré exempláre sa podpísali po slovensky. Ich konanie bolo vyšetrovacou komisiou kvalifikované ako „nevlastenecké“ a následne šiestich slovenských a jedného nemeckého študenta vylúčili zo školy. Národné noviny sa venovali tejto udalosti vo viacerých článkoch na pokračovanie.²⁶

Zmienky o východnom Slovensku nájdeme aj v článkoch, ktoré sa hlbšie zaoberali dôležitejšími aktuálnymi otázkami doby. Patrila k nim otázka slovenského jazyka a slovenskej národnosti a odporu voči prejavom maďarizácie v tejto problematike. Národné noviny sa v roku 1907 v úvodníku pod názvom Ako brániť sa proti attentátu na jazyk a národnosť zamýšľali nad tým, ako „mierniť úžasne nemorálne následky zákona (išlo o Apponyiho školské zákony - pozn. N. J.), proti ktorému kladne konat' nemôžeme ničoho, lebo rešpektovať zákon, riadne donesený, je občianskou povinnosťou“. Za daných okolností bolo pre Slovákov veľmi dôležité, aby si ochránili svoje duchovné hodnoty, aby si bránili najmä slovenčinu, ochraňovali národnosť, zvyky, kroj, češ' a „byť národný“, a to aj v takých častiach Slovenska, akým bol podľa autora „ospalý Spiš, dumno mlčiaci Šariš a temný Zemplin“, ktoré sa začínali tiež prebúdzat'.²⁷ Pomerom na školách na východe Slovenska sa venovali viaceré príspevky. Spomenieme článok z Národných novín pod názvom Maďarčenie školy v Šariši, v ktorom autori (anonymný) kritizovali ďalšie úsilie o pomäďarčovanie škôl v Šarišskej župe. S veľkým rozhorčením sa ohra-

22 Dopisy. Zo Spiša. In: NN XXXIV., 1903, č. 102, s. 2.

23 Chýrnik. Z mesta obec. In: SD II, 1911, č. 8, s. 3.

24 Chýrnik. Hlas za slovenčinu v Prešove. In: SD II., 1911, č. 12, s. 2.

25 Zprávy. Maďarizácia na Spiši. In: ST I., 1903, č. 6, s. 4.

26 Prešovskí teológovia. In: NN XXXII., 1901, č. 9, s. 1; Prenasledovanie slovenskej mládeže. In: NN XXXII., 1901, č. 34, s. 1; Prenasledovanie slovenskej mládeže. Dokončenie. In: NN XXXII., 1901, č. 35, s. 1-2; Proti prešovskému súdu. In: NN XXXII., 20. 6. 1901, č. 71, s. 2. Bližšie: VASIELOVÁ, Darina: Kolegiálne ústavy, ich miesto a význam v dejinách prešovského evanjelického kolégia. In: Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy. Zost. KÓNYA, Peter, MATLOVIČ, René. Acta Collegii evangelici Prešovien-sis I. Prešov : Biskupský úrad Východného dištriktu ECAV na Slovensku, 1997, s. 71 - 72; VASIELOVÁ, D.: Miesto a význam Kolégia v Prešove v druhej polovici 19. storočia z hľadiska regionálnych dejín. In: Zborník príspevkov z konferencie k regionálnym dejinám východného Slovenska. Zost. MURCKO, Michal. Prešov : Metodické centrum, 1999, s. 64 - 65.

27 Ako brániť sa proti attentátu na jazyk a národnosť. In: NN XXXVIII., 1907, č. 46, s. 1.

dil proti úsilíu šarišského evanjelického farára Jána Lörinca, ktorý rozposlal obežník predsedom školských stolíc. Konštatoval v ňom, že deti v slovenských elementárnych školách šarišského evanjelického seniorátu sa v škole vlastne nič nenaučia. Príčinu videl v tom, že sa učia v dvoch rečiach - v maďarčine a v slovenčine. Navrhoval túto situáciu vyriešiť tak, že učitelia budú hovoriť a učiť výlučne po maďarsky a aj mimo školy budú s deťmi hovoriť len po maďarsky. Rozhorčenie nad takýmto postojom vyjadril autor článku takto: „*Tak hovorí farár, učený človek, ktorý predsa mal by sa rozumieť i zásadám pedagogiky! Pre túto nešťastnú krajinu darmo žil na svete Komenský!*“²⁸ Stručnú správu s kritickým obsahom priniesol Slovenský denník, ktorý oznámil verejnosti, že v Žehni (pri Prešove), „... v čisto slovenskej šarišskej obci popísali všetky školské deti za Maďarov“.²⁹ Ďalšia kritika na adresu dôsledkov uhorskej školskej politiky na slovenské školstvo bola vznesená v Slovenskom týždenníku v článku Šviháci a školy. Bolo v ňom konštatované, že v roku 1911 bolo v Šarišskej župe 158 obcí bez škôl. Medzi nimi boli aj také, ktoré mali aj vyše 1000 obyvateľov. Pozoruhodný bol však fakt, že zo spomínaných 158 obcí len v deviatich nebola krčma. Autor v tejto súvislosti poznamenal: „...*Nenadarmo prezývajú šarišských maďarónskych zemančikov švihákmi. Najprv ľudu nedajú škôl, potom ho trescú ak číta dobré časopisy a napokon sa mu vysmievaajú, že ľud nie je vzdelaný.*“³⁰

Jedným zo sprievodných javov pauperizácie obyvateľstva východoslovenských žúp bolo vystaňovalctvo. Práve tu dosiahol najväčšie rozmery. Zo štyroch východoslovenských žúp (Šariša, Spiša, Zemplína, Abova) odišlo do sveta viac obyvateľov ako z ostatného Slovenska spolu.³¹ Ani v ďalekom svete nestratili vystaňovalci záujem o dianie doma. Boli o ňom dobre informovaní, čo dokladuje i článok v katolíckom týždenníku Clevelandská jednota, ktorý prebrali Národné noviny v roku 1911 pod názvom Šarišanom a Spišiakom. Text poukazuje na situáciu na východnom Slovensku, na ciele, aké tu sledovali maďarské vládne kruhy, a na to, je potrebné urobiť v záujme východu. Bolestnou ranou obyvateľom tejto časti Slovenska bola podľa autora skutočnosť, že sa spišským a šarišským zemanom a úradníkom podarilo vysokým plotom ohradiť Šariš a Spiš a zabrániť oravskému alebo liptovskému Slovákov dostať sa do Šariša. Ohradili tieto župy plotom, vysokým múrom, odlúčili a odcudzili srdce a dušu tunajšieho ľudu falošnou tlačou, hanobením slovenských spisov, podnecovaním nedôvery voči Liptákom a Oravcom, zakazovaním slovenčiny v školách, potupovaním zaslúžilých Slovákov (hnusným utrbovačstvom) a zákerným prenasledovaním. Autor vyslovil presvedčenie, že strate východných žúp sa dá zabrániť pomocou vystaňovalcov - navrátilcov. Vyzval rodákov týchto žúp, aby sa chopili buditeľskej úlohy.³² V prílohe Národných novín z roku 1901 sa zase dočítame o hospodárskych príčinách vystaňovalctva z hľadiska východoslovenského regiónu.³³

O očakávaniach obyvateľov Šariša od založenia slovenskej filiálky banky Tatra sa dozvedáme z článku Filiálka banky „Tatry“ v Prešove. Podľa autora budú môcť obyva-

28 Maďarčenie školy v Šariši. In: NN XXXII., 1901, č. 142, s. 1 - 2.

29 Chýrník. Popis v Šariši! In: SD II, 1911, č. 12, s. 2.

30 Zprávy. Šviháci a školy. In: ST IX., 1911, č. 39, s. 7.

31 Bližšie: TAJTÁK, Ladislav: Východoslovenské vystaňovalctvo do prvej svetovej vojny. In: Nové obzory. Košice : Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, 1961, č. 3, s. 221 - 247.

32 Šarišanom a Spišiakom. In: NN XLII., 1911, č. 8, s. 2.

33 Dopisy. Košice. Príloha NN XXXII., 3. 8. 1901, č. 90, s. 3 - 4.

telia Šariša chodiť so svojimi ťažko zarobenými peniazmi do „slovenskej banky“. Dovtedy takú možnosť nemali a dávali peniaze do úradov, ku ktorým nemali dôveru a ich správcovia necítili so slovenským ľudom.³⁴ Hospodárskym otázkam sa zo spomenutých ústredných novín najčastejšie venoval Slovenský denník. Zväčša to boli stručné informácie o rôznych stránkach hospodárskeho života. Hneď v prvom ročníku uverejnil správu o prešovskej filiálke banky Tatra v súvislosti s nariadením vyšších inštitúcií (prešovskej súdnej stolice a i.), ktoré žiadali zmenu v názve firmy. Slovenský názov v Prešove sa mal nahradiť názvom Eperjesi.³⁵ V roku 1911 uverejnil Slovenský týždenník dve stručné informácie, týkajúce sa hospodárskeho života oboch žúp. Jedna z nich hovorila o defraudácii peňazí účtovníkom Šarišského poľnohospodárskeho družstva a druhá priniesla informáciu o otvorení spišskej filiálky Ľudovej banky v Ružomberku - v Starej Vsi.³⁶ Slovenský týždenník uverejnil v priebehu leta 1912 viackrát reklamu banky Tatra v Prešove, kde upozorňoval na výhodné zúročenie vkladov zákazníkov. Pozitívnym krokom zo strany vládnych orgánov bolo rozhodnutie uhorského ministerstva obchodu o tom, že poskytlo sumu 2 225 000 korún na výstavbu ciest v Spišskej župe. Tým chcela vláda podporiť rozvoj turizmu na Spiši.³⁷

Maďarské vládnuce kruhy chceli zastaviť národnouvedomovací proces slovenského ľudu v tomto regióne. Snažili sa znemožniť odoberanie slovenskej národnej tlače, prekaziť pôsobenie slovenských predstaviteľov a žiadali vydávať noviny v nárečí a v pro-maďarskom duchu.³⁸ S týmto zámerom začali vydávať (od roku 1907) časopis Naša zástava v šarišskom nárečí, čím chceli ešte viac izolovať východné Slovensko. Pomocou propagandy a cieľavedomého úsilia sa snažili vypestovať vo východoslovenskom ľude vedomie národnej, rečovej a kultúrnej osobitosti a zasiahť nenávisť voči západným Slovákom. O vysvetlenie podstaty a pôvodu východoslovenského nárečia s odvolaním sa na viaceré zdroje sa v roku 1906 na stránkach Národných novín pokúsil autor dvoch článkov pod názvom Výbojná sila východoslovenského nárečia.³⁹ O význame riešenie národnostnej otázky v Uhorsku sa rozvinula diskusia v súvislosti s prednáškami, ktoré odzneli v niekoľkých dedinách Šarišskej župy koncom marca 1911. Prednášateľmi boli profesori právnickej akadémie v Prešove a advokáti. Väčšina prednášajúcich sa zhodla na tom, že národnostná otázka je v prvom rade otázkou moci. Riešiť sa vraj nedá, pretože je to boj o život, o existenciu. Diskutovať sa mohlo skôr o prostriedkoch boja. Pozornosť sa mala sústrediť na to, aby štátne administratívne úrady úradovali podľa možnosti „v reči ľudu“, aby došlo k zmenám vo vyučovaní a uskutočnili sa sociálne reformy.⁴⁰ V pozitívnom duchu bol napísaný článok Slovenčina na prešovskej evanjelickej teológii, v ktorom autor chválil iniciatívu dvoch učiteľov tejto inštitúcie Jura Janošku a Vladimíra Čobrdu, ktorí sa angažovali v tom, aby sa dodržiavali predpisy vo vyučovaní slovenčiny

34 Hospodársky prehľad. Filiálka banky „Tatry“ v Prešove. In: ST VII, 1909, č. 49, s. 3.

35 Nie „Prešov“, ale Eperjes. In: SD I., 1910, č. 160, s. 1.

36 Zprávy. Veľká defraudácia v Šariši . In: ST IX., 1911, č. 11, s. 6; Ľudová banka v Ružomberku a jej spišská filiálka. In: ST IX., 1911, č. 12, s. 4.

37 Hospodársky prehľad. Stavby ciest v Spiši. In: SD II, 1911, č. 12, s. 3.

38 Bližšie: TAJTÁK, L.: Naša zástava, nástroj politiky maďarských vládnucich tried. In: Nové obzory. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo pre múzeum SRR v Prešove, 1966, č. 8, s. 78 - 107.

39 Výbojná sila východoslovenského nárečia. In: NN XXXVII., 1906, č. 113, s. 1 - 2.

40 Posledné správy. Národnostná otázka na vidieku. In: SD II, 1911, č. 62, s. 3 a č. 115, s. 1 - 2.

v tejto škole, čím sa mal zabezpečiť dostatok evanjelických kňazov, ktorí by boli schopní realizovať bohoslužby v slovenskej reči.⁴¹ Na prenasledovanie obyvateľov Šariša za slovenčinu a čítanie slovenskej tlače upozornil pisateľ krátkeho článku uvedený pod pseudonymom Giraltovec.⁴² O obavách šarišského stoličného výboru zo šírenia slovenských novín a časopisov, a tým aj slovenčiny sa zmienil Slovenský týždenník v článku V Šariši sa boja slovenčiny.⁴³

Rozruch na stránkach Slovenského denníka spôsobil článok Ľudovíta Bazovského Slovenský východ (3. 3. 1912). Okrem iného v ňom napísal, že slovenský západ aj stredné Slovensko „sú už ako - tak obstarané, ale východ je úplne zanedbaný. Na východe slovenskom je ľud úplne ponechaný na milosť a nemilosť pánov, mravnej i fyzickej maďarizácii, úžerníctvu atď...“⁴⁴ Jeho kritické slová na adresu niektorých slovenských národovcov, že sú odtrhnutí od ľudu, že viac píšú o tom, čo preň treba urobiť, než konajú, čo podľa neho pôsobilo v skutočnosti na ľud demoralizujúco, vyvolali nesúhlas a pohoršenie. Popredné osobnosti slovenského národného života z Ružomberka M. M. Bella, E. Stodola, K. Stodola, B. Lacko, C. Kresák, J. Ruman, J. A. Wagner, V. Makovický, P. Makovický, F. Houdek, J. Burjan a J. Mudroň vyjadrili svoj postoj v Osvedčení. Bazovský bol v ňom obvinený z toho, že „nemiestnym spôsobom“ urážal popredného slovenského národovca a spisovateľa Júliusa Bottu a znevažoval jeho spisovateľskú činnosť.⁴⁵ Voči takému postoju sa zase ohradil Bazovský, ktorý tieto obvinenia poprel a poznamenal, že signatári Osvedčenia nepochopili správne jeho kritiku, ktorou nemienil útočiť na J. Bottu.⁴⁶

Na záver nášho príspevku sa pokúsime zhrnúť naše poznatky zo štúdia ústrednej tlače v rokoch 1900 - 1914. **Národné noviny** uverejňovali informácie a ohlasy zo života jednotlivých slovenských regiónov predovšetkým v stálych rubrikách **Dopisy** a **Chýrnik**. Prispievali do nich autori z jednotlivých miest Slovenska, ktorí sa zväčša podpísali pseudonymom. Najčastejšie pochádzali z Martina, Ružomberka, Zvolena, Žiliny, Nitry, Banskej Bystrice, Púchova, Trnavy, Myjavy, Trenčína atď, teda predovšetkým zo stredného a západného Slovenska. Z východného Slovenska prichádzali články veľmi zriedka. Slabý záujem o dianie na východe Slovenska sa odzrkadlil aj v tom, že v niektorých ročníkoch Národných novín nenájdeme ani zmienku o východnom Slovensku, resp. výskyt takýchto článkov je zriedkavý. Ide napr. o roky 1900, 1902, 1904, 1908, 1912 a 1914. Najviac článkov bolo uverejnených v roku 1901 a 1906. Autori príspevkov najčastejšie poukazovali na nerozvinutosť a slabú aktivitu v rozvíjaní národného a politického života, venovali sa otázkam slovenského jazyka, písali o pomeroch na školách a o prejavoch maďarizácie v nich. Skromnejšie sa zaoberali otázkami hospodárskeho charakteru.

Slovenský týždenník uverejňoval príspevky z regiónov v stálych rubrikách **Jako nažívame** a **Zprávy**. V zastúpení článkami mali aj v nich prvenstvo župy stredného a zá-

41 Chýrnik. Slovenčina na prešovskej evanjelickej teológii. In: SD III, 1912, č. 128, s. 2; Za vyučovanie slovenčiny. In: NN XLIII., 1912, č. 121, s. 2.

42 Jako nažívame. Giraltovec. Naši páni. In: ST VII., 1909, č. 4, s. 5.

43 Drobné správy. V Šariši sa boja slovenčiny. In: ST IV., 1906, č. 26, s. 7.

44 BAZOVSKÝ, Ľudovít: Slovenský východ. In: SD III., 1912, č. 42, s. 1.

45 Ku článku „Slovenský východ“. Osvedčenie. In: SD 1912, č. 51, s. 3. Redakcia Slovenského denníka sa od článku dištancovala.

46 BAZOVSKÝ, Ľudovít: Slovenský východ. In: SD III., 1912, č. 42, s. 1; Ku článku Slovenský východ. Osvedčenie. In: SD III., 1912, č. 51, s. 3; Slovenský východ. In: SD III, 1912, č. 52, s. 3.

padného Slovenska - Nitrianska, Trenčianska, Liptovská, Turčianska, Zvolenská, Oravská a pod. Poznatky a informácie zo žúp východného Slovenska sa na jeho stránkach vyskytovali síce častejšie ako v Národných novinách a Slovenskom denníku, ale menej ako zo spomínaných žúp. Tematicky dominovali články o politickom živote. Autori hodnotili najmä priebeh volieb na východe Slovenska, vzťah Šarišanov k maďarskej Katolíckej ľudovej strane a pod., maďarizačné tendencie a najmä prejavy maďarizácie v školstve. Upozorňovali na význam Slovákov z východného Slovenska pre zachovanie jednoty slovenského národa. Zaujímavé príspevky zasielali do Slovenského týždenníka dopisovatelia z miest a dedín, ako napr. Prešov, Bardejov, Sabinov, Giraltovce, Spišský Štvrtok, Chmiňany, Spišská Stará Ves.

Slovenský denník uverejňoval zvyčajne ohlasy a názory dopisovateľov zo Slovenska i mimo neho v rubrikách **Chýrnik** a **Posledné správy**. Aj na jeho stránkach sa informácie a články z rozmanitých oblastí života obyvateľov Šarišskej a Spišskej župy vyskytovali veľmi zriedka. Týkali sa predovšetkým rôznych aspektov hospodárskeho života, popisovali prejavy maďarizácie v cirkevných kruhoch, vo verejnej správe, v školstve. O zaujímavostiach východného Slovenska a predovšetkým o bohatstve jeho prírodných krás, o turistických možnostiach a o živote jeho ľudu napísal na pokračovanie v Slovenskom denníku v roku 1913 Jozef Gregor Tajovský príspevky pod názvom *Besednica. Východné Slovensko*.⁴⁷

Zo štúdia článkov uverejnených v Národných novinách (v rokoch 1900 - 1914), v Slovenskom týždenníku (1903 - 1914) a Slovenskom denníku (1910 - 1914), je zrejmé, že východoslovenským župám - Spišskej a Šarišskej - bola v porovnaní so stredným a západným Slovenskom venovaná malá pozornosť. Jednou z príčin je aj to, že zastúpenie dopisovateľov z tohto regiónu bolo slabé. Najviac spomedzi nami hodnotených novín sa východnému Slovensku venoval Slovenský týždenník. Predpokladáme, že zásluhu na tom mal Milan Hodža, ktorý organizoval a podnikol celý rad akcií v záujme politického oživenia tejto časti Slovenska. Navštívil viaceré obce, najmä na Šariši, vystupoval s prednáškami, propagoval odoberanie slovenskej národnej tlače.

Napriek tomuto skromnému zastúpeniu nájdeme v uvedených novinách veľmi zaujímavé informácie a poznatky zo života ľudí, ich názory, postoje, obavy a problémy, s ktorými sa v každodennom živote stretávali. Je možné využiť ich na dokreslenie a objasnenie niektorých udalostí. Samozrejme, že východnému Slovensku sa venovali aj iné noviny, napr. Slovenské ľudové noviny, Národný hlásnik, Hlas. Tie však neboli predmetom našej pozornosti. Podobne ani provládny časopis *Naša zástava*, v ktorom bolo článkov z posudzovaného regiónu prirodzene najviac.

Autor: PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra dejín,
Ul. 17. novembra č. 1,
081 16 Prešov
E-mail: jurcisin@unipo.sk

47 TAJOVSKÝ, Jozef Gregor: *Besednica. Východné Slovensko*. In: SD IV., 1913, č. 41, s. 1 - 2 a č. 42, s. 2 - 3.

REGIONÁLNA HISTÓRIA NIE JE IBA HISTORIOGRAFIA (... so zreteľom na stredné Slovensko)*

JÚLIUS ALBERTY

ALBERTY, J.: Regional history is not only a historiography (... with regard to the region of central Slovakia). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 93 – 108.

The report was prepared for the international scientific conference about the regional history in the year 2000 at Philosophic Faculty University of Prešov. It's concerned with the development of the regional history after the II WW and focuses especially on the region of central Slovakia. It is addicted to the organisational and methodological problems. It's monitoring and evaluating the production. In the last paragraph it meditates about the regionalism in the present time and in the future, as it thanks to the self – governments and the tourism gets in the everyday life.

Ako to bolo ...

Prvýkrát sa oficiálne regionálnou históriou zaoberal **III. zjazd Slovenskej historickej spoločnosti** (SHS) pri Slovenskej akadémii vied (SAV) v roku 1959. „*Už samotné zaradenie tejto problematiky do programu rokovania zjazdu znamenalo jej zdôraznenie. ... Zjazd SHS sa stal impulzom pre zvolanie celoslovenskej konferencie o dejepisnej vlastivednej práci a jej úlohách... Tak ako zjazd bol významným medzníkom vo vývoji slovenskej historickej vedy, aj... konferencia (bola v dňoch 4. – 6. 2. 1960 v Banskej Bystrici) môže a má byť medzníkom v rozvoji vlastivednej práce, ktorá má dnes mimoriadne priaznivé podmienky, ... ale aj úlohy a podľa toho ako sa ich zhodí, bude plniť svoje úlohy aj slovenská historická veda vôbec...*“ (J. Alberty: Úlohy regionálnej histórie v období budovania socializmu. Zprávy Československé historické spoločnosti. Praha, 1960, III/1960, 1-2, str. 44). **Celoslovenská konferencia o regionálnej histórii** bola reakciou na zjazdovú diskusiu o postavení a historických špecifikách jednotlivých regiónov Slovenska (osobitne išlo o východoslovenské) a následne o vzťahu regionálnej histórie k národnej histórii a k histórii spoločnosti vôbec i o úlohách v oblasti regionálneho bádania a jeho spoločenského zhodnocovania. Hlavný referát konferencie bol vydaný ako súčasť zjazdových referátov (Úlohy slovenskej historickej vedy v období socialistickej výstavby. Bratislava, SAV, 1961, str. 268-287).

IV. zjazd SHS bol v roku 1962 v Košiciach. Tematicky sa zamerával na objasnenie základných stránok historického vývoja východného Slovenska od najstarších čias až po súčasnosť. Vybrané a skrátené referáty (z technických a finančných dôvodov) zo zjazdu vyšli v zborníku s názvom Príspevky k dejinám východného Slovenska. „*IV. zjazd slovenských historikov znamená pre výskum dejín východného Slovenska veľký krok vpred. Nikdy predtým nebol do takej miery sústredený vedecký výskum a záujem o deji-*

* Referát bol pripravený na celoslovenskú konferenciu o regionálnej histórii, ktorá sa konala na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v roku 2000.

ny východného Slovenska... ako práve na tomto zjazde...“ (L. Tajták: Zpráva o činnosti Východoslovenskej pobočky SHS pri SAV v Košiciach za obdobie 1960-63. Zprávy Československé historické spoločnosti. Praha, 1963, VI., 1963, 2, str. 118).

To bol viac ako nádejný prísľub budúcich **odborných, vedeckých výstupov** v duchu vzájomnej previazanosti úspechov regionálnej histórie a slovenskej histórie vôbec, obsiahnutej v zámerne vybranom vstupnom citáte. Nebolo totiž ani sil, ani možností v rámci SHS obsiahnuť regionálnu produkciu, motivovanú napr. reprezentačnými, komerčnými, turistickými a inými záujmami. Napĺňanie smeru rozvoja regionálnej histórie, ktorý načrtla **banskobystrická konferencia a košický zjazd**, predpokladalo ďalšie uvoľňovanie politicko-spoločenskej atmosféry, kvalifikačné usporiadanie a novú orientáciu regionálnych ustanovizní (múzeí, archívov), aktívny záujem príslušných katedier vysokých škôl v regióne, ale najmä potreba, aby sa **SHS stala odborným garantom, organizátorom a koordinátorom** výskumu na Slovensku. Tomu mohla a mala slúžiť aj jej organizačná štruktúra – krajské pobočky, členstvo predsedov pobočiek vo výbore SHS, zastúpenie vo vedeckom kolégiu histórie SAV, zámer zvoliť najbližší zjazd do Banskej Bystrice s podobným rokovacím poriadkom ako v Košiciach – ale so zameraním na stredné Slovensko; produkcia z regionálnej histórie sa mala pravidelne vyhodnocovať v orgánoch SHS, v tlačových orgánoch (Zprávy..., Historický časopis) a pod.

V. zjazd SHS sa naozaj zišiel v roku 1965 v Banskej Bystrici, ale už s iným programom, pretože sa v kontexte so spoločenskými pohybmi dostávali do popredia úlohy prekonávania dogmatického marxistického ponímania slovenských národných dejín. Emancipačné tendencie a snahy orgánov a členstva SHS, smerujúce aj k očisteniu vzťahu národných dejín k dejinám Uhorska a Československa, potvrdil **VI. zjazd SHS** v Martine v roku 1968.

Vstup **nových subjektov do oblasti regionálnej histórie** (ÚV KSČ vydal v roku 1962 Smernice pre rozvoj regionálnych dejín a pre činnosť skupín spolupracovníkov Ústavu dejín KSČ – aj Ústav dejín Komunistickej strany Slovenska mal pri krajských a okresných výboroch strany spolupracovníkov pre dejiny robotníckeho hnutia a KSS; Ústredná rada odborov mala kabinet pre dejiny závodov a pod.), ale najmä **liberalizácia inštitucionalizmu** (vznikali rôzne záujmové spolky, združenia – napr. Gemerská vlastivedná spoločnosť so sídlom v Rimavskej Sobote) a zmeny **spoločenského dopytu** – to všetko už v polovici 60. rokov signalizovalo, že ovládanie a garantovanie odbornej regionálnej historiografie SHS a jej pobočkami je len želaním profesionálnej historickej obce. Politická situácia po roku 1970, uznesenia orgánov KSČ a KSS, následná legislatíva a rezortné opatrenia nakoniec „usporiadali“ všetko aj v historickej obci na 20 rokov – od výboru SHS, Historického ústavu SAV cez katedry histórie vysokých škôl a ústavy marxizmu-leninizmu až po regionálne inštitúcie a krajské pobočky SHS.

Pri príležitosti celoslovenskej konferencie v roku 1960 v Banskej Bystrici vznikla aj **pobočka pre Stredoslovenský kraj**. Ako aj inde na Slovensku tvorili ju aktívni historici (bádatelia a publikujúci), pôsobiaci na vysokých školách, v múzeách, archívoch a v iných inštitúciách. Mimoriadny význam mal fakt, že väčšina z nich pôsobila v zodpovedných funkciách, čím sa aktivity výboru pobočky stávali priechodnými, organizačne a finančne zabezpečenými (pobočka nemala dostatok vlastných finančných zdrojov a ani právne kompetencie na mimospolkovú, verejnú činnosť). Je naozaj najvyšší čas a jedinečná príležitosť na zverejnenie mien najaktívnejších, ktorí členstvo v pobočke považovali za česť, odborné uznanie (veď členstvo bolo výberové a potvrdzované výborom SHS) a činnosť vo výbore a v pobočke za príležitosť prezentovať sa organizačne a ve-

decky. Takými boli: **M. Gajdoš** (Múzeum a pamätník SNP – Krajské stredisko pamiatkovej starostlivosti...), **J. Gindl** (Ústredný banký archív, Pedagogický inštitút Martin, Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici), **J. Kočíš** (Štátny oblastný archív Bytča), **B. Kostický** (Vlastivedné múzeum Bojnice), **J. Kováč** (Vlastivedné múzeum Bojnice), **M. Krcho** (Vysoká škola dopravy a spojov Žilina), **V. Kristenová** (Považské múzeum a galéria Žilina), **S. Kufčák** (Okresný archív Liptovský Mikuláš), **J. Mlynarčík** (Turčianske múzeum A. Kmeťa Martin), **V. Motoška** (Pedagogický inštitút, Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici), **M. Štilla** (Stredoslovenské vydavateľstvo Banská Bystrica), **J. Vozár** (Ústredný banký archív Banská Štiavnica).

Pobočka SHS pre Stredoslovenský kraj, hoci ju dosť často a citeľne zasahovali pohyby v členskej základni (najmä odchody do Bratislavy), sa svojho poslania ujímala dômyselne, cieľavedome. Jej výbor zdieľal podobné predstavy o možnostiach usmerňovania a ovládania regionálnej historiografie umocňované presvedčením, že stredoslovenský región dobre pozná, že dokáže včas monitorovať všetky vydavateľské aktivity – išlo o dve vydavateľstvá s touto špecializáciou a zároveň monopolným postavením (Osveta v Martine a Stredoslovenské vydavateľstvo v Banskej Bystrici založené v roku 1960 práve pre regionálnu produkciu) a že rozširovaním svojej členskej základne postupne zvládne aj ďalšie okresy kraja (Lučenec, Veľký Krtíš, Zvolen, Žiar nad Hronom; v Rimavskej Sobote vznikla osobitná situácia). Činnosť výboru a členov pobočky SHS bola pestrá: prednášky (pre záujemcov, poslucháčov vysokých škôl, učiteľov), cykly prednášok – školenia (pre kronikárov, záujemcov o dejiny závodov), propagácia regionálnej histórie v masmédiách (najmä v tlači, v krajskom orgáne Smer a v okresných novinách), spoluúčasť na pracovných odborných a vedeckých podujatiach (pobočka zorganizovala IV. a V. zjazd SHS, aktív s autormi Stredoslovenského vydavateľstva), prezentovala sa slávnostnými verejnými podujatiami aj výstavami, výbor podnikal výjazdové zasadania (na aktivizáciu krúžkov historikov), vyjadroval sa k edičným programom, zabezpečoval odborné posudky a pod. Trvalú hodnotu nadobudli aktivity spojené a zamerané na edičnú, publikačnú činnosť, čím sa vlastne založila **tradícia regionálnych historických zborníkov** (Horná Nitra – Vlastivedné múzeum v Bojniciach od r. 1962; Vlastivedný zborník Považia – III. číslom sa jeho vydávanie stalo pravidelné, Považské múzeum a galéria v Žiline; vlastivedný zborník pre Turiec: Z minulosti a prítomnosti Turca – od r. 1967 Turčianske múzeum A. Kmeťa; nádejná bola aj Orava a Liptov) a krajského zborníka **Historický zborník kraja** (vyšlo päť zväzkov, ročníkov v Stredoslovenskom vydavateľstve v rámci edície *Náš kraj* – od r. 1963). Založením vlastivednej expozície (libreto, scenár) v Madáchovom kaštieli v Dolnej Strehovej sa pobočka vpísala do histórie vzniku okresného múzea pre región Modrokamenska.

Skromným dielom prispela pobočka k **teoretickým a organizačným problémom** regionálnej histórie (Za ďalší rozkvet regionálnej histórie v Stredoslovenskom kraji – 1963), k dejinám závodov (prihláška do celoštátnej súťaže vypísanej Ústrednou radou odborov k dejinám podbrezovských železiarní – *Oceľový chlieb z Podbrezovej* – 1968 a dejinám handlovských uhoľných baní – *Handlová červená a čierna* – 1967) a k **modernizácii výučby dejepisu** súborom prameňov – písomných dokumentov k dejinám stredoveku na strednom Slovensku (*Cesty za poznaním minulosti* – 1970).

V Stredoslovenskom kraji pôsobilo (a pôsobí) niekoľko inštitúcií spoločensko-vedného charakteru s **celoslovenskou pôsobnosťou**, ktoré sa etablovali práve cez región, do ktorého boli zámerne elokvované. Okrem spomenutého Ústredného bankého múzea ide o Múzeum a pamätník SNP v Banskej Bystrici, Slovenské národné (národopis-

né) múzeum v Martine, Slovenskú národnú galériu – zámok vo Zvolene; menší potenciál predstavovalo Lesnícke a drevárske múzeum v Antole a Múzeum medailí a mincí v Kremnici. Tieto inštitúcie pôsobili podľa osobitných štatútov, mali vlastný bádateľský a zberný program a prezentačné možnosti (výstavy, tlačoviny, knižné a zborníkové publikácie). Hoci v nich boli sústredení kvalifikovaní historici, pobočka SHS nemala na ne prepojenie (členstvo v SHS medzi zamestnancami bolo skôr výnimkou). V oblasti regionalizmu sa najviac angažovali odborní pracovníci Múzea a pamätníka SNP (od r. 1966 nepravidelne vychádzal historický zborník múzea; občas sa zborníkom a v ňom aj historickou regionálnou tematikou predstavilo Slovenské národné múzeum v Martine, Slovenské banské múzeum v Banskej Štiavnici a Lesnícke a drevárske múzeum).

K tradičným regionálnym inštitúciám (krajským, okresným) zaoberajúcim sa regionálnou históriou pribudli v 50. – 60. rokoch nové, a to regionálne **galérie** zaoberajúce sa výtvarnou kultúrou, ale aj **históriou výtvarného umenia** v regióne. Najstaršia z nich Galéria P. M. Bohúňa v Liptovskom Mikuláši (ako obrazáreň vznikla v roku 1951) sa zaoberá sakrálnym umením, Oravská galéria v Dolnom Kubíne (vznikla v roku 1965) má vo svojom programe ľudové výtvarné umenie.

Mimoriadne pripomenutie si zasluhuje už zmienená **Gemerská vlastivedná spoločnosť** (GVS) so sídlom v Rimavskej Sobote. Vznikla (r. 1966 – prípravné zhromaždenie, 1968 - zakladajúca schôdza) z iniciatívy J. Bolfíka, pracovníka odboru školstva a kultúry Okresného národného výboru v Rimavskej Sobote, dobrovoľných spolupracovníkov miestneho Gemerského múzea a ďalších záujemcov o históriu a vôbec vlastivedu Gemera-Malohontu.

Po vzniku Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici bol zriadený fakultný **Ústav pre regionálny výskum**, predovšetkým pre didaktické potreby, ale s perspektívou jeho transformácie na stredoslovenskú **pobočku Historického ústavu SAV**. Takáto pobočka (s dvoma pracovníkmi) bola v Banskej Bystrici zriadená, ale nezávisle od pôvodného projektu.

Nádejnými inštitúciami pre rozvoj regionálnej histórie sa ukazovali aj regionálne orgány **štátnej pamiatkovej starostlivosti**. Program záchrany a reštaurovania hmotných historických pamiatok predpokladal kvalifikované archívne, archeologické, stavebné, umenovedné, technické a podobné bádanie, výstupy nielen pre administratívne (pre legislatívu) a technické konanie (rekonštrukčné a reštaurátorské práce), podklady pre údržbu, ochranu a prípadné sprístupnenie, ale priam nabádal aj k vedeckej a odbornej publicistike. Krajský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Banskej Bystrici začal vydávať odborné-metodické a informačné periodikum *Spravodaj*, a niektorí pracovníci aj knižnú produkciu.

Zámerné sme odokryli **reálny organizačný a intelektuálny potenciál**, ktorým disponovala regionálna história v 60. rokoch v Stredoslovenskom kraji. **Výbor pobočky SHS** sa v prvom decénií svojej činnosti zameral aj na **evidenciu bádateľských, publikačných a editorských zámerov** s cieľom dostať ich do organizovanej sústavy okolo pilotných projektov garantovaných odborníkmi – členmi SHS, príslušnými sekciami – všetko v súlade **so spoločne schválenými plánmi Stredoslovenského vydavateľstva** (bližšie viď: J. Alberty: Prvá etapa organizovaného rozvoja regionálnej histórie v Stredoslovenskom kraji. *Historický zborník kraja III*, 1976). Nešlo o centralizáciu ani jednotfarebnú unifikáciu – išlo o sústredenie tvorivých kapacít a finančných prostriedkov na akútne úlohy. Bola to len vízia funkcionárov pobočky či reálny program? Politická realita rokov 1968 – 1970 a nasledujúcich mu nedala šance. S odstupom času možno **význam pobočky SHS** pre Stredoslovenský kraj kladne hodnotiť v tom, že in-

tegrovala osamelých bežcov **do akcieschopnej komunity**, tým znásobila ich možnosti, prepájala ich s vedeckými centrami, čo v konečnom dôsledku **zvyšovalo** nielen ich **odbornosť**, ale aj **hodnotu a autoritu materských inštitúcií**, ktoré sa vlastne len konštituovali ako vedecké pracoviská.

Pobočka SHS zostala v Stredoslovenskom kraji pôsobiť aj po roku 1970. **Prišla** o svoju pôvodnú **stavovskú autonómiu**, do jej členskej základne a činnosti zasiahol KV KSS. Výbor, ktorý viedol pobočku plných desať rokov, bol „odvolaný“, noví jeho členovia „kooptovaní“. To postavenie, na ktoré si predtým trúfala (a ktoré zastávala), neobhájila. „**Normalizácia**“ (zbavovanie funkcií, pracovná a spoločenská diskvalifikácia, protiprávne prepúšťanie zo zamestnania) prebehla **na vysokých školách** v regióne (najmä na pracoviskách spoločensko-vedného zamerania) a **vo všetkých inštitúciách** v Stredoslovenskom kraji **zameraných na históriu**. Svoj **charakter stratil i Ústav pre regionálny výskum** pri Pedagogickej fakulte v Banskej Bystrici. (K revitalizácii regionalizmu došlo až koncom 70. rokov; ústav vydával zborník aj s historickou regionálnou tematikou.) Na **Pedagogickej fakulte bola zrušená aj katedra histórie**. **Zaniklo Stredoslovenské vydavateľstvo**, čím zanikol aj Historický zborník kraja. (Za jeho dediča možno považovať Stredné Slovensko – zborník, ktorý v roku 1979 začalo vydávať Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici.) Úlohy vydavateľa regionálnej historiografie prevzala Osveta. Boli to **hlboké zásahy do intelektuálneho a organizačného zázemia regionálnej histórie v Stredoslovenskom kraji; ich obeťou boli kľúčové sféry demokraticky a odborne sa rozvíjajúcej regionálnej histórie**.

Po určitom časovom útlme, spôsobenom spoločenským politickým šokom, získavala regionálna história – najmä **knížna produkcia** – na **dynamike**. Najťažším úderom bolo pre ňu **obmedzovanie slobody bádania, práva na publikovanie a nerešpektovanie autorských práv**. Ubúdali **vecné dimenzie** regionálnej histórie, ale aj **odbornosti, vedeckosť, politická nezávislosť**. Spoločenský „dopyt“ bol najmä po dejinách štátostранy, po predstavovaní výsledkov socialistickej výstavby ako napĺňania odkazu predchádzajúcich generácií a po Slovenskom národnom povstaní (nielen ako o regionálnom fenoméne). **Úcta k faktom** nebola princípom bádania a popularizovania, **výpovedná hodnota** informácií sa účelovo manipulovala, permanentným programom bolo **prehodnocovanie produkcie** zo 60. rokov, nadväzovalo sa na už prekonaný **dogmatizmus**. Historický vývoj, jednotlivé historické procesy, udalosti a osobnosti sa prezentovali **jednostranne, politické konštrukcie sa posúvali do roviny „objektívnych“ historických právd** a pod. Regionálna história sa stala **účinným nástrojom socialistickej výchovy**. Tomuto trendu sa prispôbovali aj zborníky vydávané špecializovanými odbornými pracoviskami a vysokými školami (Múzeum a pamätník SNP; aby sa „dištancovalo“ od svojej predchádzajúcej publikačnej činnosti, začalo svoj zborník označovať nanovo – arabskými číslicami – od r. 1976). Takúto regionálnu históriu podporovali, zabezpečovali a finančne dotovali **politické orgány** (figurujú aj ako priami vydavatelia), **štátne orgány** a rôzne verejnoprávne inštitúcie. Mobilizačne na publikačné aktivity (menej už na základný výskum) pôsobili **politické výročia** (podľa socialistického kalendára), **výročia národných podnikov** (značné percento produkcie predstavujú dejiny závodov), **predvolebné „kampane“** a pod. Na knižných pultoch sa ako záujmové tituly v nebyvalom počte objavovali monografie, zborníky, rôzny propagačný materiál...

Z tejto éry pochádza väčšina honosných (vizuálne atraktívnych) **vlastivedných** textovo-fotografických **publikácií** so spoločným mottom: **z histórie, ale najmä súčasnosti** jednotlivých miest, okresov a kraja (Púchov - 1970, Rimavská Sobota - 1973, Žilina -

1975, Kremnica - 1978, Zvolen - 1980, Nová Baňa - 1981, Žilina - 1981, Prievidza - 1981, Nová Baňa - 1986, Detva - 1988 ...; okres Rimavská Sobota - 1970, 35 rokov rozvoja banskobystrického okresu - 1979, okres Považská Bystrica - 1980, okres Žiar nad Hronom - 1983, okres Lučenec - 1983, Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu - 1989; Stredoslovenský kraj – 1973, 30 slobodných rokov Stredoslovenského kraja - 1976). Za desať rokov znamenalo bibliografické oddelenie Štátnej vedeckej knižnice v Banskej Bystrici 42 titulov **dejín závodov**, pôsobiacich v Stredoslovenskom kraji (1971 – Ipeľské tehelne Lučenec, 1972 - Gemerská Hôrka, Gumárne Dolné Vestenice, Kožiarске závody Liptovský Mikuláš, 1973 - Závod SNP Žiar nad Hronom, Harmanecké papierne, Stredoslovenská cementáreň, Pivovar Vyhne, Stredoslovenské kameňolomy a štrkopiesky, Bavlnárske závody V. I. Lenina v Ružomberku, 1974 - Turčianske strojárne Martin, 1975 - Gumárne 1. mája Púchov, ZVL Mokrad' – Dolný Kubín, ZVL Kysucké Nové Mesto, 1977 - Oravské ferozliatinové závody Istebné, Slavšovské papierne, Rudné bane Banská Bystrica, 1978 - Kremnická mincovňa, 1979 - ZŠT Detva, Považské strojárne K. Gottwalda...).

Ako bezprostredná reakcia na politicky „závadnú“ regionálnu historickú publicistiku a „vzor“ pre budúcu, SKV KSS bola k 50. výročiu vzniku KSČ v roku 1971 vydaná obsiahla publikácia **50 rokov práce a bojov**, ktorú pripravilo 33 lektorov OV KSS a KV KSS. Cieľom tejto publikácie bolo ukázať robotnícke hnutie a dejiny KSS po jednotlivých okresoch Stredoslovenského kraja ako rozhodujúce dejinné činitele. Publikácia vyšla v 7 tisíc výtlačkoch! OV KSS a ich zariadenia nasledovali v publikačných aktivitách stredoslovenský KV KSS. (Např. OV KSS v Banskej Bystrici vydal v roku 1976 publikáciu *Z prvých bojov a víťazstiev*, v roku 1981 *Vývoj a problémy revolučného a komunistického hnutia v Banskej Bystrici v r. 1918 – 1938*, *Dom politickej výchovy v roku 1986* publikáciu *Banská Bystrica v období národnej a demokratickej revolúcie v r. 1945-48*. Podobne ako Banská Bystrica si „mapovali“ históriu robotníckeho a komunistického hnutia aj ďalšie okresy, a to buď separátnou knižnou produkciou, alebo príspevkami v zborníkoch, v regionálnej tlači a pod.)

Ďalšou veľmi frekventovanou tematikou – ako už bolo uvedené – boli regionálne dejiny protifašistického odboja, Slovenského národného povstania a oslobodzovania. Tento druh historiografie mal svoje tradície, ktoré pochádzali z povojnových rokov. Aj tento druh historiografie bolo treba dať do „správnej“ polohy. K 45. výročiu SNP vydalo Stredoslovenské múzeum súbornú prácu **Vyrcholenie národnooslobodzovacieho boja proti fašizmu na strednom Slovensku v rokoch 1944-45** (vyšla v roku 1989). V Doslove (str. 301-302) je napísané: „... využitie a výklad (rozumej prameňov) mali v minulosti rôzny zámer a podľa toho vyzeral aj charakter opisovaných udalostí, dejov, osobností, ako aj celkových záverov... v päťdesiatych a začiatkom šesťdesiatych rokov...; autorský kolektív sa usiloval o upevnenie historickej pravdy... konkrétnosťou faktov... činnosťou jednotlivcov, skupín a máš pracujúcich... (pre) pochopenie a uvedenie si obrovskej politicko-organizátorskej práce komunistickej strany, kým z robotníckej triedy vychovala hegemóna protifašistického odboja, kým zjednotila všetky demokratické sily celého národa a sformulovala vlastnú predstavu... lepšej budúcnosti, boja, ktorý národ prijal za svoj vlastný...“. Z citátu je zrejme, že ani v tomto epilógu totalitnej doby, ktorý autor doslova pochopil ako „*revolučnú prestavbu spoločnosti, ... novú etapu socialistického vývoja našej domoviny...*“ (str. 303), nešlo o výraznejšie zmeny v koncepcii SNP, aká sa presadzovala v tvrdých rokoch normalizácie. (Ešte šťastie, že v publikácii dominujú materiálové príspevky, ktoré prekrývajú např. II. kapitolu - KSS vedúca poli-

tická sila SNP.) **Trvalou hodnotou** tohto počinu je ale naplnenie histórie odboja ľuďmi, využitie archívu Múzea SNP, publikovaných štúdií v zborníkoch i separátne v jednotlivých regiónoch kraja (Protifašistický odboj na Orave – 1969, Protifašistický odboj v Novohrade – 1974, Protifašistický odboj v Novobanskej oblasti – 1974, SNP vo Zvolenskom okrese – 1974, Protifašistické hnutie a odboj v Kremnici – 1974, Orava v SNP – 1979, Protifašistický odboj a oslobodzovanie Gemera – 1981, Protifašistický odboj a oslobodzovanie Liptova – 1984, SNP vo Zvolene a na okolí – 1984 ...). Je to **dielo faktograficky vyčerpávajúce, vecne sumarizujúce dovtedajší výskum.**

Vecná paleta regionálnej histórie bola pochopiteľne pestrejšia a umiestňovala sa predovšetkým do vlastivedných a odborných periodík a príležitostných zborníkov.

Nenápadne, ale impozantne prevzala **štafetu regionalizmu Gemerská vlastivedná spoločnosť**, ktorá svojou aktivitou predstihla nielen pobočku SHS, ale aj všetky spoločensko-vedne zamerané profesionálne inštitúcie v kraji. Bola ojedinelou záujmovou spoločnosťou, výnimočnou nielen v Stredoslovenskom a Východoslovenskom kraji, ale aj v celonárodných a celoštátnych reláciách. Ani ona sa nevyhla klientelizmu (bola dokonca napojená na rozpočet ONV v Rožňave a Rimavskej Soboty; dostávala pravidelný ročný príspevok okolo milióna Kčs) a ako verejnospoločenská organizácia bola pod politickým dohľadom orgánov KSS v okrese Rimavská Sobota a Rožňava. Jej **poplatnosť strane a štátnej ideológii** sa prejavila hlavne **vo verejnej činnosti** (napr. 27. 3. 1984 zorganizovala celoslovenskú konferenciu k 35. výročiu uzákonenia roľníckeho družstevníctva a vzniku prvých JRD; 15. – 16. 5. 1986 dokonca celoštátnu konferenciu k 65. výročiu vzniku KSČ) a **v tematike knižnej a zborníkovej produkcie**. Vďaka občianskej odvahe a statočnosti jej **predsedu J. Bolfíka nedošlo k „čistke“ v členskej základni** (medzi vyše 400 členmi boli desiatky „nepreverených“) **ani k publikačnému embargu** pre jej politicky a spoločensky diskriminovaných členov. Pravidelne vydávala i **vlastivedný časopis Obzor Gemera** ako štvrťročník (do konca 80. rokov vyšlo 20 ročníkov, 80 čísel!). Pôvodná edícia **Vlastivedné pohľady Gemera** sa rozčlenila na tri sesterské; regionálnej histórii boli venované **Vlastivedné štúdie Gemera** (vyšlo 6 zväzkov). Knižná bilancia tejto spoločnosti je obdivuhodná – za 20 rokov vydala viac ako 90 publikácií z histórie (tvorili asi tri pätiny), etnológie, jazykovedy a literárnej histórie. Predstavovala sa aj takými aktivitami, z ktorých vznikli **pravidelné vedecké, odborné a kultúrno-spoločenské podujatia**, angažovala sa do **zhmotnenia a sprítomňovania historických tradícií regiónu** (pamätne izby, pamätne dosky, busty, sochy a pod.) a z vlastných finančných zdrojov dokonca **dotovala aj základný výskum** (archeologický, etnografický). Získala všeobecné uznanie, obdiv a autoritu. Spolupracovala s vysokými školami, SAV, Maticou slovenskou, ministerstvami a inými ústrednými orgánmi. Dala prietor a príležitosť odborne sa prezentovať desiatkam svojich členov.

Napriek peripetiám a deformáciám má uplynulých tridsať rokov pre regionálnu históriu neobyčajný význam. **Regionálna história vyzrela**. Prestala byť druhoradou odnožou národnej histórie, rozvíjanou amatérmi a provincionálnymi historikmi (nieť skoro vedeckého pracovníka v HÚ SAV a na vysokých školách, ktorý by sa nevenoval aj regionálnej histórii!). Natoľko sa etablovala, že z nej možno robiť nielen diplomové, ale aj dizertačné a doktorandské práce, možno sa ňou habilitovať za docenta, inaugurovať za profesora, **uznávajú ju nielen domáce, ale i medzinárodné grantové agentúry**. Zásľuhu na tom majú **vedecké a akademické pracoviská, odborní pracovníci regionálnych zariadení a celoslovenských inštitúcií pôsobiacich v regiónoch**. Regionálna história sa **potvrdila ako nezastupiteľný zdroj informácií, ako významný nástroj výcho-**

vy historického povedomia, národnej hrdosti a vlastenectva, ako súčasť národných dejín a histórie spoločnosti, ako neprekonateľný didaktický princíp. Táto skutočnosť je teda spoločným dielom, ktoré si treba vážiť, zveľaďovať ho a chrániť.

Posledné desaťročie

V kontexte so súdobým spoločenským vývojom prinieslo posledné desaťročie pre regionálnu históriu **úplne nové** (aj nepredvídané) **problémy a podmienky**.

Po štyridsiati rokoch totality sa spoločnosť vracia k pluralitnej demokracii a pokúša sa o jej kopírovanie podľa štátov hodnotených ako moderne demokratické. S politikou liberalizácie nastúpila **sloboda slova** – prejavu, **tlače**, sloboda **bádania a publikovania, spolčovania sa**. Nezvratné sú tendencie **odštatňovať vedu**, ale najmä kultúru – osobitne regionálnu. Moderná štátna organizácia a samospráva, **miestne a vyššie územné samosprávne orgány**, ktorým má pripadnúť zodpovednosť za miestnu a regionálnu kultúru sú ale ešte stále vo sfére diskusií. **Transformácia** plánovanej ekonomiky na trhový priniesla zánik národných a družstevných podnikov, už desaťročie doprevádzaný poklesom výkonnosti ekonomiky, s vážnymi dopadmi na finančné možnosti štátu, podnikateľských subjektov a spoločnosti vôbec s prepadom sociálnej sféry do krízového stavu, ktorý sa predbežne len prehľbuje. A tak **procesy**, ktoré na jednej strane vytvárajú podmienky a zabezpečujú politicky neviazaný, **demokratický, odborný a vedecký rozvoj regionálnej histórie** a rast jej spoločenského významu, na druhej strane **hlboko zasahujú** zdedený a na nové podmienky neprispôsobený **organizačný potenciál** regionálnej histórie a možnosti jeho prezentovania sa. K tomu prístupujú časté nesystémové organizačné zmeny, zmeny legislatívy a štátutov a **sústavný úbytok finančných zdrojov** do rozpočtových a príspevkových organizácií (viac zdrojové financovanie je viac želaním ako skutočnosťou), takže organizácie predurčené k intelektuálnemu dotovaniu a organizačnému pokrývaníu regionálnej histórie majú nielen prevádzkové, ale dokonca aj existenčné ťažkosti. **Transformáciu mimoriadne ťažko znáša stredoslovenský región**, ktorý bol v minulosti predimenzovaný ťažkým priemyslom a v ktorom bola „dokonaná“ aj kolektivizácia poľnohospodárstva. Okresy ako Rimavská Sobota a Rožňava – finančné a kultúrno-spoločenské zázemie GVS - sú v hlbokom ekonomickom a sociálnom prepade, v kríze, od ktorej ťažko očakávať impulzy v kultúrno-spoločenskej sfére.

Roky posledného desaťročia, počnúc rokom 1991 (zjazdom a valným zhromaždením SHS), sa podpísali na podmienkach a možnostiach pre rozvoj odbornej a vedeckej regionálnej histórie v stredoslovenskom regióne (v bývalom Stredoslovenskom kraji) v už naznačenom smere. **Slovenská historická spoločnosť** zotrvala pri výberovosti členstva, ktorého najaktívnejšia zložka sa zoskupuje (ako aj predtým) do odborných sekcií. Upustilo sa síce od **územného rozčleňovania**, ktoré sa ale nevylučuje, rovnako sa akceptuje existencia aj **iných zoskupení** členstva, i mimo **rámca SHS** (dvojité členstvo). Táto liberalizácia pri absencii organizačného subjektu priniesla **zánik pobočky SHS pre región**. Príležitostne a dočasne sa vytvárajú komunity historikov, ale na báze pracovísk alebo spoločných projektov. O existencii nejakých pevnejších stavovských zoskupení v regióne nemáme poznatky.

Gemerská vlastivedná spoločnosť, ktorá združovala niekoľko desiatok profesionálnych historikov, zaoberajúcich sa dejinami Gemera-Malohontu, na svojej XVII. výročnej schôdzi v roku 1991 privítala prebiehajúce politické a spoločenské zmeny v nádeji,

že po dvoch – troch rokoch útlmu sa bude jej činnosť v nových podmienkach úspešne rozvíjať. Konferencia prijala zmenu názvu na **Gemersko-malohontskú vlastivednú spoločnosť** (GMVS) – zmenil sa aj názov orgánu na Obzor Gemera-Malohontu, a na predpokladané prechodné obdobie aj minimálny program: udržať sekretariát v Rimavskej Sobote na administratívnu, organizačnú a hospodársku agendu, akcieschopnosť výboru a redakčnej rady, dotiahnuť vydanie 5-zväzkovej reprezentačnej monografie Gemera-Malohontu, udržať vydávanie periodika – štvrťročníka ako verejného indikátora ďalšej existencie spoločnosti v období provizória. Provizóriom sa však „zastabilizovalo“ s ešte negatívnejšími dôsledkami, ako sa očakávalo. XXII., XXIII. a XXIV. ročník **Obzoru Gemera-Malohontu** vyšiel vďaka finančným príspevkom z Fondu Pro Slovakia; na jubilejný XXV. ročník sa finančné prostriedky zbierali niekoľko rokov (z príspevkov Mestského úradu v Hnúšti, Rimavskej Sobote, Šafárikove, Obecného úradu v Klenovci a pod.), jednotlivé čísla vychádzali s veľkým časovým sklzom, takže časopis stratil periodicitu, a tým aj odberateľské a autorské zázemie. Periodikum sa bez pravidelných finančných tokov vydávať nedá, a tak Obzor Gemera-Malohontu prestal vychádzať. Z monografie vyšiel iba I. diel - Príroda (1990 – vyplatnený z poslednej dotácie ONV). Koncepcia ďalšieho zväzku Hospodárstvo – Obyvateľstvo bola po novembrovej revolúcii neaktuálna. Zväzok Národopis bolo zasa potrebné dopracovať, pretože jeho obsahom bolo iba slovenské etnikum, čo nezodpovedá národnostnému profilu regiónu. Podobná situácia bola aj s posledným zväzkom Jazyk a literárne tradície, v ktorom tiež popri slovenskej dialektológii a slovenských literárnych tradíciách bola len maďarská literatúra, ale nekompatibilná s príslušnými slovenskými kapitolami. Keďže sa finančné zdroje nenašli, niektoré rukopisy (najmä zo zväzku Národopis) sa v Obzore uverejňovali priebežne. Na prepracovanie zostali u dežigovaných autorov aj príspevky do História. Táto monumentálna monografia, ktorá bola dielom špičkových odborníkov, mala byť prezentáciou výsledkov bádania a poznania histórie a súčasnosti regiónu k 25. výročiu vzniku spoločnosti. (Podobne uviazol aj projekt regionálnej monografie Novohradu, v roku 1989 vyšiel I. diel Príroda a II/1 – Dejiny do roku 1918.) Nepodarilo sa udržať ani sekretariát GMVS, takže pre insolventnosť (nájomné) spoločnosť už de facto nemá ani sídlo. Do spoločenského vedomia sa vracia iba občas ako spoluorganizátor miestnych podujatí historicko-kultúrneho charakteru (J. Francisci, M. Hrebenda, Št. Tóvik – Hnúšťa; Št. Daxner, dr. S. Daxner, M. Holko – Tisovec; Ladislav Bartholomeides - Klenovec a pod.).

„Lux in tenebris“ je v regióne **mäsokombinát TAURIS**, ktorý dotoval vydanie **Stručných dejín Malohontu...** (autor L. Sokolovský, 1997), **vedecké sympóziu** Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska (3. – 5. 12. 1997), podieľa sa na projekte skanzenu v rekreačnom stredisku Kurinec, prispieva na paleontologický výskum v Hajnačke. Sympatická je aj angažovanosť spoločnosti **Casino** v Rimavskej Sobote (spoločnosť miestnej inteligencie a podnikateľov), ktorá prispela na označenie historických miest na Hlavnom námestí, spolupracuje na projekte skanzenu. Podobné **Casino v Lučenci** rozvíja tiež kultúrno-osvetovú činnosť, cezhraničnú spoluprácu, organizuje medzinárodné podujatia, ktorých cieľom je nielen ekonomická revitalizácia regiónu, ale aj udržiavanie jeho historických tradícií. Želáme si, aby tieto nové subjekty boli i naďalej úspešné. Pre regionálnu históriu sú totiž nádejnejšie ako orgány vyšších územných samosprávnych celkov, ktoré sú nateraz viac predmetom vzájomných napätí a sporov ako nádejnou prognózou pre regionálnu históriu.

Na Pedagogickej fakulte v Banskej Bystrici bola už v letnom semestri v roku 1990 **obnovená Katedra histórie** a k pôvodnému poslaniu sa vrátil **Ústav pre regionálny**

výskum. Kým v ďalších rokoch **pribúdali** v regióne **akademické pracoviská zaoberajúce sa históriou**, pobočka HÚ SAV zostávala v symbolickom stave. Na **Univerzite M. Bela v Banskej Bystrici** je takýchto pracovísk šesť (a sú ešte ďalšie históriu sa zaoberajúce v „druhom slede“). V oblasti historického regionalizmu má mimoriadne postavenie **Katedra histórie Fakulty humanitných vied a Inštitút kultúrnych a sociálnych štúdií** (bývalý Ústav pre regionálny výskum). Na katedre histórie je výrazná orientácia na regionalizmus tak v **pedagogickom procese** (semináre zo slovenských dejín, študentská odborná činnosť, diplomové práce; prednášky a semináre z didaktiky dejepisu, historickej demografie, geografie, dejín umenia a pod.), ako aj v **pedagogicko-organizačnej** oblasti (katedra je odborným garantom rozšíreného regionálneho vyučovania na troch základných školách Očová, Detva, Liesek; odborným garantom bakalárskeho štúdia muzeológie a kultúrneho dedičstva) a **vedecko-výskumnej a popularizačnej práci** (v roku 1995 zorganizovala vedeckú konferenciu na tému Regionálna história a výučba dejepisu; konferenciu k 500. výročiu fuggerskej mediarskej spoločnosti v Banskej Bystrici; jednotlivu alebo v spolupráci napísali členovia katedry monografie siedmich obcí: Litava, Králiky, Riečka, Očová, Hronsek, Šintava, Strelníky). Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií dostal od **VEGA grant** na projekt **Historické, sociálne a kultúrne premeny Banskej Bystrice**. Tento projekt integruje členov viacerých pracovísk fakulty; súčasťou kontrolného mechanizmu sú pravidelné pracovné stretnutia (s publikačnými výstupmi) zainteresovaných autorov pod patronátom Mestského úradu v Banskej Bystrici. **Akademické pracoviská** Univerzity M. Bela zamerané na históriu spolu s ďalšími podobnými pracoviskami (na Pedagogickej, Katechetickej fakulte sv. Ondreja v Ružomberku, v Kňažskom seminári sv. Františka Xaverského v Badíne) predstavujú **mimoriadny intelektuálny a organizačný potenciál**, pripravený **odkrývať nové, netradičné horizonty regionálnej histórie** (napr. dejiny cirkevných komunit, dejiny samosprávy, sociálne a kultúrne dejiny komunit, demografický vývoj a pod.), ale aj **integrovat', zhodnocovat' indicie a dôkazy získané regionálnym výskumom inej vednej proveniencie**. Regionálna história nie je už takou vedou o minulosti, ktorá stavia iba na archívnych prameňoch, nemôže sa viac obmedzovať iba na historické procesy a jednotlivé udalosti, ale musí poznávať a objasňovať napr. aj ich kultúrno-sociálne, ľudské pozadie (bližšie o tom v ďalšom). Ide o potenciál, pripravený **kvalifikovane uspokojovať spoločenský dopyt** po historických reáliách a vedecko-populárnych publikáciách. Ale a predovšetkým je tento potenciál povolaný zabezpečiť **odbornometodicky generačnú kontinuitu**.

Zásahy do krajských a okresných orgánov štátnej územnej správy a tendencie delimitovať a nanovo usporiadať štátnu správu a samosprávu ovplyvnili a ovplyvňujú **regionálne inštitúcie rezortu kultúry a vnútra** zamerané „na históriu“, pretože aj ony kopírujú územnú organizáciu a sú napojené na štátny rozpočet. Už celé desaťročie pracujú tiež v akomsi provizóriu **bez reálnych stabilizačných a rozvojových programov**. Kým obmedzenie ich právnej subjektivity intendatúrami a ich následné zrušenie, personálne zmeny po každých voľbách, vnútorné organizačné – štrukturálne pohyby a pod. neprispievali k pokoju, tvorivej aktivite, k ukotveniu v nových spoločenských podmienkach, zatiaľ **finančné nedostatky** majú taký dopad, že sa obmedzuje ich prevádzka, dokonca ohrozuje holá existencia. Za takejto situácie krajské a okresné múzeá, galérie, archívy **utlmujú výskumnú a akvizičnú činnosť**, organizovanie **odborných a vedeckých podujatí a publikačnú aktivitu**.

Neprežil vlastivedný zborník **Liptov** (Liptovské múzeum v Ružomberku), skončil X. číslom, ktoré vyšlo ešte v r. 1989. Posledné číslo zborníka **Stredné Slovensko** (Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici) s historickou tematikou – v poradí IX. – vyšlo v roku 1990. Vlastivedný zborník **Horná Nitra** (Hornonitrianske múzeum v Prievidzi) končí XV., číslom vydaným v roku 1992. Prežíva (síce na úkor pravidelnosti) **Vlastivedný zborník Považia** (Považské múzeum v Žiline), posledné XIX. číslo vyšlo v roku 1999, a vlastivedný zborník, ktorý vydáva **Oravské múzeum** v Dolnom Kubíne, jeho XVI. číslo vyšlo v roku 1999. Účelové tituly múzeí boli vzácnymi výnimkami (Vlastivedné múzeum vo Zvolene: Z histórie Župy XVIII. so sídlom vo Zvolene 1923-1928 vyšlo v roku 1993; Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote: Hajnáčka, 1998).

V oblasti regionálnej histórie sa sľubne začala prezentovať **Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici** zorganizovaním celoslovenského vedeckého seminára v roku 1997 k 140. výročiu narodenia miestneho historika Emila Jurkoviča (zborník vyšiel v roku 1999) a vydaním výberu z jeho tvorby (Príbehy z minulosti Banskej Bystrice I. a II. diel - 1997).

V stredoslovenskom regióne po novembri 1989 **regionálna história** doslova **vtrhla do spoločenského života** zásluhou **miestnej samosprávy** (a jej inštitúcií) a **miestnych spoločenských subjektov** (miestnych odborov MS, cirkevných zborov, občianskych záujmových združení a pod.). Samosprávne orgány už v r. 1990 iniciovali napr. **premenúvanie ulíc a námestí**. Revolučná eufória (podfarbená už novými politickými stranami) zasiahla nielen názvy, súvisiace s totalitným režimom, ale aj také, ktoré dokumentovali historické jadro, architektonický a sídelný vývoj mesta, rôzne (už neexistujúce) kedysi významné historické reálne v infraštruktúre a pod. Osobnosti veľkej politiky nahradili mená viac-či menej významných rodákov, občanov, ktorí sa zaslúžili o rozvoj mesta - čo najmä v národnostne zmiešaných mestách prinášalo nemálo napätia. **Mestské a obecné samosprávy** mali záujem o **návrat k historickým symbolom**, o historické **pečate, erby, vlajky, insígnie, o úpravu administratívnych ceremonálov**. Obnovujú sa rôzne **historické spoločenské zvyklosti** (napr. historické sprievody pri vybraných príležitostiach: „Salamandrový“ v Banskej Štiavnici). Radvanský jarmok už nie je výnimkou – niet mesta s bývalým trhovým právom bez **tradičných jarmokov**, bez prezentácie **miestnych historických remesiel a domáckej výroby**. Občania si slávnostne, cirkevne, pracovne, kultúrou a športom pripomínajú **historické výročia** (napr. prvú písomnú zmienku, udelenie privilégií, prijatie reformácie, oslobodenia v roku 1944-45) a **životné jubileá** svojich významných osobností. V **historických objektoch** (na hradoch, v zámkoch) sú konkrétne a názorné návraty do života bývalých majiteľov. V opustených domoch v obciach sa **sústredujú hmotné svedectvá** života predkov. Existujú občianske iniciatívy na **údržbu hrobov, pomníkov, pamätníkov, historických umeleckých pamiatok**. Aj rôzne **hospodárske činnosti** (vinobranie, ryžovanie zlata), **spoločenské udalosti, folklórne a rôzne umelecké produkcie, športové a turistické podujatia** sa s obľubou schovávajú pod záštitou histórie. Pri týchto aktivitách sa objavujú aj chyby - napr. v Utekáci pripomenutie nepravého jubilea sklárne; v Riečke výročie prvej písomnej zmienky; v Tornali chceli nevýznamnej zrážke honvédov s cisárskym vojskom v roku 1849 postaviť víťazný pomník. Na správnu mieru by bolo potrebné uviesť odbornú historickú skutočnosť v prípade Bzenice a A. Kmeťa - s rozhorčením prijali obyvatelia Bzenice, ktorí na vlastné náklady a „vlastnoručne“ pripravili pamätnú izbu A. Kmeťovi, výpad v tlači, že v expozícii nerešpektovali diskutabilné výhrady autora článku

o mieste Kmeťovho rodného domu. Treba uviesť, že tieto **pripomenutia miestnej histórie sú informačne podnetné** pre účastníkov a miestnu komunitu, že **zasahujú historické povedomie**, sú nadčasovým **premostením súčasnej populácie** a mravného a kultúrneho **dedičstva po vlastných predkoch**, že sú putom **spolupatričnosti** a motívom **zodpovednosti** pred vlastnými potomkami.

Regionálna história je doslova „žolíkom“ (používa sa podľa potreby) v diskusiách, návrhoch a zdôvodneniach **nového územno-správneho členenia** Slovenska. Koketuje sa dokonca s historickými názvami budúcich vyšších samosprávnych celkov. Isteže historické poznanie je cenné a môže byť aj motivujúcim poznaním, ale rozhodujúce sú možnosti a potreby organizácie a riadenia spoločnosti v jednotlivých regiónoch; bývalé determinanty napr. župného zriadenia a členenia v modernej industriálnej spoločnosti nemajú bývalú valoritu.

K trvalým hodnotám mimoriadneho a nevšedného záujmu o regionálnu históriu na strednom Slovensku patrí **knižná produkcia**. Ide doslova o bohatú žatvu, ktorá si pri finančných, hospodárskych a sociálnych problémoch najfrekventovanejších vydavateľov – obecných a mestských samospráv – zasluguje **uznanie, úctu a obdiv**. Konštatovanie o knižnej žatve by mala potvrdiť príloha: zoznam knižnej produkcie za posledných päť – desať rokov s bibliografickým záznamom o každom titule. V súčasných podmienkach to vyžaduje „**terénny výskum**“ alebo mať v okresoch **zodpovedných informátorov**, ktorí sa sami o produkciu z regionálnej histórie zaujímajú. Existujúce inštitúcie, zodpovedné za monitoring knižnej produkcie, sú v permanentných organizačných zmenách (okresné a krajské knižnice, štátne vedecké knižnice). Napriek moderným informačným zdrojom, počítačovej technike nie sú schopné všetko vyčerpávajúco zaregistrovať, pohoťovšie spracúvať (napr. Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici vydala bibliografiu periodík v bývalom Stredoslovenskom kraji len do r. 1993!) ani selektívne reagovať podľa dopytu. Príčina je všeobecne známa – padol **monopol na vydávanie** regionálnej historickej **produkcie** (mala ho Osveta v Martine, prípadne ďalšie štátnymi orgánmi povolené vydavateľstvá; knižná produkcia podliehala schvaľovaniu). Súdiac podľa množstva vydavateľov, ide asi o lukratívnu činnosť. (Zaregistrovali sme aj komplexné tímy, ktoré obecným úradom zabezpečovali publikácie od ich napísania, dodania názorného materiálu až po vytlačenie!) Vydavatelia buď nepoznajú povinnosť, alebo vedome nezasielajú **povinné výtlačky**. Sú to spravidla účelové, nepredajné publikácie a objednávateľa ich neposkytujú práve knižniciam, múzeám, archívom – a tie pri nedostatku peňazí uprednostňujú čítanejšiu a potrebnejšiu literatúru. Samotné **regionálne inštitúcie** sa nevyznačujú **aktívnym monitoringom** ani cieľavedomosťou a dôslednosťou pri získavaní regionálnej historickej produkcie. Treba priznať, že **Katedra histórie Fakulty humanitných vied UMB**, hoci má možnosti a spôsoby, ako byť na pulze knižnej produkcie, sa **spolieha na náhodu, nemá a ani osobitne nevedie knižnicu** napr. **regionálnych monografií**, čo jej ako deklarovanému centru regionalizmu neslúži ku cti.

Tradičnou formou, tešiacou sa najväčšiemu záujmu aj v súčasnosti, sú **vlastivedné monografie obcí a miest**. Ich hlavnou zložkou je práve **regionálna história** (veď aj state uverejnené v kapitole o súčasnosti sú vlastne bezprostrednou históriou). V porovnaní s predchádzajúcim obdobím **dominujú monografie obcí**. Na ilustráciu aspoň niekoľko informácií z podkladov Krajskej knižnice vo Zvolene, a to z bývalého Zvolenského okresu (je predpoklad, že ide o úplnejšiu evidenciu). Za r. 1922 – 1999 vydalo svoje monografie 21 obcí okresu (1992 – Trnec; 1993 – Zvolenská Slatina; 1994 – Dobrá Niva, Zolná; 1995 – Bzovík, Cerovo, Čabradský Vrbovok, Dubové, Lišov, Litava, Senohrad;

1996 – Čekovce, Devičie, Drieňovo, Hontianske Nemce, Krnišov, Medovarce, Pliešovce; 1997 – Budča, Môt'ová; 1999 – Očová). Zo zaostávajúceho okresu v tejto produkcii – z Veľkého Krtíša je v knižnici bibliograficky spracovaných napr. za rok 1997 päť monografií obcí (Čebovce, Glabušovce, Pôtor, Vieska, Zombor).

Zo „spoločnosti a úplnosti“ bibliografických údajov, pochádzajúcich od takej kompetentnej inštitúcie akou je krajská knižnica, usvedčuje fakt, že o meste svojho pôsobenia – Zvolene eviduje informačný materiál (za 7,50 Sk) k 750. výročiu obnovy mestských práv z roku 1993, ale nevykazujú naozaj monumentálnu publikáciu o Zvolene (Zvolene – monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv, vydal Mestský úrad, 1993, 376 s.) ani satelitnú (z roku 1998), vydanú pre čitateľskú pospolitosť. Väčšina stredoslovenských miest dostala monografiu v predchádzajúcom období; tie najstaršie boli skromnejšie (napr. Banská Bystrica – Zborník prác k 700. výročiu založenia, 1995; Brezno – 700-ročné, 1965), tie z posledných dvoch decenií komunizmu sú názorným a technickým vybavením reprezentatívne. V súčasnosti je väčšina miest insolventná (na náklady mestského úradu vyšla monografia Veľkého Krtíša – 1997, Tornale, Jelšavy - 1998, Sliacha - 1999). Mestá majú vážne ekonomické a sociálne problémy, prežívajú hlboké vnútorné premeny, mení sa ich spoločensko-politické postavenie, preberajú nové kompetencie (v oblasti školstva, kultúry, zdravotníctva)... Všetko sú to vážne procesy, zakladajúce síce ich novú budúcnosť, ale nateraz je to ešte bez zrelého dôkazového materiálu napr. na knižné spracovanie. Na knižnom trhu alebo inak tak k dostaniu málo nových monografií miest, aj to sú väčšinou fotodokumentačné, komerčné a propagačné, pochádzajúce z editorského záujmu rôznych miestnych subjektov (Martin – 1993, 1999; Krupina, Detva – 1995; Dudince – 1996; Žilina – 1997; Považská Bystrica, Prievidza, Kysucké Nové Mesto – 1998; Turzovka – 1999). Osobitnú zmienku zasluhujú publikácie „**druhej generácie**“ – mestá na starých pohľadniciach (Banská Bystrica – 1993, Lučenec – 1997) a v **dokumentoch** (Lučenec 1997); ide o súbor písomných prameňov, v ktorých sa mesto spomína, a prameňov miestnej proveniencie, dokumentujúcich riadenie a správu mesta, hospodársky, kultúrny a športový život).

Úroveň týchto vlastivedných monografií je rôzna. Limituje ju autor (autorský kolektív), zostavovateľ a vedecký redaktor (ak existuje) i množstvo, druhy a hodnota informácií. **Autormi** súčasných monografií sú väčšinou **profesionálni historici**, popredné miesto zaujímajú archivári a zamestnanci múzeí. Najväčším nepriateľom kvality monografií je čas. Monografie, ktoré sú výsledkom dlhodobej, cieľavedomej práce v oblasti základného výskumu, sú výnimkou (L. Sokolovský: Stručné dejiny Malohontu – 1997, I. Gaál: Dejiny Tornale v rokoch 1848 - 1948, D. Dubovský: Z histórie Revúcej a ochotníckeho divadla, 1996). Pripravené rukopisy spravidla neprechádzajú ani oponentúrou – hodnotiacim kritériom je spokojnosť objednávateľa. Záujem je predovšetkým o **vedecko-populárne práce** (bez poznámkového aparátu, odkazov na pramene a literatúru) a **fotodokumentačné práce** (tie sú časovo nenáročné a najpriechodnejšie) **s úvodným súhrnným výkladovým textom**.

V súčasnosti sa vyvinul istý **model vlastivednej monografie**, ktorý – hoci je obsahovo pestrý – má svoju logiku. Pri kolektívnom autorstve a absencii integrujúceho „rukopisu“ historika prináša ale úskalia v tom, že príspevky z iných vlastivedných oblastí vyznievajú „rezortne“. Prvou časťou takéhoto štandardného modelu je **geológia, zemepis a prírodopis** „regiónu“ (ako chotára, respektíve širšieho prostredia; flóra, fauna a iné prírodné danosti sú len výnimočne regionálne, miestne). V poslednom období sa do tejto schémy vnášajú aj **ekologické problémy, krajinotvorba, ochrana životného prostre-**

dia, turistické trasy a náučné chodníky a pod. Tieto pasáže sú obohatením každej publikácie a ak sú odľahčené od prílišnej odbornosti, sú istotne zaujímavé aj pre bežného čitateľa. **Prírodné danosti** vo vlastivednej publikácii majú **špecifické poslanie**: prezentovať **prírodný potenciál** ako konštantnú, nevyhnutnú podmienku pre život človeka, ľudskej komunity. Toto by malo byť **metodologickým princípom**, ktorý posúva príspevky z geológie, geografie, botaniky, zoológie do „obrazu“ **regiónu** ako **ľudského fenoménu**, predmetu vlastivednej publikácie a robí ich kompatibilnými napr. s výkladom histórie obyvateľstva regiónu, najmä ak jeho autor – historik – dokáže prezentovať **spôsob a mieru zhodnocovania prírodného prostredia, vytvárania životných potrieb** a vôbec **spoločenských hodnôt jednotlivými generáciami**. To, ako do prírodného prostredia „vstupoval“ človek, to je už **história** napr. **miestneho poľnohospodárstva, pastierstva, dobytkárstva, baníctva, ťažby nerastných surovín, miestnej domácej výroby a remesiel**... A to je zapísané aj do **chotárnych názvov** (napr. Klčoviská, Rúbaniská, Uhliská, Trosky – ale aj Močialá, Mláky, Blatá - po meliorácii niet po ich ani stopy; Viničky – už desaťročia sa na okolí nepestuje hrozno; Konopnice, Kapustnice ...), do **hmotnej a duchovnej kultúry regiónu. Prírodné prostredie**, do ktorého sa súčasná populácia narodila, je zároveň **kultúrnym dedičstvom**, vytvoreným a zanechaným predkami. Na stránky vlastivednej monografie sa priam pýtajú **katastrálne mapy, etymologické slovníčky**. Jednotlivé sídelné komunity sa nevyvíjali autonómne, ale v komunikácii so svojim širším spoločenským prostredím (laznícke osídlenie, správne centrum, trhové miesto, obchodné trasy, ...) V rôznych historických konšteláciách (napr. pri „zahusťovaní“ sídelnej mapy, v období vojenských ťažení, pri stavbe moderných komunikácií, industrializácii...) bol **dejinotvorným činiteľom geografický reliéf a geografická pozícia**, pretože sa vpisovali do historických procesov, udalostí. Slovný výklad bez fixácie do „priestorového videnia“ – bez **dynamickej historickej mapy** – nemá kvalitu objektívnej informácie, nemotivuje čitateľa k historickému mysleniu, skôr mu podsúva ahistorizmus.

S výnimkou propagačných materiálov (napr. pre turistiku a cudzinecký ruch, kde je história pripomenutá len hmotnými artefaktmi, sakrálными stavbami, pamätníkmi a pod.) a vlastivedných monografií, vydávaných kvôli národopisným zvláštnostiam (Hrochoť – Vrchárske srdce Podpoľania – 1997, Heľpa – 1999), v ostatných monografiách **dominuje história** – tá pradávná, dávna i nedávna (teda súčasnosť). V textovej časti a v príslušnom komparze prevláda **mozaika historických faktov, popisy politických, hospodárskych, sociálnych, náboženských, kultúrnych** a podobných **daností a procesov** a nechýbajú ani **významní rodáci**. Nie sú to vždy tie pravé dejinotvorné elementy; veď napr. niektoré udalosti sa v mieste (regióne) udiali iba náhodne, obce (mesta, regiónu) sa iba dotkli s dopadom, ktorý sa viac predpokladá ako dokladá. V súčasnosti (a pre budúcnosť) je na mieste otázka, čo **je vlastne regionálna história**. Moderné historio-graphické trendy sa neorientujú na jednotlivé udalosti, ale uprednostňujú morálne, kultúrne, duchovné a politické hodnoty, ktoré preveril čas. Preto sa ani regionálna história nemôže vyčerpávať v **drobnokresbe a zotrvať v nej**, na **historickom exteriéri, modelovanom** predovšetkým **politickými udalosťami**. Jej úlohou je (a bude) predstaviť súčasnej populácii (potomkom) **jedinečnosť miestneho historického dedičstva** a jeho **tvorcov – nositeľov**. To znamená, **orientovať sa** popri už spomenutom prírodnom potenciáli **na materiálnu a duchovnú kultúru** (etnológiu), ktorú má **každá obec** (mesto, región) svojráznu, pretože bez nej neexistovala žiadna ľudská komunita, a **na „interné“ dejiny obce** (mesta, regiónu), ktoré sú **rozhodujúce, najvlastnejšie** a ktoré má **každá**

obec (mesto, región) – i taká, v ktorej sa nič „historického“ neudialo. Za najväčší odkaz – za **najcennejšie historické dedičstvo** treba považovať fakt, že **obec** (mesto), **jej vznik**, v nej **rozvinutá** napr. **ekonomika, organizácia spoločenstva** - napr. na báze samosprávy a vrchnostenskej správy – to malo nielen **súdobú logiku**, ale **prežilo stáročia**, všetky nepohody a križovatky dejín. A na tom sa podieľala predovšetkým **reprodukcia populácie**, pretože obec, mesto boli v minulosti odkázané predovšetkým na **vlastné zdroje**. Dejiny obcí (miest) treba rozhodne touto cestou **humanizovať**. Treba rozvíjať netradičné **demografické bádanie**. História je o ľuďoch, o populáciách, o ich počte, štruktúre, parametroch prirodzeného pohybu, migrácii a pod. Miestna **populácia** je signifikantným seizmografom **životných podmienok**, sociálnej, zdravotnej, kultúrnej úrovne, **indikátorom zmien, vývoja, pokroku**. V uvedených súvislostiach je pozoruhodná vlastivedná monografia oravskej obce Liesek (Liesek - 1558-1998; vyšla r. 1998). Jej autorom (na metodologickej kompatibilitate sa dalo ešte popracovať!) sa podarilo odkryť vnútorné, nosné historické fenomény obce.

K duchovnej kultúre patrí aj **miestna historická pamäť, historické vedomie**. To sa tradovalo ústnym podaním, ale zafixovalo sa napr. aj do miestnych kroník (obecnej, školskej, cirkevnej a pod.) a dostalo sa do populárnej, ale aj odbornej literatúry. Rôzne poznatky sa viažu napr. k času, spôsobu, charakteru prvotného osídlenia, k niektorým lokalitám v obci (mesta) a chotári, k prítomnosti historických osobností a pod. Historický výskum neraz preukáže, že ide o transfer priestorom a časom, o nepodložené mýty, ktoré konfrontáciou s historickými prameňmi treba regulovať a ukončiť tak ich mechanické prepisovanie, prípadne posúvanie do roviny historickej pravdy. Existuje aj iná, ale **politicky diferencovaná zložka miestnej pamäti** na roky, obdobia, prežité súčasno populáciou, dokonca fyzické stretanie sa autora s predstaviteľmi či potomkami napr. totalitných režimov. Vyhýbanie sa stretom historickej vede na dôvere a autorite nepridáva. Ide skôr o jedinečnú príležitosť ukázať dimenzie spoločenského vývoja (napr. konjunkktúru poľnohospodárstva za Slovenskej republiky versus povinné dodávky, lístkový systém, čierny obchod; národnú slobodu versus obmedzovanie demokratických práv, demontáž demokratických mechanizmov – vládny komisár, postavenie HSLS, HG...) a zväzdať boj o spoločenské historické vedomie registráciou, analýzou a konfrontáciou miestnych všeobecne známych daností so skutočnými hodnotami spoločenského bytia a vývoja.

Ako to bude

Regionálna história nie je odsúdená na zánik ani v budúcnosti, pretože nezaniknú príčiny, dôvody, ktoré ju budú revitalizovať. **Ľuďom** je predsa daná **zvedavosť, túžba po poznávaní** – a to aj minulosti. V **historickom poznávaní** neexistuje ani **stav vyčerpanosti**, ani **konečné pravdy**. Naše archívy uschovávajú množstvo informácií, ktorých sa ešte nedotkla ani ruka, ani um bádateľa. Treba len veriť, že tieto inštitúcie budú ústretivejšie pri poskytovaní bádateľských možností, a to na úrovni multimediálneho veku. Súčasná populácia i budúce generácie budú mať **záujem o minulosť, pokiaľ ich** ona sama **dokáže oslovit'**. Výzvou súčasnosti je **odkrývať** tie **hodnoty historického dedičstva**, ktoré sú **aktuálne a uznávané**. Táto oblasť regionálneho bádania je ale ešte len v začiatkoch, hoci už súčasný stav regionálnej histórie je zrelý na tvorbu moderných **publikácií tretej generácie**, ako sú **encyklopédie regionálnych dejín** (dejín miest), **biografické slovníky** (pozoruhodný pokus s Osobnosťami Novohradu – 1995 je znehod-

notený nekonceptnosťou, bezbrehosťou), **historické slovníky** (po vzore napr. Slovník obcí Banskobystrického okresu, 1968). Napokon i **súčasnosť a budúcnosť** bude **nezvratne minulosťou**, plynulý čas **nepretržite generuje históriu** ako objekt poznávania a spoločenského záujmu.

Regionálna história má perspektívy ako **pedagogický fenomén**, a to v dvoch nosných sférach: Pevne zakotvila na **katedrách histórie vysokých škôl**, odkiaľ má tri výstupy: **1/** vo forme výskumnej, následne publikačnej činnosti pre odbornú a širokú verejnosť (v slovenských dejinách je **veľa problémov**, ktoré sa dajú **zvládnuť iba regionálne!**); **2/** obohacuje nezastupiteľnými informáciami vysokoškolský pedagogický proces (prednášky, cvičenia), pretože odkrýva historické deje v najkonkrétnejšej možnej podobe, a tým vyrovnáva rámcové, schematické, didakticky málo produktívne prezentovanie vývoja a navyše obohacuje metodické a metodologické zručnosti; **3/** skvalitňuje prípravu poslucháčov pre bádateľskú, ale najmä pedagogickú činnosť, ktorá bude životným poslaním väčšiny absolventov. Druhou sférou sú **základné**, ale najmä **stredné školy**, kde (treba veriť) nadobudne regionálna história mimoriadne poslanie. Autori učebných programov pre stredné školy, učebníc a metodického materiálu, ale ani vyučujúci neregujú náležito na nové aktuálne trendy, súvisiace s našimi integračnými procesmi. Vyučovanie dejepisu v Európskej únii je orientované na spoločné historické dedičstvo, jeho nadčasové, nadregionálne a nadnárodné hodnoty ako stavebné kamene historického povedomia dorastajúcej populácie. V takomto kontexte strácajú politicky chápané národné dejiny svoje prioritné postavenie a **o vstup do vyučovacieho procesu** sa hlási práve **regionálna história**. V kontexte s modernými trendmi si napr. treba položiť otázku, v čom sú pre **Slovensko a Slovákov historické hodnoty** napr. **stredovekého Uhorska** (habsburskej monarchie, ČSR... Odpoveď na takúto otázku navodí **úplne inú štruktúru učiva**, ktorá vytvára priestor práve pre regionálnu históriu. Historickou hodnotou Uhorského štátu je napr. **zaplnenie sídelnej mapy Slovenska a stabilizácia sídelnej štruktúry**, čo bolo základnou podmienkou spoločenského života a vývoja. Nič nie je povolanejšie na podloženie tohto záveru ako história osídľovania príslušného regiónu. Ak za takúto hodnotu považujeme **udomácnenie feudálnych majetkovo-právnych vzťahov a mestských komunít**, potom práve na histórii regiónu možno ukázať, ako sa delimitovali jednotlivé hradné panstvá, cirkevný majetok a majetok miest. A takto možno (a bude treba) rozmieňať historické hodnoty Uhorska napr. ako **kresťanského štátu, multietnického, multikonfesijného štátu** a pod.

Regionálna história nie je iba historiografia. Je to spoločensky rozvetvený, takmer všadeprítomný kultúrny fenomén, ktorého mozgom a nervovou sústavou by mala byť (a zostať) práve kvalifikovaná, moderná historiografia aj ako motív a zdroj moderného občianskeho povedomia a prínos miest, obcí a regiónov do medzinárodnej spolupráce.

Autor: Prof. PhDr. et Dr. h. c. Július Albery, CSc.
Univerzita Mateja Bela
Fakulta humanitných vied
Katedra histórie
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica

PODIEL SLOVENSKÝCH MUZEÁLNYCH ZBORNÍKOV NA ROZVOJI REGIONÁLNEJ HISTORIOGRAFIE V ROKOCH 1945 – 1989 (S prihliadnutím na východoslovenské múzeá)

MAREK HAVRILA – MARTIN LIPKA – IMRICH MICHNOVIČ

HAVRILA, M. – LIPKA, M. – MICHNOVIČ, I.: The share of the Slovak museum periodicals in the development of the regional historiography during the years 1945 – 1989 (with regard to the museums in the eastern Slovakia). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 109 – 123. During the years 1945 - 1989 a network of museums was established in the Eastern Slovakia. The quality of their work was gradually increasing and subsequently they became the centres of regional research. Not all of these museums, however, provided favourable conditions for editorial work. The contribution is mapping this very editorial work of the Slovak museums with regard to the Eastern Slovakia.

Zmyslom našej štúdie nie je popísanie dejín slovenského múzejníctva v sledovanom období, ale zachytenie toho, ako jeho existencia a činnosť vplývala na rozvoj historickej vedy na Slovensku, keďže múzeá spolu s archívami zohrali dôležitú úlohu v rozvoji slovenskej histórie.

Jednou zo základných otázok, ktoré tu vyvstávajú, je vymedzenie vzťahu medzi múzeom a historiografiou. O fundovanú odpoveď na túto otázku sa pokúsil Ľubomír Lipták, keď napísal: „*Múzeum je pre historiografiu jedným z dokumentačných centier, vedeckým spracovaním zbierok je súčasťou historiografie; často je centrom regionálneho výskumu. Výstavami, expozíciami atď. „zospoločenštuje“ výsledky celej historiografie a napokon v špecifických slovenských pomeroch rozširuje na nevyhnutné minimum kádrovú základňu historiografie.*“¹

Po roku 1945 začína nová fáza vývinu slovenskej regionálnej historiografie, ktorá sa orientuje na: 1. dejiny miest, málo na dediny či menšie mestečká; 2. menšie územia, spravidla na komitáty alebo podobné geograficko-historické regióny; 3. bývalé feudálne panstvá.

Bezprostredne po oslobodení sa v oblasti miestnych a regionálnych dejín stretávame s veľkým počtom novinárskych a časopiseckých článkov, prípadne memoárových prác² a s menším množstvom monografických knižných prác. Tento pomer sa koncom 50. rokov začína meniť v prospech kolektívnych zborníkov či publikácií k miestnym a regionálnym dejinám.

Pre rozvoj regionálnej historiografie malo určujúci význam riešenie základných problémov koncepcie národných dejín. Určitú úlohu v organizácii výskumu zohralo nové

1 LIPTÁK, E.: Múzeá a historiografia na Slovensku do roku 1918. In: Zborník Slovenského národného múzea, 81 – História, 27, 1987, s. 273.

2 Tu je potrebné uviesť napr. memoárovú knihu Jána Hrušovského Starý Martin v živote a ľudoch. Čtyri a spomienky. Bratislava 1947. Aj keď si nemôže nárokovať vedecké aspirácie, prináša mnoho príspevkov k poznaniu martinského života koncom 19. a začiatkom 20. storočia.

územné členenie Slovenska z roku 1960, kedy sa vyprofilovali tri základné oblasti pre regionálny výskum: juhozápadné Slovensko, stredné Slovensko a východné Slovensko.

Problém regionalizmu v slovenskej historiografii môžeme vnímať z viacerých aspektov. Regionálna historiografia nezahŕňa len dejiny miest a obcí, ale aj menších administratívnych okruhov, historicko-geografických celkov, komitátov, žúp a podobne. Regionálne dejiny je možné prezentovať takisto cez územnosprávne členenie na tri kraje, ktoré sa na Slovensku uplatňovalo po roku 1960.³ Pri štúdiu miestnych dejín išlo najmä o to, ako sa zákonitosti historického vývoja národa prejavovali v konkrétnych a špecifických podmienkach geograficko-ekonomicko-politických oblastí.⁴ Regionálne dejiny v historiografii nepredstavujú len čistý materiál. V regionálnom dejepisectve sa nastoľuje vzťah všeobecného a zvláštneho, časti a celku. Spracovanie dejín podľa jednotlivých oblastí vytvára predpoklady na rozvoj a hlbšie prepracovanie celonárodných dejín. Poznanie celonárodného vývinu nám pomáha chápať a vysvetľovať javy miestneho vývinu, pričom výsledky regionálneho výskumu všetkých oblastí neobyčajne obohacujú celkové poznanie národných dejín Slovenska a Slovákov.⁵

Nová múzejná sieť, ktorá sa pripravovala od roku 1963 v súčinnosti s ústavmi SAV, nadobudla platnosť v roku 1965. Charakterizovalo ju odpútanie od administratívno-správneho členenia, aby vychádzala z obsahového zamerania činnosti jednotlivých múzeí. Každému múzeu sa vymedzila oblasť pôsobnosti a náplň práce. Od tohto obdobia sa jednotná múzejná sieť na Slovensku členila na ústredné múzeá (zahŕňali celé územie ČSSR, zväčša špecializované), regionálne múzeá, mestské múzeá a pamätné izby. Od konca 60. rokov získali väčší význam práve regionálne múzeá.

Využitelnosť múzeí pre historiografiu je rozličná, a to podľa ich charakteru a zamerania. Vo všeobecnosti platí, že význam špecializovaných múzeí je oproti vlastivedným väčší. Aj keď historický výskum tvorí iba menšiu časť aktivít pracovníkov múzeí, predsa má nezanedbateľný podiel na rozvoji poznávania dejín a historickej spisby.

Ani múzejníctvo sa nemohlo, najmä po februári 1948, vyhnúť ideologizácii či spolitizovaniu. Avšak prestavba múzeí dostala rýchlejší spád až od začiatku 50. rokov. Zápas o charakter a nové poslanie múzeí, čiže „premeniť múzeá v názorné školy našej minulosti“, bol vlastne imperatívom, podľa ktorého mali múzeá zrkadliť princípy straníckosti, triednosti a revolučnej tradícií. Logicky teda nemohli byť orientované iba na minulosť, ale aj na súčasnosť a vo svojej činnosti mali napomáhať formovaniu nového, socialistického človeka. Múzejníci (spolu s archivármi) boli začlenení do vlastivednej, osvetovej, dokumentačnej a vedeckej práce a prostredníctvom týchto aktivít mali byť spoluvorcami socialistickej kultúrnej revolúcie. Pripadla im úloha uchovávať a sprístupňovať všetky hmotné i písomné pramene pre spoločnosť, pre pochopenie našich dejín. Muzeálna prax sa musela pridržiavať hlavných trendov marxistickej historiografie, predovšetkým v prípade novších a najnovších politických dejín.⁶

3 Porovnaj príspevok P. Švorca uverejnený na inom mieste v tejto publikácii.

4 ALBERTY, J. : Úlohy regionálnej histórie v období budovania socializmu. In: Zprávy ČsHS, roč. 3, 1960, č. 1-2, s. 49.

5 HORVÁTH, P. : O potrebe vlastivedného výskumu a štúdia miestnych dejín. In: Naša veda, roč. 9, 1957, č. 9, s. 394-395.

6 LIPTÁK, E. : Múzeá a historiografia na Slovensku po roku 1945. In: Zborník Slovenského národného múzea, 84 – História 30, s. 254. „Ak v historiografii bol akcent na hodnotenie, správne zaradenie daného javu do správnej rubriky, v expozícii bol predmetom väčšieho

Výsledkom akvizičnej, dokumentačnej, no najmä bádateľskej činnosti pracovníkov i kolektívov v múzeách boli rozličné publikačné výstupy. Často sa realizovali vydavateľskou činnosťou samotných múzeí. Historiografická produkcia múzeí bola žánrovo i kvalitatívne pestrá. Patrili sem monografie, zborníky, časopisy, brožúry, libretá, scenáre, sprievodné texty či komentáre, odborná dokumentácia, súpisy, inventáre a podobne. V poslednej tretine 20. storočia bolo vydaných veľké množstvo tzv. nepravých periodík. Obyčajne niesli „krycie“ názvy, Spravodaj, Správy, Informátor a podobne, ktoré si vynútila reštriktívna edičná politika štátu. Popri periodikách sa pozornosť zamerala aj na vydávanie súpisov zbierkových fondov múzeí. Rozmach vydávania týchto prác nastal až po založení edície Fontes, ktorá na pôde Slovenského národného múzea začala vychádzať od roku 1966.⁷ Významné vydavateľské aktivity súvisia s činnosťou muzeologického pracoviska, ktoré prešlo mnohými zmenami. Samostatná syntetická práca o slovenskom múzejníctve do roku 1989 zatiaľ nevyšla.

Kompletné spracovanie a zhodnotenie edičných aktivít slovenských múzeí by však bolo nad sily jednotlivca. Neperiodické i periodické publikácie vydávané múzeami, resp. pripravené ich pracovníkmi priniesli parciálne spracovania materiálového charakteru, bez ktorých by bol vznik veľkých encyklopedických a syntetických diel (napr. Súpis pamiatok na Slovensku, Encyklopédia Slovenska, Slovenský biografický slovník, Dejiny Slovenska a iné) nemožný.

Výskumné úlohy regionálneho bádania u nás boli a sú temer neobmedzené. Za vážny podnet a prvé sústredené kroky k rozvoju regionálnej historiografie možno v 60. rokoch považovať predovšetkým závery IV. zjazdu slovenských historikov, ktorý sa konal v Košiciach koncom júna 1962. Organizátori zjazdu sústredili maximálnu pozornosť na dejiny východného Slovenska, ktorým v minulosti, povedané slovami Ľudovíta Holotíka, „venovala pomerne značnú pozornosť cudzia, zväčša veľmi reakčná historická literatúra nemecká a maďarská, ale slovenskí historici skutočne minimálnu“. Preto sa za nevyhnutné považovalo rozvíjať „historické bádanie na východnom Slovensku, začleňovať dôslednejšie východoslovenskú historickú problematiku, vyznačujúcu sa často niektorými špecifickými črtami do syntézy národných dejín“.⁸

Začiatkom 80. rokov sa začala problematike múzejníctva a muzeológie venovať väčšia pozornosť aj na teoretickej úrovni. Múzejníctvo predstavovalo významný spoločenský fenomén s celospoločenským významom. Súčasne prebiehali diskusie okolo novej vedeckej disciplíny – muzeológie (praktická činnosť versus veda), ktorá definovala svoj predmet, postupne si vybuodovala odbornú terminológiu, metodiku a metodológiu. Stala sa štruktúrovaným systémom vstupujúcim do interakcií s inými odvetvami a tým vytvárala predpoklady interdisciplinárnej spolupráce.

záujmu často sprievodný text než predmet. Historiografia bola nemenej „papierová“, bez šťavy plnohodnotného života, ako muzeálnej expozície.“

7 PASTIERIKOVÁ, M.: Edícia Fontes v SNM a publikované katalógy múzejných zbierok, In: Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. /Zost. I. Sedlák/. Matica slovenská, Martin 1996, s. 117-125.

8 Z úvodného referátu Rozvoj slovenskej historickej vedy a československá historiografia, ktorý predniesol na IV. zjazde slovenských historikov v Košiciach dňa 28. júna 1962. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1964, s. 6.

Regionálna história sa vyjadrovala prostredníctvom publikačnej a popularizačnej činnosti historiografických pracovísk, najmä múzeí. Početné príspevky z regionálnej histórie sa objavovali aj v celonárodných časopisoch, napríklad Slovenských pohľadoch, Zborníku a Časopise Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Bratislave a národopisných periodikách. Od päťdesiatych rokov sa v regionálnej literatúre kládol zvláštny dôraz na pokrokove revolučné tradície robotníctva, triedne boje, ilegálnu protifašistickú činnosť, SNP, oslobodenie a budovanie socialistického štátu. Vznikli mnohé monografie našich miest, ktoré osobitne v 50. rokoch mali skôr informatívny či všeobecne vlastivedný charakter, a to aj v podobe turistických sprievodcov. Od konca 50. rokov začínajú vznikať tematicky komplexnejšie regionálne monografie v podobe zborníkov, napr. pre Banskú Bystricu, Zvolen, Žilinu, Banskú Štiavnicu, Brezno, Kysucké Nové mesto, Zniev, Dubnicu nad Váhom a niektoré ďalšie mestá a oblasti (napr. Sabinov a okolie, Košice 1962), ktoré ešte nemožno považovať za systematické dejiny miest ako napríklad Dejiny Prešova I., II. (1965). Registrujeme však oveľa väčší počet štúdií a článkov, venovaných konkrétnym stránkam státného vývinu našich miest. V rámci edície osvetového ústavu v Bratislave vyšlo niekoľko teoretických príručiek, ktoré mali byť nápomocné bádateľom v regionálnej histórii. Ako príklad môžeme uviesť Získanie technických pamiatok od Š. Butkoviča (1957), Vlastivednú prácu od J. Marcinkovej (1958), Prácu kronikára od A. Gregorčoka (1958).⁹ Do okruhu týchto prác môžeme zaradiť aj príručky D. Lehotskej¹⁰ a E. Petácha.¹¹

V súvislosti s prácou o dejinách našich miest je potrebné upozorniť na ďalší rozmer, ktorý sa prejavil v 60. rokoch – komplexnosť výskumu. I keď absentovala snaha skúmať vývoj našich miest v kontexte stredoeurópskeho vývinu,¹² mnohé parciálne a špecifické problémy boli osvetľované z viacerých aspektov. Početné štúdié, ktoré na tomto mieste nie je možné ani vymenovať, sa dotýkali hospodárskeho vývoja s väzbami na komunikácie, obchod, mýta, právo skladu, sociálne zloženie mestského obyvateľstva a mnohé ďalšie otázky.

Široký záber múzejnej práce vo vzťahu k slovenskej historiografii nenašiel doposiaľ primerané vyjadrenie.¹³ Je zrejme, že vzájomná interakcia múzejníctva a historiografie, súvzťažnosť predmetu a obsahu bádania má niekoľko spoločných rovín: „*Na jednej strane sú to rôzne funkcie historiografie v práci múzea, na druhej strane múzea, resp. ich spoločenskovedná časť sú neoddeliteľnou súčasťou komplexu historických vied, a to tiež vo viacerých významoch. Múzeum je predovšetkým vedeckovýskumné pracovisko, po druhé pramenná základňa a po tretie širitel' a sprostredkovateľ poznatkov historickej*

9 BOHUŠ, I. : Problematika regionálnej historiografie. In: Zprávy ČsHS, roč. 3, 1960, č. 1-2, s. 64.

10 LEHOTSKÁ, D. : Ako písať dejiny našich obcí. Slov. 15, 1950, 55-58.

11 PETÁCH, E. : Ako písať miestne dejiny. Bratislava 1959.

12 Za svetlú výnimku v tomto smere možno považovať štúdiu: HALAGA, O. R. : Mestotvorný proces a stredná Európa. In: Zborník FF UK HISTORICA, roč. 15, 1964, s. 95-115.

13 Ako uvádza E. Lipták, aj keď na Slovensku je množstvo školených historikov, pracujúcich v múzeách, ktorí sú zároveň riešiteľmi výskumných úloh historického charakteru, doposiaľ sa na žiadnom zjazde Slovenskej historickej spoločnosti, s výnimkou jedného referátu, o problematike múzeí a ich vzťahu k činnosti celej historickej obce nehovorilo. LIPTÁK, E. : Historiografia a múzeá. In: Historický časopis, roč. 35, 1987, č. 1, s. 128.

vedy. ¹⁴ Múzeum sa tak stáva centrom regionálneho historického výskumu, pričom predstavuje istú možnosť špecializácie v rámci historického výskumu.

Samotná povaha múzejnej práce implikuje v sebe použitie takých vedeckovo-výskumných prístupov, ktoré sú na pomedzí historiografie, národopisu, umeleckej či literárnej histórie. Kompletné spracovanie a zhodnotenie edičných aktivít slovenských múzeí by však bolo nad sily jednotlivca. Neperiodické i periodické publikácie vydávané múzeami, resp. pripravené ich pracovníkmi priniesli parciálne spracovania materiálového charakteru, bez ktorých by vznik veľkých encyklopedických a syntetických diel nebol možný.¹⁵

V roku 1988 z poverenia Ústrednej správy múzeí a galérií sa pokúsila Jozefína Važanová o súhrnné, u nás svojho druhu doposiaľ najkvalitnejšie, spracovanie vydateľskej činnosti slovenských múzeí.¹⁶ Historickú sondu do publikačnej činnosti slovenských múzeí uskutočnil v polovici 80. rokov Lubomír Lipták. Skúmaný súbor zahŕňa dvadsať titulov (192 jednotlivých čísel) zborníkov, z ktorého vyčlenil 1130 príspevkov historického charakteru.¹⁷

Osobitné miesto vo vydateľskej činnosti múzeí patrí zborníkom (mono- i polytematickým, periodickým i neperiodickým), ktoré sprístupňovali výsledky bádania pracovníkov múzeí a neraz aj externých spolupracovníkov. Niektoré z nich začali vychádzať koncom 50. rokov, ale nepomerne viac zborníkov bolo založených v 60. a najmä 70. rokoch. Rast počtu zborníkov nepriamo odrážal zvyšovanie úrovne tohto múzea ako vedecko-výskumného pracoviska. Zvyšovala sa odborná a kvalifikačná úroveň pracovníkov, ktorí v nich nachádzali možnosti prezentácie výsledkov svojich výskumov.¹⁸

Hoci múzejné zborníky mali prívlastok vlastivedné, príspevky na ich stránkach dosahovali profesionálnu úroveň. Boli zamerané na mapovanie dejín určitého regiónu a tento rámec len zriedkakedy prekračovali. Mali zväčša ustálenú štruktúru, v ktorej hlavnú časť tvorili štúdie a potom rubrika Materiály. Koncom 80. rokov pribudli v zborníkoch

14 LIPTÁK, L.: Historiografia a múzeá. In: Historický časopis, roč. 35, 1987, č. 1, s. 128. Pozri takisto: LIPTÁK, L.: Zborníky slovenských múzeí a historiografia. In: Múzeum, roč. 29, 1984, č. 3, s. 18.

15 Išlo napr. o Súpis pamiatok na Slovensku, Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, Encyklopédiu Slovenska, Slovenský biografický slovník, šesťzväzková vlastivedu Slovensko I. – IV., šesťzväzková syntézu Dejiny Slovenska a iné

16 VAŽANOVÁ, J.: Vydateľská činnosť múzeí na Slovensku do roku 1985. ÚSMaG Bratislava 1988. Užitočnou pomôckou sú tiež bibliografické prehľady bulletinu Múzeum a Vlastivedného časopisu, resp. časopisu Pamiatky a múzeá.

17 LIPTÁK, L.: Zborníky slovenských múzeí a historiografia. In: Múzeum, 29, 1984, č. 3, s. 18–22. Realizácia takejto analýzy bola náročná kvôli početnosti, problematickej klasifikácii príspevkov ako „historických“ a ich multidisciplinárnemu charakteru. Lubomír Lipták všetky príspevky rozdelil do troch chronologických skupín a piatich obsahovo tematických kategórií, pričom ich ďalej kvantitatívne analyzoval.

18 VAŽANOVÁ, J.: Vydateľská činnosť múzeí na Slovensku do roku 1985. ÚSMaG Bratislava 1988.; MARÁKY, P.: Edičná činnosť - organická súčasť práce slovenských múzeí. In: Zborník MSS. /Zost. I. SEDLÁK/. MSS, Martin 1996, s. 65–71.; PODUŠELOVÁ, G.: Zborníky a ročenky múzeí - obraz činnosti múzeí, informačná báza pre skúmanie regionálnych špecifik a histórie múzeí. In: Zborník MSS. /Zost./ I. SEDLÁK. MSS, Martin 1996, s. 73.; PODUŠELOVÁ, G.: Edičná a vydateľská činnosť múzeí. In: Múzeum 42, 1997, č. 2, s. 39.

súpisu zbierok múzeí (na spôsob *Fontes*), recenzie, prehľady literatúry a prameňov, jubilejné články, personálne bibliografie a rozličné správy. Špecifické postavenie medzi týmito zborníkmi mali zborníky špecializovaných múzeí. Tieto boli zamerané predovšetkým na oblasť špecializácie toho-ktorého múzea.

Keďže na činnosti múzeí participujú mnohé vedecké disciplíny i viaceré špecifické zamerania v oblasti histórie (archeológia, historické vedy, etnografia, vedy o umení, prírodné vedy, dejiny vied a techniky, dejiny poľnohospodárstva, lesníctva, drevárstva a poľovníctva), v 50. a 60. rokoch vznikajú na regionálnej úrovni početné zborníky a ročenky múzeí, ktoré zrkadlili činnosť múzeí a zároveň predstavovali informačnú bázu pre skúmanie regionálnych špecifik a histórie múzeí.¹⁹ Osobitné postavenie medzi múzejnými zborníkmi majú zborníky špecializovaných múzeí. Tie sa popri príspevkoch s múzejnou problematikou a informáciách o činnosti pracoviska vo veľkej miere venovali problematike odboru, na ktorý bolo múzeum orientované. Prostredníctvom edičnej činnosti múzeí sa rozširovala heuristická základňa slovenskej historickej vedy, najmä publikovaním archívnych dokumentov.

Celoslovenským muzeálnym publikačným orgánom po zlúčení Slovenského múzea v Bratislave a Slovenského národného múzea v Martine sa stal Zborník slovenského národného múzea, ktorý vychádzal v troch samostatných sériách: Etnografia, História, Prírodné vedy. Historický zborník SNM (Sborník SNM – História) začal vychádzať v roku 1961 pod redakčným a zostavovateľským vedením Bela Pollu. Ako vedecké periodikum nadväzovalo v istom zmysle na starší Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.²⁰

Z ostatných zborníkov, ktoré vychádzali v múzeách na Slovensku (mimo regiónu východného Slovenska), si pozornosť zaslúžia: Zborník Považského múzea a galérie v Žiline – Vlastivedný zborník Považia (od r. 1958); Zborník Poľnohospodárskeho múzea v Nitre – Agrikultúra (od r. 1962); Vlastivedný spravodaj Tekovského múzea v Leviciach (od r. 1962); Zborník Vlastivedného múzea v Bojniciach – Horná Nitra (od r. 1962); Zborník Stredoslovenského kraja v Banskej Bystrici – Historický zborník kraja (od r. 1963); Zborník Slovenského banského múzea v Banskej Štiavnici – Zborník Slovenského banského múzea (od r. 1965); Historická ročenka Západoslovenského kraja – Slávin (od r. 1965); Zborník Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici – Zborník Múzea SNP (od r. 1966); Pamätník slovenskej literatúry Matice slovenskej – Literárnomúzejný letopis (od r. 1967); Vlastivedný zborník Turčianskeho múzea Andreja Kmeťa – Kmetianum (od r. 1968); Zborník Oravského múzea v Oravskom Podzámku – Zborník Oravského múzea (od r. 1968); Vlastivedný zborník múzea a hradu v Trenčine – Trenčín (od r. 1969); Zborník Záhorského múzea v Skalici (od r. 1970); Vlastivedný zborník Liptovského múzea v Ružomberku – Liptov (od r. 1970); Zborník Gemerskej vlastivednej spoločnosti v Rimavskej Sobote – Vlastivedné štúdie Gemera (od r. 1972); Vlastivedný zborník múzeí Západoslovenského kraja – Západné Slovensko (od r. 1973).

19 PODUŠELOVÁ, G.: Zborníky a ročenky múzeí – obraz činnosti múzeí, informačná báza pre skúmanie regionálnych špecifik a histórie múzeí. In: Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Zost. I. SEDLÁK. Martin 1996, s. 73.

20 KURINCOVÁ, E.: Prínos Zborníka SNM – História pre rozvoj vied na Slovensku. In: Zborník MSS. /Zost. I. Sedlák/. MSS, Martin 1996, s. 125-126.

Periodikom osobitného významu, najmä pre širokú verejnosť, bol vedecko-popularizačný štvrťročník – *Vlastivedný časopis* (od r. 1961). Prvých desať ročníkov vyšlo pod názvom *Pamiatky a múzeá*. Príspevky z oblasti muzeológie boli sporadicky uverejňované aj na stránkach regionálnej tlače.²¹ Špecifickú skupinu tvorili materiály venované histórii, činnosti múzeí, koncepčné a teoreticko-metodologické štúdie z oblasti múzejníctva, resp. muzeológie. Profilácia toho-ktorého zborníka obyčajne zodpovedala charakteru múzea, ktoré ho vydávalo (špecializované, vlastivedné), prípadne išlo o monotematické zborníky z vedeckých konferencií či seminárov usporiadaných múzeami.²²

Nespochybniteľné miesto na rozvoji slovenskej historiografie mali aj viaceré zborníky východoslovenských múzeí. Keď skúmame ich vznik a vývoj, zistíme, že prvé cieľavedomé, organizované začiatky východoslovenského múzejníctva siahajú do druhej polovice 19. storočia, keď sa inštitucionálnou formou začal realizovať zber a ochrana historického a prírodovedného materiálu. Priekopníkom v tomto smere bolo múzeum v Košiciach (Hornouhorské múzeum, neskôr Múzeum Košického vládného programu a Východoslovenské múzeum), vytvorené v roku 1872. V 80. rokoch tohto storočia pribudli ďalšie múzeá, a to v roku 1883 v Poprade (Karpatské múzeum, neskôr Podtatranské múzeum) a v tom istom roku vo Veľkej (Tatranské múzeum), v roku 1884 v Levoči (Spišské múzeum) a organizačné predpoklady pre založenie múzea boli vytvorené aj v Gelnici, avšak k jeho založeniu napokon nedošlo. V prvých rokoch 20. storočia vznikli na východnom Slovensku ešte dve múzeá – v roku 1902 v Rožňave (Mestské múzeum, neskôr Banícke múzeum) a o rok neskôr v Bardejove (Múzeum Šarišskej župy, neskôr Šarišské múzeum). Charakteristickým rysom všetkých týchto múzeí bolo, že vznikali na spolkovom základe a do správy štátu začali prechádzať až v ďalších rokoch (koncom 1. desaťročia 20. storočia). V období prvej ČSR boli na východnom Slovensku vytvorené iba dve múzeá: v Kežmarku (1926, Múzeum) a Prešove (1928, Židovské múzeum). V rokoch prvej Slovenskej republiky nevzniklo na tomto území ani jedno múzeum, naopak jedno zaniklo (prešovské Židovské múzeum). Okrem košického múzea, ktoré vyvíjalo pomerne širokú výstavnícku činnosť, žiadne z východoslovenských múzeí neznamenalo výraznejší pokrok.

Aj pre východoslovenské múzeá, pri všetkej kontroverznosti povojnového (najmä po februárového) vývoja, predstavuje toto obdobie nesporne novú etapu ich rozvoja. Predovšetkým sa dobudovala sieť špeciálnych a vlastivedných múzeí. V roku 1945 bolo založené múzeum v Prešove (Mestské múzeum, neskôr Krajské vlastivedné múzeum a potom Múzeum Slovenskej republiky rád) a v roku 1947 v Košiciach (Technické múzeum). V 50. rokoch minulého storočia boli položené základy pre vznik múzeí v Spišskej Novej Vsi (1951, Vlastivedné múzeum), Sečovciach (1954; od roku 1981 sídli v Trebišove, Vlastivedné múzeum), Starej Ľubovni (1956, Vlastivedné múzeum), Krásnom Brode (1956; prvé, po zaniknutom Židovskom múzeu, ustanovené na etnickom princípe – Múzeum ukrajinskej kultúry; od roku 1964 sídli vo Svidníku), Michalovciach (1957, Zemplínske múzeum) a Humennom (1960, Vlastivedné múzeum). V ďalších rokoch pribudli múzeá v Gelnici (1963, Banícke múzeum), Spišskej Belej (1968, Múzeum J. M.

21 TUŠER, A.: Lokálna a regionálna tlač na Slovensku v rokoch 1945 až 1995. In: Zborník FF UK – Žurnalistika, roč. 21-22, 1995, s. 93-103.

22 PODUŠELOVÁ, G.: Zborníky a ročenky múzeí – obraz činnosti múzeí, informačná báza pre skúmanie regionálnych špecifik a histórie múzeí. In: Zborník MSS. Martin 1996, s. 72-76.

Petzvala), Svidníku (1965 -1969, Dukelské múzeum) a ako jedno z posledných pred novembrom 1989 v Hanušovciach nad Topľou (1975, Vlastivedné múzeum).²³

V ďalšej časti nášho príspevku chceme hovoriť a upozorniť len na tie edičné aktivity východoslovenských múzeí, ktorými sa nesporne dokázali „presadiť“ v silnej konkurencii a v dôsledku čoho ich podiel na rozvoji slovenskej historiografie je viac ako evidentný, inými slovami, má v nej trvalé miesto.

Keďže aj na činnosti múzeí na východnom Slovensku participovali mnohé vedecké disciplíny i viaceré špecifické odbory v oblasti historických vied, archeológie, vied o umení, dejín vied a techniky, poľnohospodárstva, lesníctva atď., bolo prirodzené, že už od konca 50. rokov vznikali viaceré zborníky a ročenky múzeí, ktoré zrkadlili výsledky činnosti jednotlivých múzejných pracovísk a zároveň predstavovali informačnú bázu pre skúmanie regionálnych špecifik a histórie týchto múzeí. Aj prostredníctvom tejto edičnej produkcie ako bezprostrednej výslednice vedeckovýskumných aktivít jednotlivých muzeálnych pracovísk (odborov a oddelení) sa dovtedy nebyvalou mierou rozšírovala heuristická základňa slovenskej historickej vedy. Pravda, v mnohom bola závislá od erudície tu pracujúcich odborníkov – historikov, numizmatikov, archeológov, etnológov a i., od ich vedeckej prípravy, dosiahnutého stupňa akademického vzdelania a kvalifikácie. Jedinečné miesto v rozvoji slovenskej historiografie si po dlhú dobu troch desaťročí (1959 – 1989) udržal predovšetkým spoločenskovedný zborník prešovského Múzea Slovenskej republiky rád – ročenka *Nové obzory*.

Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove (do roku 1961 to bolo Krajské vlastivedné múzeum v Prešove)²⁴ a novozriadená Krajská vlastivedná redakcia v Prešove vydávali od roku 1959 vlastivednú ročenku pod názvom *Nové obzory*. Jej cieľom bolo zviditeľniť východné Slovensko, osobitne Prešovský kraj.²⁵ Prvý a druhý ročník obsahoval príspevky rozličnej úrovne z prírodných a spoločenských vied. Od 4. ročníka (1962) sa zmenil podnázov na *Spoločenskovedný zborník východného Slovenska*. V zborníku bol publikovaný materiál z výsledkov vedeckého výskumu ekonomických reálií, archeológie, literatúry, dejín hudby, národopisu a zdravotníctva na východnom Slovensku. Za každých 10 rokov boli uverejnené registre (predmetový, miestny, mený, podľa jednotlivých zväzkov a recenzií). Hlavným a zodpovedným redaktorom bol Imrich Sedlák. Prvý ročník *Nových obzorov* bol venovaný 40. výročiu SRR, 15. výročiu SNP – partizánskeho hnutiu na východnom Slovensku, prírodným vedám a etnografii. Prvých päť ročníkov sa nieslo v znamení hľadania obsahu i formy tejto ročenky. Postupne sa popri rubrike *Štúdie* vykryštalizovali aj pravidelné rubriky *Diskusia*, *Recenzie*, *Kultúrne rozhľady* a *Správy*.²⁶ Historické príspevky najviac profilovali tvárnosť *Nových obzorov*, z nich sa väčšina dotýkala dejín východného Slovenska,²⁷ a to tak starších, ako aj novších období. Medzi prispievateľov *Nových obzorov* sa podarilo

23 Podrobnejšie pozri: Slovensko. Sprievodca po múzeách a galériách. /Zost. I. Okáli a G. Podušelová/. Vydalo Slovenské národné múzeum, Bratislava 1994.

24 Už v roku 1967 o Múzeu SRR v Prešove vyšla jubilejná publikácia: *Dvadsať rokov Múzea Slovenskej republiky rád v Prešove*. Zost. Š. PAŽUR. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum SRR v Prešove (edícia *Nové obzory*) 1967.

25 SEDLÁK, I. : Úvodom. In: *Nové obzory*, roč. 1, 1959, s. 5-6.

26 SEDLÁK, I. : Slovo k výročiu. In: *Nové obzory*, roč. 5, 1963, s. 6.

27 Spomedzi mnohých autorov kvalitných štúdií spomeňme L. Hoffmana, L. Tajtáka, Š. Butkoviča, I. Bohuša, B. Varsíka, A. Frického, I. Kamenca a mnohých ďalších.

získať aj viacerých českých historikov. Svojich autorov postupne nachádzala i ukrajinská problematika. K historickým článkom sa úzko pripájali príspevky archeológov, významne pre poznanie karpatskej kotliny (Budinský-Krička, Pástor, Polla, Lamiová-Schmiedlová, Blahuta, Bárta, Bánesz, Benadik, Šiška a ďalší), ktoré poskytli množstvo poznatkov o archeologickej problematike východoslovenskej oblasti. Ďalšou sférou v rámci spoločenských vied, ktorá našla odraz na stránkach Nových obzorov, bol národopis (príspevky J. Komu, J. Olejníka). Otázky literárneho, umeleckého a kultúrneho života sa najskôr pertraktovali v rámci Kultúrneho okienka, od 4. zväzku vzniká osobitná rubrika Literatúra.²⁸ Od 7. zväzku (r. 1965) nachádza svoje samostatné miesto v zborníku i jazykoveda, v rokoch 1962 – 1965 sa v Nových obzoroch publikovali aj články národohospodárskej povahy. Ročenka prinášala aj príspevky z kultúrnych dejín, hudby, výtvarného umenia, školstva, psychológie i zo zdravotníctva. Rubriky Rozhľady, Vlastivedné zaujímavosti, Diskusia, Správy a Recenzie kníh zaoberajúcich sa problematikou dejín východného Slovenska dopĺňali ďalším materiálom pohľady na našu minulosť.²⁹ Nové obzory patrili k špičke medzi slovenskými vlastivednými zborníkmi, predstavovali vyzretý typ periodika regionálneho charakteru. V. Jankovič to vystihol slovami: „*Nové obzory urobili pre poznanie dejín východného Slovenska veľmi veľa, oveľa viac, než sa vykonalo pre poznanie akéhokoľvek nášho kraja...*“³⁰ Už v čase svojho jestvovania sa vzhľadom na dosiahnuté výsledky stali ich historické príspevky predmetom osobitného spracovania v chronologickom poradí.³¹

Každých päť rokov svojho jestvovania si táto ročenka nastavovala akoby vlastné zrkadlo, pokúšala sa o určitý retrospektívny pohľad na uplynulé obdobie, bilancovalo sa a hľadali sa možnosti ďalšieho rozvoja. Prvých päť rokov profilácie Nových obzorov predstavil Imrich Sedlák. Decénium existencie ročenky sa stalo podnetom na zamyslenie z pera Miroslava Kropiláka pod názvom Prekliesnená cesta – otvorené horizonty. Pri pätnástom výročí dostali možnosť prezentovať svoj pohľad na Nové obzory osobností viacerých vedných odborov - Zdenka Holotíková, Bohuslav Chropovský, Karol Rosenbaum, Milan Leščák a Jozef Ružička. Najrozsiahléjšie zhodnotenie dosiahnutých výsledkov prinieslo 20. číslo v roku 1978. Početné príspevky z obdobia feudalizmu do začiatku 19. storočia tematicko-chronologicky zglosoval Andrej Lukáč. Ladislav Tajták zmapoval podiel jednotlivých autorov a ich štúdií na výskume slovenských dejín od 19. storočia do roku 1918 so zameraním na región východného Slovenska. Analýzu publikovaných štúdií počas dvadsiatich rokov existencie Nových obzorov, dotýkajúcich sa rozličných stránok dejinného vývinu na východnom Slovensku po roku 1918, spracoval Imrich Michnovič, ktorý ako zostavovateľ zborníka priniesol takisto úvodník 25. ročníka Nových obzorov. Na tomto mieste je potrebné zvýrazniť, že odbornosť tohto zborníka nebola neznáma aj v celoslovenských reláciách. Pravidelné recenzie a glosy Nových obzorov i jednotlivých príspevkov prinášali odborné periodiká i denná tlač, spomeňme aspoň bulletin Múzeum, Historický časopis, Historica Carpatica, Slovenskú literatúru, Ľud, Kultúrny život, Predvoj, Vlastivedný časopis, Slovenský národopis, Východoslovenské noviny a ďalšie.

28 Tu sú vzácné najmä príspevky A. Mráza, E. Lazara, P. Libu, P. Petrusa, I. Sedláka a R. Brtáňa.

29 KROPILÁK, M. : Prekliesnená cesta – otvorené horizonty. In: Nové obzory, 10, 1968, s. 11.

30 Citované podľa: MAŤOVČÍK, A. : Nové obzory, roč. IX., 1967. In: HČ, roč. 16, 1968, s. 465.

31 LUKÁČ, A. – TAJTÁK, L. – MICHNOVIČ, I. : Dvadsať rokov Nových obzorov a ďalšie úlohy spoločenských vied. In: Nové obzory, roč. 20, 1978, s. 5-24.

Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove prezentovalo výsledky vedeckých výskumov svojich pracovníkov aj v samostatných knižných prácach, a to nielen z oblasti histórie³², ale aj národopisu³³ a prírodných vied.³⁴

Koncom 50. rokov, v čase zrodu Nových obzorov, sa začala úspešne rozvíjať aj vlastivedná práca v Michalovciach. Bolo tu zriadené Zemplínske múzeum, ktorého pracovníci participovali na tvorbe zborníka *Almanach Zemplína* (1958). Prvá časť je náčrtom dejín Michaloviec, druhá časť je zameraná zväčša na príspevky, ktoré sa venujú niektorým parciálnym témam dejín Zemplína a Šariša (*Zemplínske hrady*, *Zemplínske vlastivedné múzeum v Michalovciach*, *Zlomky z dejín školstva v Zemplíne*, *Nad literatúrou Zemplína a Šariša*, *Zemplín v diele T. J. Moussona*, *Príspevok k vývinu zdravotníctva v Zemplíne*). Ďalšie príspevky rozoberajú spoločensko-kultúrny a ekonomický život celého Zemplína.³⁵

Aj jedno z najstarších východoslovenských múzeí Šarišské múzeum v Bardejove sa v druhej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia rozhodlo prostredníctvom polytematicky zameraného zborníka (venovaného šiestim desaťročiam existencie múzea v Bardejove 1903 – 1963) informovať nielen o dejinách múzea (J. Mihaľ), o svojej činnosti (Š. Apáthy, T. Weisz), o bibliografii k dejinám múzea a mesta (M. Potemra, J. Repčák), ale takisto načrieť aj do dejín mesta a regiónu (V. Budinský-Krička, V. Janko-

-
- 32 Upozorňujeme predovšetkým na tieto publikácie: Slovenská republika rád (Výber dokumentov). /Zost. M. CHMELÁROVÁ/. Vydalo Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach, Košice 1969; Zborník dokumentov k 50. výročiu vzniku KSČ (1921 – 1971). /Zost. Š. PAŽUR, M. CHMELÁROVÁ, M./.. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove a Šarišské múzeum v Bardejove. Košice 1971. Porov. recenziu: HORKOVIČ, V.: Zborník dokumentov k 50. výročiu vzniku KSČ. In: *Nové obzory 14*. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo Košice pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove, Košice 1972, s. 348-350; PAŽUR, Š.: Protifašistický odboj na východnom Slovensku. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1974; *Byť prvým plameňom*. /Zost. B. BEŇOVSKÝ/. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1979.
 - 33 KOMA, J.: Vývoj a súčasný stav ľudového odevu v Kendiciach. Vydalo Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove. Košice 1969.
 - 34 Plodnými autormi v tejto problematike boli J. Palášthy a E. Dostál.
 - 35 *Almanach Zemplína*. Michalovce 1056 – 1956. /Zost. J. PIRČ/. Vydal OV KSS v Michalovciach. Pravda, Košice 1958. Na tomto mieste je potrebné uviesť, že už krátko po jeho vyjdení sa zborník stal predmetom kritiky slovenských historikov, ktorí jednoznačne odmietli rok 1056 ako rok prvej písomnej zmienky o Michalovciach. Hoci Zemplínske múzeum v ďalších rokoch nezaložilo tradíciu vydávania historickej ročenky, na publikačnom úseku dosahovalo rešpektované výsledky, a to najmä zásluhou agilného riaditeľa Jaroslava Vizdala, erudovaného archeológa, ale i ďalších odborných pracovníkov tejto ustanovizne. Už pri desiatom výročí svojej existencie vydal kolektív pracovníkov múzea sprievodcu pod názvom: *Zemplínske múzeum v Michalovciach* (1957 – 1967). *Smena*, Bratislava 1967. V roku 1971 publikoval J. VIZDAL populárno-náučnú prácu *Michalovce a okolie*, v roku 1972 podobnú prácu pod názvom *Michalovce*, v roku 1973 monografiu *Zemplín v mladšej dobe kamennej* (Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1973). Postupne v tomto vydavateľstve vychádzali jeho ďalšie práce: *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach* (1977) a *Potiská kultúra na východnom Slovensku* (1980). Aj z dejín umenia vydalo múzeum podnetnú monografiu: *VIZDALOVÁ, G.: Teodor Jozef Mousson* (v zbierkach Zemplínskeho múzea v Michalovciach). Vydalo Východoslovenské múzeum pre Zemplínske múzeum v Michalovciach, Košice 1977.

vič) a ďalšími príspevkami i do etnografie a jazykovedy.³⁶ Po tomto nespornom edičnom úspechu nasledovali ďalšie zborníky. Už v roku 1969 vydalo múzeum druhý zborník (pod názvom Šarišské múzeum 2), v ktorom opäť mali prevahu historické príspevky, spracované na základe pôvodného archívneho materiálu (O. R. Halaga, F. Uličný, A. Gácsová, E. Frická a i.).³⁷ V poradí tretí zborník tohto múzea vyšiel v roku 1972 a obsahoval dve štúdie historického zamerania (od autorov A. Lukáč a F. Matúš) a dve jazykovedné štúdie (autori F. Buffa a J. Valiska).³⁸

V roku 1969 sa Šarišské múzeum prezentovalo ďalším (mimozborníkovým) edičným činom, a to monografiou Horný Šariš.³⁹ Sľubne sa rozvíjajúca publikačná činnosť na pôde Šarišského múzea pokračovala aj v ďalších rokoch a jej určite najvýznamnejším príspevkom k rozvoju slovenskej historiografie bolo monografické spracovanie dejín mesta. Pod gesciou vedeckého redaktora Ľudovíta Holotíka a zostavovateľov Andreja Kokuľa, Andreja Lukáča a Ladislava Tajtáka sa poprední slovenskí odborníci (V. Budinský-Krička, V. Jankovič, L. Tajták, Š. Pažur a mnoho ďalších) pokúsili predložiť nielen odbornej, ale i širokej verejnosti po prvý raz publikáciu, ktorá v syntetizujúcej vedeckej podobe zmapovala dejiny tohto bývalého slobodného kráľovského mesta od jeho počiatkov až po súčasnosť.⁴⁰

V súvislosti s organizačným zastrešením spišskej historiografie je potrebné zdôrazniť, že v polovici 60. rokov obnovila na Spiši svoju činnosť historická spoločnosť v podobe Krúžku spišských historikov pri Východoslovenskej pobočke Slovenskej historickej spoločnosti. Nadväzoval na tradície Spišského dejepisného spolku v Levoči.⁴¹ V rokoch 1967 – 1973 Vlastivedné múzeum v Spišskej Novej Vsi vydávalo vlastivedný zborník Spiš, ktorý mapoval historické vývojové špecifiká daného regiónu. Hlavným redaktorom prvých dvoch ročníkov bol Karol Král a výkonným redaktorom Milan Badík. V prvom ročníku (1967) pozostávala štruktúra zborníka z rubriek, ktoré boli venované histórii, literatúre, jazykovede, vlastivedným zaujímavostiam a kronike. V druhom ročníku (1968) tu okrem rubriky o histórii boli rubriky venované archeológii, národo-

36 60 rokov Šarišského múzea v Bardejove. /Zost. I. SEDLÁK/. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Šarišské múzeum v Bardejove, Košice 1967.

37 Šarišské múzeum 2. /Zost. I. SEDLÁK/. Vydalo Východoslovenské múzeum v Košiciach pre Šarišské múzeum v Bardejove, Košice 1969.

38 Šarišské múzeum 3. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Šarišské múzeum v Bardejove, Košice 1972.

39 MIHAL, J. – MIHÁLY, M.: Horný Šariš (Historický, ekonomický a geologický náčrt). Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Šarišské múzeum v Bardejove. Košice 1969. Obohatením poznania dejín mesta a blízkych kúpeľov v tomto a nasledujúcich rokoch boli aj tri ďalšie publikácie: FRICKÝ, A.: Bardejov a okolie. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1969; SEDLÁK, I. /Zost./: Bardejovské Kúpele. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1970; FRICKÝ, A.: Bardejov - kultúrne pamiatky (mestská pamiatková rezervácia). Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, n. p., Košice 1976.

40 Dejiny Bardejova. /Zost. A. Kokuľa, A. Lukáč, L. Tajták/. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, n. p., Košice pre Šarišské múzeum v Bardejove. Košice 1975. Pozri recenziu: CHALUPECKÝ, I.: A. Kokuľa – A. Lukáč – L. Tajták: Dejiny Bardejova. In: Nové obzory 19. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove, Košice 1977, s. 389-393.

41 CHALUPECKÝ, I.: Spišský dejepisný spolok v Levoči. In: Spiš, vlastivedný zborník, roč. 2, 1968, s. 355-364.

pisu, prírodným a technickým vedám, školstvu – kultúre – zdravotníctvu, kronike a správam. Takmer zhodnú štruktúru mal aj spojený 3. a 4. ročník (1973), ktorého zodpovedným redaktorom bol Emil Figel. Okrem členov Krúžku historikov Spiša v Levoči boli v zborníku uverejňované príspevky aj ďalších autorov, predovšetkým zo spišských múzeí, archívov a spoločenskovedných pracovísk, ale nachádzame tu aj autorov z mimospíšskeho regiónu.⁴²

Po premiestnení Múzea ukrajinskej kultúry z Krásneho Brodu do Svidníka (v roku 1964) prezentovalo múzeum svoju vedeckú činnosť vydávaním zborníka pod názvom *Naukový zborník Muzeju ukrajins'koji kul'tury v Svydnyku (Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku)*.⁴³ Jednotlivé štúdiá a state boli zamerané na výskum života príslušníkov ukrajinskej národnosti na Slovensku z hľadiska histórie, umenia, etnografie, literatúry, folkloristiky a jazykovedy. Prvé ročníky (1965, 1966, 1967, 1969) zostavil a do tlače pripravil etnograf Mikuláš Mušinka. Druhú časť štvrtého ročníka (1970) zostavil Andrej Kurimský a v ďalších rokoch redakciu zborníka viedol Ivan Čabiňák, Ivan Rusinko a i. Vnútná tematická štruktúra zborníka spravidla zachovávala rubriky zamerané na všeobecné dejiny, dejiny kultúry, umenia, etnografiu a folkloristiku, jazykoveda, recenzie, výročia, jubileá, informácie a menný i miestny register. Väčšina príspevkov bola uverejňovaná v ukrajinskom jazyku, ale nechýbali ani príspevky písané po slovensky či rusky.

Niekoľko ročníkov svidníckeho Vedeckého zborníka malo monotematický ráz. Napríklad druhý ročník (*Šľacham do volí - Cesta k slobode*) je venovaný spomienkam a dokumentom z bojov ukrajinského obyvateľstva Československa proti fašizmu v rokoch 1939 – 1945, tretí ročník obsahuje príspevky o ukrajinskom vedcovi z konca 19. a začiatku 20. storočia Volodymyrovi Hnatjukovi, významnom folkloristovi, etnografovi, jazykovedcovi, popularizátorovi ukrajinskej literatúry a význačnom spoločenskom dejateľovi.⁴⁴ Prvá kniha štvrtého ročníka sa okrem iných príspevkov venuje všestrannej osobnosti (jazykovedcovi, literárnemu vedcovi, folkloristovi) doc. Ivanovi Paňkevičovi, druhá kniha obsahuje materiály k dejinám jazyka juhokarpatských Ukrajincov. Obsahom šiesteho ročníka (2. diel) je monografia P. Markoviča o ukrajinských krasliciach východného Slovenska. Medzi autormi tohto zborníka nachádzame nielen historikov z domáceho pracoviska, ale priestor na publikovanie vedeckých štúdií dostali i historici z prešovských fakúlt, pracovísk SAV v Bratislave i autori z Ukrajiny, Čiech atď. Mimo zborníkovej edície okrem iných publikácií a tlačovín vydalo múzeum v roku 1981 aj dvojязыčného (ukrajinsko-slovenského) Sprievodcu po expozícii.⁴⁵

42 Vlastivedný zborník Spiš vychádzal vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach pre Odbor kultúry ONV v Spišskej Novej Vsi.

43 Podrobnejšie pozri: KOVÁČ, A. M.: Populárno-vedecký sborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku I. Zostavil a do tlače pripravil Mikuláš Mušinka. In: *Nové obzory* 9. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum SRR v Prešove, Košice 1967, s. 320-322.

44 PAŽUR, Š.: Zborníky MUK vo Svidníku. In: *Nové obzory* 11. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove. Košice 1969, s. 499-450.

45 Sprievodca po expozícii (Putovník po expozícii). /Zost. M. Rusinko/. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, n. p., Košice 1981. Porovn.: KAPUTA, A.: Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku. Sprievodca po expozícii. In: *Historica Carpatica* 14. Vydalo Východoslovenské

Tretím múzeom na východnom Slovensku, po Múzeu Slovenskej republiky rád a Múzeu ukrajinskej kultúry, ktoré pred rokom 1989 malo najsystematickejšie organizovanú edičnú činnosť na úseku histórie, je nesporne Východoslovenské múzeum v Košiciach. Z tohto uhla pohľadu si našu pozornosť zaslúži Zborník Východoslovenského múzea séria C - História - Historica Carpatica. Napriek niektorým čiastkovým úspechom v predchádzajúcom období rozvinuli jednotlivé pracoviská tohto múzea vedeckovýskumnú a publikačnú činnosť naplno taktiež až od začiatku 60. rokov minulého storočia. Postupne tu vyrástli aj v celoslovenskom kontexte uznávaní vedeckí pracovníci, akými boli historici L. Olexa, Z. Němec, A. Takáč; numizmatik E. Petách; kunsthistorička V. Kejlová; archeológovia J. Pástor, D. Čaplovič, D. Gašaj a ďalší odborníci.

Po tom, čo prešovské múzeum už desať rokov vydávalo Nové obzory a Svidnícke múzeum ukrajinskej kultúry štyri roky svoj Vedecký zborník, pristúpil roku 1969 kolektív pracovníkov Východoslovenského múzea v Košiciach k vydaniu prvého ročníka zborníka Historica Carpatica. V úvode tohto ročníka zodpovedný redaktor a prvý zostavovateľ Ladislav Olexa zdôvodnil potrebu vydávania ďalšieho spoločenskovedného periodika na východnom Slovensku takto: „*Historickovedný a archeologický výskum tu zaznamenal rad pozoruhodných výsledkov, ktoré východoslovenským bádateľom získali uznanie nielen doma i za hranicami. Rastúci záujem o problematiku dejinného vývoja východných oblastí Slovenska i zväčšujúci sa nedostatok priestoru pre vedeckú diskusiu a informáciu a pre publikovanie výsledkov dlhoročných výskumov priviedol Východoslovenské múzeum v Košiciach k myšlienke využiť svoje postavenie v historickom bádani o východoslovenskom regióne a rozšíriť série svojho vedeckého zborníka o historickú ročenku. Tento súhrn okolností, ktorý podnietil vydanie ročenky Historica Carpatica, vykreslil zároveň i hrubé kontúry zámerov, ktoré musí sledovať. Okrem toho sa ročenka obracia i k múzeám a k ich rozmanitej historickovednej a archeologickej problematike, aby tak prispela k zlepšeniu sprostredkovania poznatkov o historickom dianí, ktoré tieto ústavy uskutočňujú záchranou a ochranou jeho hmotných pamiatok.*“⁴⁶

Od samého začiatku tu priestor na publikovanie našli nielen pracovníci Východoslovenského múzea, ale i zamestnanci ďalších múzeí a spoločenskovedných pracovísk (v nejednom prípade i zo zahraničia). Postupne sa ustálila štruktúra zborníka, medzi rubrikami nájdeme: štúdie (najmä historického a archeologického zamerania), materiály (predovšetkým historického, etnografického a umeleckohistorického obsahu), správy (o činnosti materského a ďalších múzeí, o výsledkoch archeologických výskumov, vedeckých konferencií, seminárov a pod.), recenzie – anotácie (s dôrazom na publikácie o východnom Slovensku) a personálie (životné jubileá, nekrológy). Recenzie, publikované na stránkach slovenských a zahraničných časopisoch a zborníkoch, svedčia o vysokej odbornej úrovni tohto zborníka.

Zborník Historica Carpatica v rokoch 1969 – 1989 vychádzal v pravidelnej ročnej periodicite. Za dve desaťročia sa okrem členov redakčnej rady menili i tí, ktorí ho zostavovali. Po L. Olexovi vo funkcii zostavovateľa a hlavného redaktora pôsobili: Štefan Pažur, Viliam Šulc, Dušan Čaplovič, Pavol Jurečko, Michal Urban a Dáriuš Gašaj.

vydavateľstvo pre Východoslovenské múzeum v Košiciach, Košice 1983, s. 478-479. Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku vychádzal v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve v Bratislave, odbor ukrajinskej literatúry v Prešove.

46 Historica Carpatica 1/1969. Zborník Východoslovenského múzea. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1969, s. 3.

Vysokou profesionálnou odbornou úrovňou svojich pracovníkov sa v skúmanom období vyznačovalo i ďalšie košické múzeum – Technické múzeum. Hoci problematika dejín v tomto múzeu nepatrila medzi kľúčové, pravdou je, že tak na stránkach ním vydávaných zborníkov, ako aj v monografických prácach sa jeho odborní pracovníci venovali viacerým témam z oblasti dejín prírodných vied, baníctva a techniky. Okrem publikácií, akou bola Ročenka Technického múzea v Košiciach (Alfa, Bratislava 1968), vydaná pri príležitosti 20. výročia vzniku múzea; sprievodcov po zbierkach geodetického a kartografického oddelenia Samuela Mikovíniho (Bratislava 1966), energetického oddelenia Aurela Stodolu (Bratislava 1966), hutníckeho oddelenia (Bratislava 1968), baníckeho oddelenia (Bratislava 1972) a chemického oddelenia (Bratislava 1973), pracovníci múzea (Š. Butkovič, P. Adamuv, R. Magula, G. Kminiaková, Š. Javnický, J. Dančo, J. Osvald, M. Šarudyová a i.) publikovali veľké množstvo príspevkov s historickou tematikou najmä v zborníkoch: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, *Historica Carpathica*, *Nové obzory*; v časopisoch *Múzeum*, *Vlastivedný časopis* a v ďalších domácich a zahraničných periodikách. Osobitnú pozornosť si zasluhujú monografie Š. Butkoviča, v ktorých sa venoval histórii slovenského opálu a dejinám ťažby soli v Solivare pri Prešove.⁴⁷

K malej skupine špecializovaných múzeí na východnom Slovensku patrilo od roku 1965 aj Dukelské múzeum vo Svidníku (od roku 1993 sa nazýva Vojenské múzeum Historického ústavu Armády Slovenskej republiky). Väčšina ročníkov zborníka Dukla večne živá, ktorý múzeum pravidelne vydávalo od roku 1969, bola zborníkmi spomienok účastníkov Karpatsko-dukelskej operácie.⁴⁸ Okrem tohto zborníka sa do edičného plánu múzea dostalo aj vydávanie samostatných knižných prác⁴⁹ a sprievodcov.⁵⁰

Ďalšími špecializovanými múzejnými pracoviskami v regióne východného Slovenska, v bádateľskom zábere ktorých nechýba (aj keď okrajovo) história, patrí okrem iných aj Múzeum pri Správe Tatranského národného parku (TANAP-u). Už v roku 1978 pri príležitosti 20. výročia jeho založenia recenzent Ivan Bohuš využil túto príležitosť na to, aby Zborník prác TANAP-u (bibliografickou skratkou Zborník TANAP) „... *sme posúdili aj z aspektu spoločenských vied a ukázali, že ho nemožno obísť ani zo zorného uhla záujmov a potrieb regionálnej východoslovenskej a špecificky tatranskej histó-*

47 BUTKOVIČ, Š.: *História slovenského drahého opálu z Dubníka*. Bratislava 1970; BUTKOVIČ, Š.: *Dejiny ťažby soli v Solivare*. Košice 1978.

48 Prvé číslo zborníka vyšlo roku 1969 pri príležitosti 25. výročia bojov o Duklu a oficiálneho otvorenia Dukelského múzea. Zborník zostavili a na vydanie pripravili Ivan Mindoš a Jozef Rodák, odborní pracovníci tohto múzea. Vyšiel, podobne ako ďalšie čísla, vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach v roku 1969. Nielen v tomto, ale aj v ďalších číslach zborníka sú okrem textovej časti cenné aj publikované prílohy dokumentárnych fotografií a máp. Podrobnejšie pozri recenziu: PAŽUR, Š.: *Dukla večne živá*. In: *Nové obzory* 13. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo Košice pre Múzeum Slovenskej republiky rád, Košice 1971, s. 367-368.

49 MINDOŠ, I.: *Tokajik*. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Dukelské múzeum vo Svidníku, Košice 1976; MINDOŠ, I.: *Kalinov*. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1979.

50 MINDOŠ, I.: *Sprievodca po expozícii Dukelského múzea a pamätných miestach dukelských bojov*, Košice 1976.

rie a etnografie“.⁵¹ Zborník vydávala Správa Tatranského národného parku v Tatranskej Lomnici a redakcia bola vo Výskumnej stanici a múzeu TANAP-u. Zaujímavá bilancia týchto ročníkov ukázala, že z 20 ročníkov „bez príspevkov s historickou a etnografickou tematikou sú iba dve čísla zborníka (7 a 15), no na druhej strane jeden celý zväzok s 256 stranami je venovaný spoločenským vedám (4)“.⁵² V tomto interdisciplinárnom zameraní redakcia Zborníka TANAP pokračovala aj v ďalších rokoch.

Na záver nášho príspevku sa žiada konštatovať, že do roku 1989 bola dobudovaná sieť múzeí aj na východnom Slovensku do dnešnej podoby. Prakticky už neostalo územie, ktoré by nepatrilo do pôsobnosti niektorého z vlastivedných alebo špecializovaných múzeí. Okrem kvantitatívneho rastu sa iba postupne zvyšovala aj kvalita ich činnosti ako stredísk regionálneho historického výskumu. Nie vo všetkých existovali podmienky na to, aby sa stali aj strediskami širokej edičnej aktivity, a to najmä cestou vydávania historických zborníkov či ročeniek. Takouto aktivitou sa poväčšine prezentovali iba staršie múzeá, keďže v novovznikajúcich múzeách sa ťažisko ich činnosti ešte dlho po ich založení muselo koncentrovať predovšetkým na akvizičnú, dokumentačnú, výstavnícku a všeobecne kultúrno-osvetovú prácu, nie na vedeckovýskumné a publikačné výstupy.

Autori: PhDr. Marek Havrila, PhD.
PhDr. Martin Lipka, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Filozofická fakulta
Katedra slovenských dejín a archívniectva
Ul. 17. novembra č. 1
080 78 Prešov
E-mail: havrila@unipo.sk; lipka@unipo.sk

Doc. PhDr. Imrich Michnovič, CSc.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra dejín
Ul. 17. novembra č. 1
081 16 Prešov

51 BOHUŠ, I.: Spoločenskovedná tematika v Zborníku TANAP. In: Nové obzory 20. Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum Slovenskej republiky v Prešove, Košice 1978, s. 463-464.

52 Tamtiež, s. 463.

K PROBLÉMU VÝSKUMU MIESTNYCH DEJÍN ZEMPLÍNSKÝCH MESTEČIEK A OBCÍ

PETER KÓNYA

KÓNYA, P.: Regarding the research of the local history of towns and villages of Zemplín. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 124 – 132.

Several monographs dealing with the history of villages have appeared since the 90's of the 20th century and their number is still increasing. Many of them are concerned with the historical area of Zemplín. This contribution offers basic information about the historical works, editions of sources, statistical works and archive documents that have been published up to the present time and play the essential role in any scholarly research in the history of towns and villages of Zemplín.

V posledných desaťročiach možno na Slovensku sledovať veľmi potešiteľný jav. Napriek nemalým hospodárskym problémom a nedostatku financií na rozvoj kultúry a vedy stále viac sídel pristupuje k spracovaniu svojej histórie. Tento trend je zrejmy tak na západe, ako aj na východe krajiny. Po monografiách venovaných dejinám väčších miest, ako Prešov, Levoča, Bardejov, Rožňava či Trebišov sa od 90-tych rokov objavujú monografické spracovania dejín obcí a ich počet sa stále zvyšuje. Mnohé z nich (dokonca možno povedať väčšina) sa pritom týkajú územia historického Zemplína.

Zemplín patril medzi najväčšie stolice starého Uhorska. Svojou rozlohou 6301,58 km² (menej už počtom obyvateľov 299 000, r. 1900) sa radil k najrozsiahljším regiónom krajiny. Toto teritórium sa aj svojou polohou odlišuje od väčšiny uhorských stolíc, tvoriacich geograficky viac-menej kompaktné územie. Z tohto hľadiska predstavuje Zemplín spojnicu medzi Veľkou uhorskou nížinou (Nagy Alföld) a hrebeňmi východných pohorí Západných Karpát, tvoriacimi historickú severnú hranicu kráľovstva. Tým sú dané pomerne veľké rozdiely v geografických charakteristikách jednotlivých častí stolice a z nich vyplývajúce podmienky ich hospodárskeho a spoločenského vývinu. Kým severné okresy tvoria z väčšej časti pohoria (Beskydy, Vihorlat), stred leží v nižších polohách v podhorí Slanských vrchov a v údoliach riek (Topľa, Laborec, Ondava) a prechádza do úrodnej Východoslovenskej nížiny. Juh stolice akoby uzatváralo niekdajšie Prešovsko-Tokajské pohorie (dnes Zemplínske vrchy v Maďarsku), ktoré za vrchom Tokaj a sútokom Bodrogu s Tisou prechádza do Veľkej uhorskej nížiny.

Členitosť teritória stolice do značnej miery predurčila aj jej osídlenie a neskoršiu národnostnú skladbu. Zemplín je azda národnostne najpestrejším historickým územím dnešného Slovenska a v minulosti na jeho území žili (okrem Rumunov a Srbov) doslova všetky veľké národy starého Uhorska. V stredoveku riedko obývaný sever osídľovalo od 15. storočia valašské obyvateľstvo, prevažne rusínskej národnosti. Južne od nich, v nižších horských polohách, na podhorí i na Východoslovenskej nížine oddávna sídlili slovenskí obyvatelia, medzi ktorých sa v novoveku na mnohých miestach vkladli rusínske obce. Južné časti tejto nížiny a Zemplínske vrchy zasa obývali Maďari. Na tomto území vzniklo počas štátom riadených kolonizačných akcií v 18. storočí aj niekoľko nemeckých (švábskych) dedín. Na slovenskom, maďarskom i rusínskom etnickom území vytvárali od raného novoveku početné enklávy Cigáni a neskôr i židia, rátaní však v Uhorsku nie k národnostiam, ale k náboženstvám.

Rovnako zaujímavá ako etnická štruktúra bola (a dodnes je) takisto konfesijná skladba Zemplína. K pôvodnému katolíckemu obyvateľstvu stolice pribudli počas vlašskej kolonizácie kresťania východného obradu, ktorí sa od polovice 17. storočia stali gréckokatolikmi, Rusíni si túto vieru udržali z väčšej časti dodnes. Počas reformácie v 16. storočí prijala väčšina slovenských a maďarských obyvateľov stolice Lutherovo a Kalvínovo učenie. Kým v priebehu rekatolizácie v 17. - 18. storočí sa rímskokatolíckej cirkvi podarilo získať väčšiu časť Slovákov, Maďari ostali zväčša reformovaní. Evanjelici augsburského vyznania sa udržali najmä v údolí Tople a na západnom okraji Východoslovenskej nížiny. Osobitosťou Zemplína je existencia slovenských reformovaných, najmä v južných okresoch. Jedným z výsledkov rekatolizácie bol aj prestup mnohých Slovákov a Maďarov ku gréckokatolíckej cirkvi, čo spolu s poslovenčením či pomadžarčením časti Rusínov dodáva gréckokatolíckej cirkvi na Zemplíne viacnárrodnostný charakter. Od polovice 18. storočia prenikali na územie stolice židia, ktorí v nej našli výborné podmienky pre svoje ekonomické aktivity. Vďaka tomu patrili Zemplín k stoliciam s najpočetnejšími židovskými komunitami v krajine a na sklonu 19. storočia tvorili židia asi 11% jeho obyvateľov. K ďalšiemu prehĺbeniu konfesijnej pestrosti prispelo v nedávnej minulosti inštitucionálne zrušenie gréckokatolíckej cirkvi a jej nahradenie pravoslávnu, ktorej aj po zmenách po r. 1989 ostala časť obyvateľov verná. V zemplínskych obciach tak skutočne nie je žiadnou zvláštnosťou nájsť vedľa seba štyri kresťanské chrámy spolu so (žiaľ už opustenou) synagógou.

Ďalšou osobitosťou Zemplínskej stolice je skutočnosť, že napriek jej hospodársky veľmi výhodnej polohe, spájajúcej úrodnú nížinu a produkčné dobytkárske oblasti, no predovšetkým tokajským vinohradom, produkuje najvýznamnejší obchodný artikel ranonovovekého Uhorska, s pohraničným územím, čo využívali tradične frekventované cesty na jej území, nevzniklo v nej žiadne slobodné kráľovské mesto ako v susednom Šariši či Above. Úlohu kráľovských miest na území stolice prevzali a úspešne plnili vrchnostenské mestečká, ktorých počet v niektorých obdobiach dosahoval aj niekoľko desiatok. Iba niekoľké z nich vyrástli neskôr na významnejšie mestá, strediská cechovej remeselnej výroby a (najmä miestneho) obchodu, a to najmä Humenné, Michalovce, Vranov nad Topľou, Sečovce, Trebišov, Stropkov, Snina, Medzilaborce a Kráľovský Chlmec. Ostatné klesli na úroveň poddanských obcí. Osobitné postavenie v rámci zemplínskych mestečiek a vlastne v rámci hospodárskeho vývinu celej krajiny mali tokajské vinohradnícke mestečká, predstavujúce nielen významné centrá produkcie vína, ale takisto i rôznych odvetví remeselnej výroby a obchodu. Počtom viac ako desať na ploche niekoľkých kilometrov štvorcových predstavovali celouhorský unikát. Všetky ležali na území, patriacom v súčasnosti Maďarsku. Dnes majú iba štyri z nich charakter (a štatút) mesta: Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj a Szerencs.

Zemplín, ako jednotný verejno-správny a kultúrno-historický región prestal existovať na sklonku roku 1918, keď severné okresy obsadilo československé vojsko. Po rozpade Uhorska a vzniku Československa bolo toto územie rozdelené na dve časti. Väčšia, zahŕňajúca Slováckmi a Rusínmi obývané severné a stredné okresy, vrátane Východoslovenskej nížiny i etnicky maďarského Medzibodrožia, pripadla Československu a menšia, zaberajúca prevažne Maďarmi obývané (s viacerými slovenskými a niekoľkými rusínskymi dedinami) Zemplínske vrchy, Tokajské podhorie a južné Medzibodrožie, Maďarsku. Mesto Sátoraljaújhely (Nové mesto Pod Šiatrom), ktoré bolo po niekoľko storočí administratívnym, politickým, spoločenským i kultúrnym centrom stolice, bolo pričlenené k Maďarsku. Vlastne iba z väčšej časti, keďže jedna jeho štvrt', ležiaca za

potokom Roňava, ostala v Československu pod menom Slovenské Nové Mesto. To je, napokon, tiež jednou z osobitostí Zemplína.

Z týchto stručne naznačených osobitostí etnického, konfesijného, politického a ekonomického vývinu Zemplínskej stolice je zrejmé, že v súčasnosti sa historici pri spracovávaní jej **regionálnych či miestnych dejín jednotlivých mestečiek a obcí** budú musieť vyrovnávať s viacerými problémami a prekonať niektoré prekážky.

Spomedzi zemplínskych miest (v minulosti mestečiek) majú svoje monografie už takmer všetky. Azda prvým bol Trebišov, po ňom nasledovali Dejiny Vranova, zostavené Imrichom Michnovičom, ktoré sa po viac ako desaťročnej prestávke dočkali v r. 2002 svojho pokračovania, autorsky spracovaného I. Michnovičom. Na prelome 80-tych a 90-tych rokov napísal kolektív autorov, vedený významným medievalistom Jánom Beňkom, Dejiny Stropkova a približne o desať rokov neskôr zostavil významný východoslovenský etnograf Ján Ordoš Dejiny Sečoviec. Doteraz najmladšie sú dejiny Humenného, napísané kolektívom historikov z Prešovskej univerzity a Podvihorlatského múzea pod vedením terajšieho riaditeľa múzea Vasil'a Fediča. Všetky tieto práce sú skutočnými vedeckými monografiami a predstavujú spracovanie dejín uvedených miest na vysokej úrovni. V súčasnosti prebiehajú práce na príprave dejín Michaloviec, ktoré by mali v knižnej podobe vyjsť v roku 2005, a na svoje vedecky spracované dejiny ešte čakajú Medzilaborce, Snina a Kráľovský Chlmec.

Avšak nielen zemplínske mestá majú svoje knižné dejiny. Monografickým spracovaním svojej histórie disponujú aj mnohé zemplínske obce, bez ohľadu na ich kvalitu a úroveň dosahuje počet týchto publikácií už niekoľko desiatok (napr. Sol', Čierne nad Topľou, Hlinné, Skrabské, Žalobín, Habura, Nová Kelča, Zemplínska Teplica, Moravany, Bystré, Jastrabie, Vyšný Žipov, Sačurov, Čaklov a i.).

Žiaľ, tých, ktoré by sa dali označiť za profesionálne, vedecky spracované obecné dejiny, je iba veľmi málo, sotva jedna desiatka. Je smutné, že starostovia ako vydavatelia týchto prác často nevyužívajú profesionálnych historikov z univerzity, múzeí či archívov, ale spracovanie obecných dejín zverujú osobám bez akejkoľvek kvalifikácie, predpokladov a skúseností, potrebných pre túto činnosť. Ich odborná úroveň tak často nepresahuje horizont obecnej či školskej kroniky, aj keď technická úprava publikácií (tvrdá väzba, natieraný papier, farebné fotografie) pripomína reprezentatívne monografie veľkých miest. Jednou z príčin veľkých rozdielov v kvalite týchto monografií sú aj problémy, spojené so špecifikami a osobitosťami výskumu regionálnych dejín Zemplína, vychádzajúce do značnej miery z vyššie stručne predstaveného historického vývinu stolice.

Pre najstaršie dejiny každej obce či mestečka sú nenahraditeľné **edície prameňov**, predovšetkým publikované stredoveké listiny s celokrajinským či regionálnym záberom. Listiny do prvej polovice 13., resp. až do začiatku 14. storočia aj pre oblasť Zemplína obsahujú prvé dva väzky slovenského diplomatára a slovenského registára (ed. R. Marsina, resp. V. Sedlák).¹ Z celohorských edícií sú to potom staršie niekoľkoväzkové súbory stredovekých písomností z čias Árpádovcov, (Fejér, Venczel), Anjouovcov (Nagy) a Luxemburgovcov (E. Mályusz). Podobný význam pre časť Zemplína majú dva diely Sztárayovského kódexu. Osobitné zbierky písomností sú venované najstarším cirkevným dejinám (Monumenta Vaticana Hungariae).²

1 Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, II. Ed. Marsina, R. Bratislava 1972, 1978. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, I., II. Ed. Sedlák, V. Bratislava 1980, 1987.

Podobne ako bez diplomatárov sa štúdium najstarších (stredovekých) miestnych dejín nemôže zaobiť ani bez **historickej odbornej (vedeckej) literatúry**. Zo starších prác je to predovšetkým dielo Zemplén vármegye z edície miest a stolíc Uhorska (Magyarország vármegyéi és városai), zostavené S. Borovszkym.³ Osobitný význam pre staršiu i novšiu (do 19. storočia) históriu zemplínskych obcí a miest má edícia prameňov k dejinám Zemplínskej stolice (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, ed. Dongó Gyárfás, G.)⁴ Toto niekoľkozväzkové dielo z vlastivedného i historického hľadiska doteraz veľmi pozoruhodné, (vychádzalo na prelome 19. a 20. storočia) obsahuje jedinečné články, počnúc archeológiou, končiac témami zo začiatku 19. storočia, týkajúce sa rôznych oblastí života stolice. Okrem nich v ňom možno nájsť takisto pozoruhodné historické pramene, z ktorých sa mnohé v origináloch nezachovali.

Celé územie Zemplínskej stolice v stredoveku a všetky jej obce, vrátane dnes už neexistujúcich, popisuje práca F. Uličného Dejiny osídlenia Zemplínskej stolice.⁵ Vzhľadom na jej komplexný charakter sa však jednotlivým dedinám venuje len stručne, obsahuje však cenné správy, hlavne z najstarších storočí ich existencie. Z novších maďarských diel, venujúcich sa sídlam v stredoveku, má pre regionálnu problematiku veľký význam práca, rekonštruujúca vlastnícke a sídelné pomery v celom Uhorsku v druhej polovici 16. storočia, zostavená na základe dobových daňových súpisov (Makkay, S.: Magyarország birtokviszonyai a 16. században I, II).⁶

Z celokrajinských encyklopedických vlastivedných prác dodnes nestratili na význame zaujímavé diela prešovského rodáka Jána Mateja Korabinského (predovšetkým jeho geograficko-historický lexikón Uhorska) a trojzväzková encyklopedická práca Jána Vályiho.⁷ Obidve zachytávajú obraz krajiny v posledných desaťročiach 18. storočia. Žiaľ, obsahujú iba najzákladnejšie informácie, preto je ich využitie, predovšetkým pre výskum obecných dejín, veľmi obmedzené. Z toho istého obdobia pochádzajú aj dva zväzky vlastivedných notícií známeho „zemplínskeho encyklopedistu“ Antona Szirmaya. Jedna je venovaná geograficko-štatistickému popisu Zemplínskej stolice, druhá potom jej staršej i novej histórii.⁸ Podobne, iba o niekoľko desaťročí neskôr a stručnejšie, popísal územie Zemplína vo svojich notíciách (teraz už i v slovenskom preklade) aj slávny Matej Bel.⁹

Cenné informácie pre výskum miestnych dejín Zemplína v druhej polovici 18. storočia obsahujú ďalšie tri práce súčasných maďarských historikov. Predovšetkým je to trojzväzkové vydanie investigácií (odpovedi na deväť otázok) z urbárskej regulácie Márie

-
- 2 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-X. Ed. Fejér, G. Buda 1829-1844. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I-XII. Ed. Wenzel, G. Budapest 1860-1874. Zsigmondkori oklevéltár I, II. Ed. Mályusz, E. Budapest 1951-1958. A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára I, II. Ed. Nagy, Gy. Budapest 1887, 1889.
 - 3 Borovszky, Samu: Zemplén vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1905.
 - 4 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez I-XXVI. Ed. Dongó Gyárfás, G. Sátoraljaújhely 1895-1928.
 - 5 Uličný, Ferdinand: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce 2001.
 - 6 Makkay, Sándor: Magyarország birtokviszonyai 16. század közepén II. Budapest 1990.
 - 7 Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786. Vályi, András: Magyar Országnek leírása I-III. Buda 1799.
 - 8 Szirmay, Antonius: Notitia topographica, politica Incpity Comitatus Zempleniensis. Buda 1803. Szirmay, Antonius: Notitia historica Inclyty Comitatus Zempleniensis. Buda 1804.
 - 9 Bel, Matej: Zemplínska stolica, Užská stolica. Bratislava 1999.

Terézie na území Zemplínskej stolice (ed. I. Udvari, P. Takács).¹⁰ Sú jedinečným prameňom, zachytávajúcím nielen poddanko-zemepanské vzťahy, ale rovnako i úroveň poľnohospodárstva a zvyky obyvateľstva zemplínskych obcí. Ďalšie dve práce sú prehľadným vydaním dvoch súpisov farností a filií niekdajšieho Mukačevského gréckokatolíckeho biskupstva z r. 1792 a 1806 (ed. Bendász, K., Koi, I.), do ktorého patrila aj Zemplínska stolica.¹¹ Tieto súpisy sú dôležité najmä preto, lebo zachytávajú najstaršie obdobie cirkevnej organizácie gréckokatolíkov na našom území pred vznikom prešovského biskupstva a pred vydávaním schematizmov.

Podobný význam má práca D. Dienesa, dokumentujúca najstaršie dejiny reformovaných zborov a škôl na území Zemplína.¹² Podobne dôležitá pre výskum dejín evanjelikov a. v. či evanjelických a. v. zborov, a teda miestnych dejín vôbec má dielo J. Hörka z konca 19. storočia o dejinách Šariško-zemplínskeho seniorátu.¹³ Informácie o rímskokatolíckych farnostiach a filiách od začiatku 19. storočia obsahujú cirkevné schematizmy Košického rímskokatolíckeho biskupstva. Ich stručné dejiny sú spracované v diele, vydanom pri stom výročí založenia Košického rímskokatolíckeho biskupstva.¹⁴

Prvým moderným štatistickým dielom 19. storočia celokrajinského významu sú notície L. Nagya z r. 1828, obsahujúce údaje o počte obyvateľov a ich náboženskom zložení (nerozlišujú však rímskokatolícku a gréckokatolícku vieru).¹⁵ Pomerne podrobné údaje pre každé mesto, mestečko a obec v Uhorsku publikoval E. Fényes vo svojom geografickom slovníku.¹⁶ Okrem presnejších počtov obyvateľov a zastúpenia jednotlivých konfesií obsahuje i viaceré dôležité údaje z obdobia po revolúcii 1848/49.

Od roku 1881 pravidelne vychádzali výsledky sčítania obyvateľstva, zachytávajúce už nielen náboženské a národnostné zloženie obyvateľov, ale aj ich zamestnanecké, vlastnícke, demografické či bytové pomery.¹⁷ Podobne boli publikované aj dve celokrajinské sčítania domácich zvierat, ktoré, rovnako ako poľnohospodárske štatistiky, takisto poskytujú pozoruhodné údaje o zmene skladby chovaného dobytku na sklonku 19. storočia či nárastu, resp. poklesu jeho stavov.¹⁸ Rovnako dôležité informácie, aj keď z pochopiteľných dôvodov iba veľmi stručné, o všetkých sídlach v krajine obsahujú miestopisy Uhorska, vychádzajúce od 60-tych rokov 19. storočia. Výlučne Zemplínskej sto-

10 Takács, Péter, Udvari, István: Zemplén megyei jobágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I, II. Nyíregyháza 1995, 1996.

11 Bendász, Kálmán, Koi, István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészszégeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza 1994. Udvari, István: A Munkácsi görögkatolikus püspökség 1806. évi összeírása. Nyíregyháza 1990.

12 Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16.-17. századból. Ed. Dienes, D. Budapest 2001. Dienes, Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak 2000.

13 Hörk, József: Sáros-Zempléni ev. esperesség története. Kassa 1885.

14 A Kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve I, II. Kassa 1904.

15 Nagy, Lodovicus.: Notitiae politico-geographico-statisticae Hungariae. Buda 1828.

16 Fényes, Elek: Magyarország geographiai szótára, I, II. Pest 1851.

17 A magyar korona országainak az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I., Budapest 1882. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I, II. Budapest 1902, 1904. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, I, II. Budapest 1912, 1913.

18 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. Budapest 1897. Magyarország földbirtokosai. Budapest 1893. Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik február hó 28-ki állapot szerint. Budapest 1913.

lice sa týka ďalší druh publikovaných prameňov - kalendár Zemplín (Zemplén), vydávaný v stoličnom sídle Sátoraljaújhelyi od r. 1890 do r. 1917. Obsahuje nielen počet obyvateľov a príslušnosť každej obce k obvodom štátnej a špeciálnej správy (notárske obvody), ale takisto aj mená starostov, kňazov a učiteľov v každom mestečku a dedine koncom 19. a na začiatku 20. storočia.¹⁹

Všetky tieto akokoľvek cenné údaje, získané z edícií, z rôznych druhov publikovaných prameňov alebo z historickej odbornej spisby, majú však (najmä pre dejiny od konca stredoveku) iba sekundárny a viac-menej doplňujúci význam. Najdôležitejšie pre štúdium a spracovávanie miestnych, resp. regionálnych dejín v akejkolvek podobe je totiž v prvom rade primárny archívny výskum.

Písomné pramene k dejinám miest a obcí na území Zemplína musia však bádatelia hľadať v niekoľkých **archívoch**, nachádzajúcich sa zväčša mimo územia Slovenska.

Zo slovenských archívov má pre výskum regionálnych dejín Zemplína najväčší význam **Štátny archív (predtým Štátny oblastný archív) v Prešove**. Pre dejiny obcí a miest v tomto regióne v období do r. 1918 je dôležitých najmä niekoľko fondov. Predovšetkým sú to fondy troch feudálnych panstiev: Drugeth (Humenné), Sztáray (Michalovce) a Pethö (Stropkov).

Najrozsiahljší a doteraz najlepšie spracovaný (i využitý) je fond Drugeth, zahŕňajúci písomnosti niekdajšieho veľkého drugethovského panstva so sídlom v Humennom a jeho nástupnícke panstvá: Humenné, Vranov, Čičva a Skrabské.²⁰ Všetky sa rozprestierali v Zemplínskej stolici, a tak sa aj dokumenty, ktoré fond obsahuje, týkajú takmer výlučne zemplínskych sídiel od stredoveku, systematickejšie však najmä od 16. storočia. Zvlášť dôležité pre regionálny výskum sú urbáre, obsahujúce nielen súpisy poddaných domácností, ale aj povinnosti poddaných voči vrchnosti a základné charakteristiky obce. Najstarší takýto urbár pochádza z r. 1550, ďalšie z druhej polovice 17. storočia, z r. 1703, 1705 a 40-tych rokov 18. storočia. Okrem urbárov a ďalších písomností, zahŕňajúcich celé panstvá, sú vo fonde uložené dokumenty, týkajúce sa takmer každej jednotlivej obce, najmä majetkovo-právnej, hospodárskej, príp. verejno-právnej povahy, často kópie dokumentov štátnych úradov (tereziánsky urbár, súpisy obyvateľstva). Takto v tomto fonde nájdu pramene k svojej histórii (samozrejme v rôznom rozsahu a rôznej povahy) takmer všetky obce dnešného okresu Vranov nad Topľou, Humenné, Snina, Medzilaborce a čiastočne i Trebišov či Michalovce.

Podobný význam pre regionálno-historický výskum juhovýchodnej časti Zemplína (a priľahlých okresov Užskej stolice) má fond Sztáray.²¹ Ten však doteraz nebol spracovaný a sprístupnený bádateľom, jeho materiál je z novšieho obdobia a odlišnej povahy než v drugethovskom archíve (chýbajú urbáre, súpisy a iné písomnosti). Takisto fond Pethö, obsahujúci materiál bývalého Stropkovského panstva na severozápade stolice (a severovýchode Šariša), je oveľa menej rozsiahly ako fond Drugeth a pre štúdium dejín obcí na tomto území má tak menší význam.²²

19 Magyarország Helynévtára. Budapest 1877. Magyarország Helynévtára. Budapest 1913. Magyarország helységnevtára. Budapest 1992. Zemplén néptára 1890-1917. Sátoraljaújhely 1890-1917.

20 ŠA (ŠOBA) Prešov, DH, Druget Humenné.

21 ŠA (ŠOBA) Prešov, Sztáray Michalovce.

22 ŠA (ŠOBA) Prešov, Pethö Stropkov.

Ďalším dôležitým súborom archívnych prameňov k miestnym dejinám je fond, obsahujúci cirkevné matriky.²³ Z bývalej Zemplínskej stolice sú v tomto fonde uložené rímskokatolícke, gréckokatolícke, evanjelické a. v., reformované a židovské matriky spravidla od 18. storočia do r. 1895 zo severných okresov, teda z územia, patriaceho do súčasného Prešovského kraja. Podobné cirkevné matriky z južných okresov Zemplína sa nachádzajú v Štátnom archíve (predtým ŠOBA) v Košiciach.²⁴

Rozhodne najväčšia časť písomností pre všetky mestá, mestečká a obce Zemplína do roku 1918 sa však nachádza mimo územia dnešného Slovenska - v Zemplínskom archíve Boršodsko-Abovsko-Zemplínskeho župného archívu v Sátoraljaujhelyi.²⁵ Vzhľadom na skutočnosť, že ide o bývalý župný (stoličný) archív, obsahuje predovšetkým písomnosti stoličnej (úradnej) proveniencie. Popri materiáloch, týkajúcich sa priamo jednotlivých sídiel a v nich existujúcich úradov, inštitúcií, spolkov či závodov, veľkú časť jeho fondov tvoria písomnosti alebo celé zbierky celej stolice či jej okresov. Zachytávajú analogické charakteristiky či položky a sú využiteľné pre všetky obce (mestečká) stolice alebo jednotlivých okresov.

Najrozšírenejšie takéto súpisy, vykonávané v každej obci stolice, boli daňové súpisy. Najstarší úplne zachovaný súpis pochádza z 90-tych rokov 16. storočia, ďalší z polovice 30-tych rokov 17. storočia. Tieto záznamy však okrem mien hláv zdaňovaných rodín obsahujú iba veľmi skromné údaje, najmä v súvislosti s odvádzanou daňou, príp. inými pohľadávkami štátu. Veľmi dôležitý súpis obyvateľstva, ktorý je zároveň prvým celokrajinským súpisom, zachytávajúci situáciu v Uhorsku po poslednom protihabsburskom povstaní, je súpis z r. 1715.²⁶ Sú v ňom obsiahnuté mená hláv rodín, výmera ornej pôdy, lúk a viníc i niektoré základné charakteristiky obce. Práve na základe týchto údajov možno dokumentovať obrovský úpadok krajiny počas protitureckých bojov a protihabsburského odboja. Podobne je vypracovaný aj ďalší súpis z r. 1720. Oveľa viac informácií o obciach a ich obyvateľstve počas celého 18. storočia poskytujú daňové-dicálne súpisy. Okrem mien hláv rodín a rozlohy užívaných polí, lúk, resp. viníc obsahujú aj počet členov domácností s ich rozdelením do rôznych kategórií (sedliaci, želiari, podželiari, bratia, synovia, dcéry), počty rôznych domácich zvierat, chovaných na hospodárstvach, a niekedy i obecné úžitky, užívané poddanými. Prvý dicálny súpis pochádza z polovice 20-tych rokov, ďalší z r. 1756 a od r. 1771 boli potom vypracovávané každoročne až do prvých rokov 19. storočia.²⁷

Viacero obcí má v zemplínskom archíve dochované svoje urbárske písomnosti z čias reformy Márie Terézie z r. 1772. Okrem už spomenutých investigácií sú veľmi zaujímavé aj tabuľky (tabella), zachytávajúce mená a počet poddanských obyvateľov, ich majetkové pomery, ale i povinnosti voči vrchnosti v období pred urbárskou reguláciou a po nej.

Z uvedeného je zrejme, že daňové i urbárske súpisy sú dôležitým prameňom pre spracovávanie regionálnych, resp. miestnych dejín. Chýbajú v nich však údaje o inom ako poddanskom obyvateľstve, teda o zemanoch, príp. židoch, bývajúcich v zemplín-

23 ŠA (ŠOBA) Prešov, ZCM, Zbierka cirkevných matrík.

24 ŠA (ŠOBA) Košice, ZCM, Zbierka cirkevných matrík.

25 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely.

26 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely, Loc. 114: Súpis z r. 1715.

27 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely, IV. A, 1005: Dicális összeírások.

ských mestečkách a obciach. Týchto obyvateľov zaznamenávali ďalšie súpisy, buď šľachtické, vykonávané pri vyhlasovaní insurrekcie, resp. súpisoch zemianskych majetkov, alebo súpisy nájomcov, registrujúce najmä židov. Tieto boli vykonávané od poslednej štvrtiny 18. storočia do konca 30-tych rokov 19. storočia.²⁸

Jedinečným takmer úplne dochovaným prameňom je ďalší, tzv. regnikolárny súpis z r. 1828. Evidoval všetko zdaňované obyvateľstvo kráľovstva: mešťanov kráľovských miest, mešťanov zemepanských mestečiek, poddaných, želiarov a podželiarov (medzi nimi zväčša už aj židov). Registroval menovite hlavy všetkých rodín, resp. domácností, počet ich členov spolu s ich spoločenským zaradením, nimi užívanú pôdu, vykonávané remeslá, chované domáce zvieratá (okrem hydiny), obývané domy a podiel na spoločných úžitkoch obcí. Okrem týchto položiek obsahoval aj najdôležitejšie údaje o chotári obcí (rozdelenie pôdy na triedy, jej úrodnosť) a možnostiach zárobkov (povozníctvo, predaj na týždenných trhoch) či ekonomických aktivít ich obyvateľov.²⁹

Z 30-tych a 40-tych rokov 19. storočia sa dochovalo niekoľko stoličných a okresných súpisov obyvateľstva, evidujúcich základné demografické údaje, vrátane konfesijnálnej a zamestnaneckej štruktúry.³⁰

Okrem nich sú v stoličnom archíve uložené aj niektoré ďalšie, špecifické súpisy, podobne ako už spomínané súpisy nájomcov, ktoré sú niekedy spojené so súpismi židov. Takými sú najmä súpisy Cigánov, najstarší z nich pochádza z r. 1771 a udáva okrem mien hláv rodín (vrátane ich zloženia) aj ich zamestnanie a náboženstvo.³¹

Iné súpisy dokumentujú vývin zdravotnej starostlivosti v 18. a 19. storočí na území stolice. Také sú súpisy lekární a lekárnikov, stoličných a okresných lekárov a ráhnojičov, najmä však pôrodných babíc (od konca 18. storočia museli byť v každej obci) a detí očkovaných proti nákazlivým chorobám, najmä kiahňam.³²

Písomnosti zemplínskeho archívu odrážajú i niektoré významné spoločenské a politické udalosti doby, pričom neraz umožňujú bližšie rekonštruovať dianie v mestečkách a dedinách počas sedliackeho povstania v r. 1831 (udalosti spojené s cholerovou epidémiou a povstaním majú dokonca samostatný fond) alebo revolúcie v r. 1848/49.³³

Skutočne zaujímavým prameňom sú materiály jedného z prvých moderných sčítaní ľudu v Uhorsku z r. 1869. V Zemplínskej stolici sú o to dôležitejšie, že okrem stoličných prehľadov (okresných a obecných výkazov) sú v archíve uložené aj individuálne háry z každého mestečka a obce. Neobsahujú síce ešte národnosť obyvateľstva, uvádzajú však mená všetkých obyvateľov, rok a miesto narodenia, zamestnanie, majetkové pomery, náboženstvo a domáce zvieratá. Bytové pomery sú podrobne charakterizované údajmi

28 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, IV. A, 1003, 1005: Súpisy šľachty v Zemplínskej stolici, Súpisy židov a nešľachtických nájomcov.

29 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, Regnikolárne súpisy z r. 1828.

30 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, IV h, Loc. 375: Okresné súpisy 1844/45.

31 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, Loc. 105: Conscriptio Cinganorum in Comitatu Zempleniensi, 1771.

32 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, IV. A, h, Loc. 393: Výkazy o očkovaní proti kiahňam z r. 1846.

33 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, Epekerság.

o počte domov a všetkých obytných či hospodárskych miestností v nich i o bytových jednotkách, ktoré obývali jednotlivé rodiny.³⁴ Takéto presné údaje presahujú potreby regionálneho výskumu a umožňujú rôzne komparatívne historické, historicko-demografické a iné výskumy.

Sčítanie ľudu z roku 1869 je zároveň posledným súpisom obyvateľstva, zachyteným iba archívnymi prameňmi. Od sčítania ľudu v r. 1881 až do roku 1910 boli všetky výsledky v každej obci publikované v štatistických ročenkách. Rozvoj stoličnej a okresnej agendy v období dualizmu a najmä na prelome storočí priniesol ďalšie písomnosti, osvetľujúce viaceré stránky života obcí. Také sú fondy škôldozorného úradu v Sátoraljaújhelyi a jeho pobočky v Humennom, obsahujúce základné údaje o vidieckych konfesiónálnych i štátnych školách, ich učiteľoch a ich životných podmienkach.³⁵ Organizáciu obcí v období pred prvou svetovou vojnou odrážajú organizačné štatúty obcí, občiansky život v zemplínskych mestechkách ilustrujú štatúty rôznych spolkov a organizácií.³⁶

Niektoré písomnosti celokrajinskej povahy, obsahujúce údaje za každú obec, sú uložené v **Uhorskom Krajinskom archíve v Budapešti**. To sú predovšetkým už spomínané celokrajinské súpisy z r. 1715 a 1828, najmä však dokumenty urbárskej regulácie Márie Terézie.³⁷ Ich využitie pre výskum regionálnych dejín je potrebné vtedy, ak tieto písomnosti (spravidla urbárske tabuľky) nie sú dochované v zemplínskom stoličnom archíve. Samozrejme, aj ďalšie fondy tohto archívu poskytujú cenné údaje pre výskum miestnych dejín (stredoveké listiny do r. 1526 – tzv. diplomatický archív, archív povstania Imricha Thökölyho a Františka II. Rákócziho³⁸, archív Miestodržiteľskej rady, archív Spišskej komory, zbierky pečatí³⁹, zemepanské archívy a i.)

Tento príspevok nie je návodom na výskum miestnych dejín ani šablónou či schémou pre štúdium prameňov. Podáva iba základné informácie o najdôležitejších doteraz publikovaných historických dielach, edíciách prameňov, štatistických prácach a archívnych fondoch, nevyhnutných pre akékoľvek odborné spracovávanie histórie miest a obcí na území Zemplína.

Autor: Prof. PhDr. Peter Kónya, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Filozofická fakulta
Katedra všeobecných dejín
Ul. 17. novembra č. 1
080 78 Prešov
E-mail: konya@unipo.sk

34 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely, Sčítanie hárky, obecné a okresné prehľady zo sčítania ľudu k 31. XII. 1869.

35 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely, Homonnai Tanfelügyelőség.

36 BAZML, Borsod-Abaúj-Zemplén-Megyei Levéltár, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely, B 1417: Zemplén vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye.

37 MOL Budapest, HTT, Urbáriumok.

38 MOL Budapest, G, Thököly- és Rákóczi-szabadságharc levéltára.

39 MOL Budapest, V-5: Altenburger pecsétygyűjteménye.

GREGOR BERZEVICI A REGIÓN SPIŠA*

PATRIK DERFIŇÁK

DERFIŇÁK, P.: Gregor Berzevici and the region of Spiš. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PÚ 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 133 – 142.

Gregor Berzevici (1763 - 1822) who was born in Veľká Lomnica near Kežmarok, the member of one of the oldest Spiš noble families of Spiš, belonged to the typical thinkers of the Enlightenment. The spectrum of his interests was extraordinarily wide. By many of his theoretical economical and law monographs he wrote a few interesting studies about his birt Spiš. By interesting things he considered also cultural, ethnographycal and economical specificity of this region. Except the theoretical reflections, he practically tried to find the new ways to support the trade between the closer and farther regions for several times. In the contribution, the attention is paid to the analysis of his business journeys, primarily on the territory of the present – day Polish republic.

Otázkam výskumu histórie i prítomnosti jednotlivých regiónov sa aj v minulosti venovala značná pozornosť. Množstvo amatérskych i profesionálnych bádateľov sa postupne zaoberalo skúmaním otázok, súvisiacich s hospodárskym rozvojom, sociálnou skladbou či prírodnými zaujímavosťami väčších či menších regiónov Slovenska. Jedným z tých, ktorí venovali svoju pozornosť regiónu Spiša bol aj Gregor Berzevici, mimoriadne činorodý právnik, ekonóm, obchodník a všestranne vzdelaný mysliteľ žijúci, na prelome 18. a 19. storočia.

Tento príslušník jednej z najstarších zemianskych rodín Spiša orientoval svoje bádanie predovšetkým na veľké celospoločenské problémy, ktoré súviseli s rozvojom uhorského hospodárstva, ale aj práva a vojenstva. Mohol sa pritom oprieť o, na tú dobu, veľmi solídne vzdelanie, ktoré postupne získaval v Kežmarku, Pešti a neskôr počas dvojročného študijného pobytu na univerzite v nemeckom Göttingene¹. Okrem toho podnikol niekoľko študijných ciest po celej Európe. Aj keď podrobne skúmal najmä hospodársku situáciu v jednotlivých nemeckých krajinách, Francúzsku, Holandsku a Veľkej Británii, základné východisko jeho vedeckého skúmania tvorili z veľkej časti informácie, ktoré získal priamo vo svojom rodnom kraji.

Pri riešení hospodárskych problémov svojho vlastného zdedeného veľkostatku, v podstate sa nelíšiacich od ťažkostí celého Spiša, formuloval a postupne aj sčasti publikoval svoje jednotlivé vedecké a odborné štúdie. Prvá z nich vyšla tlačou už v roku 1797 pod názvom *O obchode a priemysle Uhorska*². Medzi odbornou verejnosťou vy-

* *Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/9214/92.*

- 1 Po absolvovaní lýcea v Kežmarku a po štúdiách práva v Pešti sa v osemdesiatych rokoch 18. storočia venoval na univerzite v Göttingene štúdiu ekonómie, štatistiky, tovaroznalectva a práva. Zápisky z prednášok a výpisky, dokumentujúce šírku jeho študijných záujmov, sú uložené v Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL) v Budapešti, fond P53 rodina Berzevici z Veľkej Lomnice.
- 2 *De commercio et industria Hungariae. Leutschoviae 1797*. Neskôr sa objavil aj maďarský preklad, uverejnený v budínskych Tudományos Gyujtemény VIII. Buda 1818.

volala značný ohlas, pretože jej autor na základe znalostí nadobudnutých počas svojich študijných ciest a pobytov doma i v zahraničí v konkrétnom svetle predstavil hospodárske vzťahy medzi rakúskou a uhorskou časťou monarchie. Pomocou podrobných štatistík dokázal, že Uhorsko bolo v tom čase iba akýmsi hospodárskym príveskom, kolóniou pre vyspelejšie rakúske krajiny. Priemyselnú zaostalosť Uhorska mohla, podľa jeho názoru, odstrániť iba úplná sloboda podnikania. Na to však bolo potrebné dosiahnuť zrušenie rôznych zákazov a obmedzení centrálnej hospodárskej politiky Viedne.

O tom, že ním prezentované návrhy mali naozaj racionálne jadro, svedčí aj ich realizácia, žiaľ, až tridsať rokov po Berzeviciho smrti. V polovici 19. storočia to už ale bolo pre uhorský priemysel príliš neskoro. Jednotlivé podniky, ale ani celé výrobné odvetvia sa už nedokázali výraznejšie presadiť na náročných trhoch rakúskej časti monarchie. Celým jeho dielom sa však ako základná idea nesie myšlienka, ktorú formuloval o niekoľko rokov neskôr: „*Vláda sa nemôže zachovať lepšie, ako keď čím menej zasahuje, zdržiava sa násilných nariadení, sleduje prirodzený vývoj, odstraňuje prekážky, podporuje sám od seba sa rozvíjajúci obchod a jeho chod.*“³

Veľmi dôležitou, ak nie rozhodujúcou pre napísanie tejto štúdie, sa ukázala prvá z jeho obchodných ciest, ktorú podnikol Gregor Berzevici v roku 1796. Bol to jeden z prvých praktických pokusov obnoviť prerušené obchodné kontakty medzi oblasťou Spiša a v tom čase už bývalým územím poľského kráľovstva. Cestu, trvajúcu od augusta do októbra, absolvoval sčasti plavbou na plti po riekach Poprad, Dunajec či Visla a sčasti trmácajúc sa na voze po nerovných cestách. Aj keď bola mimoriadne náročná a vo viacerých smeroch, najmä vzhľadom na stále komplikovanú situáciu okolo delenia poľského územia medzi Rusko, Prusko a Rakúsko, stále pomerne nebezpečná, on sám ju hodnotil ako úspešnú.⁴

Práve v obnovení starých obchodných ciest však videl dôležitý predpoklad opätovného hospodárskeho oživenia regiónu Spiša. Pokúšal sa obnoviť najmä obchod s tokajským vínom, ktoré spišskí obchodníci úspešne vyvážali na poľské územie po celé stáročia. No nielen miestni obchodníci dokázali využiť tento obchodný artikel. Víno dlhodobo prinášalo vysoké zisky aj mnohým spišským šľachtickým rodinám, ktoré s ním tiež obchodovali a v neposlednom rade poskytovalo pracovné príležitosti aj rôznym menším prepravcom, majiteľom hostincov a remeselníkom. V roku 1770 napríklad v hospodárskej bilancii veľkostatku rodiny Berzevici z Veľkej Lomnice predstavovali príjmy z obchodu s vínom rozhodujúcu časť príjmov. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 18. storočia predstavoval zisk z obchodu s vínom často až tri štvrtiny celkových výnosov berzeviciovského veľkostatku.⁵

Gregor Berzevici, okrem nových poznatkov, ktoré v plnej miere uplatnil pri písaní spomínanej štúdie, dokázal pri svojej ceste ešte oveľa viac. Nadviazal totiž aj konkrétne obchodné spojenia, vďaka ktorým ešte v roku 1796 vyviezol do Krakova prvé sudy tokajského vína.

3 De oeconomia publico – politica. In: GAAL, J.: Berzevici Gergely kozgazdasági muvei. Budapest 1909, s. 42.

4 Blížšie DERFIŇÁK, P.: Gregor Berzevici a jeho pokusy o cezhraničnú spoluprácu. In: Stály rozvoj regiónov, skúsenosti, problémy, perspektívy. Ed. TEJ, J., Prešov : Manacon, 2002, s. 136-138.

5 BALÁZS, E.: Berzevici Gergely a reform politikus. Budapest : Akadémiai kiadó, 1967, s. 181-182.

Pri ďalšej zo svojich obchodných ciest, ktorú uskutočnil na jar roku 1807, sa rozhodol prakticky preveriť aj svoje teórie o obchode so severskými krajinami. Podľa jeho názoru tento obchod mohol Uhorsku priniesť veľké výhody. Necítil sa však dostatočne bohatý na to, aby tento problém mohol skúmať iba v teoretickej rovine, spojenej prípadne s dlhodobým pobytom v cudzine. Aby mohol financovať svoju cestu na sever, naložil na plť sto sudov tokajského vína, ktoré plánoval predat' vo Varšave. Z tejto cesty si nakoniec odniesol množstvo cenných skúseností, ktoré mohol využiť pri ďalšom obchodovaní. Na pltiach sa mal totiž plaviť po Poprade, Dunajci a Visle. Situáciu na rieke Poprad im však komplikovalo množstvo vodných mlynov, ktoré v tom čase prekážali plavbe. Za Plavčom sa však už rieka uvoľnila a rýchly prúd už niesol plte až do Dunajca a ďalej do Visly.

Cenné sú v tomto prípade poznámky Berzevicího o spišských lodníkoch a pltníkoch. Pre nich by, podľa jeho názoru, otvorenie obchodných ciest smerom na sever malo veľký ekonomický význam. Veľmi výhodné by bolo aj pre obchodníkov, veď v tom čase náklady na dopravu tovarov po vode predstavovali iba jednu tretinu nákladov, ktoré si vyžadovala preprava tovarov po súši. Najlepšie plte, aj keď pomerne malé, stavalí začiatkom 19. storočia v povodí rieky Poprad v Podolínci, Ľubovni, Plavči a Lutinej. Pri plavbe po rieke Poprad sa na takúto plť zmestili iba traja ľudia. Keďže sa však Poprad vlieva do Dunajca a neskôr Dunajec do Visly, zväzovali vtedajší pltníci jednotlivé menšie plte do väčších celkov, takže sa na ne zmestilo aspoň dvadsať sudov vína alebo šesťdesiat vriec tovaru.⁶

Okrem tejto a viacerých ďalších známejších prác, venovaných najmä hospodárskemu postaveniu Uhorska a jeho obyvateľov, je Gregor Berzevicí autorom celého radu rozsahom síce menších, no zaujímavých prác, v ktorých sa venoval priamo regionálnej problematike svojho rodného Spiša. I keď zo súčasného prísne vedeckého hľadiska nie je možné hovoriť o výnimočne objavných či prevratných materiáloch, predstavujú svojím spôsobom myslenie vzdelaného uhorského šľachtica na prelome 18. a 19. storočia. Navyše sa Gregor Berzevicí snažil nielen popísať prostredie v ktorom prežil väčšiu časť svojho života, ale aj naznačiť možné východiská či riešenia problémov, s ktorými tento región v tom čase zápasil.

Mimoriadne zaujímavá je v tomto ohľade i najznámejšia práca Gregora Berzevicího *O postavení a povahe sedliakov v Uhorsku*⁷, ktorú napísal práve na základe dôkladného pozorovania života vlastných poddaných, hospodáriacich z poľnohospodárskeho hľadiska v nepriaznivom prostredí. Výpočtom výšky jednotlivých povinností a predpokladaných príjmov z výnosov sedliackych usadlostí dospel k zaujímavému záveru, že sedliak, hospodáriaci na priemernej pozemkovej výmere sa jednoducho nemôže užiť, pretože jeho náklady sú vyššie ako jeho výnosy.⁸ Preto musel vyhľadávať rôzne doplnkové práce a zamestnania, ktorými by si doplnil svoj príjem. Tým sa však stráca záujem sedliakov pracovať na zverenej pôde a to viedlo k ďalšiemu úpadku poľnohospodárstva.

6 GAAL, J.: *Berzeviczy Gergely élet és jellemtája*. Budapest 1909, s. 70.

7 *De conditione et indole rusticorum in Hungaria*. Dokončil ju v roku 1804. Práca však mohla byť kvôli zákazu cisárskej cenzúry publikovaná až v roku 1816.

8 Blížšie k tejto problematike napríklad UNČOVSKÝ, L.: *Gregor Berzeviczy*. Martin : Osveta, 1956, s. 61-62. KOTULIČ, Rastislav: *Analýza oceňovania a zdaňovania poľnohospodárskej pôdy na území SR*. In: *Zborník príspevkov z konferencie mladých vedeckých pracovníkov FEM Mladá veda, jej prínosy a perspektívy*. Nitra : SPU, 2000, s. 72.

Navyše, ako doložil príkladmi, aj možnosti na doplnkové pracovné činnosti je potrebné postupne vytvárať.

Dochovaná písomná pozostalosť, dokumentujúca šírku záujmov Gregora Berzevicchio, je obdivuhodná. V príspevku sa preto obmedzíme iba na niektoré práce tohto autora. Prvá z nich práca O spišskej stolici v Uhorsku je pomerne rozsiahla, no obsahovo uceľená.⁹ V prevažne národohospodársky koncipovanej práci podal pozoruhodný opis Spišskej stolice a 16 spišských miest, tak ako ich mal možnosť vidieť na začiatku 19. storočia. Podaná charakteristika tohto regiónu je cenná aj tým, že túto oblasť dokonale poznal. Ako stoličný funkcionár, podnikateľ a zaniietený turista doslova krok po kroku prešiel celý Spiš, preto bol schopný popísať práve tie najzaujímavejšie časti tohto regiónu.

Tomuto materiálu z roku 1810 je možné oprávnene vyčítať, že ponúknuté štatistické údaje nie sú úplné a ani celkom presné. On sám si to však uvedomoval a aj priamo v texte konštatuje, že údaje, ktoré tak namáhavo zozbieral, sú medzerovité a nie sú ani úplne spoľahlivé.¹⁰ Na jednej strane tak celá práca stráca na výpovednej hodnote, na druhej strane je však zrejme, že Berzevici sa dobre orientoval a do detailov poznal spišské poľnohospodárstvo, priemysel či obchod. Čo je zaujímavé, rovnako dobre sa vyznal aj v problematike banského podnikania. Jeho otec totiž ako súčasť vena svojej prvej manželky získal aj niekoľko podielov spišských baní na železo. Aj ďalší príslušníci rodiny Berzeviciovcov sa zapojili do výroby a spracovania železa. V roku 1776 sa spomína ich hámor v Krompachoch, ktorý produkoval okolo 1 000 viedenských centov železa ročne. Neskôr však vďaka nedostatku dreva v okolí zanikol.¹¹

Dobre si uvedomoval nielen význam priemyslu, obchodu a dopravy pre rozvoj celej krajiny, ale i jednotlivých regiónov. To je do veľkej miery zreteľné aj z jeho ďalších známejších prác¹². Veľmi nástojčivo požadoval skvalitnenie a dobudovanie ciest, najmä však úpravu vodných trás, ktorých väčšie využívanie by veľmi napomohlo oživiť hospodársky upadajúce regióny, medzi ktoré v tom čase zaradil už aj Spiš. Aj z tohto pohľadu je zaujímavý pokus spojiť spišské mestá riečnou dopravou s Baltickým morom.

Vo svojej práci vyjadril vážne obavy zo stále rýchlejšej devastácie spišských, najmä však tatranských lesov. Aj tu sa venoval svojmu obľúbenému návrhu na hospodárske využitie tunajších rašelinísk. Jeho praktické pokusy uplatniť vedomosti získané počas zahraničných ciest a nahradiť drahé drevo podstatne lacnejšou rašelinou napriek usilovnej agitácii zostali nakoniec bez úspechu.¹³

V opise Spišskej stolice nemohol v tom čase chýbať ani prehľad najvýznamnejších šľachtických rodín na tomto teritóriu. Tu nemohol Gregor Berzevici zaprieť svoj výnimočne dobrý vzťah k rodine svojej matky – Horváthovcom. I keď išlo o rodinu, ktorá už v čase vydania práce vymrela, venoval jej Gregor Berzevici vzhľadom na rozsah celého materiálu pomerne široký priestor.¹⁴

9 MOL, P53 Berzeviczy-kakasloimnici család, cs. 126. Des Zíper comitat in Ungarn.

10 Tamže, s. 2-3.

11 HECKENAST, Gusztáv: Magyarorszáგ vastermelése II. József korában. In: SZÁZADOK, 120, 1986, č.5-6, s. 1057-1058.

12 Z významnejších spomeňme aspoň Ansichten über den Welthandel. Pest 1808. Panorama von Ungarn,rkp. 1815.

13 Ueber den Torf in Ungarn. In: Zeitschrift von und für Ungarn. Pest 1803.

14 Túto skutočnosť si všimli viacerí bádatelia, ale najmä životopisec Gregora Berzevicchio GAAL, Jenó, vo svojej monografii Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest 1909, s. 181.

Cez opisy náboženských pomerov a roztržiek medzi jednotlivými konfesiami či ich predstaviteľmi sa Gregor Berzevici postupne prepracoval k zachyteniu vtedajších kultúrnych pomerov. Tu sa pokúsil aj o zdôvodnenie skutočnosti, prečo bola v tom čase kultúrna úroveň obyvateľov Spiša na podstatne vyššej úrovni ako vo väčšine ostatných častí uhorského kráľovstva. Hlavná príčina podľa neho spočívala v užších kontaktoch s územím Nemecka, s bežným používaním nemeckého jazyka a častými študijnými cestami najmä budúcich protestantských kňazov na univerzity v nemeckých mestách. Práve takto dlhodobou využívané a udržiavané kontakty sa vo veľkej prejavili na celkovej kultúrnej úrovni obyvateľov Spišskej stolice. Naopak, ak sa tieto kontakty prerušili, dochádzalo v uhorskom prostredí spravidla k stagnácii a rýchlemu úpadku nemeckých komunit.¹⁵

Spomedzi krásnych umení, rozvíjajúcich sa v tom čase na území Spiša, venoval najväčšiu pozornosť hudbe. Nemožno sa tomu čudovať. On sám ovládal hru na niekoľkých hudobných nástrojoch a vlastnil rozsiahlu zbierku notového materiálu a kníh venovaných hudobnej problematike.¹⁶ V tom čase sa Spiš naozaj vyznačoval veľkou popularitou hudby a medzi milovníkov hudby nepatrili iba šľachtici. Veľmi kvalitná bola kostolná hudba a aj hudobné vystúpenia a koncerty usporadúvané v spišských meštianskych domoch mávali vysokú úroveň. V zámožnejších súkromných domoch bolo v tom čase možné nájsť rôzne druhy klavírov, mnohé z nich priamo od miestnych výrobcov. Z viacerých spomeňme aspoň organársku dielňu rodiny Kollbayovcov, Jozefa Boroveckého, dielňu rodiny Wallachyovcov či výrobcu klavírov Jacoba Rotha z Vrbova.¹⁷

Treba povedať, že podľa jeho názoru bol spoločenský život najmä medzi vzdelanejším obyvateľstvom spišskej stolice v minulosti oveľa živší. Odohrával sa v súkromných domoch zámožnejších obyvateľov miest, ale aj v sídlach spišskej šľachty. Aj na začiatku 19. storočia sa ľudia, najmä obyvatelia tunajších štyroch väčších miest stretávali na koncertoch a diskusiách. Neskôr sa strediskami ich stretnutí stali najmä nákladné bály. Pritom však ceny všetkých tovarov podľa jeho názoru stúpali doslova hrôzostrašným spôsobom. O cenách luxusných a exotických predmetov, dovážaných z kolónií, dokonca konštatoval, že *„... sa mi ani nechce hovoriť, pretože vysoké ceny týchto tovarov sú touto kalamitou, v čom ale veľkú úlohu pri tom zohráva aj ťžerníctvo.“*¹⁸

Podľa jeho pravidelných a podrobných záznamov však výrazne stúpali ceny nielen dovážaných, ale aj domácich tovarov, ako dreva, železa, medi, plátna, hovädzieho dobytku, slaniny, loja, obilia a vína. Najmä víno a obilie sa pritom v stále väčšej miere dovážalo z úrodnejších južných oblastí. Situácia bola o to vážnejšia, že: *„... predtým bolo viac peňazí na Spiši, ako na území južnejších stolíc. Teraz sa situácia obrátila. Bankocedule rozhybali priemysel, vzrástla aj odvaha ťžerníkov, odkedy sa ich výnosy zvýšili, no na druhej strane drahota a podvody dosiahli nabývajúce rozmery. Osobitne na Spiši, kde nie je veľmi veľké množstvo surovín na to, aby sa tunajší priemysel prudko rozvíjal*

15 Bližšie napríklad materiál Úvahy o papínskej nemeckej obci. KRAČUNOVÁ, M.: Pôsobenie Jonáša Záborského v redakcii Slovenských novín. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Ed: HUDEČKOVÁ, V. Prešov : Manacon, 1998, s. 53.

16 MOL, P53, fond Berzeviczy – kakaslovníci család, cs. 155.

17 Bližšie Kiczková, B.: Výrobcovia klávesových hudobných nástrojov. In: Pohľady do minulosti. Zborník prednášok z histórie. Ed. Novotná, M. Levoča 2003, s. 25-37.

18 MOL, P53, fond Berzeviczy – kakaslovníci család, cs. 126. Des Zipsper comitat in Ungarn. s. 7.

a tak tunajší vývoj nemohol byť ani v jednej oblasti tak veľký, ako v iných, niekedy zastalejších stolicách.¹⁹

Práve postupné zaostávanie a zhoršujúca sa situácia obyvateľov viedli k tomu, že Gregor Berzevici musel často riešiť – obracali sa k nemu o radu – aj ich súkromné záležitosti. Príkladom môže byť žiadosť o pomoc a radu od správcu farnosti v Batizovciach Bohuslava Mudroňa, ktorý u neho hľadal pomoc a radu, čo robiť s manželkou svojho predchodcu Ondreja Theisa. Z jeho pomerne rozsiahleho listu vyberáme: „*Pokud jsem vo Krompachu službu, z rozkazu našich správcov konal, mal príležitosť, rozlične opovržené, klamy toho Arcikmina, totiž Theisz Ondreje, dostatečne poznati a zošklivyti. To je znamo, že vsecki successi sveho teste praci tricat ročni prepil a když z Batizovec pro nepravosti mnohé byl vypovedzen, tak nuzním byl, že jeho detti žebrati meli, až se ostatni pani farari za to stideli. Po Krompachu aby nestatečnemu hrdlu holdovany nechybovalo, dal se k jinemu spusobu života. Pujčoval, kde len mohol penize pod tu zastjenu že na hamor a na 2 banye jest prinucen pujčovat, že všetko s užitkem navrati a za dobrodeni se odmeni. No ten hamor byl pažerak jeho a ta banya brucho jeho, kteremu privikel služiti. Z čehož potom povstalo, že jeho dlžoba na mnoho tisíc vyrostla, které on nikdy nesplatil.*“

To však nebol jediný problém, s ktorým sa batizovský kňaz nevedel vyrovať. Ťažkosť mu spôsobovala najmä Theisova manželka, úplne odkázaná na jeho milosrdenstvo. Vzhľadom na stratu manžela a všetkého majetku „...začala jeho žena, ta sprosta hus, které sa len chlapa žádalo, náramne naříkati a že se prekole“. Nakoniec musela byť nešťastná žena rada, že sa jej vďaka príhovoru Berzevicího podarilo nájsť pre seba a svoje deti miesto sluhov.²⁰

V dochovanej mimoriadne rozsiahlej korešpondencii Gregora Berzevicího sa zachovalo množstvo zmienok o podobných problémoch. Sťažnosti a žiadosti poddaných, kňazov, učiteľov, služok, ale i úradníkov a remeselníkov zaujímavým spôsobom dokumentujú aktuálne problémy uhorskej spoločnosti na prelome 18. a 19. storočia.

Samotný Gregor Berzevici sa práve svojimi obchodnými aktivitami usiloval vytvárať čo najväčší priestor pre podnikavých poddaných, rovnako ako i pre obyvateľov spišských mestečiek. V jeho písomnej pozostalosti sa napríklad zachovali desiatky písomných dohôd so spišskými „dopravcami“. Z roku 1810 pochádza napríklad dohoda o doprave vína z tokajskej oblasti: „*Mi nižej podpisane zeznavame tímto našim pismem, že sme jeho milosti, panu Berzeviczy Gergelyovi obligovali pejc vozi do Madi po tricat bočki vina do štrnastet po Božinarodzeni jist. Povinnost naša bude dolu jiduc na každy vuz deset deski položit a takove do Madi zavjest, vina ale statečne a bez všetkej pochi-bi do Lomniczy sem došíkovat, za chteru našu statečnu furu panski urednik se jmenom panstva zavazal nam od jednej každej bočki šestnac nemecke zlati zaplatit'. Pre vsecku jistotu sme zavdavek prijali deset nemecke zlati. V Lomnici 16.decembra 1810.*“

Za dopravcov túto dohodu krížikmi podpísali Jančo Hubičko a Adam Vitkay, v mene Gregora Berzevicího Joannes Schneider.²¹

Dalšie podobné dohody boli uzatvárané v priebehu roka, pričom Berzevici obchodoval nielen s vínom z Mádu, ale aj z ďalších, najmä tokajských vín.

19 MOL, P53, fond Berzeviczy – kakaslomnici család, cs. 126. Des Zipser comitat in Ungarn. s. 9.

20 MOL, P53, fond Berzeviczy – kakaslomnici család, cs. 91. List Bohuslava Mudroňa Berzevicimu zo dňa 5. februára 1810 a nasl.

21 MOL, P53, Berzeviczy – kakaslomnici család. cs. 91, s. 115.

Gregor Berzevici vo svojich dielach venoval mimoriadnu pozornosť aj prírodným krásam a zaujímavostiam Spiša. Bolo to istej miery pravdepodobne aj v dôsledku toho, že jeho predkom už od začiatku 13. storočia patrila veľká časť Vysokých Tatier. Túto časť rodinného panstva sa napriek neskoršiemu značnému drobeniu pôvodne rozsiahlych majetkov podarilo Berzeviciovcom udržať až do konca 19. storočia. Gregor Berzevici nebol iba obyčajným turistom obdivujúcim krásy prírody. Už z obdobia jeho študijných ciest po Nemecku sa z listov, ktoré písal svojej matke a strýkovi, dozvedáme, že sa s nadšením zúčastňoval na výletoch a turistických výpravách na rôzne zaujímavé miesta. Napríklad v liste z roku 1785 svojej matke napísal: „*V máji, pod vedením dvorného radcu Beckmanna, v sprievode dvadsiatich profesorov sme naplánovali kratší výlet do pohoria Harz, aby sme si tam najmä továrne a priemyselné výrobné prehládli.*“²² Okrem toho však navštívili aj tamojšie jaskyne a iné prírodné zaujímavosti.

Láska k prírode a turistike sa odrzkadlila aj v dielach Gregora Berzeviciho. Napriek tomu, že bol pracovne a spoločensky mimoriadne vyťažovaný, aktívne sa podieľal na výskume a propagácii celého tohto regiónu. Vďaka svojim znalostiam a praktickým skúsenostiam sa stal vyhľadávaným sprievodcom takmer všetkých významných osobností, ktoré navštívili najmä Vysoké Tatry. Jeho kaštieľ vo Veľkej Lomnici sa od roku 1795 sa stal východiskom pre väčšinu domácich i zahraničných bádateľov, lovcov či cestovateľov, ktorí prišli do tejto časti Spiša. Z tých významnejších spomeňme aspoň Angličana Roberta Townsona, Mexičana Dacamaru, Švéda Wallenberga, z domácich to boli členovia rodín Esterházyovcov, Erdödyovcov, Majláthovcov, Festetičovcov a mnohých ďalších. Palatín Jozef navštívil veľkolomnický kaštieľ dokonca dvakrát. Už v roku 1806 ho Gregor Berzevici sprevádzal po tatranských dolinách, ktoré veľkovožvodu uchvátili. O tom, že to zďaleka nebolo vždy jednoduché, svedčí aj jeden zo zápisov Gregora Berzeviciho z roku 1800, keď sprevádzal jednu z väčších výprav po Tatrách: „*Tak sa stalo, že pri príležitosti vychádzky usporiadanej do Karpát, ktorú som urobil vo veľkej spoločnosti, spolu so sluhami a sedliakmi, ktorí niesli víno, jedlo a pušky, nás bolo viac ako dvadsať, že medzi kosodrevinou sme sa stretli s medveďom. V spoločnosti to vyvolalo zvlášť zmešané pocity, pretože sme mali iba štyri pušky a aj tie boli nabité iba brokami. No beštia bola dosť nešikovná a tak sa ju nakoniec podarilo zastrelit.*“²³

Svoje poznatky zhrnul do menších štúdií o tatranských plesách, dolinách, ale aj do monografie venovanej prírode a obyvateľom Karpát. Z jednotlivých prác sa môžeme dozvedieť množstvo zaujímavostí nielen o faune a flóre Spiša, ale napríklad aj o ničivých smrštiah a víchriciach, ktoré tento kraj opakovane postihli začiatkom 19. storočia. Z viacerých spomeňme aspoň 1. február 1801, keď víchrica iba v samotnej Lomnici zničila alebo poškodila 150 stavieb. Obrovské škody pritom narobila aj na lesných porastoch, keď vyvrátila rozsiahle plochy tatranského lesa.

Ešte horšie následky mala trojdňová víchrica v roku 1813. Počas jej vyčíňania v dňoch 24. - 26. augusta sa nielenže pokryli snehom všetky tatranské končiare, ale prívaly ľadového dažďa odnášali domy, dobytok a dokonca aj ťažké drevené zariadenia na farbenie plátna.

Osobitnú pozornosť venoval Gregor Berzevici aj opisu viacerých spišských pamiatok, pričom sa mu podarilo zhromaždiť zaujímavé materiály venované histórii Spišské-

22 ŠA Levoča, fond rodiny Horváth-Stansith, list Gregora Berzeviciho matke z 20. mája 1785.

23 WEBER, S.: Berzeviczy Gergely Ferenc a turistika egyik úttoöröje 100 év előtt. In: Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve. Igló, 27, 1900, s. 75.

ho hradu. Využívajúc bohatý rodový archív, zostavil nielen prehľad kastelánov a vlastníkov jedného z najväčších hradov v strednej Európe, ale pripojil ku každému z nich aj krátku osobnú charakteristiku. Informácie, ktoré sa mu podarilo zhromaždiť, siahajú až do 12. storočia a sú, až na nepatrné výnimky, veľmi presné. Posledným majiteľom hradu, ktorého zachytil Berzeviciho materiál, datovaný do roku 1820, bol gróf Emanuel Csáky.²⁴

Veľmi aktívny bol Gregor Berzevici po svojom návrate domov aj v oblasti cirkevného života. Svoje právnické vzdelanie tu mohol dokonale využiť na obhajobu záujmov evanjelikov, ktorých situácia ani po prijatí tolerančného patentu nebola jednoduchá. Už v roku 1801 nahradil na mieste dozorca potiského dištriktu evanjelickej cirkvi augsburského vyznania svojho strýka Imricha Horváth – Stansitha, ktorý zomrel po dlhej chorobe. Počas posledných rokov svojho života však cieľavedome pripravoval Gregora Berzeviciho ako svojho nástupcu. Vo voľbách v auguste 1801 na zhromaždení v Prešove bol preto podľa očakávania potvrdený v tejto funkcii.²⁵

Ešte významnejšie však bolo zasadanie, uskutočnené o tri roky neskôr. V júli 1804 sa v Prešove zišli predstavitelia celého potiského dištriktu, aby vyriešili problémy, spojené najmä s finančnými ťažkosťami tunajšieho kolégia. Veľmi nástojčivo boli vyzvaní podporovatelia tejto školy, aby vytvorili finančné zdroje, ktoré boli nevyhnutné najmä na zvyšovanie plátov učiteľov. Už v priebehu zasadania sa podarilo pre potreby evanjelického kolégia získať prvých 4155 rýnskych zlatých a 55 grajciarov. Medzi najväčších darcov patrili Ondrej a Adam Szirmayovci, ktorí škole venovali po tisíc zlatých, Samuel Ujházy a Samuel Steinhubel po 500 zlatých. Ďalšie desiatky darcov venovali menšie sumy od päťdesiat do sto zlatých.

Ďalšími zbierkami sa túto sumu podarilo zakrátko zvýšiť na 8 872 rýnskych zlatých a 18 grajciarov. Z týchto peňazí bola následne vytvorená základina, ktorej výnosy sa v nasledujúcich rokoch mali používať výlučne na postupné zvyšovanie plátov učiteľov.²⁶

Na tomto druhom prešovskom zasadaní predniesol Gregor Berzevici mimoriadne dôležitý prejav, v ktorom veľmi jasne podal svoj pohľad na problematiku ďalšieho vzdelávania mladých ľudí a načrtnol svoj program postupnej nápravy pomerov v evanjelickom školstve. Z viacerých problémov, ktorým sa venoval vo svojom vystúpení, sú pre nás najzaujímavejšie a v podstate dodnes aktuálne problémy, týkajúce sa výchovy mladých ľudí. Podľa jeho názoru sa totiž celkové množstvo vedomostí, ktoré študenti počas výučby museli absorbovať, neustále zväčšovalo. Hrozilo, že pri raste takýmto tempom budú aj vyššie školy opúšťať študenti, nabití vedomosťami ako chodiace encyklopédie. Preto Gregor Berzevici navrhol, aby si študenti vybrali iba jeden predmet, ktorému by sa venovali podrobnejšie. Ostatné by preberali iba vo všeobecnej rovine, pretože cieľom školstva predsa nie je vychovávanie polyhistorov. Nedá sa predsa všetko naučiť a vedieť, pretože „... rozširovanie našich vedomostí príliš mnohými smermi nás v konečnom dôsledku robí povrchnými.“

24 MOL, P53 fond rodiny Berzeviczy- kakaslomnici, cs. 125.

25 Okrem toho boli na stretnutí 5. augusta 1801 riešené samozrejme aj niektoré ďalšie problémy, najmä v súvislosti s ďalším pôsobením prešovského kolégia. Bližšie HÖRK, J.: Az eperjesi ev. Kerület Collegium Története. Kassa 1896, s. 132.

26 Tamže. s. 133.

Ako vo svojom prejave ďalej povedal: „... *Takto vychovaná mládež navyše verí, že všetko vie a že vyčerpala všetky studnice vedomostí, pritom vlastne iba knižné vedomosti vedia chvástavo odrecitovať a s ohľadom na to, ich ďalšia snaha učiť sa, ustáva. Tak vzniká falošné vzdelanie, ktoré sa za množstvom slov snaží schovať chýbajúce hlbšie pochopenie podstaty vecí.*“²⁷

Rovnako zaujímavá je aj ďalšia myšlienka z jeho vystúpenia, že až samotný život neskôr mladých ľudí naučí, čo je zo získaných vedomostí potrebné či užitočné a čo je potrebné si ešte doplniť. A keďže sa svet neustále mení, musia sa tomu prispôbovať aj naše vedomosti.

Aby sa v čo najväčšej miere mohli študenti, ale aj vzdelanci v regióne Spiša oboznamovať s novými myšlienkami, zapojil sa aj Gregor Berzevici do činnosti Literárnej spoločnosti, založenej v roku 1806 v Kežmarku. Cieľom tohto spoločenstva bolo zhromažďovať domácu a zahraničnú literatúru i periodickú tlač. Súčasne sa jej členovia usilovali udržiavať kontakty s významnými osobnosťami nemeckého, ale aj maďarského kultúrneho života.²⁸

Gregor Berzevici sa so všetkých síl snažil zlepšiť kvalitu evanjelického školstva. Videl v tom cestu, ako pomôcť nielen svojej cirkvi, ale aj celému Uhorsku, ktoré stále viac zaostávalo za rakúskymi krajinami habsburskej monarchie. Zo všetkých síl bojoval za to, aby študenti cestovali za vzdelaním do zahraničia a prinášali odtiaľ nové poznatky a skúsenosti. Na druhej strane zdôrazňoval, že po návrate je potrebné vytvoriť im čo najlepšie podmienky na prácu. Vtedajšie postavenie študentov, najmä kňazov a učiteľov, vracajúcich sa zo zahraničia, bolo totiž žalostné. Existenčné problémy mnohých obmedzovali natoľko, že pre svoj národ už neboli schopní a ochotní robiť nič navyše.

Myšlienky prednesené v Prešove sa niekoľkokrát usiloval dostať aj do praktického života. Dôležitým východiskom malo byť aj stretnutie, ktoré zorganizoval vo Veľkej Lomnici v roku 1807. Priamo v jeho kaštieli sa zišli Andrej Meyer, profesor a rektor prešovského kolégia, Adam Podkonický, rektor a profesor kežmarského lýcea, a Johan Samuel Fuchs, profesor gymnázia v Levoči. Cieľom ich stretnutia bolo spoločne prerokovať úpravu školských osnov pre jednotlivé ústavy.²⁹ V plnej miere sa však Berzevicimu podarilo svoje názory presadiť iba v prípade kežmarského lýcea, kde sa priamo, autorsky podieľal na zostavení učebných plánov. Už začiatkom 19. storočia, v roku 1803, sa do školského poriadku podarilo presadiť prvé zmeny, keď sa kežmarská škola rozdelila na trojtriednu ľudovú školu, vyššiu školu s tromi latinskými gramatickými triedami, na ktoré nadväzovali dva kurzy: filozofický a akademický.

V roku 1813 bol na kežmarskom lýceu zavedený nový študijný poriadok. Jeho autormi boli Gregor Berzevici, rektor školy Adam Podkonický a farár Samuel Fuchs. Podľa nového poriadku bola výučba rozdelená do siedmich gymnaziálnych a troch akademických tried.³⁰

27 GAAL, J.: Berzeviczy Gergely élete és a muvei. Budapest 1909, s. 83.

28 Názov spoločnosti bol Litterarische Gesellschaft a jej zakladateľom bol Ján Generisch (1761-1823), profesor kežmarského lýcea, filozof a historik. Kežmarské lýceum . Ed. Sedlák, I. Bratislava : Erpo, 1984, s. 156.

29 Archív kežmarského lýcea. F 266. Protocollum consensus scholastici – litterarii Kakas Lomnitzini anno 1807.

30 Kežmarské lýceum. Ed. Sedlák, I. Bratislava : Erpo, 1984, s. 76.

Problémy, súvisiace s nedostatočným či priveľmi všeobecným a teoretickým vzdelávaním, pociťoval Gregor Berzevici spolu s rovnako zmýšľajúcimi ľuďmi veľmi nástojčivo aj priamo v spišskom regióne. Myšlienky z Prešova sa preto niekoľkokrát pokúsil, aj keď iba s čiastočným úspechom, dostať aj do praktického života.

Gregor Berzevici rozoslal v posledných rokoch svojho života stovky listov a žiadostí, zúčastnil sa na nespočetnom množstve rokovaní, kým sa mu podarilo dosiahnuť aspoň malé zlepšenie zložitej ekonomickej situácie tej skupiny ľudí, ktorá mu mala byť oporou pri ďalšom zveľadňovaní jeho vlasti. Žiaľ, predčasná smrť mu zabránila dotiahnuť jeho plány do konca. Ktosi povedal, že dejiny sa vlastne neustále opakujú. Keď si pozrieme, aké problémy trápili našich predkov pred dvoma storočiami, môžeme do veľkej miery s týmto tvrdením súhlasiť.

Autor: PaedDr. Patrik Derfiňák
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra dejín
Ul. 17. novembra č. 1
081 16 Prešov
E-mail: derfinak@unipo.sk

HOSPODÁRSKE A SOCIÁLNE ASPEKTY ZÁBORSKÉHO PUBLICISTIKY*

MÁRIA KRAČUNOVÁ

KRAČUNOVÁ, M.: Economic and social aspects of journalistic activities of Záborský. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 143 – 170.

In her paper, the author deals with economical and social aspect of journalistic activities of J. Záborský, who in the years 1850-1852 worked as a journalist in the governmental Slovak newspaper in Vienna. In the time of his beginnings there, the Austrian government censored articles and forbade writing about the issues related to the Slovak national movement; therefore, Záborský focused his attention on general economic questions. He wrote about the development in agriculture and social situation in villages in the period after the abolition of serfdom, mainly the problems related to the beginnings of capitalism in Hungary and Slovakia. In his articles, he wrote about differences of development in individual parts of the monarchy and about the complex situation in the period of centralisation of the Austrian monarchy and changes of the economic policy of the government. Although Záborský did not provide a complete view of the given problems, he brought the series of unique comments and observations and proposals of social issues solutions.

Záborský bol talentovaný novinár, ktorý písal dobré úvodníky, úvahy, komentáre, správy i glosy o politických, kultúrnych i hospodárskych otázkach a všetky jeho príspevky sa vyznačujú bystrými postrehmi, zmyslom pre realitu, ale aj vtip a nechýba mu satirické ostri. Ako redaktor Slovenských novín sa predstavil svojím programovým článkom 19. 9. 1850, v ktorom vyjadril svoje predstavy o práci redaktora i poslaní novín.¹ Zdôraznil, že sa bude snažiť o aktuálne spravodajstvo, aby boli noviny čítané, že nebude nadŕžať ani jednému z táborov slovenského národného hnutia a v národnom ohľade bude nástožiť na tom, aby sa stalo skutkom a pravdou všetko, čo ústava zo 4. 3. 1849 zaručuje všetkým národom. Veľmi rýchle však pochopil, že práca redaktora vládnych novín je značne obmedzená ich charakterom a cenzúrou, narazil na mnohé prekážky a jeho viera v poslanie novín postupne upadala.²

Dominantnými témami jeho publicistických príspevkov sú predovšetkým problémy slovenského národného hnutia, hlavne rôzne aspekty jazykovej otázky, maďarizácie, školstva, odnárodňovacieho procesu v slovenskej spoločnosti a možnosti politického a kultúrneho rozvoja Slovákov. O Slovenských novinách, v redakcii ktorých Záborský pôsobil v rokoch 1850 - 1852, sa tradične tvrdilo, že boli reakčným vládny tlačovým orgánom, ktorý nepriniesol veľa pozitívneho pre rozvoj slovenského života a novinárstva. Určite to platí o ich politickej stránke, ale aj v tomto smere je potrebné diferencovať. V rokoch 1849 - 1850 sa po ich sľubnom nástupe zdalo, že dosiahnu oveľa viac pri presadzovaní slovenských národných požiadaviek a aj redaktori mohli uplatňo-

* Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/9214/92.

1 Záborský, J.: Přímluva k občerstvu. Slovenské noviny (ďalej SN), 19.9.1850, s. 594-595.

2 Záborský, J.: Vlastný životopis, ALU SNK Martin.

vať kritický kurz. Keď bol v rokoch 1850 - 1858 tlak režimu a cenzúry najtvrdší, museli sa redaktori zmieriť s množstvom obmedzení hlavne vo vzťahu k národným a politickým požiadavkám Slovákov, pretože panujúci režim začal otvorene útočiť proti slovenskému národnému hnutiu a redaktori vedeli, že sa tak deje na pokyn vlády a s jej plným vedomím. Museli robiť kompromisy a priama závislosť od ministerstva vnútra im zväzovala ruky omnoho viac ako v rokoch 1858 - 1861, kedy sa uvoľnenie absolutizmu odrazilo aj na ich stránkach. Záborský nastúpil do redakcie práve v čase, keď možnosť agitácie za slovenské požiadavky bola obmedzovaná pritvrdzovaním režimu a keď minister vnútra A. Bach zakázal redaktorom o týchto otázkach písať. Redaktori Lichard, Radlinský i Záborský sa týmto zákazom vzpierali a odmietali sa podriaďovať hlavnému cenzorovi Slovenských novín Dr. A. Beckovi, osobnému tajomníkovi Bacha.

Najširšie pole pôsobnosti mal Záborský v príspevkoch na tému všeobecných hospodárskych otázok. Hospodárske rubriky Slovenských novín a početné informatívne články z oblasti hospodárskeho života, ktoré tvorili popri spravodajstve prevažnú časť uverejňovaných materiálov, boli pozitívnym ľudovýchovným a novinárskym činom.³ Vlastné články redaktorov a spravodajstvo prebraté zo zahraničných novín z oblasti priemyslu, obchodu, peňažníctva a poľnohospodárstva zachraňovali Slovenské noviny pred osudom nudného úradného vestníka, pretože boli aktuálne, odrážali realitu a problémy porevolučného vývoja v monarchii a propagovali poznatky o nastupujúcom kapitalizme. Záborský napísal desiatky takto orientovaných článkov. Niektoré majú vyslovene informatívny charakter a sú spojené s vysvetľovaním celého radu nových opatrení a zákonov z oblasti hospodárstva. Väčšinu svojich článkov s hospodárskou a sociálnou tematikou uverejňoval v rubrike Neúradné správy, čo mu umožňovalo komentovať nastoľované problémy a vyjadriť vlastný názor k celému komplexu otázok. Jeho stanoviská k hospodárskemu porevolučnému vývinu v Uhorsku a na Slovensku sú fundované, zaujímavé a svojské.

Záborský v mnohých článkoch zachytil situáciu v poľnohospodárstve i zložitý proces likvidácie poddanstva na Slovensku. Sú svedectvom o dobovej atmosfére tesne po prijatí zákonov o zrušení poddanstva roku 1848, keď otázky spojené s likvidáciou feudalizmu boli ešte nejasné a celý rad problémov, ktoré ju sprevádzali, bol len nastolený. Typickou črtou doby bola nedôvera, neistota, obavy, ale aj predčasný optimizmus a ilúzie. Zákony boli neurčité a ľud, ktorému „*manna slobody neočakávané z neba spadla, neveredel, čo si s ňou počat*“.⁴ Rozšírila sa predstava, že štát bývalých feudálnych pánov vyplatí, ale stalo sa tak pod tlakom situácie. Keď pominulo nebezpečenstvo revolúcie, začali sa otázky oslobodzovania bývalých poddaných vyjasňovať.⁵ Záborský presvedčal čitateľov novín, že v rakúskych a českých krajinách sa prihládalo na to, aby bremeno spojené s výkupom z poddanstva čo najmenej doľahlo na ľud. Vyjadril presvedčenie, že sa tak bude diať aj v Uhorsku, kde bolo postavenie poddaných ťažšie a pomery biednejšie. Píše: „*V tamých krajinách je ľud vo všeobecnosti majetnejší než v Uhorsku a zvlášť v slovenských hornatých stolicách. Tam sú takí biedníci, ktorí nemajú ani halier majetku, zriedkaví, ale u nás je práve takých najviac. Oni majú priemysel rozvinutejší*

3 Ruttkey, F.: Slovenské novinárstvo v dobe bachovského absolutizmu. In: Otázky novinárstva. Martin 1961. s. 79.

4 Zz. Slovo v záležitosti bývalých poddaných. SN, 22.1.1852, s. 37-38.

5 Zz.: Úvahy o nastávajúcim odkoupení se bývalých poddaných v Uhorsku. SN, 6.11.1851, s. 526.

*i obchod čulejší a práve preto aj zárobok rozmanitý. V našich odľahlých krajoch úbohý ľud nemá žiadneho zárobku a priveľmi ťažko sa mu nejaký grajciar do ruky dostane. Aj dolnozemci majú žirne polia, ktoré ich prácu štedro odmieňajú, ale čo si počne náš hornozemec, ktorý sa natmáca na svojej holajzni až do úmoru a potom ledva dostane naspäť čo zasial.*⁶ Obával sa reakcie ľudu na stanovenie podmienok výkupu, pretože „keď v roku 1848 Maďari vyhlásili, že všetky roboty prestávajú a sedliak je slobodný, vtedy žiadnej zmienky o výkupe nebolo a sedliak sa domnieval, že ani nikdy za slobodu platiť nebude. Šľachta by bola už vtedy so svojimi nárokmi vystúpila, keby sa jej bolo podarilo rozštiepiť jednotu ríše. Nikdy to však nevyslovila v očakávaní nebezpečných dní. Preto je teraz ľud nepokojný a má pocit, že mu víťazstvo toto novej doby zákonnou mierou k zlému poslúžilo“.⁷ Vyjadril nádej, že stanovenie náhrady nezverí vláda ľuďom zainteresovaným na výške výkupného, teda šľachte, ale nestranným osobám, ktoré zmiernia jeho dopad na masy ubiedeného ľudu.⁸

Likvidácia poddanstva a rozvázovanie feudálnych vzťahov v Uhorsku boli zdĺhavé a komplikované. Zákony o zrušení poddanstva z roku 1848 boli iba rámcové a ich konkrétne rozpracovanie a špecifikovanie jednotlivých otázok výkladu i spôsob ich uvádzania do života sa dialo postupne. Patentom cisára z 2. 12. 1848 a oktrojovanou ústavou zo 4. 3. 1849 získali platnosť zákona a jeho hlavné zásady viedenská vláda potvrdila a rozviedla až Urbárskym patentom z 2. 3. 1853. Ten obsahoval zákonné nariadenia a inštrukcie, týkajúce sa všetkých otázok zrušenia poddanstva a ich praktického uskutočnenia.⁹ Oproti predlitavským krajinám sa uvádzanie celého komplexu otázok oneskorovalo a s prípravou na ich realizáciu sa začalo až v roku 1852, teda v čase, keď v Predlitavsku oslobodzovací proces končil.

V komisii, ktorá zabezpečovala uvedenie zákona o zrušení poddanstva do praxe, mali významné zastúpenie príslušníci maďarskej aristokracie. Záborského obavy sa potvrdili. Likvidácia feudalizmu bola spojená so zachovaním feudálneho vlastníctva bývalých feudálov a ústavou sa im zabezpečila aj triedna, politická a nacionálna nadvláda v Uhorsku. Vláda sa pri uvádzaní zákonných noriem do života opierala o mienku a návrhy maďarských magnátov a absolutistický režim takto bývalým feudálom zabezpečil v Uhorsku takú cestu kapitalistického vývinu, ktorý najlepšie vyhovoval ich záujmom.¹⁰

Keď Záborský pochopil prepojenosť uhorskej šľachty s rakúskym absolutizmom, uvedomil si, že aj keď vláda mnohými opatreniami podporovala v celej ríši rozvoj kapitalizmu, triednym protekcionizmom, uplatňovaným pri likvidácii feudalizmu, zachovala na Slovensku nadvládu tých síl, ktoré považoval za prekážku ďalšieho rozvoja. „Známe je, že uhorská zem, zvlášť niektoré kraje, hemžia sa ľuďmi, ktorým idea slávnej a svetovládej maďarie v mozgu tak hlboko utkvela, že by všetky železnice, telegrafy, prielivy atď. dali za úchvatnú reč jedného „tekintetes táblatírova“ v stoličnom alebo zemskom sneme a ktorí ešte vždy zvláštny význam spájajú so slovami „verím v zmŕtvychvstanie“. Záleží im iba na tom, aby mátožili, nedôveru oproti reformám v ľuďoch udržiavali a proti všetkému novému popudzovali.“¹¹

6 Zz.: Slovo o záležitosti bývalých poddaných. SN, 22.1.1852, s. 37-38.

7 Zz.: Úvahy o nastávajúcim odkoupení se bývalých poddaných v Uhorsku, SN, 6.11.1851, s. 526.

8 Oznamění. SN, 17.1.1852, s. 30.

9 Zz.: Z Vídně. SN, 27.1.1852, s. 71.

10 Zz.: Z Vídně. SN, 4.3.1852, s. 111.

11 Zz.: Vysvětlení jednoho podivného úkazu. SN, 30.9.1852, s. 460.

Poddanstvo bolo zrušené za výkup a hlavnú ťarchu odškodnenia bývalých feudálov za zrušené poddanské povinnosti mal znášať štát. Záborský informoval o prvých krokoch vlády a vojenskej správy v Uhorsku v tomto smere. V apríli bol vytvorený kapitálový fond na náhrady a v polovici roku 1850 boli ustanovené špeciálne komisie, ktoré zisťovali nároky na odškodnenie. Situáciu v Uhorsku hodnotí ako zložitú v porovnaní s dedičnými krajinami a Čechami, kde výkup prebiehal bezproblémovo, pretože tu už skôr došlo k zdaneniu šľachty a existovali pozemkové knihy. Nezdanenosť šľachty v Uhorsku a chýbajúce pozemkové knihy situáciu komplikovali, preto mohli byť do nich vnesené podľa zákona z 28. 12. 1849 len nezemianske majetky. Zemianske nie, kvôli nezrušenej aviticite.¹² Záborský si nikdy nepredstavoval riešenie zrušenia poddanstva bez výkupu, očakával slušnú mieru náhrady.¹³ Pod tlakom konkrétnej situácie musel priznať, že bol optimistom ohľadom zrušenia poddanstva, ale aj vo vzťahu k vláde, od ktorej očakával iný prístup k bývalým poddaným. Konštatuje, že „*všetko sa vyjasnilo. Krajina berie na seba len sprostredkované výplatu výkupu. Nie výplatu samotnú. Predtým mlčali, aby sedliakov ukolébali a neskôr sa zaviedla daň za výkup. To znamená, že bývalí zemepáni mali zákonom zarúčené odškodné, ale to vo forme daňovej prirážky za pozemkovú daň musia splácať všetci roľníci. Popri štátnom odškodnom umožňoval urbársky patent z roku 1853 zemepánom získať ďalší kapitál priamo od roľníkov ako výkupné za služobnosti od neurbárskej pôdy. Z týchto kategórií pôdy sa museli roľníci vykupovať dvadsaťnásobkom ročnej hodnoty týchto služobností. Mohli tiež vrátiť časť tejto pôdy zemepánovi alebo ďalej robotovať. Kapitál získali čiastočne aj za urbársku, tzv. zvyškovú pôdu*“.¹⁴ Zákon o zrušení dedičnosti, dedovizne alebo aviticity považoval Záborský za likvidáciu jedného z produktov feudálneho vývoja v Uhorsku, ktorý západný svet nepoznal, keďže tam vývoj prebiehal odlišne a leno sa v prípade zrady odobralo a po odúmrti ho panovník preniesol na iné osoby. Aviticita pritom rodinu nechránila ani pred úpadkom, ani pred rozdrobením majetku, ani pred dlžobami. Jej zrušenie hodnotí ako ďalší krok vlády, urobený v záujme bývalých uhorských feudálov, ktorí na základe patentu z 19. 11. 1852 získali právo voľne disponovať svojimi majetkami, čím sa im v podstate rozšírili možnosti získať pozemkový úver alebo voľne predať svoje pozemky. V prípade odúmrtia pripadol majetok štátu a nový prenajímateľ musel zaplatiť poplatok stanovený štátom.¹⁵ Ďalším problémom boli pomery v pozemkovom vlastníctve. Záborský ich charakterizuje ako neprehľadné a zamotané. „*Situácia je zlá, každá piad zeme má iného držiteľa a rad ďalších, ktorí si toto právo osobujú. Preto bolo také dôležité odstrániť prekážku dedičnosti, aby sa mohli pomery v držbe pôdy upraviť, a to čím skôr; lebo poľnohospodárstvo tieto zmeny zúfalo potrebovalo*“.¹⁶ S nadšením privítal odstránenie nezdaniteľnosti uhorskej šľachty. Považoval ho za zdroj akumulácie kapitálu potrebného na urýchlenie kapitalistických premien v krajine. *Všeobecné zdanenie považoval za spravodlivé a demokratické vo vzťahu k ostatným obyvateľom štátu*“.¹⁷ Po

12 Zz: Naše náhľady o najnovšom obratu vecí. SN, 9.9.1851, s. 425-426.

13 Zz.: Úvahy o nastávajúcim odkoupení se bývalých poddaných v Uhorsku. SN, 6.11.1851, s. 527.

14 Zz: K odstranění nedorozumění. SN, 24.4.1852, s. 193-194.

15 Zz: Dedičnost. SN, 18. september 1852, s. 447.

16 Zz: Rozdíl mezi dávnym a nynějším přenášením práva vlastnostenského z osoby na osobu. SN, 10.4.1852, s. 174.

17 Tamže.

zrušení nezdaniteľnosti šľachty bola nastolená potreba presného katastra všetkej pôdy, čo súviselo s daňovým hľadiskom a tiež s potrebami pozemkového úveru. Prvé opatrenia na evidenciu pôdneho fondu v Uhorsku boli urobené začiatkom roku 1850, ale práce na vyhotovení pozemkových kníh a katastrálnych máp, založených na novom inžinierskom meraní, sa rozbehli až po vládnom nariadení z decembra 1855 a prebiehali ešte dve desaťročia.¹⁸ Záborského predstavy o miernom a spravodlivom priebehu oslobodzovania bývalých poddaných a poddanských povinností sa nerealizovali. Vyplnilo sa skôr to najhoršie, čo očakával, že pri danom stave vecí sa len máloktoľ roľník dokáže vyplatiť naraz. Väčšina bývalých poddaných sa ocitla vo veľmi zlom stave „*lebo splácanie ustanovenej časti nebolo možné, nebolo z čoho ju splácať, kus po kuse ich majetok odchádzal a mnohým majiteľom gruntov nezostali naskrze žiadne*“.¹⁹ Istý čas Záborský veril, že neporiadky a krivdy, spôsobené oslobodzovaním roľníkov z poddanstva, vyriešia urbárske sudy. Nepokojným dával nádej. Urbárske sudy boli zriadené až v roku 1855 a doplnili súdnu sieť aj na Slovensku. Ich činnosť, spojená s riešením majetkovo-právných otázok súkromného výkupu, vymieraním chotárov, zavedením sceľovania (komasácie) a oddeľovania (segregácie) roľníckej a zemepanskej pôdy, sa naplno rozbehla až na prelome 50. a 60. rokov 19. storočia. Celý proces však nebol ukončený ani po dvoch desaťročiach, čo veľmi negatívne ovplyvnilo sociálne postavenie roľníctva pri jeho vstupe do obdobia kapitalizmu i celkový rozvoj poľnohospodárstva.²⁰ Na Slovensku po urbárskej regulácii takmer nebolo celých usadlostí a situácia tu bola horšia ako v iných krajinách ríše. Po zrušení poddanstva sa majiteľmi celých usadlostí stalo iba mizivé percento roľníkov, väčšina vlastnila len malé čiastky, polovicu, štvrtinu alebo osminu usadlosti. Prevažná časť roľníkov zápasila o holú existenciu. Narastajúce peňažné zaťaženie nútilo roľníkov požičiavať si od úžerníkov, čo ešte zvyšovalo ich zbedačovanie. Roľníctvo ničila trvalá podvýživa, zlé hygienické podmienky života, zlý zdravotný stav, vysoká úmrtnosť, epidémie a alkoholizmus. V súvislosti s ožobračovaním sa začali objavovať nepokoje, ktorých sa Záborský obával a ktoré predpovedal. Roľníci odmietali plniť pozostatky feudálnych povinností, zaberali sporné pozemky, lúky a lesy a často aj pôdu, ktorú predtým užívali, neuznávali zemepanské regálne práva, odmietali práce v prospech cirkvi a stolice. Kritickú situáciu vyhocovali tiež roky neúrod a hladu v rokoch 1851 - 1858. Novinár Záborský zachytil takýto obraz slovenskej dediny v 50. rokoch 19. storočia. Písal o sociálnych pomeroch pravdivo, ale ako novinár vládných novín nemohol k týmto problémom pristupovať progresívne. Kritika režimu nebola mysliteľná. Napriek tomu celkové vyznenie jeho článkov, dokonca aj tých bez komentára, je obžalobou štátu, vládnucej triedy a jej politiky.²¹ Roľnícka otázka, kľúčový problém sociálneho a hospodárskeho postavenia slovenského roľníctva a aj kľúčový problém slovenského národného vývinu, sa v 50. rokoch zaužľovala. A tak to zostalo aj v celom období kapitalizmu. Situácia, v ktorej sa ocitlo roľníctvo po zrušení poddanstva, nútila

18 Zz: Proč zemánske statky nebyly posavad vnášeny do zeměznačných knih a jakým způsobem se pravděpodobně vnášeli budou. SN, 23.9.152, s. 449-450.

19 Zz: Úvahy o nastávajícím odkoupení se bývalých poddaných v Uhorsku. SN, 6.11.1851, s. 526

20 Zz: Magyar Hírlap o knihách gruntovních. SN, 26.8.1851, s. 401-402. Anonymne. Z Prešova. Pešťbudínske vedomosti, 5.4.1867, s. 3.

21 Zz: Veřejná žaloba stránky starokonzervativy Maďarov oproti říšské ústavě. SN, 14.2.1850, s. 73-74.

vládu robiť opatrenia na zmiernenie núdzovej situácie. Veľkostatky, ktoré iba veľmi pomaly prechádzali na námezdnú prácu, nestačili zamestnávať prebytočnú pracovnú silu, ktorá sa na Slovensku vytvárala v dôsledku agrárneho preľudnenia a narastala v súvislosti so zbedačovaním roľníctva. Na Slovensku teraz už slobodné, ale nesmierne zbedačené roľníctvo nedokázalo rozvíjať vlastné hospodárstvo, a tým výraznejšie riešiť svoje zlé sociálne postavenie, čo bolo spôsobené chudobou, nedostatkom pôdy a spôsobom, ako bolo poddanstvo zrušené. Roľníctvo samo hľadalo východiská z biedy, v ktorej sa nachádzalo, preto tisícky Slovákov chodili na sezónne práce do južných úrodných oblastí alebo si zvolili vysťahovalectvo, ktoré od roku 1849 sústavne narastalo. Aj Záborský, keď nemohol predkladať progresívne riešenia, hľadal náhradné riešenia na zmiernenie neúnosnej sociálnej situácie roľníkov. Na „*umensenie biedy Slovenska*“ radil bezženstvo. Svoje návrhy adresoval kňazom, ktorí boli v dennodennom kontakte s ľuďom a odporúčal im pôsobiť na svojich farníkov v tom zmysle, aby neuzavierali manželstvo. „*Bedári, ktorí okrem duše nič nemajú, nech nevstupujú do manželstva*“, radil Záborský a nepovažoval obmedzenie manželského stavu za neľudské, ako tvrdili niektorí. On chápal túto svoju radu ako „*návod na odstránenie neľudskosti*“. Podľa neho má manželstvo ako inštitúcia, o zmysle ktorej nepochyboval, zmysel iba vtedy, keď manželia disponujú istým majetkom. V zabezpečenom manželstve súhlasil aj s plodením detí. V opačnom prípade manželia plodia deti pre biedny svet a tieto nevinné bytosti sú už od kolisky odkázané na žobrácku palicu, znásobujú biedu svojich rodičov a ich život nemá zaručené podmienky pre úspešný rozvoj.²² Ďalšou jeho radou je vysťahovalectvo. Organizované a zabezpečené, nie živelné, ktoré si síce tisícky ľudí zvolili ako jediné riešenie sami od seba, ale často skončili ako tuláci a žobráci. Vysťahovalectvo považuje za racionálne riešenie daného stavu. Kolonizáciu definuje ako „*očisťovanie chudobných krajov od prebytočného obyvateľstva*“. Zbavenie sa prebytočného obyvateľstva je nutné, inak sa iba zakonzervujú zlé sociálne podmienky života obyvateľstva neúrodných krajov. Nehovorí o vysťahovalectve, ale o kolonizácii, čím mal na mysli definitívny odchod týchto ľudí z rodného kraja. Podobným spôsobom sa problém riešil dávno v histórii a v súčasnosti tak postupujú aj vlády niektorých nemeckých oblastí. Ako príklad uvádza Bavorsko a Württembersko, kde sa vykonával nábor na osídlenie spustošených dolnozemskejých oblastí. Záborský uvažuje: „*Tisíce a tisíce takých rodín, ktoré nemajú v danej situácii žiadne šance, ktoré nemajú ani piad' zeme a nedokážu sa pre celkovú nerozvinutosť užiť ani remeslom, ani nájsť si prácu v priemysle, keďže neexistuje, majú odísť. Považuje za nevyhnutné vytvoriť pre týchto ľudí podmienky na usadenie, preto sa obracia na vládu, predovšetkým so žiadosťou, aby stanovila primeranú cenu za dolnozemskejú erárnu pôdu, lebo ináč by chudoba nemohla získať pôdu potrebnú pre obživu a o to predsa pri kolonizácii ide. Ubezpečuje vládu, že Slováci založia kvitnúce osady, pretože sú nadaní a vedia pracovať, o čom svedčia prosperujúce osady na Dolnej zemi ako Čaba, Niregyháza a Sarvaš. To, že sú biedni, spôsobili iba životné okolnosti a predchádzajúce poddanstvo.*“²³

Sociálne postavenie ľudu v období po zrušení poddanstva charakterizuje Záborský ako ťaživé. „*Slovenský ľud je otupený, ponížený, opustený, upíja sa k smrti, je chudobný a žije v strašnej biede. Dostal sa do mizerného stavu kvôli poddanstvu. Nemal vlast-*

22 Zz: Jako se může bída na Slovensku umenšiti. SN, 23.4.1850, s. 190.

23 Tamže.

níctvo pôdy, ktorú obrábal, bol vydaný do moci feudálov a vystavený svôjvoli tých, ktorí nad ním vládli a mysleli pritom iba na svoje práva. Jeho zaostalosť spôsobilo to, že tí, ktorí v ňom mali prednosť, pohrdali ním a cudzincov napodobňovali, preto zaostal aj kultúrne.“²⁴ Pri objašňovaní príčin tohto stavu sa zbavoval svojho bývalého vzťahu k ľudu, v ktorom videl iba hrubú a nevzdelanú masu.²⁵ Zbavil sa aj osvietenských ilúzií, s ktorými k nemu predtým pristupoval, čo súvisí so zmenou jeho postoja ku skutočnosti. Novinárska práca a blízky kontakt s každodennou realitou ho priviedla k pochopeniu prepojenia hospodárskeho vývoja a sociálnych problémov. Začína lepšie chápať aj potreby slovenského národného hnutia. Konkrétne problémy, o ktorých ako novinár písal, prinášali aj zodpovednosť za ich riešenie alebo aspoň pokus o ich riešenie. To všetko ho donútilo zbaviť sa predsudkov. Zisťuje, že ľud sa v dôsledku zmien a kapitalistického vývoja stáva aktívnym činiteľom národného spoločenstva, a konštatuje, že je potrebné prispieť k jeho zošľachteniu a pomôcť mu vymaniť sa zo zbytkov feudalizmu. Je pravdou, že je kritický, prísny, niekedy až drsný a často satirický, ale práve to svedčí o jeho stále hlbšej spätosti so slovenskou realitou.²⁶ Pochopil, že nestačí odsudzovať, dívať sa na ľud zvysoka, inteligencia musí byť aktívna a musí sa snažiť prispieť k riešeniu problémov ľudu, pretože on sám, bez opory nedokáže zvládnuť situáciu, v ktorej sa nachádza.²⁷

„Jeho chudoba“, píše Záborský, „nevyplýva z jeho povahy. Každý iný národ by mu bol podobný, keby žil ako on doteraz. Je to dôsledok okolností, v ktorých žil a žije a priviazania na pôdu. Položme slovenský ľud do priaznivejších okolností a ukáže sa, že za inými nezaostáva ani v usilovnosti, ani v blahobyte, čo dokazujú slovenské sady na Dolnej zemi.“²⁸ Za hlavnú príčinu jeho biedy považuje neúrodnosť pôdy, ktorú obrába, nevďačnú prírodu, ktorá plácu nespláca, preto často „na slamu pracuje“. Jeho biedne postavenie spôsobuje aj pohrdanie, pretože ho považujú za páriov v Indii, a skutočnosť, že nemá rozvinutých susedov, od ktorých by sa učil.²⁹ Zaostalý ľud začína Záborský vnímať ako hlavnú oporu národného hnutia a keď uvažuje nad budúcnosťou a zmenou jeho polohy, nachádza jediné riešenie – postaviť sa za tento ľud proti výsadným spoločenským vrstvám, cudzím i vlastným.³⁰

Odrhnutosť slovenskej politiky od sociálnych problémov viedla k tomu, že politici nedokázali slovenským roľníkom ponúknuť žiaden účinný liek na riešenie ich sociálnych problémov. Naliehavosť riešenia roľníckej otázky si uvedomovali rovnako ako publicisti, ktorí rozvinuli celonárodnú diskusiu, týkajúcu sa zmeny programu slovenského národného hnutia. Išlo o to, aby národné hnutie získalo väčší vplyv na ľudové masy a pomohlo prekonať sociálnu a kultúrnu zaostalosť slovenskej spoločnosti a novým spôsobom organizovať a viesť ľudovýchovnú činnosť a osvetu. V tejto súvislosti sa horlilo za zvýšenie úrovne školstva, za založenie celonárodného vydavateľstva, za vedenie

24 Zz: Papinská německá osada a některé o ní úvahy. SN, 20.11.1851, s. 549-550.

25 Záborský, J.: Vlastný životopis. ALU SNK Martin, s. 262.

26 Zz: Důležitost polného hospodárstva a malá pečlivosť o jeho zdokonalení u nás. SN, 10.7.1851, s. 321-322.

27 Zz: Z Vídně. SN, 24.5.1851, s. 250.

28 Zz: Papinská německá osada a některé o ní úvahy. SN, 20.11.1851, s. 549-550.

29 Zz: Dlužno-li zemánstvo na Slovensku své cti, aby barva národnosti ze sebe zetřelo. SN, 25.3.1852, s. 145-146.

30 Zz: Je-li zemánstvo na Slovensku původu cizého? SN, 20.3.1852, s. 137.

hospodárskych spolkov a pod. Celonárodná diskusia vyslovila tiež potrebu lepšieho poznania života ľudu a jeho problémov, z čoho vyplynulo úsilie pôsobiť naň, vzdelávať ho a viesť. Viera v osvetu vyplývala nielen z bezvýhodiskovosti slovenských pomerov, ale aj z politickej nepriebojnosti národných vodcov a politikov. Realizácia akýchkoľvek plánov narážala na rad problémov.³¹

Záborský vychádzal z poznania reality a zúfalého stavu slovenského ľudu. Keď uvažoval nad situáciou na Slovensku, došiel k záveru, že celkovému povzneseniu Slovenska by v prvom rade prospela celková prestavba poľnohospodárskej výroby,³² rozvoj priemyslu a obchodu.³³ Horlil za pokrok a modernizáciu.³⁴ Poukazoval na brzdiace činitele, ktoré spomaľovali rozvoj Slovenska. Za hlavnú prekážku ďalšieho rozvoja považoval zvyšky feudalizmu.³⁵ Z vonkajších okolností za príčinu nepriaznivého stavu slovenskej spoločnosti označil politiku maďarských vládnucich kruhov, ktoré znemožňovali rozvoj slovenských družstiev, spolkov a školstva z obavy pred ich využitím v prospech slovenského národnoemancipačného hnutia, „*lebo všetko od toho závisí, v akých rukách verejná moc spočíva. Keď nám budú naklonení, máme nádej. Keď budú proti, potom žiadne ústavou zaručené právo do života nevstúpi*“.³⁶ Dobře poznal aj brzdiace činitele, ktoré vychádzali zvnútra slovenského národného hnutia – nejednotnosť, stále spory, nedostatok nadšenia, nezáujem časti inteligencie o potreby ľudu a jeho materiálny i duchovný život a postupujúca odrodilosť. „*Nenaučili sa z lepšej stránky poznať svoj ľud, nič dobrého si o ňom nemyslia. Všetci patrime k národu, tí najurodzenejší i najučenenejší, ale nechceme patriť k ľudu. Pod týmto menom sa u nás rozumie tá najnižšia trieda obyvateľstva. Ale v každom národe sa nachádza biedny a nevedomý ľud*“.³⁷ Zdôrazňoval, že je potrebné opierať sa o vlastné sily, že lamentovanie nad zúfalým stavom nepomôže. Je potrebné pracovať na všetkom, čo nie je zákonom zakázané.³⁸ Vzdelanosť považoval za hlavnú podmienku slobody, bez ktorej niet pre národ pravej slobody.³⁹ Záborský považoval osvetu za jediné východisko z celého radu problémov slovenskej spoločnosti. Jeho „*osvetou k slobode*“ vyjadruje cieľavedomé úsilie o hmotné a mravné povznesenie ľudu, bez ktorého nebol možný ďalší rozvoj národa.

Budiť národ zo stagnácie, vymaňovať ľud z nevzdelanosti a zaostalosti považoval za svätú povinnosť každého statočného vzdelanca. Aj keď ľud prirovnal k tvrdej koži pre jeho konzervatívnosť, veril, že keď „*stále kvapkanie vyhlbí kameň, musí preboriť i tú tvrdú konzervatívnu kožu. Pomáhať ľudu tam, kde je treba, uvádzať ho pomaly do kolaj, podávajúc mu pokrm primeraný a vodiť ho ako rekonvalescenta, kým sám na vlastných nohách kráčať nebude, je prejavom lásky k nemu a vlastenectva*“.⁴⁰

31 Zz: Slovenský priemysel a slovenské hospodárstvo. SN, 15.4.1852, s. 177-178.

32 Tamže.

33 Zz: Naše náklady o nejunosnejšom obratu vecí. SN, 9.9.1851, s. 425-426.

34 Tamže.

35 Zz: Z východu Slovenska. SN, 8.2.1851, s. 112.

36 Zz: O stave Slovanův v dištrikte Košickém. SN, 3.10.1850, s. 479.

37 Zz: Dlužno-li zemánstvo na Slovensku své cti, aby barvou národnosti slovenské ze sebe ztřelo. SN, 25.3.1852, s. 145-146.

38 Zz: Slovenský priemysel a slovenské hospodárstvo. SN, 15.4.1852, s. 178.

39 Zz: Maďarizmus a svoboda. SN, 1.5.1851, s. 205-206. Zz: Velikost a slabost Slovanstva v Rakansích. SN, 15.3.1851, s. 127.

40 Dr. Z.: Ešte dačo o populárnych spisoch. Národné noviny, 5. august 1873, s. 92.

Záborského predstavy o zmysluplnej osvetovej činnosti neboli uskutočniteľné, aspoň nie v celej šírke. Politické pomery sa po nádejnom zaktivizovaní národného hnutia v šesťdesiatych rokoch zhoršili a rakúsko-maďarské vyrovnanie a jeho dôsledky pochovali výdobytky predchádzajúceho obdobia. Záborský sa práve v tomto období znovo vzchopil aj ako novinár a napísal viacero veľmi pravdivých a závažných článkov. Sú poznačené skepsou, hlavne vo vzťahu k národnému hnutiu a ľudu. Je sklamaný nezáujmom ľudu o zlepšenie vlastného postavenia, zo šíriaceho sa alkoholizmu, nekultúrnosti a apatie. „*Eud náš nečíta, stojí ďaleko za českým i maďarským, nezaujíma sa o nové veci v hospodárení, nevydá peniaz na noviny a osvetu, nečíta pospolité spisy, je lahostajný, žijúc, rastúc a hynúc ako strom v lese a všetko poučné účinkuje naňho ako voda na hus, bez stopy... Postavme do radu najprv desaťtisíc inteligentných Slovákov, a ľud pôjde za nimi. So samou opitou sprostáčou ani na poli praktickom, ani v literatúre ničoho nevykonáme.*“⁴¹ Hoci jeho záver vyznieva drsne a cynicky, napísal ho v snahe byť pravdivý, nie preto, že ľuďom opovrhoval. V čase, keď ostatná inteligencia ľudu zvelebovala, bol mu Záborský v tejto svojej pravde bližšie a menej odcudzený.⁴² Hľadajúc cestu spasenia ľudu a dediny, nenachádzal reálne východisko. Vedel príliš dobre, že politická situácia a doba neumožňujú realizáciu jeho predstáv o potrebných zmenách slovenských pomerov a celkovej prestavbe slovenskej spoločnosti. Svojim riešením prekvapuje. Kým iní budovali vzdušné zámky vo sfére spoločenských a politických vzťahov, on staval vzdušné zámky v oblasti rýchleho hospodárskeho a duchovného prerodu slovenskej dediny. Neriešiteľné rieši uchýlením sa k vízii, aby reálny konflikt priviedol k logickému riešeniu. Nie v publicistickej, ale v prozaickej tvorbe.⁴³ A. Mráz ako prvý upozornil na paralely medzi Záborského publicistikou a umeleckou tvorbou. O Čepan poukázal na

-
- 41 Záborský, J.: Má-li Matica vydávať knihy pre ľud. Národné noviny, 24. júl 1873, s. 87. Záborského článok vyvolal rôzne reakcie. Časť predstaviteľov slovenského národného hnutia mu dala za pravdu a vyjadrili sa, že jeho rady sú praktické. Z tohto hľadiska je zaujímavá reakcia autora anonymného článku z Pešti, uverejneného v Národných novinách 25. 8. 1873, ktorý obvinil redaktora NN V. P. Tótha z nerozvážnosti redaktora slovenských novín. Podľa autora sa na Slovensku prejavujú krajné polohy v prístupe k národným problémom – buď prílišný optimizmus alebo krajný pesimizmus. Záborského zaradil k pesimistom. Nepochopil, že ho k napisaniu článku viedla obava z osudu Slovákov, bezútešnosť úvah o zmysle osvetovej činnosti, keď bol ľud pasívny a úsilie národne orientovanej inteligencie zlyhávali. Príčiny tohto stavu dobre poznal, preto reagoval tak, ako reagoval. Anonym radí redaktorovi NN, aby nepríjemné veci neuverejňoval, lebo sú zneužívané odporcami Slovákov, a odporúča ich šíriť buď iba osobne, alebo vo forme listov, nie verejne.
- 42 Kračunová, M.: Pôsobenie J. Záborského v redakcii Slovenských novín. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Prešov : ManaCon, 1998, s. 55.
- 43 Jednoduchá Záborského novela Dva dni v Chujave úzko súvisí s jeho publicistikou. Prvá časť novely Deň škaredý je obrazom slovenskej dediny a úpadku slovenského ľudu po páde Bachovho absolutizmu. Druhá časť Deň pekný je opakom prvej. Záborský tu uplatňuje vplyv spolkového a družstevného hnutia v 60. a 70. rokoch, rozšíreného hlavne v západnej Európe. Preporodená Chujava je Záborského fiktívnou predstavou o slovenskej dedine budúcnosti. Verejných záležitostí sa ujali predstavitelia národnej inteligencie. Orientujú sa na hospodársky pokrok obce a na zveľadenie prostredia, v ktorom žijú – založili vzájomnú pokladnicu, obecnú spáreň, škôlky, upravili cesty, budujú nové domy. Začínajú samostatne podnikáť, bojujú proti alkoholizmu a za zvýšenie autority školy a vzdelania. V Záborského projekte sa prelínajú reálne a utopické prvky. Predstavuje model poľnohospodárskej komúny krížený

trvalú prítomnosť reformných tendencií Záborského publicistiky a literárnej tvorby.⁴⁴ Záborský takým spôsobom reagoval na aktuálne problémy doby a hľadal východisko zo stavu, v ktorom sa nachádzal slovenský ľud, slovenská spoločnosť a slovenské národné hnutie. V čase vzostupu štúrovského hnutia ho logika vývinu pre jeho kriticismus odsunula na perifériu, ale v čase krízy národného hnutia a prehodnocovania jeho ideových východísk sa k slovu dostal aj jeho žľčovitý charakter.⁴⁵ Neuspokojil sa s daným stavom a aj keď svoje úvahy o slovenskej prítomnosti a budúcnosti uzaviera skepticky, o mnohom pochybuje a nenachádza riešenie, vytrvalo poukazuje na premenlivú realitu a prichádza s vlastnou víziou sveta.⁴⁶

Slovensko vstupovalo do obdobia kapitalizmu za veľmi zložitých podmienok, ktoré napriek tomu, že bolo v rámci Uhorska svojráznou a dôležitou oblasťou hospodárskeho života, neboli priaznivé už v období rozkladu feudalizmu v 1. polovici 19. storočia. Všetci predstavitelia slovenského národného hnutia akceptovali požiadavku zakladania priemyslu na Slovensku.⁴⁷ Aj Záborský si uvedomoval objektívnu potrebu zmeny v existujúcej ekonomike. Píše: „*U všetkých civilizovaných národov sú priemysel a rozvinutú hospodárstvo žriedlom blahobytu a prostriedkom k duchovno-mravnému rozvinutiu. Doba nastupujúceho kapitalizmu i národný život si žiada priemysel, slovenský priemysel a slovenské hospodárstvo*“⁴⁸, čo je podľa neho v súlade s potrebami moderného národa. „*Lebo kde sa človek iba s nedostatkom a biedou borí, musí, tam na zvelebenie ducha ani pomyslieť nemôže. Preto, keď si chceme kvitnúci národný život založiť, je*

s modelom voľného kapitalistického podnikania. Obhajuje družstevné i súkromné vlastníctvo, práva kolektívu i individua. Nápravu si predstavuje v danom spoločenskom rámci. Záborského nová Chujava je príkladom nového sociálneho a hospodárskeho usporiadania obce. Svoju utópiu opiera o váhu hospodárskych faktorov a nespolieha sa len na výchovu či mravné vedomie občanov a v tom je pozitívny prvok jeho koncepcie.

44 Modernizmus Záborského prózy sa okrem iného prejavuje v jej didakticko-utopickom charaktere. Reformno-utopické úsilie sa v 50. a 60. rokoch objavujú aj u ďalších slovenských autorov a tiež u niektorých autorov svetovej literatúry, čo súvisí s jej ľudovými zameraniami a zároveň signalizuje krízovosť spoločenskej situácie roľníctva pred zrušením poddanstva a krátko po jeho zrušení. Kríza bola natoľko akútne, že pokrokoví umelci naliehavo hľadali východiská, ktoré našli v utópii.

Mráz, A.: Zo slovenskej literárnej minulosti. Bratislava 1953, s. 75-85.

45 Záborský veril v potrebu spoločensko-politickej zmeny, bez ktorej nebolo možné riešiť nahromadené hospodárske, sociálne, kultúrne a národné problémy. Hľadajúc perspektívy, je vo svojej Faustiáde presvedčený, že je potrebné vyhodit' do povetria opory starej spoločnosti. V Dvoch dňoch v Chujave je evolucionista s dôrazom v zmenu a premenu cestou postupných reforiem.

46 Kríza znamená nevyhnutnosť voľit', vybrať si z istých možností. Tam, kde spoločnosť nefunguje, kde zlyhávajú pokusy o politické riešenia, nastáva čas pre ideológiu. Tá vyjadruje predstavu o tom, ako by mala spoločnosť fungovať, aké by malo byť postavenie občanov, akú podobu by mali mať vzťahy medzi nimi. Nastupuje želanie, formulovanie predstavy v dobre usporiadanej spoločnosti. Je to požiadavka, nie výsledok skúmania. Realita je iná. Ideológie „nadobúdajú život“ až v kritických fázach spoločenského života a vyjadrujú želanú podobu, pranie. Aj Záborského utópia je výsledkom konfrontácie s problémami. (Novosad, F.: Doba X. Eseje o formách politickosti. Bratislava : IRIS, 2003, s. 42-43.)

47 Holec, R.: Slovensko v hospodárstve Uhorska, vývojové trendy a problémy. In: Pekník, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : Veda, 2000, s. 61.

48 Zz: Slovenský priemysel a slovenské hospodárstvo. SN, 15.4.1852, s. 177-178.

potrebné najprv hmotný stav polepšiť.⁴⁹ Uvažuje o potrebných podmienkach takého vývinu. Slovensko malo a má základné predpoklady na rozvíjanie priemyslu, hlavne bohaté zdroje surovín a energie, rozvinutú remeselnú a domácu výrobu i dostatok, ba až prebytok pracovnej sily.⁵⁰ Že sa doteraz nerozvinulo a že sa všetky tieto danosti nestali zdrojom výraznejšej akumulácie kapitálu a nových hospodárskych premien, že vstupuje do obdobia kapitalizmu menej rozvinuté ako ostatné krajiny monarchie, to podľa neho „leží v chybách správy a tých, ktorí ju predstavujú“.⁵¹ Ich vinou „nevzketnul na Slovensku priemysel, ktorý hornatým krajom vynahrádza neúrodnosť. V minulosti bol ich vinou slovenský ľud priviazaný na pôdu a vytisnutý do vrchov, menovite po strate občianskej samostatnosti ochabol pri ňom duch priemyslu a hospodárstva, zostal pri starom od praotcov zdedenom spôsobe práce, takže až po najnovšie časy v máločom pokročil a pokrok iných v hospodárstve jemu zostal neznámy a učinil ho chudobným. Kým slovenský ľud upadol do poddanstva a zaostal, králi obdarúvali štedrými výsadami cudzích remeselníkov a výdatná výroba krajiny sa takto dostala do cudzích rúk a cudzie osady prevítali, pretože neprišli do poddanstva“.⁵² Vinu na zaostávaní Slovenska v poslednom storočí pripisuje Záborský uhorskej šľachte, ktorá „myslela iba na svoje práva a pravoty s kráľmi“, lipla na svojich výsadách, aviticite, regálnych právach a nezdaniteľnosti, ktorá spôsobila nedostatok kapitálu, ktorý ochromoval hospodársky život. Vyčíta jej hospodársku konzervatívnosť a podriaďovanie smerovania Slovenska vlastným zámerom. Celý rad faktorov, brzdiacich priemysel, súvisel v minulosti s politikou štátu, hlavne nevyhovujúci colný systém a zámerné udržiavanie agrárneho charakteru Uhorska a jeho podriaďovanie ekonomickým záujmom západnej časti ríše. Zlý stav komunikácií a príliš dlhé prežívanie cechovej organizácie mali podľa neho na tomto vývoji tiež značný podiel. Pokiaľ ide o jednotlivé odvetvia priemyslu, hodnotí ich stav ako nevyhovujúci a nezodpovedajúci možnostiam Slovenska. V minulosti sa najrýchlejšie rozvíjali iba tie, na ktorých mal dvor a buržoázia západnej časti ríše priamy záujem alebo aspoň nemali záujem ich brzdiť, kým celý rad ďalších, pre ktoré boli podmienky, sa nemohli rozvíjať vplyvom spomínanej politiky. Hlavnou príčinou zaostávania Slovenska bol podľa Záborského stredoveký urbáriálny systém, ktorý už v zárodku umŕtvoval v masách ľudu každú tvorivú snahu, a samozrejme nesloboda masy výrobcov, lebo „v neslobodnej zemi a s neslobodnými ľuďmi sa ťažko dajú zaviesť veľké podujatia“.⁵³ Výsledkom „celého pokriveného vývoja hospodárstva a národa“ bola skutočnosť, že mu chýba buržoázia, odborníci a vzdelanosť ľudu, ďalej to, „že slovenský národ je temer výlučne roľnícky a veľmi málo sa ho týka, čo sa deje v obchodnom a priemyselnom svete. Iba málo ľudí z našej krvi sa zapodieva fabrikami, či zahraničným obchodom, a keď aj sú, zväčša sú národu svojmu odcudzení, stratení“.⁵⁴

V dôsledku zrušenia feudalizmu vznikli na Slovensku rozhodujúce predpoklady na rýchlejší rozvoj priemyslu, dopravy, obchodu, vnútorného trhu i celého hospodárstva v podmienkach nových kapitalistických vzťahov. Hospodársky život brzdlili feudálne pre-

49 Tamže.

50 Zz: Jako se může bída na Slovensku umenšiti. SN, 23.4.1850, s. 190.

51 Zz: Papinská německá osada a některé o ní úvahy. SN, 20.11.1851, s. 549.

52 Zz: Papinská německá osada a některé o ní úvahy. SN, 20.11.1851, s. 550.

53 Zz: Naše národní záležitosti jindy a nyní. SN, 6.2.1851, s. 59-60.

54 Zz: Něco k vysvětlení nové celní sazby. SN, 4.12.1851, s. 573.

žitky, zložitý spôsob likvidácie poddanstva, nedostatok kapitálu, stav dopravy a zlá finančná situácia štátu. V oblasti hospodárstva presadila Viedeň voči Uhorsku celorišské mocenské hľadiská a porazené Uhorsko bolo včlenené do jednotného ríšskeho trhu. Slovenská ekonomika, ktorá sa storočia formovala v rámci jeho hospodárstva, bola vystavená novým a v mnohom nepriaznivým podmienkam. Poľnohospodárske oblasti Uhorska otvorením celorišského trhu a colnou úniou so štátmi Nemeckého spolku získali lepšie podmienky pre odbyt svojich výrobkov, ale remeselnícko-priemyselná oblasť Slovenska sa týmto napojením dostala pod konkurenčný tlak vyspelejšieho priemyslu. Pre celý porevolučný ekonomický vývoj v monarchii bola charakteristická dominantná úloha štátu, ktorá sa zameriavala na odstránenie veľkých ekonomických rozdielov v monarchii, utvárala predpoklady na hospodárske prepojenie všetkých oblastí štátu, odstraňovali sa prekážky obchodnej spolupráce, zabezpečil sa voľný pohyb pracovnej sily a kapitálu v jednotnom hospodárskom priestore. Napriek charakteru režimu boli integračné opatrenia vlády a dôsledky jej snáh o centralizáciu ekonomického života pozitívne.⁵⁵

Záborský v článkoch s hospodárskou tematikou reagoval predovšetkým na vývoj hospodárstva a zmeny, ktoré v ňom prebiehali. Objasňoval problémy, týkajúce sa vzráhajúceho priemyslu, a osobitne si všímal situáciu vo dvoch slovenských dištriktach. Vždy sa snažil poukázať na to, ako sa zmysel nových zákonov a nariadení, o ktorých pravidelne informoval, dotknú Slovenska a jeho ekonomiky. Nielen v súčasnosti, ale aj z perspektívy budúceho vývoja. Veľká časť jeho článkov je informatívneho charakteru. Tým, že zmeny a ich dôsledky detailne vysvetľoval, spĺňali svojím pôsobením na široké vrstvy tiež osvetový charakter. Jeho skeptické poznámky a niekedy iba náznaky kritiky voči vládnej politike dokazujú, že aj keď musel byť ako redaktor vládnych novín lojálny, nedokázal byť nekritický. Postupoval tak hlavne vo veciach, kde neurčitá formulácia zákonov alebo nedôslednosti vlády pri zavádzaní nových zákonov do praxe umožňovali vládnucej triede v Uhorsku konať vo svoj prospech. Keď bola 1. októbra 1850 zrušená colná hranica medzi Uhorskom a predlitavskými krajinami, venoval tejto dôležitej zmene v hospodárskej politike vlády značnú pozornosť.⁵⁶ O colnej politike sa búrlivo diskutovalo. Záborského sympatie boli na strane vlády. Zrušenie dovozného a vývozného cla prezentoval ako jedno z opatrení centralizácie v hospodárskej oblasti, ktoré bude v praxi znamenať zvýhodnenie vývozu poľnohospodárskych produktov a niektorých surovín z Uhorska i zo Slovenska do západnej časti štátu. Podľa neho toto clo, tzv. záповeď, spôsobovalo v minulosti, že domáce výrobky nemohli konkurovať zahraničným. Zrušenie záповeďi vo vzťahu k domácej výrobe považoval za pozitívny krok, aj keď si uvedomoval, že to nepôjde bez problémov. Aj preto vláda ešte rok dovolila miernejšie clo a prechod na voľný trh sa mal v plnej miere začať až v roku 1854. Záborský argumentuje, že niektorí výrobcovia sa obávajú silnej konkurencie, ale podľa neho „*aspoň ich to donúti zanechať zastaralé formy podnikania a modernizovať výrobu, lebo doba sa to žiada*“.⁵⁷ Svoje tvrdenia dokladá príkladmi z cudziny. Oceňuje konkurenčný tlak, deje sa tak všade vo svete, pretože domácim výrobcom neuškodí „*divať sa na veci po novom*“. Predpokladá, že isté skupiny ľudí, pričom mal na mysli šľachtu, ktorá mala v priemysle silné pozície, budú reagovať negatívne, táto zmena sa im nebude páčiť, ale

55 Holec, R.: Slovensko v hospodárstve Uhorska, vývojové trendy a problémy. In: Pekník, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : Veda, 2000, s. 63.

56 Zz: Něco k vysvětlení nové celní sazby. SN, 4.12.1851, s. 574.

57 Zz: Závěrečná řeč při celním kongrese vídeňském. SN, 27.4.1852, s. 197.

podľa neho dôjde k zrýchleniu priemyslu a k jeho modernizácii i napriek jej protestom a tento trend vývoja priemyslu pokladá za správny. Na colnú politiku sa Záborský díval z pozície slovenskej maloburžoázie. Nebol zaťažený ohľadmi na záujmy vládnucej uhorskej šľachty a posudzoval ju reálnejšie ako niektorí uhorskí liberálni šľachtici, požadujúci ochranné clá. V diskusiách o potrebe ochranných ciel v období začínajúceho priemyslu a jeho ohrozenia silnejším priemyslom sa prejavil ako zástanca voľného trhu.⁵⁸

Ďalšou častou témou jeho príspevkov bola doprava. Napísal úvahy o význame dopravy pre kapitalistickú ekonomiku, zvlášť železníc. Skutočnosť, že temer celé územie Slovenska bolo bez železničného spojenia, považoval za veľmi zlé pre rozvoj ekonomiky. Uvažoval o situácii na Slovensku a porovnával ju so zahraničím, kde výstavba železníc postupovala horúčkovitým tempom. Stav železníc v Uhorsku a na Slovensku hodnotí ako „*veľmi zaostalý a brzdiaci akýkoľvek rozvoj*“. Tradičná doprava vozmi a plťami negatívne ovplyvňovala konkurencieschopnosť slovenskej výroby, spomaľovala vytváranie vnútorného trhu a spomaľovala tiež technický pokrok. Dovozy strojov a koksu, ktoré tak nutne potrebovali niektoré odvetvia priemyslu na Slovensku, bol pri takejto doprave nákladný. Pri uvažovaní o výstavbe železníc, ktoré podľa neho vláda pripravuje, skončil vždy pri finančných problémoch. Keďže budovanie železníc bolo kapitálovo náročné a v Uhorsku kapitál chýbal, navrhoval zabezpečenie budovania tratí cudzím kapitálom, spoločnosťami, ktorým by štát zvýhodnil podmienky podnikania a vzal by ich pod ochranu. Záborský nenašiel iné východisko ako otvoriť sa cudziemu kapitálu, „*ináč ruch, ktorý je v tejto oblasti všade vo svete, doma upadne*“. Upozorňoval tiež na to, že je zlé a škodlivé pre budúcnosť dopravy, aby o výstavbe železníc a logike ich smerovania rozhodovali záujmové skupiny, ktoré presadzovali predovšetkým vlastné ciele.⁵⁹ Jasnozrivo predvídalo, čo nasledovalo o pár desaťročí, keď boli železnice na Slovensku budované severojužným smerom, vyhovujúcim predovšetkým záujmom rozvíjajúceho sa uhorského priemyslu. Za dôležité pri smerovaní výstavby železníc považoval spojenia nielen vnútri monarchie, ale tiež so zahraničím.⁶⁰

Aj v oblasti peňažného trhu a úveru bola situácia v Uhorsku zložitá. Záborský často písal o finančnej situácii štátu, pretože o tieto otázky bol živý záujem. Podrobnejšie sa finančnými otázkami zaoberal v súvislosti s nariadeniami v tejto oblasti, keď vysvetľoval rôzne vládne nariadenia a opatrenia. Nedostatok financií poznačil prakticky každú oblasť spoločenského života. Za posledný pokojný rok v tomto smere považoval rok 1845. Nasledujúce boli poznačené krízovými predrevolučnými udalosťami a aj keď sa finančná situácia po revolúcii postupne zlepšovala, bola poznačená dôsledkami revolučných udalostí a po revolúcii mimoriadnymi výdavkami, spojenými s centralizáciou a udržiavaním veľkého vojska, čo súviselo s vojenskou správou v Uhorsku. Nové problémy pribudli po včlenení Uhorska do celoríšskeho finančného systému. Za pozitívny krok vlády považoval zriadenie finančnej stráže, akéhosi pendantu četníctva na kontrolu štátnych príjmov, čím sa mali obmedziť daňové úniky z nelegálnych výrobných a predajných realizácií všetkých plánov, ktoré súviseli s premenou Uhorska z poľnohospodárskej krajiny na kapitalistickú, súvisela s kapitálom. Uhorsko trpelo chronickým nedostatkom kapitálu a táto skutočnosť brzdila všetky hospodárske projekty. Záborský píše: „*Peniaze*

58 Zz: Osvědčení Pruska v celních záležitostech. SN, 4. 9.1852, s. 417.

Zz: Snadnost a postupování při vzájemné podpoře v nehodách. SN, 6.5.1851, s. 214.

59 Zz: Italská centrální železnice. SN, 29.7.1852, s. 353.

60 Tamže.

chýbajú všade, v podnikaní i každodennom živote. Preto je tolko úžery.“⁶¹ Poukazyval na veľmi zlý stav, pokiaľ šlo o úver, hlavne v poľnohospodárstve, kde potrebovali modernizáciu rovnako veľkostatky i menšie hospodárstva a po zrušení poddanstva odpadla aj predtým bežná forma požičiavania od cirkevných majetkov, ako to bežne praktizovali poľnohospodári. Cirkevné majetky zrušením poddanstva schudobneli a možnosť získania úveru z tohto zdroja skončila. V článku o stave bankovníctva v Uhorsku v roku 1851 privítal Záborský vytvorenie eskomptnej banky, ktorá poskytovala úver priemyselníkov a podporovala tiež rozvoj obchodu.⁶² Nedostatok kapitálu bol v tejto oblasti pociťovaný hlavne bezprostredne po revolúcii, po zrušení uhorských papierových peňazí. V ďalších rokoch situáciu v tomto smere skomplikovala aj nepevnosť rakúskej meny.⁶³ Upozorňoval, že vzhľadom na zložitosť získania úveru je naliehavou potrebou založenie hospodárskej banky pre poľnohospodárov. V súvislosti s problémami so získaním úveru sa Záborský nezdržal kritiky Národnej banky vo Viedni, ktorú označil za „*spolok veľkých kapitalistov, ktorý spojenými silami veľikánske špekulácie robí*“.⁶⁴ Argumentoval tým, že aj napriek premenám je poľnohospodárstvo stále dominantným odvetvím ekonomiky a vždy bude základom obživy obyvateľstva krajiny. Potreba takto zameranej banky vyplývala z toho, že rušenie poddanských zväzkov naliehavosť založenia poľnohospodársky zameranej banky ešte znásobilo, keďže vlastníci pôdy, doteraz obrábanej poddanými s ich vlastným náradím a záprahom, musia teraz riešiť zabezpečenie obrobenia pôdy na vlastné náklady a potrebujú tiež peniaze na mzdy.

Najväčšiu pozornosť venoval Záborský vývoju meny, pretože pomery v štáte boli v tejto oblasti komplikované. Jednotná mena monarchie bola narušená revolučnými udalosťami, kedy maďarská vláda v roku 1848 vydala papierové peniaze. Neboli ale dostatočne kryté,⁶⁵ preto po obnovení rakúskej vládnej moci v Uhorsku boli tieto peniaze stiahnuté z obehu bez náhrady. Výmena peňazí sa dotkla všetkého obyvateľstva a úžerníci profitovali z nedostatočného pochopenia mechanizmu výmeny peňazí hlavne ľuďom. Záborský preto informuje o kurze výmeny, o termínoch, ktoré je potrebné dodržať, a varuje verejnosť pred praktikami úžerníkov. Pomery v peňažníctve neboli stabilné ani po roku 1849. Aj rakúska vláda vydala papierové peniaze, ale ich pomer k strieborným minciam sa neustále menil, čo malo na hospodársky život veľmi negatívny dopad. Snahy vlády o jej stabilizáciu nemali trvalejší úspech.⁶⁶

Veľké zmeny nastali tiež v oblasti daňovej politiky, pretože po revolúcii prevzala viedenská vláda daňovú politiku do svojich rúk a uskutočnila v roku 1849 všeobecné zdanenie. Na úseku priamych daní, čiže hlavne pozemkovej dane a daní z príjmov, sa od roku 1850 začal v Uhorsku uplatňovať buržoázny princíp všeobecnej daňovej povinnosti. Vláda pri realizácii svojej daňovej politiky narážala na mnohé prekážky. Problémy neboli v dedičných krajinách a Čechách, kde sa zdaňovanie v poľnohospodárstve opieralo už od konca 18. storočia o existujúce katastre. V Uhorsku však evidencia najmä šľachtickej,

61 Zz: Nastínění finančních záležitostí říše. SN, 15.6.1852, s. 277.

62 Zz: Potreba a způsob hospodářské banky. SN, 2.11.1852, s. 518.

63 Zz: Wiener Zeitung o stříbrných šestgrajcárníkách. SN, 21.2.1852, s. 89-90.

64 Tamže.

65 Zz: Dejme pozor, aby nám staré peníze na krku nezůstali. SN, 19.2.1852, s. 86.

66 Zz: Rozličné druhy papiroových peněz. SN, 26.6.1851, s. 297. Zz: Proti šidírstvu při záměně jednoho druhu peněz s jiným. SN, 12.2.1852, s. 74-75.

vrchnostenskej, predtým nezdaniteľnej, pôdy nejestvovala.⁶⁷ Záborský vyjadril radosť nad zdanením šľachty a považoval tento krok vlády za správny, pretože nezdaniteľnosť uhorskej šľachty bola nezmyselná výsada, udržiavaná na úkor ostatných obyvateľov štátu. Za naliehavú požiadavku považuje vyhotovenie daňových katastrov, aby sa chaos, ktorý je v Uhorsku, ustálil.⁶⁸ Situácia bola zložitá, preto sa najprv vyhotovili provízorne katastre a až po doriešení majetkových otázok a novom inžinierskom meraní definitívne katastre i pozemkové knihy. Záborský vyzýva verejnosť k trepezlivosti, pretože na realizáciu katastrov je potrebný čas, aby boli presné, hlavne kvôli sporom ohľadom vlastníctva pôdy. Pri analyzovaní situácie v Uhorsku a na Slovensku sa opiera o správy dopisovateľov Slovenských novín, ktorí popisovali vývoj situácie v jednotlivých oblastiach. Odmietajú obvinenia maďarskej tlače ohľadom katastrov, ktorá vinila vládu z nekalých úmyslov, keďže súpis pozemkov robili cudzinci. Vysvetľuje, že vláda vyslala do slovenských krajov Čechov a Moravanov, nie Maďarov, hlavne preto, že im Slováci rozumejú.⁶⁹ Pri tejto príležitosti hodnotí postoj Maďarov k uskutočňovaným zmenám: „*Iste skupiny sú stále v opozícii voči vláde a celá ich politika je negatívna, ustavične roztrubujú, že v Uhorsku to, čo vláda požaduje, nemôže byť uskutočnené. Nevystupujú oni so žiadnymi rozumnými návrhmi, ktoré by do budúcnosti priniesli dobré výsledky. Zneužívajú ľud, jeho nevedomosť, zastrášujú ho pred nariadeniami vlády a šíria rôzne fámy, na ktoré on naletí.*“⁷⁰ Záborský konštatuje, že takáto politika je pohodlná, a uzaviera: „*Domnievam sa, že oni sa iba navonok dočasne nevyhnutnosťou podriadili.*“⁷¹

Keď boli v roku 1850 v Uhorsku a v celej monarchii zriadené obchodné a priemyselné komory, ktoré vznikli nariadením viedenskej vlády, reagoval Záborský na tento problém v rozsiahlom článku. Zriadené komory porovnal s predstavami o poslaní komôr z roku 1848. Ešte pred revolúciou 1848 bola vo Viedni založená prvá obchodná komora v celej monarchii, ktorú jej zakladatelia založili s cieľom dosiahnuť hospodársku prestavbu krajiny v duchu zásad buržoázneho podnikania. Ich požiadavkou bolo aj vydanie nového zákonodarstva na podporu podnikania. Podarilo sa im presadiť uzákonenie úplnej slobody živnosti i akceptovanie vládou, ktorá sa zaviazala konzultovať s komorou nové zákony. Záborský charakterizuje komory z roku 1850 ako „*verejnú spolky skúsených kupcov, remeselníkov, fabrikantov a obchodníkov, ktorých si zvolili príslušníci ich zamestnaní za svojich zastupiteľov, aby obhajovali ich záujmy*“. Pôsobnosť nových komôr sa kryla s územím jednotlivých vojenských dištriktov.⁷² Ich povinnosťou bolo starať sa o rozvoj priemyslu a rozkvet obchodu vo svojom obvode. Za jednu z ich

67 Zz: Rozdíl medzi dávnym a nynějším přenášením práva vlastnostenského z osoby na osobu. SN, 10.4.1852, s. 174.

68 Zz: Magyar Hírlap o knihách gruntovních. SN, 26.8.1851, s. 401-402.

69 Tamže.

70 Zz: Stará nota Maďarův v novém věku. SN, 10.10.1850, s. 491.

71 Zz: Věřejná žaloba stránky starokonzervativních Maďarův oproti říšské ústavě. SN, 14.2.1850, s. 73-74.

72 Zz: Zestavění tržebních a průmyslových komor. SN, 20.2.1851, s. 83-84. Komory boli podriadené centralizačnej politike. Nemali právomoci pri usmerňovaní hospodárskej politiky a cisársky patent z 31.12.1851 napokon zrušil aj slobodu živnosti a ďalšie práva, presadené viedenskou komorou v r. 1848. Tak sa tieto komory nestali prostriedkom a nástrojom na koordinovanie hospodárskej politiky a na dôsledné uplatňovanie záujmov buržoáznych podnikateľských kruhov. Cisársky patent z decembra 1851 poskytol veľkostatkárom také práva, ktoré brzdili rozvoj kapitalistickej ekonomiky a formovanie buržoázneho štátu.

prvoradých úloh považuje sústreďovanie údajov z danej oblasti výroby, zber štatistických údajov, čo má pre politiku moderného štátu veľký význam. Záborský považoval za potrebné zriadiť aj hospodárske komory, ktoré by zastupovali záujmy poľnohospodárov. Podľa neho by bolo ideálne, keby boli zložené zo skúsených odborníkov v tejto sfére, čo by prispelo k modernizácii tohto dôležitého ekonomického odvetvia Uhorska.

V roku 1851 prudko vzrástli ceny dreva. Záborský reagoval na túto situáciu viacerými úvodníkmi, v ktorých analyzoval trh s drevom, stav lesného hospodárstva a hospodárenie s lesmi. Upozorňoval, že už začiatkom storočia písal o devastácii tatranských lesov G. Berzevici, ktorý sa v tejto situácii zaoberal aj možnosťami hľadania alternatívnych zdrojov energie.⁷³ Na základe podrobnej analýzy došiel Záborský k jednoznačnému záveru, že stúpanie cien dreva nesúvisí so všeobecným zdražovaním, ale je dôsledkom nerozumného koristníckeho hospodárenia majiteľov lesov. Už dávnejšie upozorňoval na to, že majitelia páleníc, ktorí boli aj majiteľmi lesov, spotrebujú veľké množstvo dreva kvôli rýchlemu zisku. Za hlavných vinníkov označuje majiteľov páleníc a tých, ktorí vyvážajú veľké množstvo dreva namiesto toho, aby drevo doma spracovali a prispeli tak k rozvoju priemyslu. Argumentuje tým, že je značný dopyt po nábytku a ďalších výrobkoch drevárskeho priemyslu, ale to by znamenalo ochotu investovať do tejto výroby a pristupovať k tejto možnosti podnikania s ohľadom na budúcnosť. Majitelia lesov však dávajú prednosť rýchlemu zbohatnutiu, uvažujú krátkozrako, ich hospodárenie považuje za negatívne nielen vo vzťahu k lesom, ale k celej spoločnosti. Píše: „*Rabujú lesy, premieňajú drevo na rýchly zisk a alkohol, nezalesňujú a nemyslia na dôsledky. Celé oblasti menia na holé a pusté stráne.*“⁷⁴ Varuje pred nekontrolovaným vyrubovaním príkladmi z nedávnej minulosti, keď východné Slovensko postihli ničivé povodne, čo podľa neho súvisí s narušením prirodzenej funkcie lesov. Ako príklady racionálneho a perspektívneho prístupu k lesnému hospodárstvu uvádza spolok Eloyd v Pešti a viedenský Spolok lesných hospodárov, ktoré vychádzajú z názoru, že lesy sú národným bohatstvom, o ktoré sa treba starať. Spomínané spolky zabraňujú pustošeniu lesov, rozširujú moderné poznatky z lesníctva a propagujú systematické zalesňovanie vhodnými a odolnými drevinami. Ovplyvňujú tiež tvorbu zákonov na ochranu lesov, združujú odborníkov a pracovníkov z oblasti lesníctva a aktívne spolupracujú s vedeckými organizáciami a ochrancami prírody.

Ochrana prírody ležala Záborskému na srdci. Vzhľadom na prírodné prostredie Slovenska považoval lesy za jeden z najvýraznejších zdrojov jeho bohatstva. Je však skeptický, čo sa týka majiteľov lesov a zmeny v ich prístupe k hospodáreniu s lesmi. Obracia sa preto na tých, ktorým záleží na budúcnosti, útočí proti „*pálenkovému ziskovému priemyslu*“ a neustále argumentuje poznatkami z cudziny. Podľa neho by Slovensku prospel rozvoj drevárskeho priemyslu, ktorý by rozumnejšie využil bohatstvo slovenských lesov, poskytol by ľuďom prácu a celým oblastiam obživu miesto toho, aby bol národ pálenkou demoralizovaný. Stále zdôrazňuje, že je potrebné rozvíjať výrobu finálnych výrobkov, pretože prinášajú istejšie zisky ako prvovýroba.⁷⁵ Za samozrejmosť dobrého hospodárenia považuje regulovanú ťažbu dreva, zalesňovanie a všestrannú starostlivosť o repro-

73 Derfiňák, P.: Berzevici Gregor a jeho pokusy o cezhraničnú spoluprácu. In: Stály rozvoj regiónov. Prešov : ManaCon, 2002, s. 138.

74 Zz: Nakolik roste hospodárstvo poľní vypálením plodín, natolik klesá pustošením lešů. SN, 6.5.1852, s. 213.

75 Zz: Říšsky spolek lesních hospodářů. SN, 17.7.1852, s. 333-334.

dukciu prírody. Obyčajní ľudia sú podľa neho v zlej situácii, pretože negatívne ekonomické dopady rastúcich cien dreva postihujú najťažšie najchudobnejšie vrstvy obyvateľstva. Tým radí, ako drevo ušetriť, ako znížiť jeho zbytočnú spotrebu, napr. budovaním tzv. českých kachieľ, ktoré majú vyššiu výhrevnosť a nižšiu spotrebu paliva, učiť piecť chlieb v obecnej pekárni ako v zahraničí a odstrániť varenie na otvorenom ohnisku.⁷⁶

Záborský hľadal aj odpovede na riešenie naliehavých sociálnych problémov doby. Vychádzal z poznania, že odstrániť biedu a jej dôsledky a celý rad negatívnych javov v sociálnej sfére spoločnosti nemožno občasnou pomocou alebo poskytnutím pomoci niektorým jedincom. Závažný spoločenský problém, o ktorom predpokladá, že sa bude znásobovať, si vyžaduje komplexné riešenie, aby bol „*koreň zlého celkom podťatý*“.⁷⁷ Podnetné sú jeho úvahy o skutočnej a tzv. dobročinnosti.⁷⁸ V spoločnosti pribúda ožobráčených ľudí, chorých a opustených, žobrákov, žijúcich z milodarov, i tulákov, ktorí sa z rôznych príčin dostali na okraj spoločnosti. Existenciu týchto ľudí spoločnosť vníma ako nežiaduci jav, dediny ich vyhánajú do miest, mestá s nimi majú problémy a nikto podľa neho nemá záujem postarať sa o nich.⁷⁹ Existenciu ľudí, odkázaných na pomoc spoločnosti, považoval Záborský za sprievodný jav kapitalistického vývoja, sociálnej biedy a zbadačovania stále väčšieho počtu ľudí. Mnohí sa podľa neho do tohto postavenia dostali vlastným pričinením, buď pod vplyvom alkoholizmu, alebo osobnej či rodinnej krízovej situácie, a padli na spoločenské dno. „*Nestačí o týchto veciach veľa písať*“, tvrdí Záborský, „*je potrebné konať a hľadať riešenie, pretože je presvedčený, že každý všeobecne rozšírený jav si vyžaduje racionálne, zodpovedné a systémové riešenie*“. Ironizuje tzv. dobročinnosť, ktorú občas organizovali bohatší obyvatelia a ktorá bola akousi módou istých vrstiev. V praxi to potom vyzeralo tak, že „*panie chodia žobrať o príspevok pre chudobných a usporiadajú zbierku odevov, obuvi a pod. kvôli sviatkom alebo vytváraniu mienky o sebe, ale v skutočnosti vôbec týmto ľuďom nerozumejú, v lepšom prípade „konajú zo súcitu a pritom sa často týchto ľudí štitia*“.⁸⁰ Milosrdenstvo „*bez ozajstnej pomoci*“ považoval za škodlivé. Keď uvažoval nad možnosťami riešenia sociálnej otázky, za najprirodzenejšie považoval poskytovanie sociálnej pomoci zo strany štátu. Uvedomoval si však, že štát v tomto smere zatiaľ nepodniká potrebné kroky a nedokáže sa účinne postarať o túto skupinu obyvateľstva, čo Záborský spájal s nekonceptnosťou štátnej politiky a celkovými finančnými problémami. Sociálna sieť, záchranný sociálny systém, o ktorom sám uvažoval, nejestvovala. Preto navrhoval riešiť sociálne problémy v rámci verejnej správy a za reálnu považoval možnosť, aby sa o sociálne odkázaných ľudí postarali obce. Svoje stanovisko zdôvodňuje tým, že ak má byť sociálna pomoc účinná, musí byť predovšetkým adresná. Predstavení obce i miestni obyvatelia, v obciach ktorých sú takíto ľudia prihlásení, dobre poznajú svojich „*asociálov*“ a predpokladá, že poznajú aj príčiny, pre ktoré sa do tohto stavu dostali. Takto by boli ľudia odkázaní na sociálnu podporu evidovaní, čo považuje za dôležité kvôli podchyteniu celého problému, bez čoho nie je možné riešenie. Za najhoršie považuje žobráctvo v anonymnom mestskom prostredí, ktoré znemožňovalo poznať jeho skutočný

76 Zz: Drahota dreva a niektoré národy k jeho usporení. SN 27.11.1851, s. 561.

77 Zz: Jako se může bída na Slovensku umenšiti. SN, 23.4.1850, s. 190.

78 Zz.: K odstránění nedorozumění. SN, 24.4.1852, s. 193-194.

79 Zz: Výhody toho, keby každá církev nebo obec svojich chudobných zaopatřila. SN, 17.4.1852, s. 181-182.

80 Tamže.

rozsah a príčiny a vylučovalo tak účinnú pomoc. Kvôli finančným problémom štátu navrhol, aby sociálnu starostlivosť financovali obce z príspevkov všetkých obyvateľov. Predpokladal, že obce budú klásť odpor a naďalej sa budú snažiť zbaviť sa tejto povinnosti. V takomto prípade prichádza Záborský s ďalším riešením - zveriť týchto ľudí pod ochranu cirkvi. Jednak preto, že na rozdiel od štátu má cirkev dostatok financií a koniec - koncov je to jej najvlastnejšie poslanie, a jednak preto, že peniaze z darov a dobrovoľných príspevkov budú rozumne využité. Navrhuje zriadiť pri každom kostole ako samozrejmosť chudobinec, školu a pokladňu pre chudobných, aby veriaci nezmeškali prejavíť svoju vlastnú nábožnosť a pomohli bližným.⁸¹ Riešenie sociálnej pomoci zriadením uvedených zariadení v rámci obce považuje za menej nákladné na administratívu a hlavne adresnejšie ako v štátnom meradle.

Záborského kritika spoločenského systému je ostrá a navrhované riešenia racionálne. Pod tlakom spoločenskej reality sa stále vracia k potrebe riešenia sociálnych problémov a k hľadaniu reálnych východísk. Z jeho strany pribúda hĺbka pochopenia všetkých aspektov, spojených s narastaním problémov sociálne odkázaných ľudí, stále viac si uvedomuje demoralizujúce dôsledky života v hlbkej biede, bez práce, bez možnosti nájsť si obživu i dlhotrvajúcej odkázanosti na sociálnu pomoc. Za jedno z východísk pokladal postarať sa týmto ľudom o prácu. Na základe príkladov z cudziny navrhoval vytvárať malé hospodárstva, kde by takíto ľudia mali možnosť pracovať, kde by im bola poskytnutá strava, ubytovanie, primeraná mzda, aby prestali byť príťažou spoločnosti. Po psychickej stránke by sa im takto pomohlo prekonať zľú situáciu v živote a bola by im poskytnutá možnosť postaviť sa na vlastné nohy a získať späť stratené sebavedomie, spôsobené biedou a neriešiteľnou situáciou. Na základe poznatkov zo zahraničia považoval poskytnutie dočasnej práce za dôležité, ale za najúčinnnejšiu formu pomoci považoval možnosť trvalého zamestnania. Spoločnosť by sa tak vyhla skutočne negatívne mu dôsledku poskytovania sociálnej pomoci – strate schopnosti človeka spoliehať sa na vlastné sily a aktivity pri riešení svojho životného postavenia. Záborský varuje, že iba poskytovanie sociálnej pomoci ľuďom často kazí a robí ich pasívnymi. Nezdráhal sa vysloviť pravdivý názor, že je v povahe istých ľudí zneužívať dobročinnosť rovnako ako mnoho iných vecí, preto odmieta akýsi automatický a rovnostársky postup pri poskytovaní pomoci. Za povinnosť civilizovanej ľudskej spoločnosti pokladá starostlivosť štátu, obce alebo cirkvi o starých, opustených ľudí, o sirotu, o chorých a ľudí v núdzi, ktorí ju nevyhnutne potrebujú a nie sú schopní postarať sa sami o seba. K ostatným pristupuje kriticky a navrhuje, že by im sociálny systém mal pomôcť riešiť konkrétnu životnú situáciu v čase, keď to potrebujú, a potom im dať možnosť postarať sa o seba. O jedincov - typických asociálov, ktorí jednoducho pracovať nechcú, alebo o ťažkých alkoholikov, ktorí sa odmietajú liečiť, sa má štát postarať inak – navrhuje zaviesť nad nimi spoločenský dohľad, pretože sú neadaptabilní.⁸²

V súvislosti so sociálnou pomocou sa Záborský zaoberal aj poisťovníctvom. Poukazyval na nedostatok poisťovní, ktoré považoval za užitočné a za prejav racionálneho prístupu k podnikaniu a hospodáreniu. Činnosť poisťovní hodnotí pozitívne a uznáva ich pomoc v núdzi, považuje ich za prejav ľudskosti a kresťanského prístupu.⁸³ Za užitočné

81 Zz: K odstránění nedorozumění. SN, 24.4.1852, s. 193-194.

82 Zz: Výhody toho, keby každá cirkev nebo obec svojich chudobných zaopatřila. SN, 17.4.1852, s. 181-182.

83 Zz: Nedostatečnost škodonáhradných spolků. SN, 10.4.1851, s. 173.

ich považoval hlavne v oblasti poľnohospodárstva a podnikateľskej činnosti, ktoré boli sprevádzané aj riskantnými aktivitami a rôznymi nepredpokladanými okolnosťami. Keď uvažuje o existujúcich poisťovníach, zisťuje, že sú výhodné iba pre majetnejších ľudí a kvôli výške poisťného neprístupné pre sociálne slabé skupiny obyvateľstva, ktoré zostávajú „*ponechané osudu a musí nešťastie znášať bez akejkoľvek pomoci*“.⁸⁴ Záborský neveril, že sa dá dosiahnuť ideálny stav, aby každý mohol mať poistený majetok. Preto uvažoval, ako dosiahnuť, aby aspoň väčšina obyvateľov mohla byť poistená a aby tisíce ľudí nezostali ožobráčené. „*Zanedbaný ľud nič o tejto možnosti ochrany nevie a kňazi a učitelia, ktorí by ho mali viesť, sú priveľmi zaujatí sami sebou, ako cudzí v Izraeli*“, konštatuje Záborský a pritom „*oheň, ľadovec, povodeň a iné pohromy, ktoré ničia úrodu a majetok, privádzajú práve týchto najchudobnejších na žobrácku palicu*“.⁸⁵ Pre tieto sociálne skupiny navrhuje zakladať „*škodonáhradné*“ spolky, ktoré vychádzajú z prostej idey – podeliť nešťastie jednotlivcov na všetkých.⁸⁶ Pri zdôvodňovaní činnosti a poslania týchto spolkov vychádza z kritiky existujúcich poisťovní. Tie podľa neho nemajú „*čisto humánne zámery a hľadia predovšetkým na vlastné zisky*“ a sú dostupné iba istej skupine obyvateľov. Ním navrhované škodonáhradné spolky by mali byť založené v rámci obce, mesta alebo stolice, čiže by mali zúženú pôsobnosť v rámci konkrétneho teritória a ich finančný základ, spolkový fond by mal byť vytvorený z poplatkov členov spolku. Poplatok by mal byť primeraný možnostiam poistenca, základom by mala byť hodnota jeho majetku. Oceňovanie majetku členov spolku mala raz ročne vykonať komisia pod dohľadom notára a slúžnych, po predložení akéhosi daňového priznania a odhadu ceny majetku. Ono malo slúžiť ako kľúč na stanovenie veľkosti poplatku poistenca i náhrady škody v prípade potreby. Veril, že tieto priznania a ich kontrola by odstránili možnosť uvedenia falošných údajov, precenenia majetku i výplatu neadekvátnej náhrady škody, pretože by boli viazané na výšku každoročného poplatku. Navrhoval takýmto spôsobom poistiť jednotlivcov, chrámy i školy a odvoláva sa pritom na dobré skúsenosti takýchto spolkov v Tirolsku a inde vo svete, kde sa ľudia vzájomne podporujú a v prípade nešťastia je zabezpečená pomoc každému. Apeluje na súcit spoluobčanov, na ľudskosť a na povinnosť pomôcť každému, kto to potrebuje. Žiaden človek podľa neho nesmie túto základnú povinnosť zo seba striasť aj preto, že nikdy nevie, kedy on bude potrebovať pomoc. Nabáda slovenskú inteligenciu, ktorá je v neustálom kontakte s každodenným životom ľudu, aby informovala a vysvetľovala ľuďom túto možnosť „*nevyjsť na žobrácku palicu*“, pretože rôzne nešťastia v živote chudobných ľudí znamenajú katastrofu.⁸⁷

Slovenskej buržoázii, ktorá pozostávala z remeselníkov, obchodníkov a iných drobných podnikateľov a z roľníkov, sa pre jej hospodársku slabosť nepodarilo v porevolučnej dobe získať významnejšie pozície v hospodárskom živote Slovenska. Preto vyvíjala úsilie o zakladanie svojpomocných hospodárskych spolkov vo forme družstiev. Pozoruhodné úsilie v týchto zložitých pomeroch vyvíjal redaktor Slovenských novín D. Lichard, ktorý na ich stránkach navrhoval zakladať okresné alebo župné svojpomocné spolky a neskôr dedinské sporeiteľne.⁸⁸ Záborský bol tiež nadšeným propagátorom spol-

84 Zz: Vzájemná podpora při nehodách. SN, 14.4.1851, s. 201.

85 Zz: Nedostatečnost škodonáhradných spolků. SN, 12.4.1851, s. 177.

86 Zz: Snadnosť a postupování při vzájemné podpoře v nehodách. SN, 6.5.1851, s. 213.

87 Zz: Snadnosť a postupování při vzájemné podpoře v nehodách. SN, 6.5.1851, s. 214.

88 Zz: Jako se může bída na Slovensku umenšiti. SN, 23.4.1850, s. 190.

kovej myšlienky, predovšetkým v jednotlivých oblastiach podnikania, a často písal o potrebe vytvárania hospodárskych, peňažných a ľudových spolkov, ktoré sa na Slovensku sľubne rozvinuli úsilím osvietencov a štúrovcov. Spolky z rokov 1845 - 1848 v nových politických a hospodárskych pomeroch zanikli a nastal aj útlm v slovenských hospodárskych úsilíach. Záborský sa prihlásil k duchu spolkovitosti slovenských predstaviteľov národného obrodzenia a k myšlienkam grófa Széchenyiho, ktorý svojimi spismi aktivizoval v tomto smere maďarskú spoločnosť. Podrobne informoval čitateľov novin o každom novovytvorenom spolku v monarchii, objasňoval ciele spolkov, ich organizáciu, činnosť i zameranie. Z jeho komentárov k ich činnosti môžeme rekonštruovať jeho názory na poslanie spolkov, pretože záver každého z týchto článkov, ktoré svedčia o Záborského sčítanosti, dobrej informovanosti o tom, čo sa deje v cudzine v ekonomickej oblasti a o solídnej znalosti ekonomických problémov, obsahuje Záborského pokus aplikovať tieto myšlienky na slovenské pomery. Informoval aj o spolkoch v cudzine, hlavne v Anglicku, a vecnými argumentmi o dosiahnutých výsledkoch potvrdzoval vlastné názory. Dôležité bolo to, že tieto spolky pôsobili v krajinách s už rozvinutou kapitalistickou ekonomikou, mali svoju tradíciu, pozitívne i negatívne skúsenosti overené praxou a takáto možnosť argumentácie prakticky zameranému Záborskému vyhovovala. Na pôsobení spolkov oceňoval hlavne široké možnosti ich pôsobenia v spoločnosti – v konkrétnom podnikaní, v podpore rozvoja podnikania, v osvetovom pôsobení na obyvateľstvo, hlavne na drobných výrobcov, na šírenie nových poznatkov a prenášanie skúseností, tiež na varovanie pred chybami v činnosti spolku, na zvyšovanie ekonomickej úrovne, na zdokonaľovanie myslenia v oblasti danej výroby, na odstraňovanie konzervativizmu v ekonomike atď. Spolky obyčajne vydávali aj odborné časopisy zamerané na ten – ktorý odbor a po takých časopisoch volal Záborský už dávno. Oceňoval aj fakt, že spolky zhromažďovali štatistické údaje, ktoré mali veľkú výpovednú hodnotu. Podrobne sa zaoberal činnosťou Spolku lesných hospodárov v Pešti, ktorý sa snažil racionálne hospodáriť s lesmi,⁸⁹ ďalej Spolku lesných hospodárov vo Viedni, ktorý mal ríšsku pôsobnosť a podporu vlády a mal vplyv na tvorbu zákonov, vzťahujúcich sa na lesné hospodárstvo.⁹⁰ Svojimi aktivitami ho zaujal aj Kupecký spolok v Pešti, založený na podporu nielen obchodu, ale aj priemyslu a poľnohospodárstva.⁹¹ Trápilo ho, že na Slovensku sa s takouto aktivitou nestretol. „Príčina toho všetkého leží v nás samých, v našej neprebudenosti, ktorá sa dá iba časom odstrániť, cez školy“, konštatuje Záborský a navrhuje založiť podobné spolky, predovšetkým sypárne, ktoré mali požičiavať roľníkom obilie na siatie a vytrhnúť ich z rúk úžerníkov, a podobne zameraný kupecký spolok ako v Pešti, ktorý mal pomáhať hlavne obchodníkom. Argumentuje praktickosťou spolkov a ich podporou národného podnikania, pretože „pôsobia ku prospechu národa, jeho hospodárstva, pomáhajú slabým. Iné národy to vedia, kým my na chimerách jazdíme a pre literky si prelamujeme hlavy“.⁹² Záborský tvrdí, že podobné „spolky sú užitočné, ľudia si ich pochvaľujú, podnikateľský zisk je skromný, ale obrovský význam má tá skutočnosť, že obyčajní ľudia, napr. roľníci sú vytrhnutí z rúk úžerníkov. Ľudia utisnutých na pomoc je veľa“.⁹³ V Slovenských novinách prišiel so správou o založení Spolku na upevnenie

89 Zz: Plešivský spolek a jeho vypůjčovací sypárna. SN, 3.8.1852, s. 361.

90 Zz: Ríšsky spolek lesních hospodářů. SN, 17.1.1852, s. 333.

91 Zz: Nastínění nového kupeckého spolku v Pešti. SN, 31.7.1851, s. 357.

92 Zz: Nastínění nového kupeckého spolku v Pešti. SN, 31.7.1851, s. 358.

93 Zz: Spolek k upevnení břehu Váhu. SN, 2.10.1851, s. 399.

brehu Váhu.⁹⁴ Spolok založený v Uhorsku na reguláciu rieky Tisy, ktorý zabránil povodniam tým, že budoval násypy a spevnil brehy rieky, motivoval majiteľov pôdy na Považi založiť podobný spolok na Váhu, ktorý sa vylieval pri každom silnejšom daždi a topení snehu, čo spôsobovalo obrovské škody hlavne v úseku Sereď – Komárno. Záborský informuje, že Spolok sa práve schvaľuje na ministerstve a jednaní, ktoré prebiehajú, sa týkajú upresnenia rozsahu budovania hrádz a výšky príspevkov. V závere článku uvažuje Záborský o situácii v zakladaní spolkov na Slovensku: „*Badat, aj keď slabo i u nás duch spolkovitosti. Jedinci u nás teraz veľa nezmôžu a ani veľkých kapitalistov nemáme. Žiadnych. Spojenými silami mohla by veru nejedna fabrika sa založiť a prosperovať, lebo naše kraje sú bohaté na suroviny, na drevo i na vodu. Veľký tento kapitál národa leží bez úžitku. Tak by bol zúrodnený a zaopatril by sa aj chudobe slovenskej zárobok. Viem, že je to prospešné, ako všetko, čo sa deje spoločnými silami.*“⁹⁵ Svoj názor rozvíja v ďalších článkoch, kde sa vyjadril, že „*je mu trpké, že sa všetky osožné priemyselné pohyby dejú mimo Slovenska, ktoré je v tomto ohľade naozajstná púšť.*“⁹⁶ Najviac ho trápilo, že „*pokrok k horám našim zatiaľ nadošiel a bohatstvo Slovenska požierajú pánice, ktoré devastujú lesy, pribúda povodní, biedy a všade vidí iba krátkozrakosť.*“⁹⁷

Textilný priemysel nebol v Uhorsku až do obdobia po vyrovnaní v roku 1867 veľmi rozšírený. Výrazné zaostávanie tejto oblasti výroby v Uhorsku i na Slovensku bolo spôsobené celým radom faktorov v minulosti a v desaťročiach porevolučného obdobia sa na jeho zaostávaní podpísala konkurencia rakúskych a českých textilných výrobkov na spoločnom trhu monarchie. Pokiaľ išlo o výrobu odevov, bielizne a ďalšieho textilu, slovenské vidiecke obyvateľstvo si ho vyrábalo väčšinou domácky. Domácka výroba plátna a súkna bola veľmi rozšírená a živila popri poľnohospodárstve celé oblasti, hlavne hornatejšie kraje Slovenska. Oravské, spišské i šarišské plátno sa v podobe predaja vlastných výrobkov roľníkmi, ale hlavne prostredníctvom priekupníkov dostávalo nielen na uhorské trhy, ale tiež do zahraničia, najmä do Ruska.⁹⁸ Aj na dolnozemných trhoch boli výrobky domácej výroby zo Slovenska značne rozšírené. Napriek tomu sa nestala domácka výroba základňou pre rozvoj textilných a ďalších odvetví kapitalistického priemyslu. Práve naopak, výrobky domácich slovenských výrobcov boli stále viac vytlačané z trhov továrenskými výrobkami. Domácka textilná výroba ustrnula a obmedzila sa len na výrobu pre vlastnú spotrebu. Záborský na tento vývoj zareagoval v článkoch o premenách, sprevádzajúcich spracovanie ľanu a konope. V roku 1852 bol s podporou panovníka založený celorišsky spolok na spracovanie ľanu a konopí. Išlo o účasťinnú spoločnosť, ktorá rozširovala svoje pobočky po celom území ríše. Spolok skupoval surový, čiže dopestovaný ľan a konope od prvovýrobcov, pestovateľov týchto technických plodín a spracovával ich v moderných zariadeniach strojov a na základe moderných technológií, rozšírených vo svete. Preberaním skúseností z krajín s vyspelým textilným priemyslom, ako boli Anglicko, Belgicko a Francúzsko, Záborský súhlasil. Vedel, že takto sa dosahuje lepšia kvalita priadze ako pri domáckom spracovaní. Záborský si ale kladie otázku, aké dôsledky bude mať presadenie tohto spôsobu na Slovensku, kde je

94 Zz: Spolek k upevnění břehu Váhu. SN, 2.10.1851, s. 400.

95 Zz: Spolek k upevnění břehu Váhu. SN, 2.10.1851, s. 400.

96 Zz: Říšský spolek lesních hospodářů. SN, 17.1.1852, s. 333.

97 Zz: Vysvětlení jednoho podivného úkazu. SN, 30.9.1852, s. 460.

98 Zz: O centrálních spolcích. SN, 27.4.1852, s. 299.

pestovanie ľanu a konope také rozšírené a darí sa mu v tunajších prírodných podmienkach. Je presvedčený, že továrenské spracovanie sa presadí, jednak preto, že je to vývojový trend, jednak preto, že takto vyrobená priadza je kvalitnejšia a konkuruje domácejmu spracovaniu v jeho neprospech. „*Hľadiská vyšších ohľadov, národného hospodárstva, potreby priemyslu i kupectva si vyžadujú, aby sa všetko čo sa dopestuje, spracovalo najprirodzenejším spôsobom a aby ľudská práca dodala každej plodine čo najvyššiu cenu. Keď sa nepodriadime, stane sa to, že domáce výrobky budú celkom vytlačené z obchodu, lebo kto bude chcieť niečo poriadnejšie, bude prinútený kupovať plátno z cudzieho ľanu a konopí, lebo ich tovar je lepši a lacnejši.*“⁹⁹ Obáva sa o osud domácej výroby, o obmedzenie pestovania ľanu a konope, a tým o možnosť zárobku pre roľníkov, ale aj o osud týchto znalostí, čím myslel zručnosť slovenského ľudu v pradení a tkaní. „*Za pár rokov sa stratí v ľude našom toto umenie, táto schopnosť, ktorá ho dlho živila a nad iné národy vyznačovala. Umenie vyrábať plátno dnes ovláda každá ženička, ale skoro bude koniec, nahradia ich fabriky. Pri valných prevratoch sa ľud často zbavuje svojich umení a zostáva nahý.*“¹⁰⁰ Preto radí ísť strednou cestou. Najlepšie bude ďalej rozširovať pestovanie ľanu a konope, aby mohli roľníci značnú časť týchto plodín predatť fabrikám, čo im dá možnosť zárobku, ale časť nech si ponechajú pre vlastnú potrebu. Kvôli šetreniu, aby nemuseli tieto výrobky kupovať v obchode od cudzích, a tiež kvôli zachovaniu zručnosti a ľudového remesla. Svoju úvahu uzaviera konštatovaním, že strojové spracovanie má značné prednosti pred domácou výrobou a patrí mu budúcnosť, pretože „*premieňa obyčajné plodiny na zlato a striebro, lebo im dáva nové, iné hodnoty a hlavne privádza ich na trh sveta. Funt vlákna stojí málo. Ale spracované na najdrahšie a vyhládané čipky a na vzácné tkaniny nadobúda jediný funt veľikánsku hodnotu. V rakúskej monarchii sa pestuje veľmi mnoho týchto plodín, darí sa im tu a môže sa ich rodiť stále viac a viac. Keď sa spracujú vo fabrikách, stanú sa jedným z najvýdatnejších prameňov národného bohatstva. Všade vo svete je to tak.*“¹⁰¹

V súvislosti s úvahami o charaktere kapitalistického podnikania na Slovensku sa Záborský často vyjadroval aj o Židoch, ktorí síce v slovenskej spoločnosti nepredstavovali početnú skupinu obyvateľstva, ale špecifickú postavením v ekonomickej oblasti, zameraním na isté oblasti podnikania a odsudzovanú verejnou mienkou. Prejav y židovskej otázky sa v modernej podobe prejavovali v 19. storočí v hospodársko-sociálnej, nacionálnej a náboženskej oblasti.¹⁰² Antijudaizmus v prevažne katolíckom slovenskom prostredí existoval, ale katolícky kňaz Záborský bol k Židom v tomto smere veľmi tolerantný. Bránil ich pred nespravodlivými konfesijnými obvineniami. Viaceré jeho články sa týkajú zločinu ostrihomských Židov, ktorí boli v roku 1851 obvinení z pokusu o rituálnu vraždu. Záborský vysvetľuje, že ako redaktor viackrát odmietol uverejniť v Slovenských novinách správy podobného charakteru, najmä keď zistil, že tlač ich vy-

99 Zz: Ještě něco o centrálním spolku k dorábění lenu a konopí. SN, 29.6.1852, s. 301.

100 Ide o to, predatť dopestovaný ľan a konope za obstojnú cenu. Domáce spracovanie prináša problémy. Veď ženy dňom i nocou premnoho pracujú a potom predávajú plátno za bagateľ a majú pritom veľké straty, pretože pradio sa často kazí. Zz: Nastávající proměna při obrábění lenu a konopí. SN, 29.6.1852, s. 301.

101 Zz: Nastávající proměna při obrábění lenu a konopí. SN, 2.7.1852, s. 305. Zz: Nastávající proměna při obrábění lenu a konopí. SN, 2.7.1852, s. 306. Zz: Ještě něco o centrálním spolku k dorábění lenu a konopí. SN, 29.6.1852, s. 302.

102 Zz: Proti povídkám o domnělém zločinu židů ostrihomských. SN, 16.3.1852, s. 129.

užíva k šikovnému manipulovaniu s verejnou mienkou v protižidovskom zmysle. Písať o tejto udalosti sa rozhodol až potom, keď boli obvinení Židia zbavení obžaloby a dve ženy zo Slovenska sa priznali k podvodnému udaniu. Bol presvedčený, že podobné manipulácie spôsobujú v spoločnosti veľa zla a napätie medzi majoritnou spoločnosťou a Židmi. „*Nemôžem sa zdržať mienky o spomínanom zločine*“, píše Záborský, „*pretože židom sa medzi kresťanmi a mohamedánmi pripisuje, že ku svojim náboženským obradom potrebujú kresťanskú krv. Považujem to za rozšírený predsudok voči nim. A nakoniec, aj kresťanom, pokiaľ predstavovali stránku slabú a nenávidenú, bol pripisovaný ten istý zločin od panujúcich pohanov a židov*“.¹⁰³ Z pozície zdravého rozumu odmietol predsudky a výhrady voči Židom v náboženskej oblasti. K Židom a židovskej ortodoxnosti je kritický. Tvrdí, že východné židovstvo, do ktorého patria aj Židia žijúci na Slovensku, je iné ako na západe. Je prevažne ortodoxné, čo spôsobuje uzavretosť jeho života, izoláciu a neprispôsobivosť čiastočne chcenú a čiastočne vnútenú. Chápe okolnosti, ktoré viedli Židov k takému postoju, ale ironizuje židovské lipnutie na Talmude, ktorý tiež považuje za zdroj povier a prekážku zblíženia Židov s ostatnou spoločnosťou. Ich neochotu vzdať sa ho prirovnáva k „*hotovosti k pokroku*“.¹⁰⁴ Konzervatívnosť Židov vníma ako prekážku pri ich včleňovaní do modernej spoločnosti najmä v čase, keď už boli odstránené hlavné prekážky ich nerovnoprávneho postavenia. Rovnako odsudzuje konzervatívnosť ktorejkoľvek inej zložky slovenskej spoločnosti. Odsudzuje tiež tú stránku talmudského učenia, ktorá v Židoch vypestovala pocit a vedomie čohosi iného, ako sú ostatné národy.¹⁰⁵

Židom bolo vyčítané mnohé, od hospodárskeho prioritného postavenia a úžerníctva až po „*zalkoholizovanie*“ Slovákov. V tejto súvislosti sa Záborský vyjadril jednoznačne: „*Jestli sú židia kresťanom nebezpeční, nie za to, že by na ich krv číhali, ale preto, že niektorí bezpriekladnú ľahkomyselnosť a záhubnú nemiernosť slovenského ľudu ku svojmu obracajú úžitku*“.¹⁰⁶ Neobviňuje teda Židov z toho, že oni sú príčinou alkoholizmu Slovákov, ale obviňuje ich z profitovania na tomto všeobecne rozšírenom neduhu spoločnosti. Vadí mu ich kapitalistická dravosť, bezohľadnosť, že idú za ziskom bez škrupúl a že vo svoj prospech využívajú úbohosť alkoholikov a ľudskú slabosť. Z rovnakej nemorálnosti však obviňuje aj nežidovských krmárov.¹⁰⁷

Najtvrdší je Záborský voči židovským úžernikom. Úžerníctvo podľa neho vyplývalo z nedostatku kapitálu v Uhorsku a z potreby úveru rovnako pre židovských i pre kresťanských podnikateľov. Tvrdí, že praktická reformná politika voči Židom, ktorá začala v monarchii za vlády Jozefa II. a hlavne tolerančný patent pre Židov z roku 1783, uľahčili hospodársku činnosť tejto skupine obyvateľstva zrušením doteraz platných obmedzení. Bol im povolený podomový obchod, aby chudobní Židia neboli nútení k migrácii. V oblasti živností a obchodu už neboli kladené žiadne prekážky a obmedzenia, no napriek tomu bolo hospodárske postavenie tunajších Židov iné ako v západných oblastiach. Židia na dedinách vykazovali omnoho menšie remeselnícke aktivity ako v mestách a typický bol ich podiel na mnohotvárnom nájme – árende. Aj keď im patent otvoril ši-

103 Záborský, J.: Večný žid. Rozmluvy, rukopis. s. 250.

104 Záborský, J.: Nábožný kresťan. Rozmluvy, rukopis, s. 246

105 Zz: Proti povídkám o domnělém zločinu židů ostrihomských. SN, 16.3.1852, s. 130.

106 Zz: Nakolik polnímu hospodáři prospeje průmysel pálenkový, natolik mu škodí nedostatek průmyslu jiného. SN, 13.5.1852, s. 226.

107 Zz: Proti šidířstvu při záměně jednoho druhu peněz s jinými. SN, 12.2.1852, s. 74-75.

rokú škálu zdrojov, obživy, naďalej sa venovali hlavne obchodu, peňažným transakciám a spomínanej árende, menej remeselníckej výrobe, z čoho pramenil názor, že sú akýmiisi parazitmi spoločnosti, ktorí nepracujú vlastnými rukami. Tento trend židovského podnikania pokračoval a prehľboval sa.

Záborského analýza dobových pomerov vyplývala vždy z dobrého poznania reality. Vo svojich článkoch uvádza konkrétne príklady úžerníctva a dochádza k záveru, že sa mu darí iba tam, kde má vytvorený priestor a podmienky, ktoré sú vždy konkrétne, napríklad nedostatok určitého tovaru alebo suroviny, krízové obdobia spoločnosti alebo skupín obyvateľstva, prechodné vývojové fázy spoločenského vývinu a nejasnosť zákonov alebo nedostatok kontroly. V čase výmeny peňazí v monarchii stále upozorňoval na rozšírené úžerníctvo, ktoré vyplývalo z toho, že obyčajní ľudia nerozumeli systému výmeny peňazí, čo úžerníci trestuhodne zneužívali vo svoj prospech. Preto detailne informoval o priebehu výmeny peňazí, o nutnosti dodržať stanovené lehoty a vyzýval miestnu inteligenciu, hlavne kňazov a učiteľov, aby ľudu tieto otázky vysvetľovali a aby im pri výmene pomáhali.¹⁰⁸ Keď po zrušení colných skladov došlo k niekolkonásobnému zvýšeniu ceny soli, využili úžerníci jej dočasný nedostatok a problémy s distribúciou. Soľ skúpili a za tento nedostatkový tovar žiadali úžernícke úroky. Záborský označil takéto obchod so soľou, ktorú rovnako potrebovali bohatí i chudobní, za „*koristenie nenásytných ľudí z núdze*“, ktorá ťažko postihovala hlavne ľudové masy. Vláda síce zaviedla pevné ceny soli a ich prestúpenie bolo podľa vyhlášky trestané ako priestupok, ale v takéto riešenie Záborský neveril. Navrhol zriadiť soľné sklady na kamennú i varnú soľ v obciach, ktoré by získali soľ na úver od štátu a postarali sa o splatenie úveru. Podstatou jeho návrhu bolo vyradiť z obchodu so soľou sprostredkujúcu funkciu úžerníkov.¹⁰⁹ Úžerníctvo sa vzmáhalo aj v oblasti obchodu s tabakom. Tento obchod bol doteraz výlučne v rukách židovských kupcov. Ich agenti skupovali tabak „*často ešte neposadený*“, ceny dohadovali dopredu a vždy v čase, keď boli roľníci, pestovatelia tabaku v núdzi. Na takomto stláčaní ceny zarábali rovnako ako predajcovia tabaku, s ktorými boli prepojení. Cisárskym patentom z 29. 3. 1850 bol povolený voľný predaj tabaku v Uhorsku a príjem z neho mal byť využitý na budovanie ciest, železníc, mostov a úpravu riek, konkrétne Dunaja, Tisy a Váhu.¹¹⁰ Záborský informuje, že na Dolnej zemi prestali pestovatelia tabaku predávať tabak kupcom a odovzdávajú ho za pevnú cenu do cisárskych skladov. Vyzýva slovenských pestovateľov, aby nepristávali na podhodnotené ceny židovských obchodníkov a správali sa ako tí z Dolnej zeme. Podobne postupoval pri riešení pravidelného nedostatku obilia na siatie. Roľníci, hlavne najchudobnejší, riešili doteraz tento problém nákupom obilia od úžerníkov za vysoký úrok, a preto aj pri dobrej úrode im z úrodnej zostávalo veľmi málo. V prípade neúrody bola situácia na dedine katastrofická. Záborský vyzýva, aby sa zriaďovali spolky na požíčovanie obilia, sypárni, ktoré síce budú ziskové, pretože za požičané 4 korce obilia bude treba vrátiť aj piaty korec ako konkrétny zisk spolku, ale ide o skromný zisk, potrebný na prevádzku sypárne. Roľníkov by takto bolo možné vytrhnúť z rúk úžerníkov.¹¹¹ Najviac sa venoval hľadaniu východiska z úžerníctva krčmárov, ktoré súviselo s alkoholizmom ľudu a ničilo existenčne celé rodiny a oblasti. V tomto smere je skeptický a nenachádza konkrétne

108 Zz: Pořádky ku snížení ceny soli od vlády učiněné. SN, 30.12.1851, s. 613-614.

109 Tamže.

110 Zz: Samoprodej dohánu v Uhorsku. SN, 26.10.1850, s. 505-506.

111 Zz: Plešivský spolek a jeho vypůjčovací sypárna. SN, 3.8.1852, s. 361.

riešenie, pretože táto úžera skončí až vtedy, keď ľud prestane piť a zadlžovať sa u krčmárov. „*Keby ľud prestal piť, skončila by úžera židovských krčmárov. Odídu židia, prídu iní*“, píše Záborský, „*kým budú Slováci piť*“.¹¹² Je sklamaný porevolučným vývojom. Bieda, ktorú považoval za dôsledok poddanstva, pokračuje, zrušením poddanstva sa v tomto smere nič nevyriešilo, lebo „*slovenský ľud, síce slobodný, prechádza zo služby pánom do rabstva židov, všetko svoje imanie nosí do krčmy a trie nekonečnú biedu. Ďalej robotuje, aj keď z celkom iných príčin*“.¹¹³ V súvislosti so Židmi a ich pôsobením v slovenskom hospodárskom živote a spoločnosti sa Záborský dotkol aj toho, že Židia boli slovenským prostredím vnímaní na tej istej úrovni ako maďarskí kapitalisti a utláčatelia a obviňovaní z ujarmovania slovenského hospodárstva. V ďalšom období sa práve o tieto argumenty opieral antisemitizmus na Slovensku. Podľa neho v „trpení Židov“ v monarchii nastal od konca 18. storočia prelom. Ich postavenie vo verejnom živote s podporou liberalizmu silnelo a ich emancipačný proces, ktorý prebiehal súbežne s ostatnými emancipačnými procesmi národov monarchie, mal za cieľ integrovať sa cestou asimilácie. V priebehu 19. storočia došlo v Uhorsku k značnej asimilácii Židov. Stali sa súčasťou politického, ekonomického a spoločenského života maďarskej národnej spoločnosti, ako tomu bolo aj v iných krajinách. Židia na Slovensku mali v podstate dve možnosti, buď asimilovať s Maďarmi, čo sa spájalo s hospodárskymi výhodami a vidinami spoločenského a politického uplatnenia, alebo splynúť so slovenským národom. Ten bol však bezprávný. Uhorskí Židia už v čase revolúcie 1848 - 1849 podporovali Maďarov a v ďalšom období sa väčšina priklonila k maďarskej vládnucej triede, z čoho vzniklo už spomínané obviňovanie. Boli vnímaní ako nositelia maďarizmu a protimaďarská averzia slovenskej spoločnosti sa takto prenášala aj na nich. Záborský pochopil korene tohto javu. Lojálnosť Židov k vládnucej triede, ktorá existovala aj predtým, vyplývala z toho, že stáročia žili pod ochranou vrchnosti a keď chceli vyznávať svoje náboženstvo a prežiť, museli akceptovať právne obmedzenia takmer vo všetkých oblastiach svojho života. Táto vlastnosť vtlačila slovenským Židom maďarskú národnú orientáciu. Z politických dôvodov, nie náboženských či z presvedčenia.¹¹⁴

Slovenské noviny viedli v roku 1852 dlhé mesiace kampaň proti alkoholizmu, ktorý bol vnímaný ako vážny spoločenský problém. Keďže dosiahol značné rozmery a spôsoboval škody v mnohých oblastiach spoločenského života, prinášali noviny otrasné správy o zhubných účinkoch alkoholizmu na slovenský ľud a redaktori i dopisovatelia novín sa k nemu vyjadrovali z rôznych hľadísk. Išlo o mobilizujúce články buď o poslaní a konkrétnej činnosti spolkov miernosti, alebo o organizovaní protialkoholických skupín, čo svedčí o úsilí redaktorov využiť noviny na dosiahnutie aspoň nejakých pozitívnych výsledkov v tomto smere. Aj Záborský sa zapojil do tejto kampane sériou článkov. Alkoholizmus považoval za „*obľudnú chorobu*“ slovenskej spoločnosti, predovšetkým ľudových vrstiev, a v snahe odstrániť túto nákazu prichádza s vlastným pohľadom na tento problém: „*Nechcem dodávať rozum ľudu, ani navrhovať na túto nemoc lieky, neide mi o to, nedopriať úbohému človeku po ťažkej práci občerstvenia, ale život potvrdzuje, že pri alkoholizme piť občas a mierne je to najťažšie a navyše je to vážny prob-*

112 Zz: Má-li kto příčinu báti si obmezení průmyslu pálenkového? SN, 22.4.1852, s. 189. Zz: Nakolik bere polní hospodář, průmyslem pálenkovým se zapodívající, z pokaženosti lidské užitek, natolik býva touže pokažeností oškodován. SN, 18.5.1852, s. 234.

113 J.Z.: Veřejná listárna. SN, 11.11.1852, s. 536-537.

114 Zz: Má-li kto příčinu báti si obmezení průmyslu pálenkového? SN, 22.4.1852, s. 189.

lém ekonomický.“¹¹⁵ V predrevolučnej dobe bol nadšeným stúpencom a propagátorom spolkov miernosti a považoval ich za vhodný prostriedok v boji proti pijanstvu. Písal o pôsobení týchto spolkov v Írsku, ktoré tiež zápasilo s alkoholizmom ľudu i o úsiliach M. Irelandského, propagátora myšlienky verejnej prísahy alkoholikov. Sám Záborský navrhol, aby nenapraviteľných alkoholikov zaviazala rodina, cirkev alebo obec verejným sľubom, akýmsi morálnym záväzkom pred verejnosťou. Vychádzal z toho, že problémom väčšiny alkoholikov je riešenie osobných a iných problémov pitím, vnútorná slabosť, prepadnutie vášni, stále porušovanie sľubov a predsavzatí, preto veril, že verejný sľub má väčšiu váhu a umožňuje kontrolu alkoholika, hlavne pri slovenskej mentalite, ktorá „každého za lakomca a skupáňa vyhlasuje, keď pri krstínách, svadbách, pohreboch alebo obyčajných príležitostiach, nedá nosiť v džbánoch pálenku“.¹¹⁶ Sľub mal abstinujúceho chrániť pred verejnou mienkou, znemožňujúcou abstinenciu. Aj v porevolučnej dobe podporoval Záborský štúrovské úsilie v boji proti alkoholizmu a vyzýval k obnoveniu spolkov triezvosti, ale hlavne k „vzkrieseniu tej minulej horlivosti“, keďže v atmosfére všeobecnej apatie slovenskej spoločnosti a utlmenia národného hnutia aktivita spolkov upadala.¹¹⁷

Záborský uvažuje o alkoholizme v spojitosti s ekonomickým vývojom, predovšetkým s rozvojom liehovarníctva ako jedného z odvetví podnikania a rýchleho zdroja zisku. Podľa neho ho práve vysoká ziskovosť robí zhubným, a preto sa s ním spája celý rad problémov, ktoré „do seba zapadajú ako reťaz a vytvárajú bludný kruh“.¹¹⁸ „Pálenková živnosť je vysoko zisková“, píše Záborský, „čo jednému prináša rýchly a veľký zisk, z jeho hľadiska užitočnosť, to alkoholikom škodí, ožobračuje ich a privádza na skazu a len naivný moralista môže veriť, že odvolávaním sa na morálnu stránku problému, na všeobecnú chudobu, nemravnosť a z nej vyplývajúcu zaostalosť ľudu možno alkoholizmus odstrániť“.¹¹⁹ Zisk považuje Záborský za jeden z faktorov podnikania, za jeden zo zákonov podnikateľských aktivít, bez ktorého by nemohlo existovať a rozvíjať sa kapitalistické podnikanie. Oceňuje aj motivačnú stránku snahy po zisku, ale zisk by podľa neho mal byť užitočný nielen pre podnikateľa, ale mal by byť užitočný aj pre spoločnosť ako takú. Správne využitý zisk by sa mal prejavíť nielen na vzraste životnej úrovne jedinca, ale mal by byť rozumne a ekonomicky využitý, napr. na modernizáciu výroby a v celospoločenskom meradle. Zisk z pálení a krčiem nepovažuje za spoločensky prospešný, je podľa neho pochybný, neužitočný, nesmierne škodlivý teraz i z perspektívy budúcnosti, pretože na ňom profitujú iba výrobcovia a krčmári a dopady na spoločnosť sú tragické.¹²⁰ Je kritický k politike štátu, ktorý by mohol tento priemysel dať pod kontrolu a regulovať ho, ale je skeptický, pretože aj štát má z daní plynúcich z tohto odvetvia značné zisky. Politiku štátu označuje za podporu „ledaúžitku“, za krátkozrakú, keďže dopady alkoholizmu ohrozujú aj štát a jeho prosperitu. Minimálne tým, že ničí pracovnú silu a kúpyschopnosť obyvateľstva. Poškodzovaním ľudu, ktorý tvorí podstatnú zložku národa, je deformovaný tiež národný život a bez možnosti jeho

115 Zz: K otázke spolku střízlivosti. SN, 4.11.1851, s. 417-418.

116 Tamže.

117 Zz: Má-li kto příčinu báti si obmezení průmyslu pálenkového? SN, 22.4.1852, s. 189.

118 Zz: Má-li kto příčinu báti si obmezení průmyslu pálenkového? SN, 22.4.1852, s. 190.

119 Zz: Má-li kto příčinu báti si obmezení průmyslu pálenkového? SN, 22.4.1852, s. 190.

120 Zz: Nakolko sa polný hospodář přispůsobuje úrodám svým vypálením jejich více ceny, natolik méně úrod dobývá. SN, 9.5.1852, s. 206-207.

povznesenia zakrnieva aj celý národný organizmus.¹²¹ Záborský nekompromisne polemizuje s tými, ktorí zdôrazňujú iba morálnu stránku problému a ktorí tvrdia, že povinnosťou človeka je podriaďiť sa záujmom celku – spoločnosti alebo národa. On neverí v také riešenie, alkoholik sa ťažko sám od seba vzdá alkoholu a tí, ktorí ho vyrábajú, neuprednostnia cnosť pred ziskom.¹²² Na takomto naivnom a zúženom pohľade podľa neho zlyhávajú spolky miernosti i úsilia inteligencie alebo kňazov, pretože „v ľudskej povahe je ísť za ziskom a ťažiť z toho, čo prináša zisk, najmä keď sa to dá robiť legálnym spôsobom a bez pocitu občianskej viny. Pálenkový priemysel prosperuje aj preto, že v ňom nie sú v rozpore prospech jednotlivca a celku, zarába na ňom výrobca, krčmár i štát a živia ho tí, ktorí jeho prosperitu podporujú tým, že pijú“.¹²³ Skepticky uzaviera svoju úvahu: „Pokiaľ budú existovať milovníci pálenky, dotiaľ bude mať alkohol zaisťený značný odbyt, alkohol sa bude vyrábať a vždy bude z neho niekto ťažiť.“¹²⁴

Ironicky poznamenáva, že „naši Kocúrkovania ako ľudia liberálni neradi obmedzujú svoju slobodu, preto sa spolky miernosti pri všetkej svojej ušľachtilosti ujať nemôžu, rozhodne nie vo všeobecnosti. Korheľom žiadne spolky netreba. Keď sa rozšírila správa, že v Rusku židia dávajú pálenku zadarmo, prejavila sa u nás hneď ochoť úhrnom sa vystáhnovať do Ruska, lebo my, Slováci nevieme plné sklenice vystáť a kdekoľvek sa objavia, pospiechame vyprázdniť ich a nie div, že rovnako „rastie“ aj naša zámožnosť. Niet už u nás holomkov ako dávno, zrazu samí „proletári“. A ešte exekúcie ustavičné potvrdzujú, že ešte dačo máme“.¹²⁵ Oslobodení sedliaci lezú pod novú porobu, porobu krčmárov a robotujú za dlžoby ďalej.¹²⁶ Pálenka mení domovy na žaláre.¹²⁷ Otrasným obrazom miery úpadku slovenského ľudu je Modlitba starej ženy, ktorá naliehavo prosí Boha o jedinú – o holbičku pálenky.¹²⁸

V rámci úvah o alkoholizme a jeho dôsledkoch sa Záborský zaoberal aj liehovarníctvom a jeho postavením v štruktúre uhorského priemyslu. Zdôrazňoval, že toto odvetvie je na poprednom mieste a prosperuje. Liehovarníctvo sa vyvíjalo v dvoch smeroch: jednak ako pridružená výroba veľkostatkov, jednak ako kapitalistická veľkovýroba. Tá však predstavovala asi len jednu tretinu liehovarov a čo sa týka výrobnej stránky, bola modernejšia, na výrobu liehu sa používali moderné destilovacie prístroje, ktoré zvyšovali produkciu i kvalitu vyrobeného liehu. Záborský si viac všímal varenie liehu na vidieku, ktoré patrilo medzi výsady zemepánov. Hoci živnostenské zákony v období neoabsolutizmu obmedzili túto zemepanskú výsadu, liehovarníctvo na vidieku zostalo aj naďalej doménou statkárov. Záborský poukazuje na trend vzostupu tohto odvetvia hlavne na Slovensku, ktoré malo v tejto výrobe prevahu v rámci Uhorska. Liehovary a pálenice sa podľa neho budovali takmer na každom veľkostatku, pribúdali ich desiatky a ich vý-

121 Zz: Nakoľik se kdo průmyslem pálenkovým s úpadkem celku zmáha, natolik pro všeobecnou chudobu zchudobnívá. SN, 20.5.1852, s. 237-238.

122 Zz: Má-li kto příčinu báti si obmezení průmyslu pálenkového? SN, 22.4.1852, s. 190.

123 Tamže.

124 Zz: Nakoľik polnímu hospodáři prospeje průmysel pálenkový, natolik mu škodí nedostatek průmyslu jiného. SN, 13.5.1852, s. 226.

125 Záborský, J.: Žihadlice, rukopis, s. 45.

126 Záborský, J.: Apríl 10. Žihadlice, rukopis, s. 580.

127 Zz: Nakoľik polnímu hospodáři prospeje průmysel pálenkový, natolik mu škodí nedostatek průmyslu jiného. SN, 13.5.1852, s. 227.

128 Záborský, J.: Apríl 11. Modlitba starej ženy, rukopis, s. 597.

robná kapacita presahovala 1500 l vyrobeného liehu ročne. Postrehol, že šľachtu k podnikaniu v tejto oblasti viedla rýchlá ziskovosť a zužitkovanie prebytkov z vlastných hospodárstiev. Už prv mali zemepáni obrovské príjmy z tzv. malých regálnych práv, medzi ktoré patrilo aj pálenie liehu. Predaj alkoholických nápojov a vyplácanie poddáných pálenkou je síce staršieho dáta, teraz však prekvitá, a preto sa nemožno čudovať, že je úspešné, najmä pri všeobecne rozšírenom alkoholizme. Kritike podrobil Záborský aj cirkevnú vrchnosť, ktorá namiesto pozitívneho pôsobenia na ľud poddánym piť nezakazovala, zakazovala im len piť v cudzích krčmách. Žiaduce pre ňu bolo opíjať sa v ich vlastných.¹²⁹ Všímal si aj ďalšiu stránku problému rozvoja liehovarníctva. Zemepáni väčšinu svojich podnikov prenajímali židovským podnikateľom i mnohí krčmári boli Židia. Aj touto cestou sa podľa Záborského ujímal na Slovensku antisemitizmus, ktorý spájal Židov – inovercov s úlohou tých, ktorí ožobračujú slovenský ľud. Záborský vždy uvažuje v rovine, že oblasť poľnohospodárstva, priemyslu, sociálna oblasť a stav kultúrnej úrovne spoločnosti tvoria spojitú nádoby: „*Všeobecne sa vie, že poľné hospodárstvo hynie v základoch, keď mu po boku nestojí kvitnúci priemysel a kupectvo, lebo len vtedy všetky plodiny nadobúdajú správnej ceny, keď je ich nadbytok k troveniu i ďalšiemu spracovaniu, a to má väzby na všetky stránky života.*“¹³⁰ Záborský nepovažuje za pozitívny faktor priemyselného rozvoja v Uhorsku a na Slovensku práve prudký rozvoj liehovarníctva, podľa neho tento „*udusuje iný priemysel a jeho úspešnosť nemôže vynahradiť nedostatok iného, potrebného priemyslu. Poľné hospodárstvo je omnoho výdatnejšie, keď je zem posiatá fabrikami a baňami prospešnými celej spoločnosti, ako keď je posiatá pálenicami a krčmami. Fabriky dávajú prácu, úžitok, prinášajú zisk, ale to čo sa teraz deje, je zlé, úroda a prebytky sa menia na pálenku a tá sa predáva hladnému a ožobračnému ľudu, ktorý nemá peniaze na iné výrobky a upadá.*“¹³¹ Je kritický aj k ľudu, ktorý svoje prebytky radšej predáva majiteľom páleníc, lebo za obilie a zemiaky dostane viac, ako keby ich predal na trhu. Často tak musí robiť pre dlhy a je v moci úžerníkov – toto je bludný kruh, ktorý ťažko možno rozbiť. Svoje úvahy utvára Záborský vždy apelovaním na nemorálnosť „*pálenkového priemyslu*“, ktorý ťaží z ľudskej hrabivosti a úbohosti. Sám považuje za racionálnejšie preorientovať aktivity súvisiace s týmto druhom podnikania iným, užitočnejším smerom. Navrhuje, aby zisk z liehovarníctva bol použitý na zlepšenie hospodárstiev, odstraňovanie močarísk, založenie štepníc, nákup lepšieho dobytku a moderného poľnohospodárskeho náradia, reguláciu riek a pod. To by bolo v súlade s jeho predstavami o rozumne rozvíjanej ekonomike a moderne uvažujúcom hospodárovi. Hneď si ale sám uvedomuje, že ide iba o predstavu, ideál a nenachádza reálne riešenie.

Autor: PhDr. Mária Kračunová
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra dejín
Ul. 17. novembra č. 1
081 16 Prešov

129 Zz.: Slovenský priemysel a slovenské hospodárstvo. SN. 15.4.1852, s. 177-178.

130 Tamže.

131 Zz.: Jako se muže bída na Slovensku umenšiti. SN, 23.4.1850, s. 190.

PROBLEMATIKA PREŠOVSKÉHO KOLÉGIA POTISKÉHO DIŠTRIKTU EVANJELICKEJ CIRKVI A. V. ROKOV 1850 – 1918 V ARCHÍVNYCH PRAMEŇOCH A ODBORNEJ LITERATÚRE

DARINA VASILEOVÁ

VASILEOVÁ, D.: Evangelical a. c. college in Prešov during the years 1850 – 1918 in the archive sources and scholarly literature. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 171 – 182.

Evangelical a. c. college in Prešov belongs to the significant school institutions in Slovakia. It was established as a grammar school in 1667. It underwent several reforms during its existence. The period 1850 - 1918 represents an unexplored part of the history of the college. The main source of information related to the given issue can be found in the State archive in Prešov - Nižná Šebastová in the fund named Evangelical college in Prešov. Important information is included in the older and contemporary scholarly literature.

Prešovské evanjelické kolégium patrí k významným školským zariadeniam na Slovensku. Počas svojej existencie malo značný podiel na rozvoji stredného, vyššieho a vysokého školstva na Slovensku i v Uhorsku. Okrem výchovno-vzdelávacieho poslania nemalou mierou prispelo k rozmachu spoločenského, národného, kultúrneho, literárneho a vedeckého života na Slovensku, v Uhorsku i samotnom Prešove v 17. – 20. storočí. O dôležitosti jeho postavenia svedčí aj skutočnosť, že bolo jedinou vyššou školou v širokom okolí severovýchodného Uhorska. Počas jeho existencie tu pôsobil celý rad významných osobností verejného, politického, vedeckého a kultúrneho života. Vo svojom vývine prešlo dôležitými organizačnými, výchovnými a vzdelávacími reformami.

Collegium statusum evangelicorum superioris Hungariae začalo v roku 1667 písať prvú etapu svojho vývinu. Bolo zriadené evanjelickou cirkvou a. v. a jej samosprávou ako desaťtriedne gymnázium s výučbou teológie a filozofie v najvyšších triedach. Podľa zmluvy mesta s evanjelickými stavmi prevzala správu šľachta a cirkevná vrchnosť. Mesto stratilo právo povolávať na školu učiteľov, benefície mestskej školy z roku 1531 odovzdalo novozriadenej škole.¹ V čase protireformačných bojov v roku 1671 bolo kolégium obsadené cisárskym vojskom a vyučovanie preložené do starej mestskej ško-

1 Prípravy na zriadenie evanjelického gymnázia začali už v roku 1665 z iniciatívy evanjelickej šľachty. Bližšie HÖRK, Jozef: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története. I. füzet*. Kassán : Nyomatott. Bernovits Gustáv kö- és könyvnyomdájában, 1896, s. 5-9 (druhé číslovanie strán). Na rokovaní v Košiciach 18. novembra 1665 bola podpísaná listina obsahujúca výzvu evanjelickým cirkevníkom na finančnú podporu vybudovania novej školy a rozhodnutie zriadiť kolégium ako vyššie učilište, v ktorom sa majú prednášať okrem základných poznatkov, najmä „vyššie učenia“ teoretické i praktické. Pozri Štátny archív (ŠA) Prešov, fond Evanjelické kolégium Prešov (f. EKP), škatuľa (šk.) 12, inv. č. 101. *Listina z 18. novembra 1665*. Zmluva o právnom postavení kolégia bola podpísaná v Prešove 16. apríla 1667 zástupcami evanjelickej šľachty a zástupcami šiestich slobodných kráľovských miest. Úradný záznam o právnom akte spísal prešovský notár Daniel Guth v *Protocollum seu Liber Actuarius*.

ly. V roku 1673 bola výučba zastavená a učiteľov vypovedali z mesta. V budove kolégia začalo činnosť jezuitské gymnázium. Obnova nastala v roku 1682, keď Imrich Thököly obsadil Prešov. V roku 1687 protestantom odňali kostol i budovu kolégia a vyhnali ich za brány mesta. Zmeny nastali v čase protihabsburského povstania Františka II. Rákocziho, ktorý po obsadení Prešova obnovil činnosť kolégia a vedenie školy v roku 1705 prevzal Ján Rezik. Rozvoj kolégia v roku 1710 prerušil mor, ktorému podľahla väčšina profesorov i sám rektor.

Rokom 1711 začína druhé vývinové obdobie dejín kolégia, ktoré končí rokom 1785. V roku 1711 evanjelikom odobrali školu i kostol a povolili im postaviť drevenú školu za hradbami mesta. Vyučoval v nej iba Samuel Mathaeides. Úroveň gymnázia upadla, stala sa z neho ľudová škola. Až v polovici 18. storočia zaznamenala škola rozvoj. V novej sedemtriednej drevenej škole (stará v roku 1720 zhorela) za rektorátu Gregora Fábryho dosiahlo kolégium úroveň gymnázia, na ktorom boli povolené prednášky z filozofie a teológie. V roku 1784 získali evanjelici naspäť pôvodnú budovu kolégia a vrátili sa do mesta.

Od roku 1785 sa vyučovalo v budove kolégia v meste. Začína tretie obdobie vývine školy s výrazným medzníkom v roku 1804, kedy kolégium prešlo do správy Potiského dištriktu. Prednášky z teológie a filozofie a od roku 1815 aj z práva dali dobrý základ pre neskoršie založenie teologickej a právnickej akadémie. V rokoch 1848 – 1849 bolo vyučovanie prerušené a budova kolégia bola až do roku 1850 obsadená vojskom.

Po roku 1849 školské reformné úsilie postihlo aj konfesiónálne stredné a vyššie školy. Školské opatrenia z roku 1849 sa v Uhorsku realizovali po roku 1850 Thunovou reformou.² Kolégium v Prešove sa muselo prispôbiť organizačným a obsahovým zmenám, ktoré postihli štátne školy. Z pôvodného desaťtriedneho gymnázia sa formovali tri kolegiálne ústavy: osemtriedne gymnázium, trojročný teologický ústav (1884/85 štvorročná akadémia) a dvojročný právnický kurz (1878/79 štvorročná akadémia). V roku 1873 bol otvorený trojročný učiteľský ústav (1899 štvorročné štúdium). Úsilie získať kredit vysokej školy „de jure“ bolo zavŕšené v roku 1904, kedy bol teologickej akadémii priznaný charakter vysokoškolskej fakulty, spravovanej Generálnou cirkvou v Uhorsku. Právnická akadémia bola reformovaná na typ vysokej školy už v roku 1878.

Prešovské kolégium stálo pod patronátom Potiského dištriktu evanjelickej cirkvi a. v. a evanjelického a. v. cirkevného zboru v Prešove. Kolegiálny patronát na valnom zhromaždení volil patronátny stály výbor, ktorý vykonával správu kolégia, povolával učiteľov a spravoval majetok školy. Výbor sa zodpovedal dištriktuálnemu konventu evanjelickej cirkvi, dbal na dodržiavanie predpisov a organizáciu chodu školy. Vedením kolégia bol poverený riaditeľ a výborom volení funkcionári, jednotlivé ústavy viedli dekáni (právnický kurz, teologický ústav) a riaditelia (gymnázium, učiteľský ústav). Dozor vykonávali dvaja dozorcovia – jeden miestny (predseda stálemu výboru) a jeden vidiecky (cirkevný, resp. dištriktuálny). Hlavné dozorné právo vykonávalo uhorské kráľovské ministerstvo prostredníctvom superintendenta. Pre kolégium v Prešove to bol superintendent Potiského dištriktu. V právnych záležitostiach zastupoval kolégium dozorca, v otázkach výchovného a vzdelávacieho procesu riaditeľ školy. Podľa zmluvy medzi

2 Školské opatrenia z roku 1849 boli obsiahnuté v dokumentoch *Grundsätze für provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn* a *Entwurf der Organisation der österreichischen Gymnasien und Realschulen*. Nariadenia sa v nasledujúcom období postupne menili a dopĺňali.

kolegiálnym patronátom a Potiským dištriktom z roku 1892 bol od 1. septembra 1892 názov školy Prešovské kolégium Potiského dištriktu evanjelickej cirkvi a. v. Prudký rozvoj školy a veľký záujem o štúdium, aj vďaka vysoko kvalifikovanému obsadeniu jednotlivých katedrií odborníkmi v oblasti teológie, právnej vedy, štátnej vedy i všeobecnovzdelávacích predmetov, viedli vedenie kolégia k úvahám prebudovať školu na evanjelickú univerzitu. Udalosti rokov 1914 – 1918 tieto plány zmarili a určili novú cestu česko-slovenského školstva.

Obdobie rokov 1850 – 1918 je v dejinách prešovského kolégia neprebádanou a nerspracovanou oblasťou, v odborných kruhoch často neznámou a nepublikovanou. Pozornosť historickej obce zaujali skôr okolnosti vzniku kolégia a jeho dejinný vývin hlavne v 17. a 18. storočí v čase silnejúcej protireformácie a stavovských povstaní a literárnych historikov zasa obdobie rozvoja študentských samovzdelávacích jazykovo-literárnych krúžkov – Slovenskej spoločnosti a Maďarskej spoločnosti v prvej polovici 19. storočia.

Hlavným zdrojom informácií pre spracovanie skúmanej problematiky sú primárne, dosiaľ systematicky nerspracované a v značnej časti nepublikované **archívne pramene**, nachádzajúce sa v Štátnom archíve v Prešove – Nižná Šebastová vo fonde Evanjelické kolégium Prešov, poskytujúce dobové materiály o správe, riadení a hospodársko-finančných záležitostiach kolégia i činnosti jeho kolegiálnych ústavov. Inventár k danej tematike bol v archíve spracovaný v roku 1966 a doplnený v roku 1997.

Inventár *Kolégium východného dištriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Prešove 1549 – 1954*³, spísaný Melániou Benkovskou po stručnom náčrte historického vývinu kolégia v rokoch 1667 – 1960 s dodatkom k dejinám archívu a jeho spracovaním, začleňuje archívne pramene do štyroch blokov: správa kolégia 1590 – 1954 (úradné knihy, pomocné knihy, spisy patronátu, výborov kolégia a kolegiálnej správy), ústavy kolégia (spoločné písomnosti, teologická akadémia 1851 – 1918, právnická akadémia 1856 – 1919, kolegiálne gymnázium 1852 – 1944, evanjelický dištriktuálny učiteľský ústav 1847 – 1924), hospodársko-finančné záležitosti kolégia (konvikt, alumneum, internát, kmeňové imanie, základiny, pokladňa, Cherogerontikon, knižnica, muzeálne zbierky) a rôzne spisy z rokov 1549 – 1941.

Archiválie o spoločných záležitostiach kolégia, poskytujúce informácie pre výskum problematiky správy a riadenia školy v rokoch 1850 – 1918, sú systematizované v týchto okruhoch písomnosti: úradné knihy (zápisnice zo zasadnutí patronátu, z rokovaní správneho výboru, publikované výročné správy školských rokov 1854/55, 1865/66, 1869 – 1918), pomocné knihy od roku 1855 (podacie protokoly, protokoly a expedičná kniha riaditeľa školy, pričom nie sú zachované dokumenty z rokov 1862 – 1869), spisy patronátu, výborov kolégia, materiály po roku 1850 (záznamy z kolegiálnych zhromaždení, patronátu, zo zasadnutí správneho výboru 1871 – 1918, exekutívneho výboru 1893 – 1918, finančného výboru 1873 – 1918, kontrolného výboru 1871 – 1918, stavebného výboru do roku 1870. Rozsiahlu časť dokumentov tvoria spisy kolegiálnej správy (nariadenia a úpravy o školstve zo strany vlády a cirkevného dištriktu, župy i mesta, záznamy zo zasadnutí cirkevného dištriktu, školských výborov, korešpondencia správy kolégia a dištriktu, študijné predpisy, smernice pre skúšky, učebné plány, učebné rozvrhy, zoznam štipendií a štipendijných základín, žiadosti o podpory a štipendiá, zoznamy profesorov a študentov, vysvedčenia, výkazy študijných poplatkov, okrajovo aj stanovy

3 BENKOVSKÁ, Melánia: *Kolégium východného dištriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Prešove 1549 – 1954*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1966. 207 s.

niektorých študentských spolkov, rôzne vyúčtovania).⁴ Hospodársko-finančné záležitosti kolégia, týkajúce sa správy a činnosti konviktu, alumneuma, internátu, základín, kolegiálnej pokladne, Cherogerontika, knižnice či muzeálnych zbierok z rokov v analyzovanom období, sú zdokumentované v úradných knihách, pomocných knihách a spisoch rôzneho druhu (výkazy, pokladničné denníky, organizačné úpravy, zoznamy a pod.).⁵

Primárne archívne pramene úradnej proveniencie k problematike teologickej akadémie zachytávajú obdobie rokov 1851 – 1918. Pre výskum organizácie pedagogického procesu je možné využiť: úradné knihy (zápisnice základných skúšok po roku 1885, matriku odborných skúšok po roku 1895, klasifikačné výkazy po roku 1852, kmeňovú knihu ústavu a matriky od roku 1886, rôzne úradné protokoly), pomocné knihy (protokoly po roku 1886, denník knižnice po roku 1908), spisy usporiadané podľa jednotlivých rokov (záznamy z profesorských konferencií akadémie z rokov 1884 – 1895, nariadenia o štúdiu, učebné plány, rozvrhy hodín, zoznamy profesorov, študentov, žiadosti o štipendiá, podporu, rozvrhy skúšok, stanovy študentských spolkov, systematicky patriace k materiálom spolkovvej činnosti, rôznu korešpondenciu...)⁶

Pre výskum a spracovanie tematiky mimoškolskej činnosti poslucháčov teológie sa hlavným zdrojom poznatkov môžu stať, okrem archíválií zaradených k spisom akadémie v chronologickom slede pri úradných spisoch, archívne pramene o činnosti: Teologického združenia (zápisnice po roku 1881, protokol predsedu po roku 1907), Slovenskej spoločnosti (zápisnica 1862 – 1870), Maďarskej homiletickej spoločnosti (zápisnice 1844 – 1887, homiletického krúžku 1895 – 1898), Nemeckej homiletickej spoločnosti (protokol 1874 – 1880, cvičenia 1862 – 1870), Vnútromisijného spolku prešovskej evanjelickej teologickej mládeže (zápisnice 1894 – 1911), Samovzdelávacieho a svojpomocného spolku prešovského evanjelického a. v. teologického ústavu (stanovy 1879, zápisnice po roku 1879, pokladničný denník, archívny súpis, Speváckeho krúžku (stanovy 1881). K spolkovvej činnosti sú pridružené aj materiály o činnosti Vojenského domova v rokoch 1915 – 1918, založeného vnútromisijným spolkom (denníky do roku 1917, kniha výpožičiek kníh 1915 – 1916). Ďalšiu skupinu archíválií tvoria spisy (stanovy, zoznamy, správy o činnosti, prosby o podpory, záznamy o spolkovvej knižnici a pod.), týkajúce sa spolkov a usporiadané podľa rokov, počnúc rokom 1864.⁷

Podobným systémom je usporiadaný archívny materiál, poskytujúci údaje o právnickej akadémii v rokoch 1856 – 1918. K dokumentom o organizácii štúdia na tomto kolegiálnom ústave patria: úradné knihy (klasifikačné výkazy po roku 1861, zápisnice základných skúšok po roku 1875, prehľad štatistických údajov 1885 – 1905, výkazy výdavkov a príjmov akadémie, rozhodnutia vzťahujúce sa na platy profesorov, protokol knižnice), spisy (dokumenty o riadení akadémie a pedagogickom procese spolu s materiálmi o spolkovvej činnosti, usporiadané chronologicky od roku 1856), samostatne vyčlenené materiály štátnej skúšobnej komisie pri právnickej akadémii z rokov 1864 – 1912 - úradné knihy (zápisnice štátnej skúšobnej komisie pre sudcov 1864 – 1876, zápisnice štátnej skúšobnej komisie pre štátovedu 1880 – 1906, pre právnu vedu 1879 –

4 ŠA Prešov, f. EKP, inv. č. 1 – 5, 8 – 57, 80 – 84, 89 – 90; šk. 1 – 11, 48 – 109, inv. č. 92 – 100, 137 – 205.

5 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 202 – 215, inv. č. 913 – 993, 1004 – 1007, 1011 – 1025, 1029 – 1037, pričom jednotlivé písomnosti zahŕňajú aj obdobie po roku 1918.

6 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 114 – 133, inv. č. 278 – 364.

7 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 133 – 141, inv. č. 365 – 447.

1906, kniha poplatkov za štátne skúšky za obdobie 1864 – 1876, pokladničný denník komisie pre štátovedu 1902 – 1912), pomocné knihy (podacie protokoly 1864 – 1875), spisy (písomnosti jednotlivých komisií za obdobie 1864 – 1876).⁸

Archívne pramene o spolkovvej práci poslucháčov práva sú usporiadané tematicky podľa záujmovej práce krúžkov: Čestný súd prešovských poslucháčov práva (zápisnice spolku 1864 – 1875), Čitateľský spolok prešovských poslucháčov práva (zápisnice 1867 – 1873, evidenčná kniha 1867 – 1870, kniha výpožičiek 1881/82), Pomocný spolok prešovských poslucháčov práva (zápisnica 1880/81, hlavná pokladničná kniha 1872 – 1904), Kőlcseyho krúžok (pamätná kniha z roku 1867).⁹

Archiválie právnickej akadémie sú torzovité, pretože značná časť tohto archívneho fondu bola v roku 1919 odvezená do Miškovca a neskôr uložená v budapeštianskom archíve.

Časť fondu EKP zameraná na evanjelický dištriktuálny učiteľský ústav, činný v rokoch 1847 – 1924, poskytuje bádateľovi pre výskum uvedenej problematiky do roku 1918 z aspektu vzdelávacej činnosti archívne materiály, sústredené do troch blokov: úradné knihy (matriky žiadateľov o prípuštenie ku skúškam učiteľskej spôsobilosti 1879 – 1903, matriky skúšok 1879 – 1919, protokoly skúšok dospelosti 1915 – 1924, klasifikačné výkazy, matriky a denníky z rokov 1851, 1859 – 1919 a denník dozorcú 1877 – 1886 a 1897 – 1901, zápisnice o cvičnom vyučovaní 1880 – 1883, 1891 – 1907, zápisnice z učiteľských konferencií 1890 – 1901), pomocné knihy (protokol riaditeľa ústavu 1847 – 1890), spisy (záznamy z konferencií po roku 1866, rôzne dokumenty, týkajúce sa vzdelávacej činnosti ústavu, profesorského zboru i činnosti krúžkov).¹⁰

Materiály o študentskej záujmovej činnosti budúcich učiteľov k analyzovanému obdobiu poskytujú informácie o samovzdelávacom krúžku (zápisnice 1894 – 1918, register knižnice 1901 – 1914) a krúžku Pálfy (zápisnice 1866 – 1897).¹¹

Pri učiteľskom ústave, na rozdiel od predchádzajúcich akadémií, nie sú archiválie usporiadané aj chronologicky podľa rokov.

Archívny fond kolégia, týkajúci sa kolegiálneho gymnázia, berúc do úvahy jeho činnosť v rokoch 1850 – 1918 ako vyššieho osemročného gymnázia, nie celú dobu existencie v rokoch 1667 – 1944, ponúka výskumu problematiky úradné knihy (protokoly o skúškach dospelosti od roku 1855, výkazy o skúškach dospelosti po roku 1884, triedne katalógy 1856 – 1918, rôzne príjmy a výdaje 1888 – 1918), pomocné knihy (protokol riaditeľa 1887 – 1910), spisy (systematicky neusporiadané záznamy zasadnutí profesorského zboru, ministerské, cirkevné a kolegiálne nariadenia o výučbe, rozvrhy hodín, učebné plány, stanovby spolkov od roku 1853).¹²

Spolkovú činnosť kolegiálneho gymnázia dokumentujú archiválie jedného z najvýraznejších samovzdelávacích krúžkov – Maďarskej spoločnosti (pamätná kniha 1858 – 1859, kniha súbehových prác 1846 – 1853, zápisnice o činnosti 1864 – 1873) a písomnosti krúžku Imricha Thőkőlyho (zápisnice 1907 – 1918, pokladničná kniha 1907 – 1918).¹³

8 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 141 – 148, inv. č. 448 – 518.

9 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 148, inv. č. 518 – 526.

10 ŠA, f. EKP, šk. 172 – 196, inv. č. 736 – 739, 746 – 761, 802 – 805, 811 – 812, 822 – 827, 830 – 875.

11 ŠA, f. EKP, inv. č. 882 – 891.

12 ŠA, f. EKP, šk. 148 – 170, inv. č. 527 – 534, 543 – 550, 555, 581 – 597, 625 – 700.

13 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 171, inv. č. 721 – 731.

Archívny materiál spracovaný Vierou Verdonovou v dodatkoch fondu je uvedený v inventári *Kolégium východného dištriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Prešove (1549 – 1954). Dodatky 1671 – 1944*.¹⁴ Sú to v predchádzajúcom období nezaradené písomnosti z rokov 1671 – 1944 ako duplikáty výročných správ kolégia, zasadnutí dištriktálnych konventov, ročenky evanjelickej cirkvi, výnosy evanjelickej synody, účtovne záležitosti, materiály o výchovno-vzdelávacom procese i spolkovej činnosti.¹⁵

Písomné archívne prameňe s problematikou prešovského kolégia rokov 1850 – 1918 sú písané maďarsky, latinsky (úradné písomnosti zo začiatku 50. rokov 19. storočia), v ojedinelých prípadoch nemecky (začiatok 50. rokov 19. storočia a Nemecký spolok) a slovensky (zápisnice Slovenskej spoločnosti zo 60. rokov 19. storočia). Zaslúžili by si systematickejšie usporiadanie, najmä vyčlenenie materiálov o spolkovej činnosti od úradných písomností.

Systematický výskum dejín kolégia a výrazný záujem o ich spracovanie začal v druhej polovici 19. storočia. Významnými prameňmi pri spracovaní danej tematiky bola aj **dobová literatúra** autorov – súčasníkov kolégia v druhej polovici 19. a prvej tretine 20. storočia, kolegiálnych profesorov Andreja Vandráka, Jozefa Hörka a Jána Gömöryho. Ich práce sa stali východiskom a cenným zdrojom poznatkov pre historikov, zaoberajúcich sa problematikou prešovského kolégia v druhej polovici 20. a začiatkom 21. storočia.

V roku 1864 bola v Pešti publikovaná práca Andreja Vandráka *A scort account of the college of Eperjes*¹⁶, ktorú z maďarského rukopisu do angličtiny preložili Július Dallos a Augustín Pulszky. Bola to prvá syntetická práca poskytujúca krátky náčrt vývinu kolégia, v ktorej nechýbal stručný topografický a historický náčrt mesta Prešova a priblíženie dejinných vývinových období v živote tejto školy. Andrej Vandrák sa v nej zamerával najmä na opis spoločensko-politických udalostí v 17. a 18. storočí, ktoré vplývali na život evanjelikov v Prešove a na okolnosti založenia kolégia. Stručne naznačil významné zmeny v živote školy, ale o systéme riadenia a správe kolégia i organizácii štúdia sa zmienil iba okrajovo. Podrobnejšiemu spracovaniu dejín školy sa venoval až pri analýze prvej polovice 19. storočia. Dejiny kolégia rozčlenil na obdobie histórie prešovského protestantského kostola a kolégia v rokoch 1530 – 1665, obdobie rokov 1665 – 1711, tzv. exilové obdobie rokov 1711 – 1785 a ďalšie obdobie nazval iba „prekvitujúci“, pričom obsahovo zahŕňa roky 1785 – 1848. Posledné obdobie časovo vymedzil rokmi 1850 – 1864, t. j. do roku vydania práce. V tejto časti práce, ktorá má pre spracovanie v úvode vymedzenej problematiky informatívny ráz, konkretizoval zmeny v kolégiu v 50. rokoch 19. storočia s dôrazom na vznik osemtriedneho gymnázia, dvojročného právnického kurzu (jeho zrušenie a obnovenie) a trojročného teologického ústavu. Nechýbajú zoznamy dozorcov školy, posledných funkcionárov z radov profesorského zboru a profesorov práva, teológie i gymnázia od roku 1851.

V roku 1867 bol vydaný Vandrákov originál dejín kolégia v maďarskom jazyku pod názvom *Az eperjesi egyházkerületi, ág. h. evangelikus collegium multjárnak és jelen állapotjának vázlatos rajza*,¹⁷ pričom Andrej Vandrák niektoré časti rukopisu doplnil. Dejiny školy začlenil do piatich vývinových období s tými istými medzníkmi ako v anglic-

14 VERDONOVÁ, Viera: *Kolégium východného dištriktu ev. a. v. cirkvi na Slovensku v Prešove (1549 – 1954). Dodatky 1671 – 1944*. Prešov : ŠOBA Prešov, 1997. 16 s.

15 ŠA Prešov, f. EKP, šk. 245 – 260, inv. č. 1039 – 1063.

16 VANDRÁK, Andrej: *A scort account of the college of Eperjes*. Pest : Gustavus Heckenast, 1864. 36 s.

kej verzii z roku 1864, t. j. 1665, 1711, 1785 a 1850, pričom prvé vývinové obdobie začínal rokom 1534, teda rokom vzniku starej mestskej školy a nie rokom 1530. Prvé štyri časové úseky vývinu kolégia sú opísané podobne ako v predchádzajúcej monografii, obdobie tzv. Thökölyho kolégia a Rákocziho kolégia i prvá polovica 19. storočia sú viac rozšírené a doplnené. Významným zdrojom informácií pre spracovanie dejín kolégia v rokoch 1850 – 1918 je Vandrákom charakterizované piate vývinové obdobie, ktoré prepracoval a doplnil. Blížšie opísal okolnosti reorganizácie kolégia v dôsledku Thunovej reformy, zdôraznil podporu patronátu a jeho stanovisko k zachovaniu evanjelickej školy vyššieho typu i podporu jednotlivcov či združení, rozhodnutie o znovureorganizácii školy na základe autonómie a kolegiálnej integrity, pokusy o zavedenie nemčiny ako povinného vyučovacieho jazyka a následné presadenie maďarčiny, získanie práva verejnosti pre ústavu kolégia, poukázal na obnovenie právnického kurzu od roku 1861. Prvýkrát sa zmienil o platoch profesorského zboru, spomenul prijatie školských zákonov pre poslucháčov teológie a práva, snahu o zmenu zákonov pre žiakov gymnázia, viac priestoru venoval samotným profesorom, zabezpečeniu výučby, vytvoreniu podmienok pre telocvik v roku 1862, príprave tzv. „Austrálskeho bazáru“ v roku 1863 (organizovanej zbierky na podporu kolégia a hlavne na obnovu budovy školy bývalým študentom kolégia, žijúcim v Melbourne), taktiež spomenul príjmy kolégia, existenciu stravovní – alumnea a konviktu a veľmi stručne opísal systém riadenia a správy školy s aktuálnym stavom funkcionárov školy a študentskou základňou, pričom nechýba, tak ako v predchádzajúcej práci, aktualizácia stavu profesorského zboru s uvedením rokov pôsobnosti na kolégiu.

Veľmi dôležitým prameňom na získanie informácií o histórii prešovského kolégia bola dobová monografická práca kolegiálneho profesora a cirkevného historika Jozefa Hörka *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*,¹⁸ publikovaná v rokoch 1896 a 1897 v troch častiach v Košiciach. Práca je členená do deviatich vývinových období a zachytáva históriu kolégia v rokoch 1531 – 1896. Dejiny školy sú Hörkom spracované na základe pramenného archívneho materiálu a v tom čase dostupných publikovaných prác, ktoré uvádza v úvode, pričom na rozdiel od Vandrákových prác v jeho práci nechýbajú bibliografické odkazy. Prvá časť práce zachytáva obdobie rokov 1531 – 1711 s pomerne rozsiahlou analýzou prvých troch vývinových období kolégia s vymedzeným názvom a časovým úsekom rokov 1531, 1531 – 1667 (číslovanie strán práce začína odzovom), 1664 – 1668 a 1667 – 1711. Druhá časť práce približuje dejiny kolégia v rokoch 1711 – 1896 v ďalších šiestich vývinových obdobiach, počnúc štvrtým: 1711 – 1785. Autor, zachytávajúci roky 1785 – 1804, poukázal iba na najvýznamnejšie udalosti a čiastočne upustil od kronikárskeho pohľadu, dominantného pre predchádzajúce časti práce. Udalosti rokov 1804 – 1851 prezentoval prostredníctvom školských rokov so zameraním na najvýznamnejšie udalosti, pričom Hörkom približené šieste obdobie dejín kolégia má pre spracovanie problematiky informatívny charakter. Ťažiskovým zdrojom poznatkov sú jeho dejiny kolégia prezentujúce siedmy, ôsmy a deviaty úsek v živote kolégia, t. j. roky

17 VANDRÁK, Andrej: *Az eperjesi egyházkerületi, ág. h. evangélikus collegium multjának és jelen állapotjának vázlatos rajza*. Eperjesen : Nyomatott Staudy Antalnál, 1867. 40 s.

18 HÖRK, Jozef: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története. I. füzet*. Kassán : Nyomatott. Bernovits Gustáv kö- és könyvnyomdájában, 1896, 73 + 90 s.; HÖRK, Jozef: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története. II. füzet*. Kassa : Nyom. ifj. Nauer Henrik könyv-, kö- és műnyomdájában, 1897, s. 91-324; HÖRK, Jozef: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története. III. füzet*. Kassa : Nyom. ifj. Nauer Henrik könyv-, kö- és műnyomdájában, 1897, s. 324-434+52 s.

1851 – 1896 s medzníkmi rokov 1865 a 1884. Pri charakteristike tohto obdobia volil autor metodiku prezentácie diania kolégia výlučne v chronologickom poradí jednotlivých školských rokov, počnúc 1850/51 a končiac 1895/96, pričom poslednému školskému roku, roku milénia, venoval samostatnú časť. Dianie na kolégiu priblížil autor prostredníctvom základných ministerských nariadení z oblasti školstva, uznesení konventov Potiského dištriktu, patronátu a kolegiálnych výborov. Pri opise jednotlivých školských rokov poskytol informácie o profesorskom zbere školy, oslavách životných jubileí cirkevných hodnostárov dištriktu, vzniku štipendijných základín spravovaných kolégiom, daroch a finančnej výpomoci zo strany cirkvi a podporovateľov školy s presným uvedením finančnej čiastky i o cirkevných a kolegiálnych oslavách významných sviatkov a pod. Veľmi stručne sa zmienil o zmenách v učebných plánoch, zavedení nových disciplín, nevenoval pozornosť mimoškolskej činnosti študentov a z panslavistických obvinení stručne spomenul iba udalosti z roku 1882. Jeho skutočnou dominantou bola prezentácia evanjelického cirkevného diania v Uhorsku a jeho dopad na činnosť kolégia, dôkazom čoho je aj využitie zápisnic jednotlivých konventov, z ktorých nevyberá iba problematiku prešovských kolegiálnych ústavov, ale často sa dal uniesť ospevovaním jednotlivých cirkevných hodnostárov. Po roku 1869 sa viac opieral o publikované výročné správy kolégia, ale opäť so zameraním na cirkevný život školy. Prínosné boli informácie týkajúce sa riaditeľa kolégia, v niektorých prípadoch aj nových kolegiálnych funkcionárov a počtu študentov, ale autor neuvádza, či ide o stav študentskej základne na začiatku či na konci školského roku (nakoľko bola rôzna), pričom iba v niektorých prípadoch uvádza novozapísaných poslucháčov. Malú pozornosť venoval novej organizácii správy a riadenia kolégia po roku 1850 a 1892 (na zmeny pomeru kolégia a dištriktu sa informatívne v prvom prípade odvolal na vládne nariadenia bez konkretizácie ich obsahu, v druhom na uznesenia jednotlivých dištriktuálnych konventov). Nezaoberal sa mimovyučovacou študentskou spolkovou činnosťou, ktorá bola na kolégiu značne rozšírená. Posledná časť druhej časti dejín je obsahovo zameraná na konkretizáciu udalostí miléniového školského roku 1895/96. Pre spracovanie problematiky sú veľmi cenné poznatky z textov publikovaných v tretej časti Hörkových dejín. Sú to informácie o funkcionároch kolégia, učebných osnovách a učebných plánoch školy, učebných pomôckach, štipendijných základinách či stravovniach kolégia. Za textom sú pripojené dodatky, obsahujúce základné informácie o študentskej Maďarskej spoločnosti, Markovičovom krúžku rýchlopisu a kolegiálnom Poručníckom ústave. Samostatne číslovaná príloha prezentuje latinské, nemecké a maďarské texty, ako zakladajúce listiny, slávnostné príhovory, pohrebné reči. Hörkove dejiny kolégia sú skutočným svedectvom svojej doby a cenným zdrojom informácií, týkajúcich sa cirkevného diania a života na kolégiu najmä v poslednej štvrtine 19. storočia, počas ktorej autor pôsobil na škole ako profesor i funkcionár. Aj keď v niektorých prípadoch v spracovaní materiálu chýba jednotný systematický prístup, jeho práca je dosiaľ jedinečným rozsiahlejším spracovaním dejín kolégia 16. – 19. storočia.

Dalším zdrojom cenných informácií o dejinách prešovského kolégia je práca Jána Gömöryho *Az eperjesi ev. kollégium rövid története. (1531 – 1931)*.¹⁹ Dejiny staršieho obdobia evanjelického školstva v Prešove podal na pozadí ideového a kultúrneho diania. Osudy kolégia a kolegiálneho gymnázia priblížil až po rok 1931, čím doplnil Hör-

19 GÖMÖRY, Ján: *Az eperjesi ev. kollégium rövid története. (1531 – 1931)*. Prešov : Kosch Árpád könyvnyomdája, 1933. 79 s.

kovo dielo, ale z úplne iného uhla pohľadu a inou metodikou spracovania poznatkov, pričom skutočný dôraz kládol hlavne na prezentáciu školského diania na kolégiu. Autor svoj text rozčlenil do piatich častí, pričom prvé tri prezentovali historický náčrt dejín prešovskej mestskej školy a samotného kolégia, v ďalších dvoch dominovala snaha o analýzu jazykovej otázky na kolégiu a analýza príčin zániku kolégia so štyrmi kolegiálnymi ústavmi s prierezom činnosti školy do školského roku 1930/31. Jednotlivé časti nepomenoval ani časovo nevymedzil, ale označil rímskymi číslicami. Snaha autora o historický náčrt formovania prešovského evanjelického školstva s analýzou okolností vzniku kolégia sa prejavila pri spracovaní prvej časti práce. V druhej časti poukázal na kolégium v rokoch 1667 – 1740 s medzníkmi rokov 1682, 1687, 1704 a 1711, pričom sa zamerával iba na výrazné zmeny v živote školy a pri systematickom spracovaní tejto časti dodržiaval ich chronologické poradie. Podobne je spracovaná aj tretia časť práce zachytávajúca dianie na kolégiu od roku 1742 do polovice 19. storočia. Vo štvrtjej časti priblížil autor postavenia latinského, nemeckého, maďarského i slovenského jazyka vo výchovno-vzdelávacom procese s dôrazom na postavenie maďarčiny od druhej polovice 19. storočia do roku 1918, poukázal na významné osobnosti školy z radov profesorského zboru a ich novátorský prínos k rozvoju pedagogického i vedeckého bádania, pričom k tejto časti práce pričlenil stručný pohľad na vývin kolégia v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia. V piatej časti práce analyzoval Ján Gömöry problematiku riešenia, resp. neriešenia národnostnej otázky na kolégiu, postavenie kolegiálneho patronátu s dôrazom na budovanie finančných základín a napokon zmenu politicko-spoločenskú situáciu po roku 1918. Cennú výpovednú hodnotu má 21. poznámka, zachytávajúca udalosti z marca 1919, t. j. zo stretnutia zástupcu novej česko-slovenskej vlády a akademickej obce kolégia s textom vyhlásenia k ďalšej existencii kolégia aj o udalosti z nasledujúcich mesiacov roka 1919.

V spracovávaní problematiky prešovského kolégia pokračovala slovenská i maďarská historiografia koncom 30. a v 60. – 70. rokoch 20. storočia. Výskum sa zamerával na systematizáciu dejín kolégia hlavne do polovice 19. storočia, ale prínosom bolo spracovanie tematiky, ktorá približovala študentské národné hnutie hlavne v prvej polovici 19. storočia. Výsledkom výskumu sú **odborné monografické práce a štúdie publikované v zborníkoch**.

V roku 1940 bol vydaný *Sborník prác profesorov ev. kolegiálneho slovenského gymnázia v Prešove*,²⁰ kde sa aj problematike kolégia rokov 1850 – 1918 venujú príspevky Jaromíra Červenku (vedecká činnosť), Ervína Lazara (literárne dianie) a Júliusa Žilku (dejiny kolégia).

Pri príležitosti 300. výročia kolégia bolo v roku 1967 publikovaných 15 štúdií a 14 diskusných príspevkov v konferenčnom zborníku *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*,²¹ pričom problematiku nami analyzovaného obdobia zachytávajú príspevky Melánie Benkovskej, Jozefa Repčáka, Jaroslavy Svěrákovej, Ferdinanda Uličného, Ladislava Tajtáka, Júliusa Žilku (z hľadiska historického vývinu), Františka Bokesa, Františka Karšaia (historicko-pedagogický pohľad), Antona Boleka, Edmunda Hlebu, Imricha Sedláka (historicko-literárny pohľad) či Ervína Lazara a Teodora Münza (vedecký

20 *Sborník prác profesorov evanjelického kolegiálneho slovenského gymnázia v Prešove 1940*. Ed. Ervín Lazar, Július Žilka, Prešov : Slovenská štátna knihtlačiareň, 1940. 267 s.

21 *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967. 365 s.

život). Cenná je, a prvýkrát v ucelenej forme, publikovaná bibliografia k dejinám kolégia spracovaná Jozefom Repčákom. Zborník je prvým syntetizujúcim príspevkom slovenskej historiografie k problematike výskumu dejín prešovského kolégia. Autori jednotlivých príspevkov sa snažili podať verejnosti archívne materiály a historické dokumenty o prešovskom kolégiu ako vyššej školskej ustanovizne, poskytujúcej vzdelanie po tri storočia nielen v intenciách východného Slovenska, ale celej strednej Európy v neskršenej a nezjednodušenej podobe, zdôrazňujúc jeho významný podiel a úlohu vo vývine školstva, vedy, kultúry, literatúry a vzdelanosti. Zborník sa stal výzvou a podnetom pre ďalší cieľavedomý a objektívny výskum dejín kolégia.

K zborníkovým prácam tohto obdobia patrí aj *Pamätnica prešovského kolégia 1667 – 1967*²², vydaná pri príležitosti 300. výročia začiatku činnosti prešovského kolégia, prezentujúca príspevky Júliusa Žilku (prvýkrát dejiny kolégia do roku 1961 a kolegiálneho gymnázia v rokoch 1918 – 1944 v syntetickej podobe), Ervína Lazara (dejiny kolégia v rokoch 1945 – 1961), nechýbajú príspevky venované významným osobnostiam z radov profesorského zboru školy a spomienky bývalých študentov kolégia.

V roku 1967 boli Pavlom Smatanom pripravené na vydanie aj *Dokumenty o tristo-ročnici prešovského kolégia 1667 – 1967*²³, k publikovaniu ktorých nedošlo. Obsahujú dokumentačné materiály, týkajúce sa podujatí osláv 300. výročia založenia kolégia, t. j. slávnostné príhovory, pozdravné prejavy, pozdravy a listy, úryvky z korešpondencie, ohlasy v tlači pred oslavami a po oslavách. Cenné sú štúdie Františka Karšaia o prešovskom školstve a historickom vývine prešovského kolégia, príspevky Imricha Sedláka o dejinách kolégia a národných snahách slovenských študentov či príspevky Ervína Lazara k literárnym a kultúrnym tradíciám v Prešove, Jozefa Repčáka ku kolegiálnej knižnici, Melánie Benkovskej o kolegiálnom archíve a Pavla Smatanu k problematike odchodu prešovských právnikov z kolégia v roku 1876. Prínosnými sú v Dokumentoch zahrnuté články, publikované v slávnostnom čísle Prešovských novín v septembri 1967, o prešovskom kolégiu a hlavne bibliografia, obsahujúca chronologický súpis dostupných novinových článkov a príspevkov o oslavách, spracovaná samotným zostavovateľom.

V 70. a na prelome 70. a 80. rokov 20. storočia sa do popredia dostal záujem o problematiku prešovského kolégia z aspektu národných a kultúrno-literárnych snažení mladej študentskej generácie, združujúcej sa na pôde kolégia v samovzdelávacej Slovenskej spoločnosti a jej nasledovníčke spolku Kolo. O ďalšej existencii Slovenskej spoločnosti, ktorá sa organizačne sformovala v roku 1832, a jej zámeroch i aktivitách v 50. a 60. rokoch 19. storočia i práci kolistov začiatkom 70. rokov sa dozvedáme nielen zo spomienok a životopisov členov Slovenskej spoločnosti, ale aj z odborných štúdií Ervína Lazara a Edmunda Hlebu, ktorí problematiku Slovenskej spoločnosti spracovali najmä z literárno-historického aspektu a výsledky svojho výskumu publikovali na stránkach zborníka *Nové obzory*. Zaujímavá je aj štúdia Andora Ladányiho, ktorá analyzuje činnosť prešovského Martinovičovho kruhu v rokoch 1910 – 1912, v ktorom pôsobili aj poslucháči práva.²⁴

22 *Pamätnica prešovského kolégia 1667 – 1967*. Ed. Ervín Lazar, Július Žilka. Prešov : Mestský národný výbor, 1967. 136 s.

23 *Dokumenty o tristo-ročnici prešovského kolégia 1667 – 1967*. Ed. Pavol Smatana. Strojopisný materiál. Prešov 1967. 435 s.+13 s.

24 *Nové obzory* 12. Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1970, s. 295-324; *Nové obzory* 19. Ed. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1977, s. 71-92; *Nové obzory* 21. Ed. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo

Priekopníkom v systematickom spracovaní problematiky Slovenskej spoločnosti je Imrich Sedlák. Výsledky svojho archívneho výskumu a štúdia dobovej literatúry, najmä časopiseckej, týkajúce sa aj činnosti Slovenskej spoločnosti publikoval v dvojzväzkovej monografickej publikácii *Strieborný vek* v roku 1970 s dôrazom na národno-kultúrny a literárny pohyb na východnom Slovensku v období národného obrodenia. Prezentovanú problematiku doplnil a zamerl na kultúrno-národný, literárny a integračný pohyb bernolákovcov a štúrovcov na východnom Slovensku do roku 1848 a v roku 1997 ju publikoval v monografickej práci *V letokruhoch národa*. Vyvrcholením jeho záujmu o slovenské študentské národné hnutie najmä na východnom Slovensku je veľmi zaujímavá monografická práca *V čierťažiach búrok*, analyzujúca národno-politický, kultúrno-spoločenský a literárny integračný proces na východnom Slovensku v rokoch 1848 – 1918, ktorá je syntetickým pokračovaním „letokruhov národa“. Veľmi cenná je príloha práce, prinášajúca vzácne materiály o problematike študentského hnutia na prešovskom kolégiu, najmä v 60. rokoch 19. storočia.²⁵ V každej zo svojich prác venoval Imrich Sedlák zvýšenú pozornosť problematike študentského hnutia v rámci Slovenskej spoločnosti na kolégiu v Prešove, priniesol aj zaujímavé portréty významných osobností študentského diania.

Cenným zdrojom poznatkov týkajúcich sa problematiky prešovského kolégia pre podchytenie, usmernenie a prezentáciu výsledkov vedeckých aktivít jednotlivcov i grantového kolektívu²⁶ z aspektu historického, teologického, filozofického, literárneho i pedagogického je edícia *Acta collegii evangelici Prešovienis* (ACEP) pri Biskupskom úrade Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. v Prešove, ktorá bola vytvorená v roku 1997. V rámci tejto edície bolo publikovaných už deväť zborníkov, zameraných na problematiku kolégia či už monotematicky, alebo prezentáciou vedeckých štúdií.

Hneď v prvom roku bol vydaný zborník *Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy. Acta collegii evangelici Prešovienis I.*,²⁷ zameraný na poukázanie miesta a významu prešovského kolégia v kultúrnych dejinách Európy, pričom boli na jeho stránkach publikované príspevky z medzinárodnej konferencie, konanej pri príležitosti 330. výročia vzniku kolégia. Z 33 štúdií sa analyzovanej problematike kolégia v historickom kontexte rokov 1667 – 1918 venovali štyri príspevky, z toho iba dva analyzované obdobiu – Dariny Vasilovej a čiastočne aj Istvana Hőgyeho; z hľadiska rozvoja vedy, kultúry a literatúry príspevky Ondreja Mészárosa, René Matloviča; významné osobnosti prešovského kolégia priblížili Michal Otčenáš, Ján Mojdis.

1979, s. 171-190; *Nové obzory* 22. Ed. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1980, s. 117-140, ale aj 141-151; *Nové obzory* 25. Ed. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1983, s. 227-241.

- 25 SEDLÁK, Imrich: *V letokruhoch národa (Kultúrno-národný, literárny a integračný pohyb bernolákovcov a štúrovcov na východnom Slovensku)*. Martin : Matica slovenská, 1997. 255 s.; SEDLÁK, Imrich: *V čierťažiach búrok. Národno-politický, kultúrno-spoločenský a literárny integračný proces na východnom Slovensku 1848 – 1918*. Martin : Matica slovenská, 2001. 447 s.
- 26 Grantový projekt VEGA č. 1/1442/97 *Prešovské kolégium v kontextoch európskeho intelektuálneho vývinu*.
- 27 *Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy. Acta collegii evangelici Prešovienis I.* Ed. Peter Kónya, René Matlovič. Prešov : Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku 1997. 315 s.

V roku 1998, popri monotematicky zameraných prácach v edícii ACEP, vyšlo prvé číslo spoločenskovednej ročenky *Acta collegii evangelici Prešovienis III. Miscellanea Anno 1998*.²⁸ Prvé štyri tematické bloky ročenky prinášajú odborné a vedecké štúdie z oblasti teológie, histórie, filozofie a literatúry, ďalšie dva majú informatívny ráz a čitateľovi poskytujú prehľad o konaných vedeckých podujatiach i novinkách literatúry, zameranej na problematiku protestantizmu. Zo 14 štúdií sa nami analyzovanej problematike čiastočne venuje iba Rudolf Dupkala príspevkom zameraným na reflexie európskej filozofie na prešovskom kolégiu v 18. a 19. storočí.

V roku 2000 vyšli *Acta collegii evangelici Prešovienis VII. Miscellanea Anno 1999*²⁹, ako druhé číslo spoločenskovednej ročenky vydávanej v edícii ACEP, sústreďujúcej 23 štúdií z teológie, histórie, filozofie a literatúry, ktorých spoločným menovateľom je tematika protestantizmu na Slovensku. Problematike prešovského kolégia sa venujú tri príspevky, z toho iba jeden – Darina Vasiľovej zachytáva analyzované obdobie i problematiku, pričom autorka sa vo svojej štúdií zameriava na štúdium práva a jeho reformu v roku 1878.

Poslednou, doteraz vydanou, ročenkou v edícii ACEP sú *Acta collegii evangelici Prešovienis IX. Miscellanea Anno 2000*³⁰ z roku 2001 (deviaty zväzok edície a tretí ročník ročenky). Z 23 pôvodných príspevkov a publikovaných materiálov z teológie, histórie, filozofie, literárnej vedy, geografie i štatistiky sú iba tri obsahovo zamerané na problematiku kolégia v rokoch 1850 – 1918: Darina Vasiľová analyzuje organizačné zmeny správy prešovského kolégia po roku 1892, Vasiľ Gluchman približuje filozofickú etiku jednej z najvýraznejších osobností prešovského kolégia prvej a hlavne druhej polovice 19. storočia – Andreja Vandráka a Tibor Fabíny predstavuje Teodora Duku, evanjelika a učenca dvoch krajín, ktorý síce absolvoval prešovské kolégium v prvej polovici 19. storočia, ale v jej druhej polovici založil niekoľko štipendijných základní pre poslucháčov svojej prešovskej alma mater.

Odborné štúdie a príspevky k uvedenej problematike boli publikované aj v časopiseckej literatúre – hlavne v dobových periodikách ako *Eperjesi Lapok*, *Felvidéki Szemle*, *Cirkevné listy*, *Národné noviny*, *Šariš*.

Autor: PhDr. Darina Vasiľová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Filozofická fakulta
Katedra slovenských dejín a archívnictva
Ul. 17. novembra č. 1
080 78 Prešov
E-mail: dvasil@unipo.sk

28 *Acta collegii evangelici Prešovienis III. Miscellanea Anno 1998*. Ed. Peter Kónya, René Matlovič. Prešov : Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku, 1998. 217 s.

29 *Acta collegii evangelici Prešovienis VII. Miscellanea Anno 1999*. Ed. Peter Kónya, René Matlovič. Prešov : Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku, 2000. 350 s.

30 *Acta collegii evangelici Prešovienis IX. Miscellanea Anno 2000*. Ed. Peter Kónya, René Matlovič. Prešov : Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku, 2001. 285 s.

PEŇAŽNÍCTVO PRVEJ POLOVICE 20. STOROČIA V PREŠOVE

RENÁTA MADZINOVÁ

MADZINOVÁ, R.: Bank system of the first half of the 20th century in Prešov. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 183 – 194.

Prešov has not been and still is not considered the center of the bank or money world. In the first half of the 20th century there were several banks active and those provided their services mainly to the citizens and inhabitants of the near surroundings. The banks at that time provided mainly the traditional, classical services, namely: saving – passbooks and loans as well as other forms of appreciation of deposits, e.g. in securities, mortgages and others. In the frame of the existing bank system there were also the banks of people's bank in Prešov and those were focused on the small clients that were provided the loans with the lower interests as the usurers and dealt also with the propagation activity. The bank system was complemented by the non-bank institutions in form of the loan associations based on membership. Besides the main activity (i.e. what they were originally founded for), they provided financial aid in the form of loan or material support and they also appreciated their free finances. The citizens and inhabitants of the near surroundings had a choice to select a bank and bank products according to their needs and conditions.

Úvod

Prešov sa nikdy nepokladal za bankovú veľmoc ani za centrum finančných obchodov. Z pohľadu peňažníctva malo mesto význam pre obce ležiace neďaleko Prešova, ktoré nemali také bankové zastúpenie ako Prešov, a pre samotných obyvateľov mesta. Zároveň vďaka malej vzdialenosti si časť obyvateľov mesta ukladala svoje úspory aj v Košiciach, kde sa im ponúkala širšia sieť špecializovaných peňažných ústavov, ktoré ponúkali produkty „na mieru“ klienta.

Napriek tomu, alebo práve vďaka uvedeným skutočnostiam, mal Prešov v prvej polovici 20. storočia mnohé peňažné ústavy, zväčša miestneho významu, poskytujúce najmä základné, štandardné služby finančného charakteru. V Prešove mali zastúpenie pobočky bánk celoslovenského aj medzinárodného pôsobenia, miestne banky a iné peňažné ústavy založené na princípe zhodnocovania vkladov a poskytovania úverov svojim členom.

Charakteristika jednotlivých bánk bola spracovaná na základe údajov získaných v Štátnom archíve Prešov, fond Krajský súd v Prešove, firemné oddelenie.

Prehľad bánk pôsobiacich na území Prešova v prvej polovici 20. storočia uvádzajú nasledujúce tabuľky

Tab. 1: Prehľad zahraničných bánk pôsobiacich v Prešove

Názov banky	Pôvod kapitálu
Union banka	nemecký
Americko-Slovenská banka	americký
Ruská národná banka	ruský
Podkarpatská banka	ruský

Zdroj: autorka

Tab. 2: Prehľad bánk v Prešove podľa ich pôsobnosti

Banky s celoslovenskou pôsobnosťou	Banky s regionálnou pôsobnosťou
Ľudová banka	Šarišská župná banka
Slovenská banka	Prešovská banková jednota
Tatra banka	Prvý prešovský úverný ústav
	Židovské úverné družstvo
	Prešovská úverná pokladnica
	Vzájomné podporujúce a úsporné družstvo
	Okresná sporiteľňa a pokladnica

Zdroj: autorka

Tab. 3: Prehľad nebankových inštitúcií Pôsobiacich v Prešove

Nebankové inštitúcie poskytujúce bankové služby	
	Občianska záložňa v Prešove
	Prvá prešovská záložňa

Zdroj: autorka

Charakteristika bánk

Z bánk so zahraničným kapitálom bola snáď najvýznamnejšia Americko-Slovenská banka.

Americko-Slovenská banka, ú.s., filiálka v Prešove (1920 – 1932)

Americko-Slovenská banka vznikla v roku 1920 zmenou Rofníckej a priemyselnej banky, ú.s. na Americko-Slovenskú banku so sídlom v Bratislave. Banka vznikla ako pomoc M. Bosáka československému obchodu.

Základné imanie banky bolo vytvorené 125 tisícami účastín v nominálnej hodnote 200,- korún, teda celková výška základného imania bola 25 miliónov korún. 60% základného imania patrilo Bosak State Bank z USA. Jednou z deviatich pobočiek na celom Slovensku bola ja filiálka v Prešove. V obchodnom registri bola zapísaná 9. 7. 1921. O dva roky neskôr dal M. Bosák tejto banke postaviť novú budovu známu ako „Bosáková banka“.

Nepriaznivá hospodárska situácia koncom dvadsiatych a začiatkom tridsiatych rokov sa prejavila aj v materskej banke v USA, ktorá bola v roku 1931 zatvorená. Na základe jej väčšinového podielu v Americko-Slovenskej banke sa nepodarilo zachrániť ani túto banku a mimoriadne valné zhromaždenie z 29. novembra 1932 rozhodlo o jej fúzii so Slovenskou Všeobecnou úvernou bankou.

Pôsobenie iného cudzieho kapitálu bolo zastúpené v ďalších bankách:

Ruská národná banka, ú.s., filiálka v Prešove (1923 - 1949)

16. marca 1923 bola do obchodného registra zapísaná Ruská národná banka, ú.s., filiálka v Prešove so sídlom v Užhorode. Jej vzniku predchádzalo valné zhromaždenie z roku 1920, na ktorom bolo odsúhlasené jej založenie. Cieľom banky bolo pozdvihnutie ruského národa, ktorý obýva Podkarpatskú Rus. Na tento účel využívala banka klasické obchody všetkého druhu, ale zároveň sa snažila napomáhať aj poisťovníctvu a snažila sa o zvýšenie materiálnej sily ruského obyvateľstva v Prešove a okolí.

Základný kapitál banky tvorili účastiny v hodnote 500,- korún v počte 4 tisíc kusov, teda v celkovej výške 2 milióny korún.

Z dnešného pohľadu sa za zaujímavé pokladajú vklady, pri ktorých banka nemala stanovenú spodnú hranicu vkladu a úrok vyplácala z vkladov rovných alebo vyšších ako 1 koruna. Zníženie úrokovej sadzby z vkladov bolo uverejňované v miestnych novinách. Pri výberoch bola potrebná trojdňová výpoveď pri výbere obnosu vyššieho ako 100 korún a postupne sa počet dní potrebných na výpoveď zvyšoval až na 120 dní pri výbere nad 10 000,- korún. Výber v hotovosti do 100,- korún bol bez výpovede, teda na požiadanie.

Banka pôsobila na prešovskom trhu krátko. Už v roku 1926 dochádza k fúzii s Podkarpatskou bankou, a.s., filiálkou Prešov, čo svojím listom potvrdila aj súdna stolica v Užhorode. Podkarpatská banka existovala v Prešove do roku 1941, ale až súdnym rozhodnutím z roku 1948 zaniká Ruská národná banka, ú. s., filiálka v Prešove, a to bez likvidačného pokračovania. V roku 1949 je oficiálne vymazaná z obchodného registra.

Podkarpatská banka, filiálka Prešov (1927 – 1949)

Činnosť Podkarpatskej banky v Prešove je dosť nejasná. V Prešove začala pôsobiť v druhej polovici 20. rokov 20. storočia, pre ktoré je typické zlučovanie malých bánk s veľkými i znižovanie počtu bánk. Napriek tomu bola zriadená na základe rozhodnutia širšieho riaditeľstva Podkarpatskej banky v Užhorode zo dňa 1. novembra 1926 a podľa rozhodnutia ministerstva vnútra z marca 1927 začala v júli roku 1927 svoju činnosť.

Od založenia až do roku 1939 sa na jej čele vystriedali zmocnenci a prokuristi celkom 6-krát. O posledného dozorného komisára Dr. Štefana Demetera sa v roku 1943 zaujímala Národná bezpečnosť.

V roku 1939 bolo na banku uvalené moratórium. Znamenalo pozastavenie bankovej činnosti, menovanie dozorného komisára, zákaz vymáhať pohľadávky, ale aj zákaz začiatku konkurzného konania alebo exekúcie. Moratórium bolo nariadené v súlade so zákonom číslo 240/27 Sb. a podľa tohto nariadenia aj uverejnené v pobočkách banky. Celkovo bolo predĺžené 4 razy až do júna 1941.

Oficiálne banka existovala až do roku 1949, kedy bola vymazaná z obchodného registra na základe zániku banky bez likvidácie, hoci už v roku 1947 v jej pôvodnom sídle pôsobila Ľudová banka, filiálka Prešov a svoje bankové obchody nevykonávala od vyhlásenia moratória.

Union banka, pobočka Prešov (1941 – 1947)

Prenikanie nemeckého kapitálu na Slovensko v 30. rokoch 20. storočia sa prejavilo v odkúpení filiálky českej banky Union v Bratislave. Odkúpením účastinného kapitálu v hodnote 50 miliónov korún sa táto filiálka koncom roka 1940 osamostatnila. O rok neskôr bola jej pobočka v Prešove zapísaná do obchodného registra.

Banka pôsobila v Prešove počas vojny aj po oslobodení až do roku 1947, kedy sa dostala do likvidácie a odišla z finančného trhu.

Banky s celoslovenským pôsobením mali zastúpenie v troch peňažných inštitúciách:

Ľudová banka, filiálka v Prešove (1921 – 1948)

Od roku 1921 pôsobila v Prešove Ľudová banka so sídlom v Ružomberku. Rozhodnutie zriadiť túto filiálku bolo prijaté na mimoriadnom valnom zhromaždení 3. 11. 1920. V tom čase už mala banka pobočky v Poprade, Spišskej Novej Vsi, Spišskom Podhradí a v Bratislave. Cieľom banky bola najmä podpora priemyslu, hospodárstva a obchodu,

na čo využívala všetky štátom povolené bankové obchody. Okrem klasických, teda prijímania vkladov a poskytovania úverov, to boli napríklad aj hypotekárne úvery, obchody s cennými papiermi, zálohové pôžičky na cenné papiere a cennosti a iné.

Činnosť filiálky bola v roku 1927 ukončená. Prerušenie pôsobnosti bolo spôsobené najmä prehlbujúcou sa koncentráciou a centralizáciou uplatňovanou v bankovom sektore, ale aj prijatím a účinnosťou sanačných zákonov z roku 1924.

Rok 1941 znamenal návrat Ľudovej banky do Prešova. Jej znovupôsobenie bolo podmienené likvidáciou Obchodnej banky, ú. s. v Prešove na základe poverenia ministerstva financií. Druhou podmienkou bolo nadviazanie kontaktu s Podkarpatskou bankou v Prešove a prevzatím jej tuzemských obchodov, aktív a pasív na komerčnom základe. Snahou vlády v tom čase bolo splynutie menších bánk s Ľudovou bankou a tá sa snažila vytvoriť silnú bankovú sieť, čím by sa posilnila zároveň po politickej línii, zvýraznením Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. V roku 1943 bol jej priemyselný koncern tvorený siedmimi priemyselnými a obchodnými podnikmi, ku ktorým patrila aj prešovská rafinéria liehu.

Január 1948 znamenal pre Ľudovú banku, filiálku v Prešove realizáciu znárodňovacieho procesu v praxi, čo sa prejavilo splynutím banky so Slovenskou bankou, n. p. v Bratislave a banka oficiálne zaniká 13. februára 1948 výmazom z obchodného registra.

Slovenská banka, filiálka v Prešove (1919 – 1948)

Pôvodný názov banky je Úverná banka, ú. s. so sídlom v Ružomberku, ktorá vznikla 3. júna 1879 a bola založená na 75 rokov. V januári roku 1919 bola premenovaná na Slovenskú banku a v októbri toho istého roku bola zriadená jej filiálka v Prešove.

Narastanie významu banky na bankovom trhu sa prejavuje aj v náraste jej pobočiek a v premiestnení jej sídla do Bratislavy (1920). V roku 1923 mala 28 a o rok neskôr už 42 pobočiek, na východnom Slovensku okrem Prešova napríklad aj v Košiciach, Spišskej Novej Vsi, Bardejove.

Rok 1919 bol pre Slovenskú banku významný aj tým, že sa zvýšila hodnota základného imania na 50 miliónov korún rozdelených na 250 tisíc účastnía v nominálnej hodnote 200,- korún. Hodnota základného imania sa potom už len zvyšovala. Rozmach banky bol najvýraznejší do roku 1921. Banka mala podiel v mnohých priemyselných a obchodných podnikoch a vďaka fúziám aj v iných bankách. Jednou z nich bola aj Hospodárska banka, ú.s. Tento krok však v činnosti banky nebol najlepším rozhodnutím.

Práve snaha o vonkajšiu expanziu bez posilnenia vnútornej stability spôsobila, že roky 1922 – 23 znamenali pre banku výraznejšie straty. Musela prikročiť k likvidácii mnohých obchodov, zriecť sa podielov v podnikoch. Tým sa strácala dôvera vkladateľov a vytvorené straty sa prejavovali aj v poklese vyplácanej dividendy.

Rok 1924 a vplyv prijatých bankových zákonov sa prejavil aj v činnosti Slovenskej banky. Aby mohla prijímať vklady na vkladné knižky, musela zaslať žiadosť na ministerstvo financií a zároveň vytvoriť rezervy na krytie strát. Na splnenie týchto podmienok zvýšila v roku 1925 základné imanie na 70 miliónov korún, požiadala o úver, zrušila dve svoje filiálky a vzdávala sa podielov v niektorých priemyselných podnikoch. Do roku 1929 sa banke na základe jej rozhodnutí postupne zlepšovali finančné výsledky.

Obdobie hospodárskej krízy sa prejavilo v roku 1931, a to poklesom vkladov a insolventnosťou banky. Keďže banka v žiadosti o sanáciu dostala podmienky, ktoré pre ňu neboli prijateľné, snažila sa ozdraviť vlastnými silami. Na konci roka znovu zvyšuje základné imanie na 32 200 000,- korún a v stanovách uvádza, že rezervná základina slúži

hlavne na pokrytie strát a penzijná základina sa použije pre vyslúžilých zamestnancov banky, ich vdovy a siroty.

Kríza v banke trvala až do polovice roku 1936. V druhej polovici roka kríza ustupuje, čo sa prejavilo hlavne v rokoch 1937 a 1938 znovuvyplácaním dividend. V nasledujúcich rokoch banka zlepšuje svoje postavenie na bankovom trhu. Zvyšuje svoje vklady na bankových účtoch, poskytuje úvery. V tom čase znovu rozširuje sieť svojich pobočiek, a to najmä v Maďarsku.

Až do roku 1948, kedy došlo k jej splynutiu s Tatra bankou, n.p. so sídlom v Bratislave, patrila Slovenská banka medzi najväčšie peňažné ústavy na Slovensku. Hodnotou základného imania bola na prvom mieste a celkovým úhrnom aktív na druhom mieste. Možno konštatovať, že napriek nepriaznivým politickým a ekonomickým podmienkam sa banke podarilo udržať si významné postavenie v sieti bánk pôsobiacich na Slovensku.

Tatra banka, pobočka Prešov (1909 – 1948)

Patrila medzi banky s celoslovenskou pôsobnosťou. Jej sídlom bol Turčiansky Svätý Martin a na prešovskom bankovom trhu pôsobila od roku 1909.

Jej činnosť bola v porovnaní s ostatnými celoslovenskými bankami odlišná. Do roku 1923 sa venovala najmä upevňovaniu svojej pozície na trhu, a to formou koncentrácie kapitálu, čo v praxi znamenalo fúzovanie s menšími bankami. Cieľom banky bolo najmä to, aby sa stala „*kostrou všetkého podnikania na Slovensku*“ (Horváth, Š., Valach, J., 1978). Po nastúpení Kornela Stodolu v roku 1926 za predsedu správnej rady, mení banka svoje zameranie. Snahou je obmedziť obchodovanie s priemyselnými podnikmi, čo bolo posilnené aj krachom priemyselných podnikov patriacich do koncernu Tatra banky.

V roku 1928 však ešte stále nie je jasne vytýčený cieľ, či sa banka orientuje vo svojej činnosti na priemysel alebo na poľnohospodárstvo.

Hospodárska kríza v tridsiatych rokoch 20. storočia sa odrazila aj v činnosti tejto banky. Išlo predovšetkým o zníženie počtu filiálok a o prepúšťanie zamestnancov. Rok 1933 je v Tatra banke charakteristický hlavne výberom vkladov, ktoré slúžili na živobytie, ale často boli posielané do Ameriky, aby pomohli Slovákom žijúcim v Amerike, ktorí v čase krízy stratili zamestnanie.

Do konca tridsiatych rokov sa banka stala agrárnou bankou a mala slúžiť ako konkurentka predovšetkým ľudovým sporiteľným peňažným ústavom.

Po vzniku Slovenského štátu v roku 1939 a zmene vládnucich strán sa vymenilo aj vedenie banky, aj jej poslanie. Stala sa hlavným koncentračným bodom bankovníctva. V roku 1940 prevzala aktíva aj pasíva Eskomptnej a hospodárskej banky v Bratislave. Od roku 1941 začala postupne preberať aj iné banky. Po dlhých rokoch sa konečne dospelo k splynutiu so Slovenskou Všeobecnou úvernou bankou a sieťou jej pobočiek okrem pobočky v Prešove. Tu ostali fungovať filiálky oboch bánk súčasne, a to až do roku 1948, kedy došlo k ich splynutiu.

Banka sa začala v tomto období sústreďovať hlavne na priemysel a obchod, ako vnútorný, tak aj zahraničný. Tým sa zväčšil rozsah jej obchodov, počet zamestnancov aj ich štruktúra.

Rok 1948 znamenal pre banku rok zlomu. V januári roku 1948 došlo k výraznej koncentrácii bánk a zo šesťdesiatich obchodných bánk ostali na území celého Slovenska len dve - Tatra banka a Slovenská banka. Každá z týchto bánk mala svoje vlastné zmenárne, pobočky a Tatra banka aj expozitúry. Ešte predtým, ako došlo ku ich špecializácii podľa

odvetví, splynuli obe banky do Slovenskej Tatra banky, n. p., čo bol ďalší krok k vytváraniu centralizovaného socialistického systému bankovníctva (Horváth, Š., Valach, J., 1984).

Medzi banky s regionálnym zastúpením možno zaradiť nasledujúce peňažné ústavy:

Šarišská župná banka v Prešove (1909 – 1935)

Bola založená v roku 1909 s názvom Šarišská stoličná Šparkassa, ú. s. Ako mnohé banky pôsobiace na území Prešova a okolia, tak aj táto mala svoj pôvodný názov a stanov až do roku 1920 len v maďarčine.

Nepriaznivá povojnová situácia, vojnové pôžičky a z toho vyplývajúce straty sa prejavili aj v tejto banke. Od roku 1919 vykazovala straty, ktoré sa prenášali do celého fungovania banky. A tak, hoci sa v roku 1921 rozhodlo na mimoriadnom valnom zhromaždení o zvýšení základného imania na 3 milióny korún, sa v roku 1931 znižuje základné imanie na 768 750,- korún a o dva roky neskôr na 3 750,- korún, čo tvoria účastiny v hodnote jednej koruny za účastinu. Zo zníženej výšky základného imania sa banka snaží pokryť hlavne prehĺbujúce sa straty a zároveň sa snaží o premenu právnej formy z účastinnej spoločnosti na družstvo. Takáto premena by jej zabezpečila fungovanie v súlade s vtedajšími právnymi normami vzťahujúcimi sa na banku.

Už od roku 1922 banka v snahe o svoju záchranu rokuje o fúzii alebo afilácii s inou bankou. To sa jej však až do jej likvidácie v roku 1934 nepodarilo.

Snaha o zmiernenie nepriaznivého hospodárenia sa v banke prejavila premenou nostrifikovaných korunových rent na múkové pôžičky. Ani tie, ani štvrtá štátna pôžička nepriniesli banke žiadne úroky ani vyrovnanie straty. Preto na valnom zhromaždení v júli 1924 bolo v banke vyhlásené nútené vyrovanie. Veritelia mali dostať časť svojich pohľadávok, konkrétne 35%, a to v štyroch polročných splátkach.

V roku 1930 ministerstvo financií nariaďuje banke, aby vo svojej činnosti postupovala v súlade so zákonom. O tri roky neskôr je firemný spis banky skúmaný ministerstvom spravodlivosti a ministerstvom vnútra. Na základe zistení o hospodárení rozhodli obe ministerstvá v roku 1934 o zrušení banky. Tým sa potvrdilo rozhodnutie valného zhromaždenia z decembra 1933. Likvidácia banky bola odôvodnená hlavne stratou viac ako polovice účastinného kapitálu a nezákonnými rozhodnutiami banky. V roku 1935 bol na banku uvalený konkurz.

Šarišská župná banka v Prešove predstavovala typickú malú banku pôsobiacu na obmedzenom teritóriu. Roky 1919 až po jej zánik znamenali pre ňu prehĺbujúcu sa krízu, ktorú banka vlastnými silami nedokázala prekonať. V porovnaní s Prešovskou bankovou jednotou, ktorej prišla na pomoc Slovenská Všeobecná úverná banka, Šarišská župná banka ostala sama. Jej význam, ekonomický aj politický, bol pre existujúcu sieť taký malý, že žiadna z veľkých bánk o ňu neprejavila záujem. Nevyhnutným dôsledkom bol preto zánik banky, ktorý v prvom rade postihol jej veriteľov.

Prešovská banková jednota (1868 – 1924)

Skončenie prvej svetovej vojny, rozpad Rakúsko-Uhorska a vytvorenie nového štátu Československej republiky sa nepriaznivo odrazil aj na činnosti Prešovskej bankovej jednoty. Tento peňažný ústav sa od roku 1868 vypracoval na jeden z najväčších prosperujúcich ústavov regionálneho významu. Rok 1919 však preňho znamenal po prvý raz v jeho existencii vykázanú stratu. Za príčiny straty boli považované najmä vojnové pôžičky, ktoré banka odpisovala zo zisku v nasledujúcich rokoch i nevhodné investície, hlavne v Magyar Általános Hitelbank v Maďarsku. Zlá situácia sa prejavila snád' najvýraznejšie v poklese vkladov z viac ako 20,5 milióna na 16 miliónov korún (Derfiňák, P., 2003).

Na základe osobitného vládneho nariadenia z roku 1919 mohli byť banky s vojnovými pôžičkami a finančnými problémami podriadené určitému druhu moratória, ktoré sa prejavilo buď v peňažnom obmedzení činnosti banky, alebo ich činnosť mohla byť podriadená štátnemu dozoru. Preto bol na základe rozhodnutia ministerstva financií v Prahe v Prešovskej bankovej jednote ustanovený za dozorného komisára Tomáš Svozílek. O rok neskôr sa stal vládnym komisárom banky. V tom istom roku banka získava silného obchodného partnera – Slovenskú Všeobecnú úvernú banku, ktorá preberá všetky obchodné aktivity Uhorskej Všeobecnej úvernej banky (Derfiňák, P., 2003). Toto spojenie sa ukázalo ako veľmi dobré. Už v roku 1923 mohla banka vyplácať svojim účastinárom dividendy vo výške 35,- korún za účasť. Zo zisku dosiahnutého v roku 1923 zvyšuje penzijnú základňu aj rezervnú základňu.

V roku 1924 dochádza k fúzii s Prvým prešovským úverným ústavom, ú. s. Veriteľia tohto ústavu dostávajú ponuku vymeniť svoje doterajšie účastiny za účasť v Prešovskej bankovej jednoty, prípadne majú možnosť získať peniaze v hotovosti. Pretože hodnota fúzaného Prvého Prešovského úverného ústavu, ú. s. určená pre všetkých veriteľov bola príliš malá, získali títo veritelia len čiastočné odškodnenie.

Prešovská banková jednota nadobudla a upevnila svoje postavenie na bankovom trhu v Prešove a okolí. V máji roku 1924 sa však uskutočnilo posledné valné zhromaždenie, ktoré odsúhlasilo spojenie Prešovskej bankovej jednoty so Slovenskou Všeobecnou úvernou bankou. Zisk sa rozdelil účastinárom vo forme dividendy, časť zo zisku bola venovaná mestu, časť na navýšenie penzijného fondu a všeobecnej základne. Účastinári dostávajú za svoje účastiny Prešovskej bankovej jednoty dve účastiny Slovenskej všeobecnej úvernej banky alebo vyplatenú hotovosť 800,- korún za kus.

V roku 1924 zaniká Prešovská banková jednota, ktorú možno pokladať za banku regionálneho významu. Napriek problémom počas svojej existencie dokázala v obmedzenom priestore existovať 56 úspešných rokov v trvalej konkurencii bánk československého aj medzinárodného významu.

Prvý prešovský úverný ústav, účastinná spoločnosť (1845 – 1924)

Možno ho zaradiť medzi banky s najdlhšou pôsobnosťou na regionálnom trhu. Na bankovom trhu existoval 81 rokov, hoci bol pôvodne založený na 50 rokov.

Prvý prešovský úverný ústav, ú. s. vznikol v roku 1845 s názvom Eperjesser Sparkassa a v roku 1920 bol premenovaný na Prvý prešovský úverný ústav, ú. s. Cieľom tejto bankovej inštitúcie bolo najmä rozmnoženie peňazí u menej zámožných ľudí. Hlavnými klientmi boli občania.

Do roku 1919 získavala banka dostatok vkladov a vo svojom obmedzenom teritóriu bola považovaná za dobrú banku pre obyvateľov. Až prelomový rok 1919 znamenal krízu aj v jej hospodárení. Hoci banka vykonávala klasické bankové obchody, v tomto roku vykázala stratu, ktorá bola spôsobená hlavne vojnovými pôžičkami.

V roku 1921 v rámci zákonov platných pre oblasť bankovníctva bol do Prešovského prvého úverného ústavu menovaný dozorný komisár, vtedajší zamestnanec Prešovskej sporiteľne. Zároveň bola banka povinná spravovať novoprijaté vklady oddelene od doterajších vkladov a pôžičiek.

Ani tento sprísnený dozor nad činnosťou peňažného ústavu však neznamenal pre ňu výrazné zlepšenie jej činnosti. Preto sa v roku 1922 snaží o afiláciu so Slovenskou Všeobecnou úvernou bankou alebo o fúziu s Prešovskou bankovou jednotou, čo sa napokon aj podarilo. Po fúzii nastáva vyrovnanie veriteľov do výšky 41% ich vkladov. Do výšky vkladu 450,- korún mohli veritelia požiadať o vyplatenie vkladu až do výšky 100%.

Činnosť tohto peňažného ústavu bola 10. 6. 1922 rozhodnutím vlády zakázaná. V roku 1923 došlo k výmene akcií za akcie Prešovskej bankovej jednoty v pomere 5 akcií Prešovského prvého úverného ústavu za jednu akciu Prešovskej bankovej jednoty alebo k výplate hotovosti a v roku 1924 banka zaniká.

Ďalšia z bánk miestneho významu, ktorú položili na kolená hlavne straty z vojnových pôžičiek a ktorá nemala dosť vlastných síl na znovuoživenie svojej činnosti. Zároveň nebola takou atraktívnou, aby o ňu prejavili záujem banky celoslovenského významu. Znovu sa len potvrdila teritoriálna vzdialenosť medzi Bratislavou a Prešovom a nezáujem bankárov o túto časť Slovenska.

Ľudové sporiteľne predstavovali osobitnú skupinu peňažných ústavov. Získavali členov, ktorým poskytovali pôžičky za výhodnejších podmienok ako úžerníci. V Prešove pôsobili tri:

Prešovská úverná pokladnica, družstvo s ručením obmedzeným (1931 – 1947)

15. decembra 1931 bola založená Stropkovská úverná pokladnica, družstvo s ručením obmedzeným. Účelom družstva bolo prijímať vklady a poskytovať členom družstva odplatné pôžičky, teda vo všeobecnosti podporovať sporivosť obyvateľstva.

Členom družstva sa mohol stať ktokoľvek, kto zaplatil minimálnu výšku jedného podielu 1 000,- korún. Za záväzky družstva ručili členovia do jedného násobku písaného podielu. Na valnom zhromaždení v roku 1933 rozhodli členovia o preložení sídla družstva do Prešova.

Napriek tomu, že družstvo malo v roku 1933 hospodársky výsledok 99 korún a 60 halierov, k 5. 4. 1934 už malo 136 členov so 441 podielmi, čo svedčí o narastajúcej členskej základni aj o zväčšujúcom sa kapitále družstva. Zároveň sa zväčšuje aj podiel družstva na trhu a oblasť pôsobenia sa rozširuje okrem Prešova aj na Bardejov, Stropkov, Sabinov, Giraltovce a okolie.

Od roku 1933 bola činnosť družstva kontrolovaná rôznymi zväzkami, ktorých bola postupne členom, a zároveň bola týmito zväzkami podrobovaná revízií. Po počiatočnom odporúčaní orientovať sa najmä na drobných vkladateľov mali revízie v podstate uspokojivý výsledok. Výnimkou bol rok 1934, kedy bolo družstvu vytýkané zlé hospodárenie, vysoké náklady vo forme nákupných poplatkov, služobných ciest a odmien, a rok 1940, kedy boli zistené nedostatky v hospodárení, ktoré boli v ďalšom období odstránené.

Prešovská úverná pokladnica narušila vstupom na bankový trh jeho dovtedajšiu stabilitu aj rozdelenie, a tak v roku 1934 obdržal Krajský súd v Prešove žiadosť od Sväzu roľníckych vzájomných pokladníc, aby bolo toto družstvo zrušené pre úmyslené prispôbovanie sa Roľníckej vzájomnej pokladnici v Prešove. Krajský súd toto želanie zamietol a pokladnica na trhu fungovala až do roku 1943, kedy sa dostala do likvidácie. Od júna 1944 bolo v pokladnici vyhlásené príročie, ktoré zabránilo krachu tejto inštitúcie a do likvidácie družstvo vstúpilo až v roku 1947. Likvidáciu vykonala Okresná sporiteľňa a pokladnica v Prešove.

Vzájomné podporujúce a úsporné družstvo, spoločnosť s ručením obmedzeným v Prešove (1887 – 1948)

Za účelom podporovať sporivosť medzi obyvateľmi mesta, ale aj dediny a s tým spojené poskytovanie úverov pre členov družstva bolo v roku 1887 zriadené Vzájomné podporujúce a úsporné družstvo so sídlom v Prešove. Ako mnoho družstiev založených

na rovnakom princípe, aj toto malo svoju obmedzenú územnú pôsobnosť na Šarišskú župu.

Okrem zmien v počte členov družstva a veľkosti ich podielov, stanov menilo družstvo počas svojej existencie dva razy svoje meno. V roku 1930 to bola zmena z maďarského Kölcson Segélyzo Szövetkezet na Vzájomne podporujúci spolok v Prešove a pripojením k Ústrednému zväzu družstiev v Bratislave v roku 1934 ho zmenilo druhý raz na Vzájomné podporujúce a úsporné družstvo, spoločnosť s ručením obmedzeným. Na tom istom valnom zhromaždení sa členovia družstva dohodli aj na zmene stanov, v ktorých ručenie prechádza aj na členov družstva, a to vo výške trojnásobku jeho členského vkladu. V tom roku bol členský vklad v minimálnej výške 100,- korún a družstvo vlastnilo 253 podielov.

Až do roku 1944, kedy ministerstvo financií nariadilo fúziu so Živnostenským úverným ústavom v Prešove, družstvom s ručením obmedzeným, vykazovalo družstvo priemernú výšku zisku za 21 rokov približne 16 359,- korún ročne.

1. 1. 1945 sa uskutočnila fúzia, ktorá bola 7. 7. toho istého roku zrušená a družstvo pod tým istým názvom existovalo ešte ďalšie tri roky až do jeho oficiálneho výmazu dňa 13. 7. 1948, kedy splynulo na základe príkazu poverenictva s Roľníckou vzájomnou pokladnicou, družstvom s ručením obmedzeným.

Okresná sporiteľňa a pokladnica v Prešove (1924 -)

20. októbra 1924 bol podpísaný zakladajúci prospekt pre vznik Roľníckej vzájomnej pokladnice v Prešove. Jej hlavným cieľom bolo poskytovať lacné úvery poľnohospodárom, slúžiť na ukladanie úspor a prispievať k mravnému a hospodárskemu posilneniu roľníckeho ľudu. Pokladnicu založilo 9 členov, na čele ktorých stál Fedor Albini s počtom podielov 19 v hodnote jedného podielu 100,- korún. Prostriedky pokladnice tvoril kmeňový majetok, ktorý bol vytvorený štátnym vkladom – istinou poskytnutou ministrom poľnohospodárstva, závodný podiel – vytváraný členskými podielmi, rezervné fondy, peňažné vklady na bankový účet a vkladné knižky a peniaze opatrené úverom.

Potreba takejto inštitúcie, pôsobiacej v oblasti Prešova, bola zrejmá aj z toho, že hoci za prvý rok svojej činnosti vyprodukovala pokladnica stratu, na konci roku 1925 už mala 134 členov s počtom podielov 314.

V júni toho istého roku bola prijatá za člena Ústredného družstva v Bratislave, ktoré bolo v tom čase považované za centrálu ľudových pokladníc.

Okrem svojej základnej činnosti vykonávala pokladnica aj iné, hlavne vzdelávacie aktivity. Sústreďovala sa na vidiek, kde sa uskutočňovali hospodárske, kultúrne, osvetové, ale aj daňové prednášky. V roku 1928 zakladá RVP Pokladnice v najzaostalejších oblastiach okresu Svidník a Stropkov.

Krízový rok 1929 znamenal v Prešove nielen vplyv svetovej hospodárskej krízy. V poľnohospodárskom Prešove, kde bolo až 50% ornej pôdy z celkovej výmery pôdy, sa zlý rok prejavil aj krutou zimou, ktorá spôsobila straty na ovocí, posunuli sa jarné práce, vyskytli sa živelné pohromy, hromadné požiare. Všetky vyššie uvedené negatíva spôsobili, že nielen drobní obyvatelia, ale najmä poľnohospodári nemali dostatok financií na hospodárenie v ďalšom roku a RVP tak poskytovala predovšetkým úvery.

V roku 1930 uvádzajú stanov, že členovia družstva ručia za záväzky družstva do trojnásobku svojich vkladov. RVP vykazuje zisk v hodnote 76 837,90 korún, a to aj napriek pretrvávajúcim nepriaznivým okolnostiam v poľnohospodárstve. Išlo hlavne o nízke ceny obilia, spôsobené nadprodukciou v Kanade a v USA, a deštruktívne záro-

veň pôsobil aj ruský dumping. Rovnaké zlé podmienky, aké existujú dnes, existovali aj v roku 1930. Poľnohospodári, produkujúci svoje produkty v Šariši, ich dovážali napríklad do Prahy drahšie ako roľníci z Rumunska. Tým sa stávali ich produkty nekonkurencieschopné a predajné len v oblasti, kde boli vyprodukované.

Rok 1932 bol poznamenaný novými problémami s úrodou pšenice, vytváraním obilných syndikátov na jednej strane a zlepšovaním colnej ochrany na druhej strane. Napriek rôznym podporám sporivosti bol zaznamenaný najmä nárast pôžičiek a odliv vkladov. Úvermi sa stierali najmä rozdiely v dôchodkoch, sociálne nerovnosti a disparity v cenách poľnohospodárskej a priemyselnej produkcie.

Ceny poľnohospodárskych produktov naďalej klesali. V porovnaní s rokom 1928 klesli o 50 – 70%. Zatiaľ čo sa pšenica predávala na pražskej burze po 140,- korún, na východnom Slovensku sa cena pohybovala v rozpätí 45 – 125,- korún. Pokles cien týchto produktov bol hlavným dôvodom, pre ktorý RVP pozastavila vyplácanie úverov poľnohospodárom.

V nasledujúcich rokoch väčšina členov splatila svoje dlžoby voči družstvu a odišla z neho. Tak klesá členská základňa družstva. Napriek tomu v roku 1937 predstavujú Pokladnice najväčší peňažný ústav na Slovensku. Okrem toho pokles členskej základne spôsobil aj odchod Čechov a výber prechodných peňazí verejnoprávnych korporácií. Preto, aby RVP obnovila svoju členskú základňu, stávajú sa v roku 1941 členmi aj priemyselné podniky. Zároveň tento krok znamenal aj orientáciu na inú klientelu, ako to bolo do príchodu týchto podnikov. Vďaka investíciám podnikov to znamená pre RVP aj možnosť zapojiť sa do priemyselných projektov, ako boli železničná trať Prešov – Strážske, výstavba Justičného paláca, budova pošty, rozhlasu a iné.

Po bombardovaní Prešova bola pokladnica podľa pokynov Sväzu roľníckych a vzájomných pokladníc so sídlom v Bratislave, ktorého bola členom, a ministerstva financií evakuovaná do Liptovského Mikuláša, kde pôsobila až do oslobodenia. 16. 4. 1945 sa RVP vrátila späť do Prešova a napriek vojnovým udalostiam vykázala zisk 29 743,72,- korún.

Rok 1945 možno pokladať za nepriaznivý rok s mnohými udalosťami, ovplyvňujúcimi život roľníkov (neskoré dodávky osiva na sejbu, zlá úroda, nedostatok hnojiva a dobytka,...), ostatné obyvateľstvo (výmena peňazí kolkovaním a následná výmena za nové bankovky a mince, povinné ukladanie vkladov) a samotnú RVP (rozhodnutím Povereníctva Slovenskej národnej rady ustanovená dočasná správa). Povojnové roky sa niesli v znamení zvýšeného dopytu o tovary, ktorých bol nedostatok, a tak vznikal čierny trh s vysokými cenami, pracovná sila odchádzala z východného Slovenska pracovať na západ alebo do Čiech. V poľnohospodárstve sa prejavovali striedavé úspechy a neúspechy, spojené hlavne s počasím, čo sa automaticky prenášalo aj do činnosti RVP.

Rok 1948 znamenal aj pre RVP nástup socializmu. V prvom období sa k nej na základe rozhodnutia Povereníctva financií SNR v Bratislave pripája Mestská sporiteľňa a Vzájomné podporujúce a úsporné družstvo, spoločnosť s ručením obmedzeným v Prešove. O mesiac neskôr sa mení názov RVP na Okresnú sporiteľňu a pokladnicu. V auguste nastupuje do „nového“ peňažného ústavu dočasná komisia ako zástupca všetkých štatutárnych orgánov.

Zmenou štátneho zriadenia sa mení aj orientácia Okresnej sporiteľne a pokladnice. Keďže prvoradá je odstránenie akejkoľvek formy súkromného vlastníctva, povereníctvo využíva financií jej informácie a skúsenosti z poľnohospodárstva a členmi sporiteľne sa stávajú jednotné roľnícke družstvá (27 v okrese) a komunálne podniky (od roku 1950).

Výchova nových sporivých obyvateľov je organizovaná aj zapojením 80% všetkých škôl v okrese do sporenia v peňažnom ústave, podporuje sa podnikové sporenie, poskytujú sa pôžičky novomanželom a všetkým zložkám socialistického sektora.

Podľa zákona z roku 1952 mení Okresná sporiteľňa a pokladnica znovu svoj názov na Štátnu sporiteľňu, štátny podnik.

Zakladateľa RVP Fedora Albinho možno označiť za človeka, ktorý zachytil vývojový trend doby. Hlavne vďaka nemu pretrval peňažný ústav s 19 pôvodnými členmi ostal v modifikovanej podobe až do dnešných čias možno ho pokladať za inštitúciu, ktorá napriek rôznym zriadeniam, právnym formám a problémom dokázala ostať na bankovom trhu 79 rokov.

Ostatné nebankové inštitúcie na finančnom trhu v Prešove boli tri:

Prvá prešovská záložňa (1927 – 1940)

Bola založená Eugenom Bergerom 23. júna 1927. Na založenie bolo potrebných 5 000,- korún. Bola súkromnou záložňou, založenou fyzickou osobou a pôsobila v meste Prešov až do roku 1940, kedy zanikla. Dôvodom zániku boli hlavne zdravotné problémy a neskoršia smrť majiteľa záložne.

Občianska záložňa v Prešove, spoločnosť s ručením obmedzeným (1924 – 1949)

Dňa 10. decembra 1924 bola v Košiciach zriadená Občianska záložňa, ktorá tam pôsobila až do 3. 4. 1939, kedy bolo jej sídlo prenesené do Prešova. Hlavným dôvodom bola evakuácia pred maďarským štátom.

Činnosť záložne nebola obmedzovaná len na inkasovanie pohľadávok, ktoré boli v roku 1939 v sume približne 1 293 718,- korún. Svojim členom poskytovala úvery, inkasovala pohľadávky na ich účet, brala za nich záruky, kupovala a predávala cenné papiere. Okrem bežnej činnosti mala povolenie bez obmedzenia prijímať vklady na vkladné knižky, bežné účty, vydávať pokladničné poukážky, ukladať peňažné prostriedky v iných bankách, predávať žreby, poskytovať pôžičky zväzkom štátnej územnej samosprávy.

V roku 1939 vyplácala z vkladov výnosy vo výške 1% z dosiahnutých výnosov. Členom záložne sa mohla stať akákoľvek fyzická alebo právnická osoba po zložení vkladu 100,- korún. Za záväzky ručili spoločníci do výšky dvojnásobku ich vkladu. V roku 1949 sa hlavne pod vplyvom politickej situácie sťahuje Občianska záložňa do Prahy a spoločnosť sa dostáva do likvidácie. V tom istom roku zaniká.

Na základe poskytovania rôznych typov obchodov zasahovala čiastočne aj do bankového sektora. Preto ju v tomto období možno pokladať za jeden z nebankových subjektov, pôsobiacich na obmedzenom teritóriu, poskytujúci najmä obyvateľstvu alternatívu ku klasickým bankovým obchodom.

Židovské úverné družstvo (1923 – 1941)

V rokoch 1923 – 41 pôsobilo v Prešove Židovské úverné družstvo, ktorého predmetom činnosti bola hlavne pomoc pre všetkých členov družstva pri zakladaní podnikov, ale aj pri nákupe strojov, osiva a vykonávanie klasických bankových obchodov, teda prijímanie vkladov, najmä na bežný účet a vkladné knižky, i poskytovanie úverov a pomoc hlavne tým členom družstva, ktorí boli postihnutí vojnou.

Členom družstva sa mohol stať každý, kto splatil členský vklad v sume 120,- korún. Za záväzky ručili členovia družstva do výšky päťnásobku ich členského vkladu.

Po 6 mesiacoch činnosti sa družstvu podarilo vykázat' na konci roka 1923 čistý zisk vo výške 1 363,10,- korún. Až do svojho násilného zániku v roku 1941 vykazovalo družstvo zisk, a to v najnižšej sume v roku svojho založenia po maximálny zisk v roku 1930 vo výške 34 435,33,- korún. Priemerný zisk dosiahnutý za 17 rokov jeho existencie bol 15 336,- korún.

Počas svojej činnosti družstvo zhodnocovalo členské vklady a kým v roku 1923 malo 258 členov a výšku základného imania 91 200,- korún, v roku 1939 to bolo 869 členov a imanie narástlo na sumu 205 560,- korún. O úspešnom podnikaní svedčia aj revízie, vykonávané pravidelne od založenia úverného družstva celkom piatimi revíznymi organizáciami, ktorých bolo postupne členom a ktoré v jeho hospodárení nezistili žiadne nedostatky.

Druhá svetová vojna zasiahla toto družstvo v jeho podnikateľskej činnosti a v roku 1941 na základe uznesenia ministerstva financií preberá všetky aktíva a pasíva Židovského úverného družstva Živnostenský úverný ústav v Prešove, družstvo s ručením obmedzeným. Základným predpokladom bolo, aby preberajúci ústav nezískal ráz židovského ústavu, preto sa obchodné podiely vykupovali v hodnote 1,- koruny, čo nezodpovedalo ani reálnej trhovej, ani účtovnej hodnote členských podielov. Živnostenský ústav tak získal takmer zadarmo prosperujúce družstvo, podnikajúce v bankovom sektore, a v Prešove zanikla jedna z dobrých bankových inštitúcií.

Záver

V závere možno konštatovať, že banková ponuka prvej polovice 20. storočia bola bohatá. Banky poskytovali klasické produkty, s akými sa možno stretnúť na dnešnom trhu, ale aj produkty, ktoré boli špecifické pre dané obdobie, v ktorom banky pôsobili. Prešovské banky nemali veľký celoslovenský význam, ale pre klientelu v Prešove a neďalekom okolí poskytovali dostatočné množstvo produktov a obyvatelia mesta mali možnosť vyberať z bankových i nebankových inštitúcií, ktoré im zhodnocovali ich vklady a poskytovali pôžičky.

Pramene a literatúra:

Štátny archív Prešov, fond Krajský súd v Prešove, firemné oddelenie.

HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku 1918 – 1945. Bratislava : Alfa. 1978.

HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku 1945 – 1950. Bratislava : Alfa. 1984.

Kolektív: Sporiteľníctvo na Slovensku. Bratislava 1992.

DERFIŇÁK, P.: Prešovská banková jednota. In: Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003. Prešov : Universum, 2003, s. 92 – 105.

Autor: Ing. Renáta Madzinová
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra verejnej správy
Ul. 17. novembra č.1
081 16 Prešov
E-mail: *madzin@unipo.sk*

POLITICKÝ SYSTÉM PRVEJ SR SO ZRETEĽOM NA POSTAVENIE REGIÓNU (Štruktúrna analýza s príkladom šariško-zemplínskej župy)*

MARTIN PEKÁR

PEKÁR, M.: Political system of the first Slovak republic with regard to the status of the region (the structural analysis illustrated by the example of the Šariš-Zemplín county). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 195 – 212.

Political system of the first Slovak Republic can be at its basics considered as a steady system, the existence and stability of which resulted from the actual international-political situation and the capability of the regime to endure thanks to the state security apparatus. Political system was reflected in the regime which was several times modified and developed during the years 1939 - 1945. The modifications of the regime were facilitated by the fact that the constitution and the laws were interpreted and implemented arbitrarily and purposefully or were even ignored. The extent of the individual's impact on the political system in the first Slovak Republic was minimal. The country was ruled by the government that did not elaborate the electoral system and postponed the election to the dysfunctional parliament. This government gradually eliminated elected self-governments and gained the power to appoint the officials to the civil service. The civil service, however, did not substitute for the self-governments. It served merely as a mediating and controlling component between the central offices and the citizen. The citizen had no opportunity to control the execution of the civil service officials.

As to the status of the region in the political system of the first Slovak Republic, this system, similarly to all other totalitarian systems, worked destructively. It disrupted the character of historical regions and degraded them to the part of the newly established administrative units without their own elected self-governments defined merely by the borders determined by the law.

Úvod

Ani pri výskume regionálnych dejín sa nemožno vyhnúť problematickým či kontroverzným témam. K nim určite patrí obdobie rokov 1939 – 1945, ktoré v národných dejinách predstavuje jedno z najspornejších a na úrovni regionálnych dejín aj najmenej prebádaných období. Hoci od 50. rokov 20. storočia vznikli k problematike politických dejín Slovenska v uvedenom období stovky prác, veľká časť z nich je pokrytá nánosom ideologicky podmienenej dezinterpretácie alebo politickej dejiny ako celok odsúva do úzadia za vojenské dejiny či za vybrané preferované témy. Podobným nedostatkom sa vyznačujú i niektoré práce publikované v ostatných rokoch. Tento stav je dôsledkom súhry viacerých vzájomne podmienených faktorov. K nim patrí absencia komplexnej a akceptovateľnej vedeckej monografie o politických dejinách Slovenska v rokoch 1939 – 1945 i fakt, že politický systém uvedeného obdobia bol výrazne odlišný od toho, ktorý mu predchádzal, i od toho nasledujúceho.

* Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/9214/92.

Cieľom predloženého príspevku je podať predovšetkým pomocou metódy štruktúrnej analýzy rekonštrukciu základných článkov politického systému prvej SR so špeciálnym zreteľom na možnosti a prostriedky jeho pôsobenia na regionálnej úrovni (príklad Šarišsko-zemplínskej župy - ŠZŽ). Použitie štruktúrnej analýzy umožnila skutočnosť, že politický systém prvej SR sa počas svojho trvania zásadným spôsobom nemenil, hoci sa vnútorne vyvíjal. Dôsledkom použitia uvedenej metódy je, že v príspevku prevažuje mimopramenné poznanie nad pramenným a že má prevažne konštatčný charakter, hoci sme sa nevyhýbali ani formulácii hodnotiacich súdov.

Vymedzenie pojmov politický systém a režim

Termín politický systém označuje súhrn vzťahov, ktoré sa vytvorili v oblasti politiky medzi štátnymi orgánmi, politickými a záujmovými organizáciami a ďalšími politickými inštitúciami. Tieto vzťahy sú určované predovšetkým platnou legislatívou a dokumentmi jednotlivých zúčastnených subjektov.¹ Takto vymedzený predmet, ohraničený tiež geograficky a časovo, možno skúmať z viacerých uhlov pohľadu. Obsahovo sa tu prekrývajú dve základné roviny - politologická a historická. Pre objektívne spracovanie problematiky je preto nevyhnutné použiť metódy oboch disciplín. Pri politologickej analýze politického systému sa v súčasnosti najbežnejšie používa formálno-obsahový výklad, často sklzájúci až k jednoduchému popisu. Je zrejme, že tento postup nie je všeobecne prijateľný a pre historickú vedu nevhodný. Z pohľadu histórie nie je možné urobiť analýzu ktoréhokoľvek politického systému bez toho, aby sa zo zreteľa vypustili konkrétne prejavy systému v praxi, t.j tak, aby sa od analýzy mechanicky oddelila druhá politologická kategória - politický (štátny) režim². Oddelenie uvedených kategórií môže viesť k zásadným deformáciám. Rozbor legislatívy prvej SR len na základe niektorých metód politológie, ktoré stavajú do popredia jej deskriptívnu funkciu, vedie k falošnému záveru, že politický systém štátu bol (aj vzhľadom na medzinárodnopolitické súvislosti) v podstate prijateľný a vykazoval črty demokracie.³ Kto ale pozná dejiny Slovenska v rokoch 1939 - 1945, s takýmto konštatovaním nemôže súhlasiť.⁴ Viac či menej otvorene a dôsledne na tento fakt upozorňujú všetky doteraz publikované relevantné práce.^{5,6}

1 ŽALOUDEK, Karel: *Encyklopedie politiky*. 2. přepracované a aktualizované vyd. Praha : Libri, 1999. Heslo politický systém, s. 351 - 352.

2 Režim - spôsob realizácie vlády a metódy vládnutia. [ŽALOUDEK, K.: *Encyklopedie ... Heslo státní režim*, s. 439 - 440.]

3 Takýmto závermi sa vyznačujú viaceré práce exilových (tzv. neofudáckych) a tiež niektorých domácich historikov. Napr. príspevok R. Michelka: Ústavný systém prvej Slovenskej republiky. In: *Slovenská republika (1939 - 1945)*. Zost. J. Bobák. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 94 - 100.

4 Vrcholní predstavitelia považovali autoritatívny systém za jedno z pozitív, ktoré vznik samostatného Slovenska priniesol. „*Nemýľme si totalitný režim s diktatúrou! Kultúrny národ nenesie diktatúru. A tú nechceme ani my. Chceme si vybudovať totalitný režim i štát*“, napísal riaditeľ Slovenskej tlačovej kancelárie M. Hanko. [HANKO, Milan: Strana je základnou formou. In: *Slovák*, roč. 22, 1940, č. 10 (13. 1.), s. 1.] K. Mederly napísal, že „*sa devalvovali hodnoty demokracie. (...) Teraz si razí cestu princíp autoritatívny*“. [MEDERLY, Karol: Ústava Slovenskej republiky a jej zásadné smernice. Bratislava 1939. Citované podľa: KAMENEC, Ivan: Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939 - 1945. In: Kamenec, I.: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 66.]

Legislatívne východiská politického života prvej SR (ústava a vybrané normy)

Charakter politického systému krajiny určuje predovšetkým jeho základný zákon. Vypracovaním ústavy poverilo predsedníctvo HSELS komisiu právnikov na čele s V. Tukom (členovia: V. Cserhelyi, F. Ďurčanský, F. J. Foltin, K. Mederly, J. Novák, M. Sokol, A. Virsik). Komisia sa dohodla, že pri príprave ústavy bude uplatňovať najmä zásady ríšskonemeckej, talianskej, portugalskej a bývalej rakúskej ústavy. Smerodajná mala byť i hierarchia katolíckej cirkvi a encykliky *Rerum novarum* a *Quadragesimo anno*. Členovia komisie vypracovali vlastné návrhy, ktoré boli prejednávané v predsedníctve vlády 9. 5. 1939. Sporné boli, okrem iného, aj dva okruhy problémov - či má byť prezident zároveň predsedom vlády a aké bude postavenie HSELS v štáte. V otázke funkcií prezidenta a predsedu vlády sa komisia rozhodla ponechať obe funkcie oddelené, neredukovať právomoci prezidenta na symbolickú mieru, ale ani nekoncentrovať moc. Motívom však nebola snaha o demokratické rozdelenie moci, ale skutočnosť, že budúci prezident J. Tiso sa na jednej strane tešil podpore Nemecka i časti verejnosti, no na druhej strane bol kňazom, čo bolo ťažko (najmä morálne) zlučiteľné s niektorými nevyhnutnými politickými rozhodnutiami. Nedošlo ani k spojeniu aparátu HSELS so štátnym aparátom. Dôvodom bol nesúhlas Nemecka a nevhodná organizačná štruktúra strany, ktorú bolo najprv nutné organizačne i personálne dobudovať a upevniť. V konečnom dôsledku sa tak predloha ústavy odklonila od pomerne radikálnych pôvodných predstáv komisie a predsedníctva HSELS a u zasvätených bola vnímaná ako dočasná. Definitívna osnova ústavy bola bez dôvodovej správy predložená snemu 21. 7. 1939. Rozprava i s hlasovaním netrvala ani tri hodiny.⁷

Možno teda konštatovať, že návrh ústavy prvej SR nebol vypracovaný demokratickým spôsobom legálne zvoleným ústavodarným parlamentnom a jeho výbormi, ale menovanou komisiou. Členmi komisie boli síce právnici, všetci však boli prívržencami jednej politickej strany a mali poverenie len jej predsedníctva. Návrh komisie neprešiel žiadnym ďalším kompetentným posudzovaním. Hotový predložený text síce schválil (nedemokraticky) zvolený orgán, avšak orgán nižšej úrovne ako parlament, ktorý si právomoci parlamentu uzurpoval (viď nižšie).

-
- 5 Napr.: VIETOR, Martin: Príspevok k objasneniu fašistického charakteru tzv. slovenského štátu. In: *Historický časopis*, 8, 1960, č. 4, s. 482 - 508. LIPTÁK, Eubomír: Politický režim na Slovensku v rokoch 1939 - 1945. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944*. Bratislava : SAV 1965, s. 20 - 49. CHREŇOVÁ, Júlia: *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939 - 1945 : Prehľad*. Bratislava : Archívna spáva MV SSR, 1977. 197 s. KLIMKO, Jozef: *Tretia ríša a ľudácky režim na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1986. 256 s. KAMENEC, Ivan: Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939 - 1945. In: *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Zost. V. Bystrický. Bratislava : Historický ústav SAV, 1991, s. 13 - 23. KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943 - 1945 : K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1999. 222 s.
 - 6 Porovnaj tiež štúdiu, v ktorej autor uvádza celý rad historických a politologických kritérií na popis i hodnotenie konkrétneho politického systému: GONĚC, Vladimír: K problémom posudzovania i hodnotenia politických systémů ve 20. století. Hranice mezi historií a politologií. In: *Studia historica Nitriensia III*. Nitra : VŠPdG, 1995, s. 55 - 61.
 - 7 Bližšie: VIETOR, M.: *Príspevok k objasneniu ...*, s. 482 - 485. KLIMKO, J.: *Tretia ríša ...*, s. 78 an.

Ústava zakotvila ako najvyššie ústavné inštitúcie snem, štátnu radu, prezidenta a vládu. Snem Slovenskej republiky vznikol zákonom č. 1/1939 Sl. z. zo Snemu Slovenskej krajiny. Jeho postavenie v rámci politického systému zakotvila druhá hlava ústavy. Podľa nej mal snem zákonodarnú moc a tvorilo ho 80 volených poslancov s funkčným obdobím 5 rokov. Paragraf 24 taxatívne stanovoval výlučné právomoci snemu. Napriek deklaráciám o zásadnom význame snemu sa tento orgán hneď od svojho vzniku zúčastňoval na politickom živote štátu len v obmedzenej miere a jeho reálne možnosti sa ešte ďalej znižovali. Dialo sa tak v závislosti od medzinárodnopolitických faktorov (rokovania v Salzburgu v lete 1940) alebo v súvislosti s vnútropolitickým vývojom (na jeseň v roku 1942 po prijatí zákona o HSES č. 215/1942 Sl. z.). Navyše sa počas existencie SR neuskutočnili žiadne voľby. V decembri 1939 mal snem len 63 volených poslancov a ich počet klesal. Na uprázdnené miesta menoval nových poslancov podľa ústavného zákona č. 225/1941 Sl. z. prezident republiky.⁸ Predsedom snemu bol Martin Sokol.

Presun zákonodarnej moci snemu sa po právnej stránke realizoval formou zmocňovacích zákonov. Sám snem sa už v paragrafe 4 zákona č. 1/1939 Sl. z. zbavil svojej zákonodarnej moci, keď splnomocnil vládu, „*aby cestou nariadenia vykonávala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržanie poriadku a na zabezpečenie záujmov slovenského štátu*“. Táto právomoc vlády nebola obsahovo („*všetko*“) ani časovo („*v prechodnom čase*“) konkrétne vymedzená a limitovaná. Podobnú kompetenciu vlády zakotvila v paragrafe 44 aj ústava. Ten istý paragraf ústavy hovoril tiež o právomoci snemu vysloviť s nariadením nesúhlas. Snem však túto právomoc počas trvania prvej SR ani raz nevyužil. Na ilustráciu reálneho postavenia snemu možno uviesť fakt, že z celkového počtu 343 právnych noriem prijatých v roku 1939 prešlo snedom len 42 zákonov, pričom ani tie nepatrili k najzávažnejším.⁹

Snem Slovenskej republiky bol nelegitímnym, samozvaným orgánom. Odhliadnuc od nedemokratického priebehu volieb do Snemu Slovenskej krajiny, nemal tento zastupiteľský zbor žiadny mandát pretvoriť sám seba na snem nového štátu a už vôbec nemal mandát prijímať ústavu. Navyše boli jeho základné úlohy a funkcie režimom radikálne okyptené. Nemohol reálne zaujať miesto, ktoré mu predurčovala ústava, či už vo vzťahu k zákonodarnej funkcii, alebo vo vzťahu k jeho právu brať na zodpovednosť členov vlády. Snem Slovenskej republiky určite nepredstavoval morálnu autoritu, a to minimálne preto, lebo jeho poslanci nemali mandát voličov. Výstižne charakterizoval postavenie snemu I. Kamenec, keď napísal, že snem bol „*...nielen tvorcom a súčasťou totalitného režimu, ale stal sa zároveň aj jeho obeťou*“.¹⁰

Štátna rada vznikla podľa vzoru Grand Consiglio del Fascismo v Taliansku. Pôvodne mala mať 25 členov s funkčným obdobím 3 roky. Medzi jej hlavné práva malo patriť právo trestne stíhať prezidenta a členov vlády, rozhodovať o strate poslaneckého mandátu, podávať návrhy zákonov. Štátna rada nemala vlastný administratívny aparát, jej sekretariát fungoval v rámci Úradu Predsedníctva vlády. Počas svojej existencie obidve

8 Obyvateľov Šarišsko-zemplínskej župy na pôde snemu v rokoch 1939 – 1945 zastupovali poslanci Anton Simko, Andrej Germuška, Gejza Fritz, Štefan Haššík, Matej Hutka, Gejza Horňák, Michal Boňko, Ján Jacko, Ondrej Tomko a Jozef Vaňo.

9 Bližšie: ZAVACKÁ, Katarína: Charakter zmocňovacieho zákonodarstva v Slovenskom štáte v roku 1939. In: *Historický časopis*, roč. 39, 1991, č. 6, s. 643 - 650.

10 KAMENEC, I.: *Politický systém ...*, s. 73.

štátne rady, ktoré boli menované, výraznejšie nezasiahli do politického života. V rámci systému dopadla inštitúcia štátnej rady podobne, ba ešte horšie ako snem.¹¹

O prezidentovi hovorila tretia hlava ústavy. Prezident bol podľa nej volený snemom na sedem rokov. Medzi jeho právomoci patrilo najmä: vyhlasovať brannú pohotovosť (a so súhlasom snemu aj vojnu), zvolávať a rozpúšťať snem, vymenúvať a prepúšťať ministrov. Prezident bol zároveň najvyšším veliteľom armády. Ústavný zákon č. 225/1941 Sl. z. mu priznal právo menovať poslancov snemu. Vývoj v SR od počiatku smeroval a vyústil do systému, v ktorom sa všetky jeho základné zložky vrátane snemu stali celkom závislé od jediného zdroja moci - od Vodcu a prezidenta. Za prezidenta Slovenskej republiky bol 26. 10. 1939 zvolený Jozef Tiso.

Vládu tvoril predseda a ministri. Bola menovaná prezidentom a zodpovedala sa snemu. Ústrednými orgánmi vlády boli: Úrad predsedu vlády, ministerstvo zahraničných vecí, ministerstvo vnútra (MV), ministerstvo financií, ministerstvo školstva a národnej osvety, ministerstvo pravosúdia, ministerstvo hospodárstva, ministerstvo dopravy a verejných prác a ministerstvo národnej obrany (personálne obsadenie viď tab. č. 1).¹² Z inštitúcií, ktoré patrili do štruktúry vlády, resp. ministerstiev a mali vplyv na charakter politického života treba spomenúť Úrad propagandy a Ústrednú štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Úrad propagandy podliehal vláde a jeho úlohou bolo usmerňovať a organizovať propagandu v súlade so záujmami režimu. Ústredňa štátnej bezpečnosti bola zriadená podľa rozvrhu práce ministerstva vnútra č. 17 401/39 z 30. 12. 1939. Od 1. 1. 1940 pracovala v rámci oddelenia D prezidiálneho odboru ministerstva vnútra. Organizačne vznikla zlúčením dovtedajšieho IV. oddelenia MV a spravodajského oddelenia Policajného riaditeľstva v Bratislave. Vo veciach štátnej bezpečnosti podliehali ústrední podľa vládneho nariadenia č. 314/1939 Sl. z. policajné riaditeľstvá a štátne policajné úrady, ktoré inak inštančne a služobne spadali pod župné úrady. Do kompetencie ÚŠB patrili všetky záležitosti politického charakteru, najmä činnosť politických zoskupení, osobitne KSS, židovská otázka, veci menším, záležitosti cenzúry, zákon na obranu štátu, spravodajská obranná služba, mzdové hnutia, pohraničné incidenty a interné dôverné opatrenia administratívno-policajnej povahy.¹³ Neskôr bola na základe vyhlášky č. 152/1942 Sl. z. vyčlenená ako samostatná organizácia. Po vypuknutí SNP bola od septembra 1944 podriadená ministerstvu národnej obrany¹⁴, ktoré bolo podriadené nemeckému vojenskému veleniu. Na čele ÚŠB sa vystriedali Jozef Mišík, Ján Ambra, Peter Starinský, Jozef Beňuška a Pavol Denk.¹⁵

Na východe Slovenska pracovala Odbočka ÚŠB v Prešove. Vznikla transformáciou prešovskej odbočky Obrannej spravodajskej služby. Svoju činnosť koordinovala s Po-

11 Bližšie aj k personálnemu zloženiu: KAMENEC, Ivan: Štátna rada v politickom systéme slovenského štátu v rokoch 1939 - 1945. In: *Historický časopis*, roč. 44, 1996, č. 2, s. 221 - 242. CHREŇOVÁ, J.: *Štruktúra ústredných orgánov...*, s. 33 - 39.

12 CHREŇOVÁ, J.: *Štruktúra ústredných orgánov...*, s. 10 - 11.

13 CHREŇOVÁ, J.: *Štruktúra ústredných orgánov...*, s. 71 - 72.

14 *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. 5. zväzok. Encyklopédia odboja a SNP*. Bratislava : Pravda, 1984, s. 579.

15 Bližšie viď: JABLONICKÝ, Jozef: *Z ilegality do povstania : Kapitoly z občianskeho odboja*. Bratislava : Epoque, 1969. 530 s. CHREŇO, Jozef: *Malý slovník Slovenského štátu 1938 - 1945*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1965. Heslá Ambra Ján, Beňuška Jozef, Mišík Jozef, Starinský Peter, s. 11, 18, 126 - 127, 172.

licajným riaditeľstvom v Prešove, ktorého riaditeľmi boli Koloman Bielický, po ňom neskorší šéf Kriminálnej ústredne Gustáv Pongrácz a Pavol Macháček a tiež so Župným žandárskym veliteľstvom v Prešove (do jeho zrušenia v marci 1943) a so Štátnym policajným úradom v Michalovciach (do jeho zrušenia koncom apríla 1941).

Tab. č. 1 – Prehľad vlád prvej SR

Vláda	15. 3. 1939 – 27. 10. 1939	27. 10. 1939 – 29. 7. 1940	29. 7. 1940 – 5. 9. 1944	od 5. 9. 1944
Predseda vlády	Dr. Jozef Tiso	Dr. Vojtech Tuka	Dr. Vojtech Tuka	Dr. Štefan Tiso
Minister vnútra	Karol Sidor	Dr. Ferdinand Ďurčanský	Alexander Mach	Alexander Mach
Minister zahr. vecí	Dr. Ferdinand Ďurčanský	Dr. Ferdinand Ďurčanský	Dr. Vojtech Tuka	Dr. Štefan Tiso
Minister školstva a osvetý	Jozef Sivák	Jozef Sivák	Jozef Sivák	Dr. Aladár Kočiš
Minister národnej obrany	Ferdinand Čatloš	Ferdinand Čatloš	Ferdinand Čatloš	Štefan Haššík
Minister hospodárstva	Dr. Gejza Medrický	Dr. Gejza Medrický	Dr. Gejza Medrický	Dr. Gejza Medrický
Minister financií	Dr. Mikuláš Pružinský	Dr. Mikuláš Pružinský	Dr. Mikuláš Pružinský	Dr. Mikuláš Pružinský
Minister dopravy a verej. prác	Július Stano	Július Stano	Július Stano	Ing. Ľudovít Lednár
Minister pravosúdia	Dr. Gejza Fritz	Dr. Gejza Fritz	Dr. Gejza Fritz	Dr. Štefan Tiso
Minister bez portfeuille	Dr. Vojtech Tuka	-	-	-

Spracované podľa: *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu II : 1848 – 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1973, s. 694 - 695.

Ešte v čase budovania systému a režimu na prelome rokov 1938 - 1939 boli potlačané občianske práva zakotvené v piatej a šiestej hlave ústavy z roku 1920. Po 14. marci došlo k vystupňovaniu uvedenej tendencie. Ako príklad možno uviesť obmedzenie slobody tlače a obmedzenie zhromažďovacieho i spoločovacieho práva (vl. nar. č. 9/1939 Sl. z.), zaistenie nepriateľov Slovenského štátu (vl. nar. č. 32/1939 Sl. z.), ustanovenie predchodného dozoru na veľkostatky (vl. nar. č. 39/1939 Sl. z.), zavedenie dočasných správcov v podnikoch (vl. nar. č. 137/1939 Sl. z.). Zrušené boli aj niektoré ustanovenia zákona o slobodnom vyznaní náboženstva (vl. nar. č. 128/1939 Sl. z.). Všetky tieto vládne nariadenia jednoznačne zasahovali do občianskych práv.

Tendencia obmedzovať občianske práva sa premieta aj do ústavy. Dialo sa tak už v ustálenejších spoločenských podmienkach po uplynutí kritického času, kedy sa menila štátnosť. Ďalšie obmedzovanie by nebolo nutné a nebolo by v záujme predstaviteľov štátu, ak by bol politický systém novokonštituovaného štátu demokratický.

Povinnosti a práva občanov obsahovala desiatu hlavu Ústavy SR. Na prvý pohľad možno zbadat' nadradenie povinností občanov nad ich práva, pri právach zas možnosť ich obmedzenia zákonom. Ústava negarantovala rovnosť občanov. Nerovnosť občanov implikovala samotná preambula, ktorá hovorila o „*kresťanskej a národnej pospolitosti*“, čo v podstate pripúšťalo vylúčenie príslušníkov iných národov a vierovyznaní z politického života. Potvrdil to § 81, v ktorom sa hovorilo, že: „*Všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania požívajú ochranu života, slobody a majetku.*“ Oproti príslušnému paragrafu (§ 106) ústavy z roku 1920¹⁶ vypadli dve závažné ustanovenia - o rase a o rovnosti.¹⁷ V duchu preambuly a § 81 potvrdzovali nerovnosť i časti ústavy o cirkvi a národnostných menšinách. Náboženská sloboda bola podmienená uznaním príslušnej cirkvi štátom a súladom s kresťanskými mravmi (§ 88 a 89). Postavenie národnostných menšín bolo limitované najmä zásadou reciprocity zakotvenej v § 95. Ostatné demokratické vymoženosti, ako osobná sloboda, listové tajomstvo, právo zhromažďovať a spoločovať sa, sloboda prejavu, boli limitované tým, že nesmeli protirečiť zákonným normám či kresťanským mravom. Ústava pripúšťala možnosť ich obmedzenia zákonom.

V praxi sa takto formulované občianske práva skutočne ešte ďalej obmedzovali zákonmi alebo sa celkom ignorovali a podliehali svojvôli režimu. Cieľom bolo predovšetkým odstavenie politickej opozície a riešenie aktuálnych problémov a politických otázok režimu. Príkladom, ktorý nepotrebuje bližší komentár a jasne poukazuje na vzťah režimu k občianskym právam, je rasové zákonodarstvo a riešenie tzv. židovskej otázky. Je zrejmé, že prvá SR v tomto, ale i v ďalších prípadoch rezignovala na uplatňovanie občianskych práv a slobôd, a to aj napriek skutočnosti, že boli zakomponované do ústavy.

Pri charakteristike dobovej legislatívy sa nedá obmedziť na popis jednotlivých paragrafov ústavy, príp. ich porovnanie s vybraným vzorom. Pri podrobnejšom rozbere ústavy a dobovej legislatívy totiž hrozí zistenie, že ku konkrétnemu ustanoveniu chýba napr. vykonávací predpis či príslušný zákon. Realizácia ustanovenia potom vôbec nastane alebo je uplatnená svojvoľne nezákonnou cestou. Niekedy zas môžu ustanovenia ústavy z rozličných dôvodov jestvovať v rozpore so skutočným stavom.¹⁸ Takýchto príkladov možno v prvej SR nájsť celý rad. Najzreteľnejším je už uvedený príklad Snemu Slovenskej republiky, ktorého funkcie, hoci kodifikované ústavou, sa stali formálnymi a v praxi boli postupnými krokmi a politickými okolnosťami minimalizované.

Všetky inštitúcie slovenského štátu a ich kompetencie boli navyše v zásadných otázkach obmedzované záujmami Nemecka. Nemeckí poradcovia boli pridelení k centrálnym úradom, inštitúciám a organizáciám civilného i vojenského charakteru.¹⁹ Zdanlivo demokratický republikánsky systém nezávislého Slovenska bol v praxi vlastne len formálnou parlamentnou republikou, v ktorej sa platné legislatívne normy vykladali účelovo a realizovali svojvoľne podľa aktuálnych potrieb a záujmov Nemecka.

16 „... *Všichni obyvatelé Republiky československé požívají v stejných mezích jako státní občané této republiky na jejím území plné a naprosté ochrany svého života i své svobody nehledíce k tomu, jakého jsou původu, státní příslušnosti, jazyka, rasy nebo náboženství ...*“

17 ZAVACKÁ, K.: *Charakter zmocňovacieho zákonodarstva ...*, s. 649.

18 GONĚC, V.: *K problémům posuzování ...*, s. 56.

19 CHREŇOVÁ, J.: *Štruktúra ústredných orgánov...*, s. 11.

Štátna správa a samospráva

O charaktere politického systému významne rozhoduje rovina reálneho postavenia jednotlivca, miera vplyvu jednotlivca na chod systému. Posúdenie týchto skutočností vyžaduje najmä analýzu priebehu a charakteru volieb, čo ale v prípade prvej SR nie je možné, keďže sa počas jej šesťročnej existencie žiadne nekonali. Reálne postavenie individua sa dá merať aj spôsobom realizácie samosprávy a štátnej správy. Pre 20. storočie je typická tendencia k systému centralizovanej, jednotlivcovi nadradenej správy, založenej na určitej samoučelnosti z hľadiska chodu byrokratického aparátu.²⁰ Táto tendencia je samozrejme najvýraznejšia v autoritatívnych a totalitných režimoch.

Administratívne sa SR od 1. 1. 1940 rozčlenila v zmysle zákona č. 190/1939 Sl. z. na 6 žúp²¹ a 61 okresov. Bola teda vytvorená dvojstupňová štátna správa vo forme župných a okresných úradov, ktoré podliehali ministerstvu vnútra. Županov menovala vláda, okresných náčelníkov minister vnútra. Župný úrad Šariško-zemplínskej župy sídlil v Prešove. Do ŠZŽ patrili okresy Prešov, Bardejov, Giraltovce, Sabinov, Michalovce, Trebišov, Vranov nad Topľou, Stropkov, Humenné a Medzilaborce. Vo Vyšnom Svidníku pracovala až do zriadenia okresu Vyšný Svidník v júni 1942 okresná expositúra.

Prvým županom Šariško-zemplínskej župy, v ktorej žilo približne 440 000 obyvateľov, sa stal dlhoročný ľudácky poslanec a neskorší minister národnej obrany Štefan Haššík. V októbri 1940 si vymenil miesto s nitrianskym županom Andrejom Dudášom, ktorý vo funkcii pôsobil až do obdobia evakuácie župného úradu do Ružomberka a ukončenia jeho činnosti 31. 3. 1945.²²

V súčinnosti so župným úradom mala v zmysle zákona č. 190/1939 Sl. z. pracovať župná samospráva, ktorej úlohou bolo starať sa o dopravné, hospodárske, kultúrne, sociálne a zdravotné záležitosti. Jednalo sa teda o samosprávu realizovanú byrokratickými orgánmi štátnej správy, čo bolo plne v súlade s charakterom politického systému.

Volená samospráva bola na Slovensku už v čase autonómie v zmysle platnej (ešte prvorepublikovej) legislatívy nahradzovaná menovanými orgánmi, čím sa aj na nižšej úrovni mala zabezpečiť hegemonia prívržencov HSLS. Do obcí boli už vtedy dosadzovaní vládni komisári a samosprávne orgány existovali len formálne do konca roku 1943, kedy ich zákon č. 171/1943 Sl. z. z 22. 12. 1943 o zmenách v samospráve obcí celkom nahradil jednotným typom obecných zastupiteľstiev, ktoré tvoril na 5 rokov menovaný šesťčlenný obecný výbor na čele so starostom. Ministerstvo vnútra na základe sčítania z roku 1940 určilo, koľko členov výboru malo pripadať v jednotlivých obciach na jednotlivé politické strany (resp. národnostné skupiny – slovenskú, rusínsku, nemeckú a maďarskú). Príslušné vyhlášky ministerstva vnútra o vykonaní zákona boli uverejnené v Úradných novinách 30. 1. 1944, 4. 3. 1944 a 24. 3. 1944. Ráz režimu nezmenili ani čiastočné voľby do obecných výborov začiatkom roku 1944, na ktorých sa zúčastňovali členovia strany. Mohli sa vyjadriť ku kandidátkam, zostaveným vyššími orgánmi strany. Tieto „primárky“ však vôbec nespĺnili svoju úlohu. Naplno sa v nich prejavil politický i morálny úpadok režimu, keď v členskej základni úplne prevládli osobné

20 GONĚC, V.: *K problémům posuzování ...*, s. 58.

21 Bratislavská (so sídlom v Bratislave), Nitrianska (Nitra), Pohronská (Banská Bystrica), Tatarská (Ružomberok), Trenčianska (Trenčín) a Šariško-zemplínska (Prešov).

22 MICHNOVIČ, Imrich: *Vranov nad Topľou v 20. storočí. (Časť prvá: do roku 1948.)* Vranov nad Topľou : Mesto Vranov nad Topľou, 2002, s. 195.

záležitosti nad potrebami komunity či záujmom strany.²³ Pri charakteristike vzťahu štátnej správy a menovanej samosprávy treba konštatovať, že boli samozrejme prepojené, čiastočne personálne, a to najmä tým, že boli v absolútnej väčšine tvorené členmi hierarchickej štruktúry HSLS a jej pridružených organizácií. Autoritatívny charakter štátu a strany predurčoval spôsob, podobu a možnosti fungovania týchto inštitúcií.

Do uvedeného politického a legislatívneho rámca boli samozrejme včlenené všetky zvyšky historických regiónov, ktoré po územných stratách v rokoch 1938 – 1939 ostali súčasťou SR. Jednotlivé regióny, ktoré tvorili Slovensko, sa sformovali počas storočí historického vývoja v rámci Uhorska z pôvodných žúp, resp. stolíc, odzrkadľujúcich prírodné podmienky a dobové osídlenie. Za dlhé obdobie v podstate v nemeniacich sa podmienkach nadobudli tieto pôvodne správne jednotky špecifika, ktoré z nich urobili historické regióny v pravom zmysle slova – stali sa z nich celky definovateľné nielen historicko-geografickými a politickými hranicami, ale aj existenciou javov (napr. kultúrnych alebo jazykových), charakteristických v konkrétnej skladbe len pre to-ktoré územie. Celý tento systém bol narušený najprv rozpadom habsburskej monarchie, potom správnymi reformami počas prvej ČSR, jeho deštrukcia pokračovala územnými stratami v kritickom období tzv. druhej republiky a vyvrcholila územnými stratami po 14. marci 1939 a zavedením politického systému slovenského štátu s aplikáciou zákona o verejnej správe vnútornej do praxe.

Politický systém prvej SR zavŕšil degradáciu niekdajších historických regiónov, resp. ich torz integráciou do väčších jednotiek štátnej správy (bez vlastnej samosprávy). Vznik žúp, ktoré nemali nijaký historický precedens, bol však za daných okolností pravdepodobne jediným možným východiskom z núdze. Menšie celky by len sotva bolo možné efektívne spravovať, udržať ich hospodársky a politicky - pred tlakom Maďarska a spočiatku i Poľska. Tomu, že sa jednalo o riešenie provizórne a nesystémové, napovedá i fakt, že napr. pôsobnosť župného úradu sa nie vždy územne kryla s pôsobnosťou policajného riaditeľstva.

V období existencie prvej SR strácali historické regióny svoju jedinečnosť jednak pôsobením medzinárodnopolitických okolností (územné zmeny, holocaust, vojensko-strategické záujmy veľmocí atď.), jednak zásahmi samotného režimu a jeho predstaviteľov (zrušenie volenej samosprávy, diskriminácia maďarskej menšiny, snahy o poslovenčovanie Rusínov a pod.). Stráca sa význam slova región v zmysle tradičného označenia a zároveň je naplnený novým obsahom. Jediné kategórie, jediné územné celky, s ktorými možno systematicky a produktívne pracovať pri výskume regionálnych dejín 20. storočia, sú obce, politické okresy a župy. Dejiny historických regiónov sa definitívne posunuli do polohy dejín sídel a územnosprávnych jednotiek, čo v podstate s obmenami pretrváva do súčasnosti.²⁴

Vzťah štátu k jednotlivým župám bol podmienený totalitným charakterom politického systému a prebiehajúcou vojnou. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že čím bola župa politicky nestabilnejšia, tým väčšia pozornosť jej bola zo strany režimu venovaná. Zdroje politickej nestability mohli byť rôzne: zlým zásobovaním a nízkou mierou lojality obyvateľstva počnúc, približovaním frontu končiac. I zásahy režimu boli rôzne.

23 PODOLEC, Ondrej: Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: *Historický časopis*, 51, 2003, č. 4, s. 661.

24 Za konzultáciu k dejinám správy ďakujem prof. PhDr. L. Sokolovskému, CSc.

Mohlo sa ísť tak o posilnenie zásobovania, ako o nasadenie mocensko-represívneho aparátu.²⁵ Takýto spôsob správy bol dlhodobejšie sotva udržateľný a vyplýval len z dobových okolností – z vojnového stavu a z totalitného charakteru režimu. Už začiatkom roku 1941 sa ukázalo, že župné zriadenie je v danej podobe nefunkčné. Nebolo však v silách ani v záujme režimu zmeniť ho.²⁶ Župy fungovali prakticky až do oslobodenia. Právne boli zrušené nariadením Slovenskej národnej rady č. 96 z 23. 8. 1945.

Náčrt systému politických strán prvej SR

Ústava prvej SR zakotvila aj najzákladnejšie ustanovenia o politických stranách, ktoré obsahovala šiesta hlava. V § 58 bolo kodifikované výnimočné postavenie HSLS. Stala sa jedinou stranou, prostredníctvom ktorej sa slovenský národ smel zúčastňovať na štátnej moci. Príslušníci národnostných menšín sa podľa § 59 smeli taktiež zúčastňovať na politickej moci, ale iba prostredníctvom vlastnej registrovanej politickej strany. Týmito ustanoveniami bol politický život na Slovensku postavený na národnostný základ.

Postavenie HSLS v slovenskej spoločnosti bolo legislatívne upravené zákonom č. 245/1939 Sl. z. zo dňa 28. 9. 1939 o HSLS. Tento zákon potvrdil a do podrobností rozviedol § 58 ústavy. V zmysle zákona bol najvyšším orgánom strany zjazd, ktorý volil predsedu a 4 podpredsedov strany a ktorý mal rozhodovať o zásadných programových otázkach. Štruktúra HSLS kopírovala štruktúru štátneho aparátu. Základnou jednotkou boli miestne organizácie. Ich najdôležitejšou kompetenciou bolo, že odporúčali či neodporúčali prijatie nového člena. Miestne organizácie boli združené do okresnej organizácie HSLS a v župných sídlach pracovali aj župné organizácie strany. Na týchto troch úrovniach boli organizácie spravované valným zhromaždením a výborom. Na celoštátnej úrovni o záležitostiach strany rozhodovalo užšie a širšie predsedníctvo, výkonným orgánom sa stal generálny sekretariát strany.

V októbri 1942 bol prijatý nový zákon o HSLS (č. 215/1942 Sl. z.). Organizačnými jednotkami ostali miestne, okresné a župné organizácie, riadené po novom predsedom, predsedníctvom a výborom.²⁷ Ústrednými orgánmi sa stali Vodca, predsedníctvo, ústredný výbor a zjazd. Výkonným orgánom ostal generálny sekretariát. Zákon zaviedol aj súdne orgány.

Hlinkova slovenská ľudová strana mala v roku 1937 necelých 50 tisíc členov, koncom roku 1938 už 120 tisíc a v roku 1943 takmer 300 tisíc členov.²⁸ Maximálny počet

25 Informácie o situácii v jednotlivých okresoch a župách získavali úrady z periodických mesačných situačných správ, ktoré pripravovali pre ministerstvo vnútra okresní náčelníci, župani či policajní riaditelia. Od konca roku 1944 sa mali správy podávať dvakrát do mesiaca a aj ministerstvu národnej obrany, čo sa ale vzhľadom na všeobecný úpadok režimu realizovalo len vo veľmi obmedzenej miere. Obsah všetkých hlásení a správ vyžaduje podrobnú kritiku, pretože závisel od množstva faktorov.

26 BIELIK, František: Administratíva Slovenska v rokoch 1938 - 1944. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944 : Sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938 - 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 55.

27 Výbor podľa zákona z roku 1939 pozostával z predsedu a menovaných členov, podľa zákona z roku 1942 ho tvorili presne určení jednotlivci - členovia strany a zároveň funkcionári HG, HM a pod.

28 KAMENEC, Ivan: Hlinkova slovenská ľudová strana po októbri 1938. In: *Politické strany na Slovensku 1860 - 1989*. Zost. E. Lipták. Bratislava : Archa, 1992, s. 223.

členov 294 580 dosiahla HSES v roku 1944.²⁹ Na jej čele stál Jozef Tiso. Tlačovým orgánom strany bol denník *Slovák*. Najmä pre potreby funkcionárov miestnych organizácií vychádzal od októbra 1940 do konca roka 1944 politicko-organizačný mesačník *Organizačné zvesti HSES* a v rokoch 1941 – 1944 inštruktážny časopis s prednáškami *Politická škola HSES*. Strana riadila verejný život v štáte. Jej súčasťou sa stali Hlinkova garda, Hlinkova mládež a zjednotené odborové a stavovské organizácie. Jestvujúcu tendenciu (V. Tuka) spojiť podľa vzoru Nemecka, Talianska či Španielska štátny aparát s aparátom strany sa síce nepodarilo realizovať, no cez personálne prepojenie HSES reálne ovládala značnú časť štátnych úradov, do ktorých dosadzovala sympatizantov. Tento fakt spoločne s možnosťou získať židovský majetok mal levi podiel na prudkom náraste členskej základne strany. Paradoxom je však aj skutočnosť, že práve nedostatok vhodných kádrov na vysoko kvalifikované posty spôsobil, že štátny aparát, v ktorom mnohokrát ostali pôsobiť pôvodní, nie celkom lojálni úradníci, sa postupne stal jedným z vplyvných miest, kde sa organizovala opozícia voči režimu. Strana jednoducho obsadila špičkové riadiace funkcie v štáte, avšak v roku 1939 ani neskôr nedisponovala dostatočným množstvom často vysoko špecializovaných odborníkov do výkonných funkcií.

Charakter činnosti HSES predurčovala skutočnosť, že strana bola od počiatku organizovaná a vedená prísne z centra. Schválení funkcionári sa museli riadiť pokynmi vedenia strany, čo značne obmedzovalo a určovalo ich prácu. Viac ako tvorivosť sa od nich očakávala horlivosť pri plnení príkazov. Každodenná stranícka práca oscilovala okolo organizovania najrozmanitejších politicko-výchovných, hospodárskych a kultúrno-vzdelávacích kurzov a podujatí. Ich hlavným cieľom bolo pôsobenie na široké masy za účelom dosiahnutia akceptovania danej podoby slovenskej štátnosti. Uvedené aktivity sa rozvíjali vo všetkých regiónoch a boli v podstate jediným programom, ktorý HSES mala.³⁰ Dosiahnutím autonómie a krátko na to vznikom SR sa totiž vyčerpala podstata programu HSES. Za danej zahraničnopolitickej i vnútroptickej situácie sa nepodarilo vytvoriť nový ucelený reálny politický program, zohľadňujúci „skutočné potreby“ národa, ktorý bol hlavným objektom politiky HSES, záujmy vedenia strany i záujmy Berlína.

Svoju rozvetvenú a kvantitatívne sa rozvíjajúcu štruktúru mala HSES aj na východe SR v Šarišsko-zemplínskej župe. Tvorili ju miestne a okresné organizácie, župná organizácia a obvodné sekretariáty. Personálne zloženie i samotná štruktúra organizácií HSES sa pomerne často menili. Napr. v roku 1941 bolo v župe 670 miestnych organizácií, ktoré združovali viac ako 40 000 členov. Miestne organizácie boli združené v 11 okresných organizáciách.³¹ V Sabinove, Sečovciach, Michalovciach, Humennom, Stropkove a Bardejove mala strana obvodné sekretariáty (viď tab. č. 2).³² Župný sekretariát sídlil v Prešove. Predsedom župnej organizácie HSES v ŠZŽ v roku 1941 bol Andrej

29 KORČEK, Ján: Obdobie prvej Slovenskej republiky a protifašistického odboja. In: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 220.

30 KAMENEC, Ivan: *Hlinkova slovenská ...*, s. 227. KAMENEC, Ivan: *Slovenský štát (1939 - 1945)*. Praha : Anomal, 1992, s. 32 - 33.

31 MORAVČÍK, Anton: Na východe štátu napredujeme. In: *Slovenská sloboda*, 4, 1941, č. 61 (14. 3.), s. 3.

32 Neskôr pribudli ešte obvodné sekretariáty v Giraltovciach a Medzilaborciach.

Germuška, podpredsedom Ján Ferdinandy, vo funkcii tajomníka práve v tomto roku striedal Antona Moravčíka Michal Drábik.³³

Tab. č. 2: Organizačná štruktúra HSLS v Šariško-zemplínskej župe v r. 1941

Župná organizácia HSLS v Prešove	Obvodný sekretariát	Pridelené okresné organizácie
	Bardejov	Bardejov, Giraltovce
	Humenné	Humenné, Medzilaborce
	Michalovce	Michalovce
	Sečovce	Trebišov, Vranov nad Topľou
	Stropkov	Stropkov
	Sabinov	Sabinov
-	Prešov - mesto, Prešov - vidiek	

Zdroj: Soznam obvodných sekretariátov a im pridelených okresov. In: *Organizačné zvesti HSLS*, 1, 1940, č. 1, s. 10 - 11. Nové obvodné sekretariáty HSLS a im pridelené okresy. In: *Organizačné zvesti HSLS*, 2, 1941, č. 2, s. 8.

Ustanovenia o národnostných skupinách boli predmetom dvanástej hlavy ústavy. Národnostným skupinám okrem iného priznávala právo politicky sa organizovať (§ 93, ods. 1), avšak v § 95 bola zakotvená zásada reciprocitu: „Práva národnostných skupín, uvedené v ústave, platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti požíva i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny.“ Hoci ústava priamo nemenovala žiadne národnostné skupiny, v praxi sa ukázalo, že politické ambície i možnosť politicky sa angažovať mali tri menšiny – nemecká, maďarská a rusínska.³⁴ Prístup štátu k nim nebol rovnaký. Spomínaná zásada reciprocitu sa striktnie uplatňovala len vo vzťahu k maďarskej menšine. Nemecká menšina sa tešila značnej slobode a autonómii. Na nátlak Berlína sa aj vo vzťahu k nej uplatňovala zásada reciprocitu, lenže v inej podobe. Postoj SR ku karpatským Nemcom sa pod vplyvom Karmasinovej politiky stal kritériom vzťahu slovenskej vlády k Nemecku.³⁵ Rusínska komunita sa vôbec nedočkala úradného povolenia vlastnej politickej strany a bola len menšinou, u ktorej sa politický život toleroval.

Mnoho sa vo vzťahu k politickému životu menšín očakávalo od zákona o politických stranách národnostných skupín. Bol prijatý 15. 5. 1940 a nadväzoval na spomínaný § 59 ústavy. Zákon obsahoval podmienky vzniku a registrácie strán aj ich rozpustenia. Registráciu strán uskutočňovalo ministerstvo vnútra a okrem ustanovení o povinnosti predložiť osnovu organizačného štatútu a žiadosť s minimálne päťsto overenými podpismi príslušníkov konkrétnej menšiny potvrdzoval a zdôrazňoval spomínaný zákon aj pod-

33 *Praktický adresár mesta Prešova 1941*. Prešov : Tatran, s. 144.

34 Pri sčítaní ľudu v roku 1940 bola evidovaná ešte menšina česká, poľská, židovská a cigánska. Rusínov štatistika neuvádza, sú zahrnutí pod ukrajinskou menšinou. [Národnosť štátnych príslušníkov a počet cudzincov v roku 1940. In: *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, roč. 1, 1946, č. 1, s. 17.]

35 KOVÁČ, Dušan: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 - 1945)*. Bratislava : Veda, 1991, s. 154.

mienku obsiahnutú už v ústave, podľa ktorej bolo treba preukázať, že novú stranu je možné „pokladať za nositeľku politickej vôle celej národnostnej skupiny“ (§ 3, ods. 3). Denník *Slovák* interpretoval prijatie zákona ako splnenie záväzku voči menšinám. Poslanec M. Vančo v tejto súvislosti vyzdvihol najmä zásadu reciprocity. Zástupca Rusínov v sneme A. Simko prijal zákon s pochopením a lojalitou, predstaviteľ maďarskej menšiny J. Esterházy zákon v zásade prijal, no vyjadril niekoľko kritických pripomienok najmä ohľadom možnosti politickej práce Maďarov od roku 1938.³⁶ Pravda, v totalitnom režime a v cenzurovanej tlači nič viac neprichádzalo do úvahy. V skutočnosti predovšetkým Esterházymu zákon i princíp reciprocity nemohli v žiadnom prípade vyhovovať. Maďarská vláda totiž tento princíp odmietala a jej protislovenské akcie negatívne ovplyvňovali postavenie Maďarov v SR. Nemeckej menšiny sa ustanovenia zákona dotýkali v podstate len formálne. Jej predstaviteľ Karmasin si dobre uvedomoval špecifické postavenie menšiny v štáte a ubezpečoval o lojalite slovenských Nemcov³⁷, avšak v skutočnosti túto spoluprácu vnímal len ako dočasnú.

Nemecké etnikum sa na politickom živote zúčastňovalo prostredníctvom Nemeckej strany na Slovensku (Deutsche Partei in der Slowakei, DP). Strana vznikla v októbri 1938 ako nástupkyňa Karpatonemeckej strany. Zakladateľom a vodcom strany bol Franz Karmasin, tlačovým orgánom denník *Grenzbote*. Najviac členov mala strana v čase Hitlerových najväčších úspechov v prvej polovici roka 1940 - asi 60 tisíc. Strana mala svoju organizačnú štruktúru sformovanú a skonsolidovanú ako prvá z legálnych zoskupení. Podobne ako HSLS aj DP zahŕňala všetky záujmové organizácie nemeckej menšiny. Organizácia strany sa realizovala podľa vzoru NSDAP, k ideológii ktorej sa DP prihlásila, a bola riadená priamo z Berlína. Predstavovala nástroj presadzovania nemeckých záujmov na Slovensku. Vykonyvala tiež špionážnu a spravodajskú službu. V sídle strany sa zhromažďovali udania a informácie z celej SR, ktoré boli potom odovzdávané Sicherheitsdienstu. Z tohto dôvodu vznikla v Bratislave špeciálna centrála, tzv. Wepnerov úrad.³⁸ Na Slovensku sa približne 130-tisícová nemecká menšina tradične koncentrovala do troch oblastí - Bratislava, stredné Slovensko a Spiš, pričom celkovo Nemci netvorili ani 5% obyvateľov Slovenska. V spoločnosti si nárokovali privilegované postavenie, avšak ich ambície často narážali na záujmy Nemecka. V každodennom živote boli miestni funkcionári DP odkázaní na úzku spoluprácu s HSLS, a to najmä v oblastiach, kde Nemci nepredstavovali početne významnejší element.

ŠZŽ nebola strediskom nemeckej menšiny. Nemcov tu žilo okolo 1 700, čo znamenalo necelé štyri promile obyvateľstva. Navyše z agendy ÚŠB jasne vyplýva, že k nemeckej národnosti sa hlásili nielen etnickí Nemci, ale z vypočítavosti často aj Maďari či Česi. V septembri roku 1940 dostal župan Hašík nariadenie od ÚŠB sledovať aktivity DP. Župan však uvedené nariadenie postúpil županovi Tatranskej župy s odôvodnením, že práve tam má DP na východnom Slovensku svoje stredisko.³⁹ Z toho možno usudzovať, že strana nemala v župe také postavenie a nevyvíjala také aktivity, aby župan považoval

36 Slovenská vláda plní svoje záväzky oproti národnostným skupinám : Snem Slovenskej republiky schválil zákon o politických stranách národnostných skupín. In: *Slovák*, roč. 22, 1940, č. 114 (16. 5.), s. 3.

37 Nemecká národná skupina bude spolupracovať pri budovaní krajšieho Slovenska v novej Európe. In: *Slovák*, roč. 22, 1940, č. 182 (2. 8.), s. 3.

38 KOVÁČ, Dušan: *Nemecko a ...*, s. 158 - 167.

39 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 974/38-40 ŠB.

za potrebné venovať jej osobitnú pozornosť. V ŠZŽ žili Nemci vlastným životom a hoci sa snažili politicky organizovať vo všetkých okresných sídlach, ktorých úlohou bolo tiež podchytiť nemecké aktivity na vidieku, mimo Prešova a Michaloviec v podstate do politického života výraznejšie nezasažovali. V rámci komunity rozvíjali najmä kultúrne aktivity, čo malo podporiť aj zakladanie pobočiek Slovensko-nemeckej spoločnosti. Nemeckú menšinu aktivizovalo tiež zriadenie nemeckého konzulátu v Prešove na začiatku roka 1941⁴⁰ (pravdepodobne v súvislosti s prípravou plánu útoku na ZSSR⁴¹).

V Prešove vznikla miestna organizácia DP (Ortsgruppe) ešte začiatkom roka 1939.⁴² Na jej čele stál hlavný súdny radca a popredný organizátor Nemcov v župe Bruno Kolb. V ostatných okresných sídlach spravidla nebol dostatok politicky aktívnych jednotlivcov na vytvorenie miestnej organizácie, preto tu zvyčajne pracovali len miestne kruhy (Kameradschaft). Na čele michalovských Nemcov stál Jozef Werner, v Sabinove Johan Bauer, v Bardejove Karol Schmidt, v Trebišove Viktor Hoffmann.

Po odstúpení južných území ostalo na Slovensku približne 47 000 Maďarov, ktorí žili prevažne v Bratislavskej a Nitrianskej župe.⁴³ Tvorili teda necelé 2% štátnych príslušníkov. Napriek tomu im bolo umožnené politicky pracovať, a to prostredníctvom Maďarskej strany na Slovensku (Szlovenszkói Magyar Párt, MSS). Strana sa organizačne konštituovala ako pokračovateľka Zjednotenej krajinskej kresťansko-socialistickej a maďarskej národnej strany v prvej polovici roka 1940. Uplatnením zásady reciprocity bola ale činnosť strany až do registrácie ministerstvom vnútra v novembri 1941 (po povolení Strany slovenskej národnej jednoty v Maďarsku) suspendovaná. K jej definitívnemu dotvoreniu došlo až v roku 1942, kedy sa vytvorili nižšie organizačné jednotky, ktoré registrovali okolo 30 tisíc členov.⁴⁴ Na čele strany stál János Esterházy. Orgánmi strany boli *Magyar Néplap* a *Magyar Hirlap*. MSS taktiež prijala autoritatívne vnútorné usporiadanie. Jej oficiálny program bol prispôsobený reálnej politickej situácii, čo sa prejavilo najmä jeho zameraním na kultúrne problémy (školsťvo, spolky, jazykové zrovnoprávnenie). Napĺňanie politického programu bolo obmedzované striktným dodržiavaním pravidiel kolektívnej reciprocity i zvýšeným záujmom štátu o kontrolu činnosti maďarskej menšiny. Jej príslušníci sa totiž často, najmä v rokoch 1939 a 1940, organizovali v menších skupinách mimo rámca registrovaných politických strán a svojím otvoreným promaďarským vystupovaním a aktivitami napĺňali nielen skutkovú podstatu viacerých trestných činov (napr. paragrafov o odnárodňovaní a protištátnej činnosti), ale často spôsobovali nevôľu úradov a pobúrenie u slovenských spoluobčanov. Medzi takéto aktivity patrili napr. organizovanie podpisových akcií za pripojenie tej-ktorej obce

40 V Prešove bol zriadený nemecký konzulát. In: *Slovák*, roč. 23, 1941 (1. 1.), č. 1, s. 3.

41 A MV SR Levoča, fond U 012, inv. j. 705, kr. č. 41, Nacionálno-fašistický vývoj nemeckej menšiny na Slovensku, konkrétnejšie na Spiši v rokoch 1918 - 1945.

42 PAŽUR, Štefan: Prešov v období fašistickej nadvlády a národnooslobodzovacieho boja 1938 - 1945. In: *Dejiny Prešova 2*. Zost. I. Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 185.

43 V ŠZŽ žilo čosi vyše 3 000 obyvateľov hlásiacich sa k maďarskej menšine. [*Národnosť štátnych príslušníkov ...*, s. 17.]

44 Bližšie k MSS viď: ZELENÁK, Peter: Maďarská strana. In: *Politické strany na Slovensku 1860 - 1989*. Zost. L. Lipták. Bratislava : Archa, 1992, s. 241 - 244. PEKÁR, Martin: Politické aktivity maďarskej menšiny na východnom Slovensku v rokoch 1939 - 1944 v zrkadle župnej agendy. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 128 - 142.

k Maďarsku, odnáródňovacie akcie vo vzťahu k Slovákom, ale i Nemcom a pod. To boli zároveň hlavné body neoficiálnej časti programu MSS, ktorý je možné označiť za iridentistický. Po obrate vo vojne od roku 1943 aktivita strany upadala a MSS i jej vodca sa odklňali od pôvodne deklarovanej podpory slovenského štátu a vládnuceho režimu, čo vyvrcholilo v lete roku 1944, kedy došlo k pokusu zbaviť Esterházyho poslaneckého mandátu. Štátna rada najprv „pre nedostatok materiálov a formálne závady“ návrhu nevyhovela. Esterházy nakoniec o poslaneckú imunitu i mandát prišiel a rezignoval aj na funkciu predsedu MSS.

Úradné zaregistrovanie strany v roku 1941 bolo spojené s procesom evidencie počtu Maďarov, promaďarsky zmýšľajúcich osôb a legalizácie straníckych štruktúr. Bez nového povolenia smeli fungovať tie miestne organizácie, ktoré pôsobili so starším oficiálnym úradným povolením a mali aspoň 20 členov maďarskej národnosti. Už jestvujúce miestne organizácie museli predložiť zápisnice o ustanovujúcom valnom zhromaždení a o voľbách funkcionárov, stanovy, doklad o ohlásení a o úradnom schválení ich existencie. Ukázalo sa, že miestne organizácie fungovali väčšinou len de facto, nie de iure. O potvrdenie existencie, resp. založenie novej miestnej organizácie museli požiadať župana (ak v sídle žilo viac ako 5% maďarského obyvateľstva) alebo ministra vnútra (v opačnom prípade). Celý proces skončil 30. 4. 1942, kedy ministerstvo vnútra vzalo na vedomie existenciu miestnych organizácií MSS v nasledujúcich sídlach ŠZŽ: Bardejov, Bidovce, Humenné, Lastovce, Michalovce, Nižný Žipov⁴⁵, Palín, Prešov, Sabinov, Sečovce, Slanec, Trebišov, Vranov nad Topľou a Zemplínske Hradište.⁴⁶ Miestni funkcionári strany dostali menovacie dekréty priamo od Esterházyho o čosi skôr - počas jeho návštevy v župe 16. - 17. 4. 1942.⁴⁷ V župe pracovali obvodné sekretariáty v Prešove (predseda advokát Tomáš Both, neskôr ho vystriedal statkár Bartolomej Szepesházy) a v Michalovciach (predseda advokát Alfréd Mertens, tajomník Dezider Mészáros). Pri jednej zo svojich návštev v ŠZŽ (16. 11. 1942) menoval Esterházy statkára z Milhostova Juraja Besseneyho za riaditeľa pre styk miestnych organizácií patriacich pod michalovský obvodný sekretariát s bratislavskou centrárou.⁴⁸ Kontakt prešovského obvodu s centrárou zabezpečoval člen celorepublikového vedenia MSS rímskokatolícky farár Ján Dobranský.⁴⁹

Reálnou politickou silou, ktorej aktivita a vplyv na obyvateľstvo od roku 1940 permanently narastali, bola ilegálna Komunistická strana Slovenska. Činnosť bola komunistom zakázaná krátko po vyhlásení autonómie v októbri 1938 a v januári 1939 bola ich strana úplne rozpustená. V máji 1939 sa už v podmienkach ilegality KSS organizačne odčlenila od KSČ. Zároveň sa začala vytvárať tajná organizačná sieť, ktorej členmi sa stávali aj členovia zakázanej sociálnej demokracie a diskriminovaní občania židovského pôvodu. V čele strany sa postupne vystriedalo päť ilegálnych ústredných výborov. Od

45 V preštudovanom materiáli župnej agendy je to jediná zmienka o tejto miestnej organizácii. Správa Okrsku VB č. 5 Nižný Žipov z 9. 12. 1958 uvádza 6 osôb činných v MSS. Údaj sa však pravdepodobne viaže k roku 1958. A MV SR Levoča, fond B 10/12, inv. j. 1, kr. č. 1.

46 Bližšie k štruktúre strany a personálnemu obsadeniu viď: PEKÁR, Martin: *Politické aktivity maďarskej menšiny...*, s. 138.

47 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 300/IIIc-43 ŠB.

48 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 300/IIIc-43 ŠB.

49 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 72/IIIc-43 ŠB.

januára 1940 vychádzal ilegálny tlačový orgán *Hlas ľudu*.⁵⁰ Program KSS sa počas práce v ilegalite viackrát zásadne modifikoval v závislosti od vojnových udalostí a od vnútropolitologickej situácie. Minimálne do jari 1940 bola cieľom KSS porážka fašizmu a obnovenie Československa vo forme diktatúry proletariátu. S prihliadnutím na vývoj v SR a na zahraničnopolitickú situáciu odstúpili komunisti na jar 1940 od myšlienky obnovenia ČSR a prijali myšlienku sovietskeho Slovenska. Dôvodom tejto zmeny nebola len daná situácia medzinárodných vzťahov, obdobie relatívnej stability režimu SR a útlm v KSS, ale tiež snaha o zreteľné odlišenie postoja komunistov od programu londýnskej vlády.⁵¹ V tejto polohe predstavoval program KSS akúsi syntézu jestvujúcej politickej reality (samostatná SR) a tradičného programu komunistov (diktatúra proletariátu). Bol vlastne krajne ľavou alternatívou vládneho režimu. Zmeny v programe boli nevyhnutné, pokiaľ KSS chcela spolupracovať v boji proti ľudáckemu režimu s inými politickými subjektami, najmä s medzinárodnopoliticky silnou Benešovou vládou. Nielen program, ale aj samotné formy politického boja komunistov sa v priebehu vojnových rokov menili. Spočiatku sa komunisti orientovali na organizáciu straníckej siete, zabezpečovanie ilegálnych bytov, prevádzanie cez hranice, získavanie falošných dokladov, na organizáciu kuriérnej a spravodajskej služby a rozširovanie tlače (okrem novín aj rôznych letákov a obežníkov). Význam a ohlas mali aj provokačno-propagačné akcie, ako napr. vyvesovanie červených zástav alebo maľovanie komunistických hesiel. Od roku 1942 sa KSS výrazne podieľala na organizovaní partizánskeho odboja. Od programu sovietskeho Slovenska sa KSS odklonila v januári 1943 po nástupe V. ilegálneho ÚV, kedy sa začalo hovoriť o vystupňovaní boja proti fašizmu a obnove Československa zahraničnopoliticky orientovaného na ZSSR. Socializmus začal byť prezentovaný ako vzdialenejšia perspektíva v povojnovom vývoji.

V ŠZŽ vychádzalo budovanie organizačnej štruktúry z existencie dvoch starších obvodov, ktoré mapovali regióny Šariša (centrum Prešov) a Zemplína (centrum Michalovce).⁵²

Špecifickým javom politického života ŠZŽ boli tolerované politické aktivity rusínskej menšiny. Podľa sčítania ľudu z roku 1940 bolo v župe evidovaných viac ako 49 000 Rusínov. Predstavovali teda najvýraznejšiu, viac ako 11-percentnú menšinu. V medzivojnovom období boli predstavitelia menšiny členmi viacerých, i národnostne orientovaných, strán celého politického spektra. Ich činnosť sa ale najvýraznejšie realizovala na Podkarpatskej Rusi. Po strate tohto územia a vzniku SR nemali Rusíni vlastnú stra-

50 Bližšie k činnosti KSS vid' príslušné kapitoly (autor J. Jablonický) v práci: PLEVZA, Viliam a kol.: *Prehľad dejín KSČ na Slovensku*. Bratislava : Pravda, 1971, s. 283 - 320. ŠUCHOVÁ, Xénia: *Komunistická strana Slovenska v rokoch 1939 - 1945*. In: *Politické strany na Slovensku 1860 - 1989*. Zost. L. Lipták. Bratislava : Archa, 1992, s. 235 - 241.

51 „Výslovne zdôrazňujeme, že pre našu stranu platí heslo o úplnom práve na sebaurčenie pre Čechov i pre Slovákov. Právo na sebaurčenie znamená právo na samostatnú štátnu existenciu. (...) Bojom za právo na sebaurčenie sa odlišuje naša cesta od cesty svetového imperialismu a Beneša.“ Depeša K. Gottwalda I. ilegálnemu ÚV KSČ v Prahe o obsahu hesiel vyjadrujúcich právo na sebaurčenie Čechov a Slovákov z 13. 3. 1940. In: *Dokumenty k dejinám komunistickej strany na Slovensku (1938 - 1944) I : Október 1938 – jún 1941*. Zost. J. Chreňová. Bratislava : Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, 1988, s. 312 - 313.

52 K dejinám KSS na východe Slovenska: PAŽUR, Štefan: *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice : Východoslovenské vyd., 1974. 204 s.

nu a prirodzeným strediskom ich politických aktivít sa stal Prešov, ktorý bol centrom rusínskej vzdelanosti a sídlom gréckokatolíckeho biskupstva. Politické ambície Rusínov narážali na nepochopenie, a to napriek faktom, že na východe republiky tvorili relevantnú časť obyvateľstva a že systém strán v štáte bol založený na národnostnom princípe. Počas existencie SR márne bojovali o možnosť založenia vlastnej politickej strany. Politické záujmy mohli nanajvýš prezentovať v sneme prostredníctvom svojich zástupcov - gréckokatolíckeho farára Antona Simku a učiteľa Gejzu Hornáka (v roku 1941 bol na jeho miesto kooptovaný učiteľ Michal Boňko). V roku 1940 si mnoho sľubovali od pripravovaného zákona o politických stranách národnostných skupín, avšak ich snahy aj po jeho prijatí narážali na nepochopenie, strach, resp. nezáujem kompetentných. Predstavitelia štátu vnímali menšinu ako veľmi náchylnú podľahnúť či už boľševickej, alebo maďarskej propagande. Veľmi vhod im preto prišla tradičná nejednotnosť v rusínskom tábore. Tá sa stala azda najsilnejším a zároveň pravdivým argumentom, ktorý vláda využívala. Postoj režimu voči menšine azda najlepšie reprezentuje názor župana Dudáša, ktorý bol presvedčený, že Rusíni sú „*pôvodom a charakterom slovenskí*“⁵³. Riešenie rusínskej otázky videl v odstránení rôznych vedľajších, neslovenských (najmä maďarských a ruských) vplyvov a deformácií.⁵³ Jedným z prostriedkov sa stalo zakladanie miestnych organizácií HSLS v rusínskych oblastiach.

Minister Mach povolil Rusínom v decembri 1940 vydávanie cenzurovaného časopisu *Novoje vremja*.⁵⁴ Pokyny cenzúre vypracoval v zmysle Machovho nariadenia ešte v decembri 1940 župan Dudáš. Zdôraznil, že je potrebné predchádzať najmä šíreniu myšlienky veľkoruskej politiky.⁵⁵ Šéfredaktorom novín sa stal učiteľ Gabriel Mlinarič. *Novoje vremja* vychádzali ako ilustrovaný politicko-kultúrny týždenník s prílohou *Junošstvo* v Medzilaboriach od 14. decembra 1940 do 29. júla 1944.⁵⁶ Verejnosť o ne neprejavovala väčší záujem a inteligencia ich často ignorovala. Povolenie novín malo predovšetkým psychologický účinok. Všeobecne povolenie vydávania politických novín spôsobilo medzi Rusínmi upokojenie.

Záver

V prípade prvej SR je možné hovoriť o jednom v podstate nemennom politickom systéme, ktorého existencia i stabilita plynula len z konkrétnej dobovej medzinárodno-politickej situácie a zo schopnosti režimu udržiavať sa prostredníctvom mocensko-represívneho aparátu. Politický systém sa prezentoval v podobe režimu, ktorý sa ale v priebehu rokov 1939 – 1945 pod vplyvom rôznych faktorov viackrát modifikoval a vyvíjal.⁵⁷ To bolo umožnené okrem vonkajších faktorov aj tým, že tá istá ústava, tie isté zákony sa interpretovali a uplatňovali svojvoľne, účelovo, príp. sa vôbec nedodržiavali. Miera vplyvu jednotlivca na chod politického systému prvej SR sa blížila k nule. Krajinu riadila vláda, ktorá nevypracovala volebný poriadok, a voľby do snemu sa od-

53 DUDÁŠ, Andrej: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires : Zahraničná Matica slovenská, 1971, s. 225 - 228.

54 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 1488/18-40 ŠB.

55 ŠA Prešov, fond ÚŠBO, Mat 30/3.

56 *Súpis novín a časopisov na Slovensku za roky 1939 - 44*. Zost. M. Fedor. Martin : Matica slovenská, 1960, s. 154.

57 KAMENEC, I.: *Politický systém ...*, s. 64.

súvali. Táto vláda postupne úplne odstránila volenú samosprávu a osvojila si právomoc menovať a dosadzovať úradníkov štátnej správy. Štátna správa samozrejme neplnila úlohu samosprávy, bola len sprostredkujúcim a kontrolným článkom medzi centrálnymi úradmi a občanom, ktorého úlohou bolo plniť pokyny. Navyše občan nemal nijakú možnosť kontrolovať výkon funkcie či brať štátneho úradníka, resp. činiteľa na zodpovednosť. Uvedené platí v plnej miere aj vo vzťahu k fungovaniu represívnych zložiek. Čo sa týka postavenia regiónu v politickom systéme prvej SR, rovnako ako všetky ostatné totalitné systémy i tento (spolu s medzinárodnopolitickými okolnosťami) pôsobil deštruktívne. Narušil charakter historických regiónov a degradoval ich na časti novovytvorených územnosprávnych jednotiek bez vlastnej samosprávy, ktoré boli definované len zákonom stanovenými politickými hranicami.

Autor: PaedDr. Martin Pekár
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra dejín
Ul. 17. novembra č. 1
081 16 Prešov
E:mail: *pekar@unipo.sk*

PREVZATIE DREVÁRSKEHO ZÁVODU V TURANOCH NEMECKÝM KAPITÁLOM A JEHO ČINNOSŤ V ROKOCH 1940 – 1945

PETER MIČKO

MIČKO, P.: The takeover of wood-processing plant in Turany by German capital and its activities during the years 1940 – 1945. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 213 – 222.

In this contribution I've tried to zoom in the situation of the wood – working company in Turany during the II WW. This corporation attached to it's long – term tradition and in the mean time of 1939 – 1945 it became the biggest and the most important wood – working corporation in Slovakia. It happens after a certain crisis, which hit the corporation during the existence of the 1. CSR. Two aspects contributed to the revival. First, it was the industrial boom called by the II WW and second, it was the mass – investment of the nacist Germany to the Slovak wood – working industry. The arrival of the German investment to Slovakia was connected with the change of the geopolitical situation in Europe, which caused the break – up of Czechoslovakia and formation of the Slovak State on March 14, 1939. Expressive political changes couldn't avoid the economical profile of Slovakia, where the Czech capital retreated and its positions were taken over by the German owners. By this process went over also the Turany's wood – working company, which became asset of the Allied Wood – Working and Industrial Corporation, which belonged to the concern Süd – Ost – Holz Berlin. From its formation the corporation endeavoured to develop the corporation. In short time the production began and it reached its maximum at the end of 1943. However, the fascist troops retreat all fronts in the mean time and the German domination is falling gradually. The Slovak National Uprising broke out and after it was contained the German owners didn't succeed to reach former capacity of production. Before the end of the II WW the Germans managed to remove the equipment to Rehau in Bavaria and destroyed a great part of the company. At the beginning of April 1945 was the company absolutely destroyed and it faced period of consolidation and recovery.

Regionálna história zaberá svojou podstatou významné miesto v skúmaní dejín. Môžeme ju považovať za špeciálnu históriu, ktorá je určovaná hlavne národnými a štátnymi danosťami skúmaného regiónu. Z metodologického a významového hľadiska ju nemožno vnímať len ako históriu územno-správnych celkov, pretože sa vo svojom vývoji vyprofilovala od historických dejín až po dejiny jednotlivých hospodárskych, výrobných, kultúrnych a iných subjektov.¹

V rámci regionálnej histórie je dôležité aj vysvetlenie chápania pojmu „história regiónu“. Na jednej strane môže byť vysvetlenie v horizonte histórie nadnárodného alebo nadštátneho celku. Toto hľadisko vyhovuje hlavne Európe. Na druhej strane sa pojem „história regiónu“ vzťahuje na nižšie územné formy, ktoré môžu byť históriou župy, závodov, škôl a.i.. V tomto prípade môžeme hovoriť aj o miestnych dejinách.

1 ALBERTY, Július: Niekoľko zamyslení nad regionálnou históriou. In: *Regionálna história vo výučbe dejepisu. Zborník vystúpení a referátov vedeckej konferencie 21.9.1995 na Katedre histórie a etnológie FHV UMB v Banskej Bystrici*. 1.vyd. Banská Bystrica : FHV UMB, 1995, s. 34.

Jednou z úloh regionalizmu je aj štúdium krajov, oblastí, obcí – ich minulosti i súčasného života a následné využitie výsledkov štúdia pre ich uplatnenie v súčasnosti.²

Regionálna história má veľký význam aj pre výskum všeobecných a národných dejín. Pri tomto výskume je hlavnou úlohou regionálnej histórie vedecké štúdium a interpretácia miestnych dejín ako dôležitého aspektu pri tvorbe syntetických celonárodných diel.³ Prínos regionálnej histórie je v tomto ohľade veľmi veľký. V jej rámci môžeme zhromažďovaním a štúdiom archívnych materiálov a pramennej základne z histórie regiónu dôjsť ku komplexnému spracovaniu histórie jednotlivých regiónov. Zároveň možno historickým výskumom stanovisk, ktoré formovali život daného regiónu, pochopiť jeho význam a vzťah k národným dejinám.

Vzhľadom na to, že história regiónu je hodnotnejšia práve vtedy, ak je schopná interpretovať študovaný úsek ako súčasť širších vývojových tendencií, snažil som sa aj vo svojom výskume spracovať históriu drevárskeho závodu v Turanoch počas 2. sv. vojny v širšom celoslovenskom kontexte. Chcel som tak prispieť k poznaniu úlohy, ktorú zatial skúmaný závod v danej dobe v širšom spoločenskom rámci.

Mníchovským diktátom, prijatým 29. septembra 1938, sa dostala ČSR a spolu s ňou aj celá Európa do hlbokej krízy. Nacistický tlak znamenal aj rozpad Československej republiky a vznik Slovenského štátu 14. marca 1939. Výrazné politické zmeny samozrejme nemohli obísť ani hospodársky profil Slovenska.

Začiatkom roka 1939 sa v plnej miere začína prejavovať politická a hospodárska orientácia Slovenska na Nemecko. Drevársky priemysel zaznamenal konjunktúru, ktorá bola spôsobená na jednej strane druhou svetovou vojnou a na druhej strane príchodom nemeckého kapitálu. O nemeckých investíciách na Slovensku a problémoch s tým súvisiacimi píše už noviny Slováčok v svojom novoročnom čísle z roku 1939: „*Nemecký kapitál, ktorý by uvítal aj spoluúčasť slovenského kapitálu, pomysľla na postavenie a zriadenie dvoch nových drevárskych podnikov na Slovensku, a to v Turanoch a v Poprade, kde by prevzal aj miestne, už postavené píly na spracovanie dreva a vyrábala by vo veľkom pre domácu spotrebu a pre vývoz do štátov s hodnotnými valutami stavebný materiál (drevo, okná atď.). Išlo by tu teda o nový podnik, ktorý by suroviny - drevo - spracoval doma na hotové výrobky, pričom by našlo zamestnanie mnoho slovenských ľudí. Podnikatelia majú dnes však pomerne veľké ťažkosti so zaistením potrebného množstva suroviny, ktorú sa pokúsili bezvýsledne zaistiť u štátnych lesov vo výške 70 000 kubických metrov. Podnikatelia sa teraz usilujú zaistiť si dostatočné množstvo vhodnej suroviny na voľnom trhu a potom aj dohodou s majiteľmi lesov, ktorým by ministerstvo hospodárstva pre tento výnimočný prípad povolilo mimoriadnu ťažbu, pravda len tam, kde ba sa to mohlo uskutočniť bez poškodenia riadneho lesného hospodárenia...*“⁴

Slovenské lesné hospodárstvo malo pre zásobovanie nemeckého trhu významnú úlohu. Z tohto dôvodu stanovil tajný protokol z 23. marca 1939 smerovanie slovenského

2 ANTOLOV, Pavel: *Regionálna história vo vyučovaní dejepisu*. 1.vyd. Bratislava : Metodicko-pedagogické centrum mesta Bratislavy, 2002, s. 6.

3 KORIM, Vojtech: Regionálna história a vyučovanie vlastivedy. In: *Regionálna história vo výučbe dejepisu. Zborník vystúpení a referátov vedeckej konferencie 21.9.1995 na Katedre histórie a etnológie FHV UMB v Banskej Bystrici*. 1.vyd. Banská Bystrica : FHV UMB, 1995, s. 52.

4 Nové drevárske podniky! Slováčok, roč. 20, Nový rok, 1939, s. 8.

drevárstva a lesného hospodárstva zostavovaním dlhodobých hospodárskych plánov s ohľadom na odbytové možnosti v Nemecku.

V tom čase spracúvalo drevo na Slovensku okolo 200 píl s kapacitou 1 900 000 m³. Píly vlastnili slovenskí aj zahraniční majitelia. Najviac píl vlastnili Židia, preto mohli Nemci arizáciou získať viacero závodov. Už v októbri 1939 získal podnikateľ z Hamburgu Wilhelm Ludwig za veľmi výhodných podmienok od židovského majiteľa spoločnosť Zjednotený horný priemysel.⁵ V roku 1939 zamestnávala spoločnosť 11% zamestnancov židovských píl. Arizáciou si Nemci vytvorili rozsiahly drevársky koncern s podnikmi v Poprade, Dubine, Kežmarku, Starom a Novom Spišskom Podhradí, Margecanoch, Turčeku a v Osade. Slovenská exozitúra Nemeckej banky – banka Union – arizovala továreň na parkety v Bratislave.⁶ Ako podklad pre novú spoločnosť zakúpila banka Union Spojenú drevársku a priemyselnú účastinnú spoločnosť Bratislava, ktorá patrila švajčiarskemu drevárskemu koncernu OFA. Záujem o podnikanie na Slovensku prejavovali aj ďalšie nemecké finančné skupiny. Jeden z najväčších vlastníkov lesov na Slovensku Ballestrom, majiteľ baní, hút a priemyselných podnikov v Sliezske, po rozhovoroch s Tukom uvažoval o vybudovaní drevospracujúceho závodu, ktorý by zásoboval jeho podniky. Postavenie závodu však podmieňoval vrátením lesov, ktoré mu boli odňaté pozemkovou reformou v roku 1920. Tento úmysel, ale aj iné plány nemeckých podnikateľov, však narážal na odpor domácich záujemcov, ktorí si výnosný drevársky priemysel chceli nechať pre vlastné využitie. Navyše nezískali nemeckí podnikatelia ani takú energickú podporu nacistických úradov, ako to bolo pri výstavbe závodu v Turanoch.⁷ Turiansky závod vlastnila v tomto období pražská spoločnosť SOLO, no keďže začiatkom roka 1939 začala vykazovať veľké straty, súhlasila so zlúčením so Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe.

Silný hospodársky tlak Nemecka sa však už naplno prejavoval v slovenskom priemysle a jeho význam sa vyzdvihoval aj v dennej tlači: *„Podľa pripravovaného plánu na vybudovanie slovenského drevárskeho priemyslu založí sa na Slovensku asi 20 podnikov, ktoré sa budú zaoberať mechanickým alebo chemickým spracovaním dreva... Za účelom vybudovania aj vedenia týchto podnikov bude založená akciová spoločnosť, na ktorej bude zúčastnený kapitál slovenský aj nemecký. Pre vybudovanie drevárskeho priemyslu prichádzajú do úvahy predovšetkým údolie Váhu a Hrona.“*⁸

Zájmu o vybudovanie a následné ovládnutie drevárskeho priemyslu na Slovensku nemeckým kapitálom sa nemohol vyhnúť ani turiansky závod. Rozhodujúcim podnetom pre nemeckých investorov bola dlhodobá tradícia drevárskeho priemyslu v obci a strategicky výhodná situovanosť závodu.⁹ O novom drevárskom podniku nás opäť propagandisticky informujú aj noviny Slovák: *„Z rozsiahleho programu stavby nových pod-*

5 Štátny archív Banská Bystrica, fond Zoznam firiem, inv. č. 3813/1941, krabica číslo 67-68.

6 Rozpadom ČSR a vznikom 1. SR 14.3.1939 sa menili aj majetkové podiely vo finančnom sektore. Union banka sa stala filiálkou Deutsche Bank a výraznou mierou napomáhala prenikaniu nemeckého kapitálu do slovenského hospodárstva.

7 LIPTÁK, Ľubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom (1939 – 1945)*. Bratislava : SAV, 1960, s. 87.

8 150 miliónovým začiatočným kapitálom sa vybuduje drevársky priemysel. Slovák, roč.21, č. 2, 1940, s. 8.

9 Turiansky závod začína pracovať ako moderný drevársky priemyselný podnik v roku 1887, keď firma Schultz a Pollák, ktorá ho vlastnila, zabezpečila plnú prevádzku parného stroja.

nikov drevárskeho priemyslu k realizácii nateraz prestavby pily v Turanoch. Aj tento podnik má podstatu konjunktúry vo vojenských potrebách. Bude treba práce mnohých rokov, kým sa u nás vžijú normalizované typy stavebného dreva, aby výrobky tejto pily našli dostatočný odbyt výrobkov, okien, dvier atď. aj na našich dedinách.“¹⁰

K zmene vlastníka na turianskej pile dochádza 12. apríla 1940, keď Spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe predal parnú pílu Spojenej drevárskej a priemyselovej účastinnej spoločnosti v Bratislave. Okrem závodu v Turanoch plánovala spoločnosť aj výstavbu druhého závodu na východnom Slovensku. Aj keď sa v podniku nezačalo pracovať, pre spoločnosti bola charakteristická plánovitosť a ohľad na dlhodobú perspektívu prenikania nemeckého kapitálu na Slovensko. Postup nemeckých spoločností v slovenskom drevárstve výstižne charakterizoval aj oficiálny orgán lesníckej a drevárskej ústredne v európskom veľkopriestore International Holzmarkt, ktorý vznik a vývin Turian považoval za zaujímavý a príkladný i pre budúce veľké úlohy na východe a v koloniálnych územiach.

Bratislavská spoločnosť bola založená 23. 9. 1919 v Bratislave na základe stanov prijatých valným zhromaždením v roku 1922. Základná istina spoločnosti v sume 1 000 000 Kč pozostávala z 1 000 účastín po 1 000 korún. Prvé predstavenstvo spoločnosti pozostávalo zo siedmich členov: Vladimír Makovický a Peter Makovický, Leopold Vališ, Andrej Thomesz, Ludovít Lax, Alfréd Wix a Dr. Mikuláš Geiger. Takmer všetci pochádzali z Ružomberka. Názov spoločnosti bol trojjazyčný:

- v slovenskom jazyku: Spojená drevárska a priemyslová účastinná spoločnosť,
- v nemeckom jazyku: Vereinigte Holz- und Industrie Aktiengesellschaft,
- v maďarskom jazyku: Egyesult Fa és Ipar reszvenytársaság.¹¹

Po vzniku Slovenského štátu sa nemecký kapitál snaží zajať rozhodujúce postavenie aj v bratislavskej spoločnosti. V roku 1939 prešli akcie firmy do rúk nemeckého koncernu Süd – Ost – Holz v Berlíne. Názov spoločnosti sa nezmenil, ale podstatne sa zmenili členovia správnej rady. V roku 1940 boli vymazaní: Kurt Heller, Felix Horn, Dr. Rudolf Pongrácz, Marek Ringvald, Ludwik Gleiner, Robert Steckl a Dr. Viktor Stein. Nová správa bola zložená prevažne z Nemcov : Dr. Ján Albrecht von Monroy, František Stephen, Hans Gerhard Knitter, Dr. Alfonz Banauch a Dr. Jozef Gyurtsy.¹²

Dr. von Monroy prišiel na Slovensko v roku 1939 z Nemecka a zastupoval hamburských finančníkov.¹³ Už v roku 1939 predložil slovenskému ministerstvu hospodárstva, centrále slovenského priemyselného zväzu i Lesníckej a drevárskej rade projekty, ktorými slovenskému drevárskemu priemyslu navrhoval uskutočniť reorganizáciu v tejto oblasti. Mal byť zriadený drevospracujúci závod, ktorý by vyrábala drevené domy, stavebné látky z dreveného odpadu a diely pre nábytkársky priemysel. Takto mala byť drevná surovina spracovaná na vývoz. Drevársky podnik, ktorý chcela spoločnosť vybudovať, mal byť sebastačný od guľatiny až po hotové výrobky.

O spoločnosti sa nám zachovalo dostatok materiálov. Môžeme si preto priblížiť jej organizačné zloženie, aktivity a pôsobenie v Turanoch i na celom Slovensku. Je to po-

10 Nový drevársky priemysel na Slovensku. Slovák, roč. 21, č. 11, 1940, s. 8.

11 Archív Drevina Turany, fond Parná píla Turany (ďalej ADT, f.: PpT), inv. č. 401/1919.

12 ADT, f.: PpT, inv. č.401/4/1940.

13 LIPTÁK, E. , Cit. 7, s. 85.

trebné aj z toho dôvodu, že práve táto spoločnosť sa zaslúžila o prebudovanie turianskeho závodu na veľký drevársky podnik.

Spojená drevárska a priemyslová, účastinná spoločnosť sa skladala zo štyroch spoločenských orgánov:

- **valného zhromaždenia**, bolo zvolávané raz za rok a uznášania schopné v prípade prítomnosti účastinárov vlastniacich 4/5 všetkých akcií;
- **správnej rady**, volených bolo 5 – 7 členov na tri roky;
- **dozornej rady**, traja členovia volení valným zhromaždením na tri roky;
- **výkonného výboru**, volený z počtu členov správnej rady.

Výkonný výbor v podstate viedol celý závod, uskutočňoval obchody, vymenúval do výkonných funkcií a určoval odmeny vedúcim funkcionárom.

Obchodný rok bol najprv zhodný s kalendárnym rokom, ale po získaní spoločnosti nemeckými akcionármi začínal 1. 9. a končil 31. 8.¹⁴

Pri založení spoločnosti predstavovala podnikateľskú činnosť kúpa a predaj dreva, kúpa lesov a manipulácia s dopestovanou drevnou hmotou. Firma ešte obchodovala s výrobkami drevárskeho priemyslu. Podľa nových stanov prijatých mimoriadnym valným zhromaždením 12. 12. 1940 predmetom činnosti spoločnosti sa stali aj ďalšie aktivity:

- prevádzka lesohospodárskych statkov a s tým súvisiacich vedľajších poľnohospodárskych a priemyselných závodov,
- ďalšie priemyselné spracovanie lesohospodárskych a poľnohospodárskych výrobkov,
- obchodovanie s lesohospodárskymi, poľnohospodárskymi a priemyselnými výrobkami.

Dňa 25. 11. 1942 vydal Mestský notársky úrad v Bratislave spoločnosti živnostenský list na uskutočňovanie obchodu so všetkými výrobkami stavebníctva a všetkými s tým súvisiacimi strojmi, nástrojmi a pomocnými látkami, šamotovým materiálom, surovinami, ako kvarzitom, kvarzitnými dutinami, pieskom, hlinou, kaolínom, a inými pomocnými látkami pre sklenársky, ohňovzdorný, keramický, oceľový, železný a medený priemysel.

Pre drevársky závod v Turanoch bola hlavnou náplňou výroba reziva a iných pilárskych výrobkov, stavebno-stolárske výrobky a najmä výroba montovaných barakov.¹⁵

Vo finančných záležitostiach bola Spojená drevárska a priemyselná ú. s. prepojenie s bankou Union a čiastočne aj so Slovenskou národnou bankou v Bratislave. Finančné a obchodné transakcie boli riadené priamo z Nemecka cez Union banku v Prahe. Union banke bolo poskytnuté hypotekárne záložné právo na všetky pozemky a strojné zariadenia firmy. Banka za to poskytla finančný úver vo výške 35 000 000 korún. Spoločnosť mala aj obchodné spojenie s firmou Mercator v Bratislave.¹⁶ Medzi ďalších partnerov patrila akciová spoločnosť LINDE Praha, Treuverkehr Deutsche Treuhand Aktiengesellschaft Viedeň, pobočky centrály Süd – Ost – Holz v Berlíne a veľa tuzemských dodávateľov a odberateľov.¹⁷

14 ADT, f.: PpT, inv. č. 401/1,3/1940.

15 ADT, f.: PpT, inv. č. 402/1942

16 ADT, f.: PpT, inv. č. 409/1943.

17 ADT, f.: PpT, inv. č. 413/2/1942.

Po získaní akcií nemeckým koncernom Süd – Ost – Holz začala Spojená drevárska priemyslová ú. s. s dravou obchodnou politikou. V krátkom čase získala veľa nových pozemkov a objektov:

- 1. 10. 1939 zakúpila spoločnosť lesný objekt Matoška v obvodom notariáte Hanušovce nad Topľou vo výmere 776,88 ha za 1 000 000 KS. Obnos bol platený prostredníctvom banky Union v Bratislave.
- 1. 10. 1939 zakúpila spoločnosť lesný objekt Jablň v obvodom notariáte Koškovce pri Medzilaborciach vo výmere 2 248,35 ha za 3 600 000 korún. Obnos bol preplatený českou Union bankou v Prahe a Penzioninštitútom v Bratislave.
- 1. 1. 1940 zakúpila spoločnosť lesný objekt v Medzilaborciach vo výmere 3 912,06 ha za 3 550 000 korún. Obnos bol preplatený českou Union bankou v Prahe.
- 1. 10. 1940 zakúpila spoločnosť lesný objekt Monastír pri Medzilaborciach vo výmere 1 150,14 ha za 2 093 040 korún. Obnos bol preplatený českou Union bankou v Prahe.
- 1. 10. 1940 zakúpila spoločnosť lesný objekt Malá Poľana na východnom Slovensku vo výmere 2 293,6161 ha za 2 300 000 korún. Obnos bol preplatený českou Union bankou v Prahe.¹⁸
- 1. 1. 1941 zakúpila spoločnosť lesný objekt Lieskovec na západnom Slovensku vo výmere 1 024,2675 ha za 2 400 000 korún.¹⁹
- 1. 2. 1941 zakúpila spoločnosť lesný objekt Maríková, ktorý sa nachádzal na západnom Slovensku, vo výmere 2 008,88 ha za 5 830 000 korún. Obnos bol z väčšej časti opäť preplatený českou Union bankou v Prahe.
- 27. 10. 1941 zakúpila spoločnosť pílu v Medzilaborciach za 139 761,30 korún.
- 17. 7. 1943 uzatvára spoločnosť so statkárom Ladislavom Révayom z Turčianskej Štiavničky arendačnú zmluvu, ktorou preberá do arendy poľnohospodársky statok Ladislava Révaya v Turčianskej Štiavničke.²⁰

Okrem uvedených piliarskych zariadení a lesných statkov vlastnila firma ešte pílu v Príbovciah (Turiec), lesný objekt v Hostoviciach (okres Snina) a Krásny Brod na východnom Slovensku.

Prezentované dokumenty potvrdzujú, že noví vlastníci nemali záujem iba o oblasť stredného Slovenska, ale ich expanzívna hospodárska politika zasiahla celé územie Slovenska.

Turiansky závod sa stal majetkom spoločnosti 12. apríla 1940. Bývalý urbársky majetok v priestore Močidlá, Briežky a Doliny v Turanoch vo výmere 56 jutár a 645 štvorcových siah bol predaný za 2 200 000 korún.²¹ Pri kúpe sa Spojená drevárska a priemyslová ú. s. zaviazala vybudovať v Turanoch priemyselný drevársky podnik. Mala povinnosť začať stavbu v roku 1940 a ukončiť v roku 1942. Finančný obnos bol platený ako pri predchádzajúcich obchodoch prostredníctvom Union banky v Prahe.

Dvadsiateho decembra 1941 uzatvorila Spojená drevárska a priemyslová ú. s. s bývalými urbarialistami obce nájomnú zmluvu na pozemky zapísané v pozemkovo-kniž-

18 ADT, f.: PpT, inv. č. 417/1944.

19 ADT, f.: PpT, inv. č. 407/1941.

20 ADT, f.: PpT, inv. č. 405/2/1943.

21 LACKO, Richard: *100 rokov drevárskej výroby v Turanoch (1887 - 1987)*. Martin : Tlačiarne SNP, 1987, s. 47.

nom protokole obce Turany č. 550 a Pleso na dobu 25 rokov, t.j. od 1. 1. 1941 do 31. 12. 1965 za ročné nájomné 20 000 korún.²² Podľa uzatvorenej zmluvy vidíme, že nemeckí majitelia počítali s úspešným nacistickým ťažením a dlhodobým pobytom v turianskom závode.

V júni 1941 podala Spojená drevárska a priemyslová ú. s. Turany na Okresný úrad v Martine žiadosť o vyvlastnenie pozemkov ležiacich v susedstve podniku. Priestory mali slúžiť na výstavbu úradníckych a robotníckych rodinných domov, sociálnych zariadení pre zamestnancov závodu a na rozšírenie závodu. Po dlhšom úradnom jednaní boli pozemky vyvlastnené v prospech spoločnosti. Celková výmera predstavovala 112 039 m² ornej pôdy za 784 273 korún a 2 876 m² poľnej cesty. Vyvlastňovací výmer vydal Župný úrad v Ružomberku 25. 3. 1943.²³ Výmer bol potvrdený aj ministerstvom vnútra 10. 11. 1943 v Bratislave.

Pri výstavbe závodu spoločnosti výdatne účinne slovenské a nemecké úrady. Najvyššie veliteľstvo nemeckej brannej moci dalo firme právomoc používať jeho autoritu pri prekonávaní ťažkostí, ktoré súviseli s výstavbou závodu. Špeciálne písomné potvrdenie, ktorým sa firma preukazovala, hlásalo, že Najvyššie veliteľstvo nemeckej brannej moci má záujem o rýchle uvedenie závodu do chodu. Tieto privilégia udelili z dôvodu záujmu nemeckého trhu o turianske výrobky.

Prvého októbra 1940 začali nemeckí podnikatelia s prestavbou turianskej pily. Za plánovanie a výstavbu boli zodpovední H. Schwiertz z Berlína a Augustín Daniels z Bratislavy. Na dvadsiatich šiestich hektároch bola postavená štvorgátrová píla, tri haly na montovanie drevených barakov, strojoňa a sklady. Okrem výrobných hál postavila spoločnosť aj jednoposchodovú správnu budovu, byty pre riaditeľa, úradníkov a robotníkov. Pre sezónnych pracovníkov postavila firma spoločné drevené ubytovne. Výrobné haly z drevenej konštrukcie boli privezené z Nemecka, rovnako všetky stroje boli dodané z Nemecka. Gátre s dopravníkmi od firmy Linke z Oberhochenu; hobľovačky, čapovačky, pily od firmy Bottcher a Gessner z Hamburgu; frézy a vyvrtávačky hč od firmy Fritz zo Stuttgartu a klinovačky od spoločnosti Bohm a Kruse z Brém.²⁴ Ukončenie stavieb a montáž strojov postupovala v roku 1941 veľmi rýchlo. V roku 1942 bola ukončená aj výstavba výrobných hál. Už v lete 1941 sa však začalo s výrobou. Pri plnej prevádzke rezala píla v priemere 500 m³ guľatiny a okrem iných výrobkov produkovala denne 8 barakov, ktoré sa používali ako ubytovne pre obyvateľov zbombardovaných miest a pre koncentračné tábory. V roku 1943 ešte postavili a dokončili železničnú vlečku v závode, lokomotívne depo, trafostanice, dokompletizovala sa zámočnícka dielňa, obchody v závode, hala na triedenie reziva a 26 drevených rodinných domov.

Na výstavbu závodu v Turanoch uvoľnila spoločnosť spolu 45,3 milióna korún. Na vlastnej stavbe závodu sa preinvestovalo 29 499 400 korún. Táto čiastka sa získala predajom 42 142 akcií trebišovského cukrovaru. Na obytné budovy a zariadenia sa spotrebovalo šesť miliónov K.S. Dopravné zariadenia stáli 7 miliónov K.S. Pôvodné prostriedky určené na výstavbu závodu v Turanoch, výrobu drevených stien na baraky za 2 065 684,94 korún a montážnu halu boli prekročené o 9,6 miliónov korún. Pôvodný odhad nebol dodržaný z dôvodu vybudovania obytnej kolónie.²⁵

22 ADT, f.: PpT, inv. č. 415/1941.

23 ADT, f.: PpT, inv. č. 415/1/1942 - 1944.

24 Informáciu poskytol August Oberlein, riaditeľ turianskeho závodu v rokoch 1941 – 1945.

25 LACKO,R. ,Cit 21, s. 52.

Počas vojny mnohonásobne stúpila aj zamestnanosť. V závode pracovalo 1600 – 1800 robotníkov a 120 úradníkov. Boli to prevažne obyvatelia Turian, ale prácu tu našlo aj mnoho ľudí z blízkeho i vzdialenejšieho okolia.

Podnik sa po dobudovaní stal hlavným závodom Spojenej drevárskej a priemyselovej ú. s. Keďže spoločnosť bola ovládaná nemeckým kapitálom, muselo sa to prejavíť aj na vedúcich postoch. Generálnym riaditeľom Spojenej drevárskej a priemyselovej ú. s. v Bratislave bol menovaný Karol Tschörtner. Za lesnú časť zodpovedal Dr. von Monroy. Priemyselné odvetvie podniku riadil Dr. Metz a Ph. F. Reemtsma. Zmeny samozrejme nemohli obísť ani turiansky závod. V januári 1941 sa riaditeľom v Holz- und Industrie AG - Spojenej drevárskej a priemyselovej spoločnosti, a.s. Turany stal August Oberlein.

Oberlein pôsobil po skončení štúdia ako konštruktér a stavbyvedúci v jednom brémskom inžiniersko-architektonickom úrade pre plánovanie a výstavbu drevárskych podnikov. Po pracovných pobytoch vo viacerých drevárskych firmách sa v novembri 1940 prostredníctvom Dr. Metza dostal k firme Süd – Ost – Holz Berlín.²⁶

Po jeho príchode do Turian boli zákklady hál a pily sčasti alebo úplne hotové, dokončená bola aj správna budova a rôzne stavby pre zamestnancov, koľajová vlečka v priestore závodu bola pred dokončením. Výroba sa teda mohla veľmi rýchlo rozbiehať. Výroba barakov v závode v Turanoch sa začala už v lete 1941. Už v septembri vyviezli pre najvyššie veliteľstvo nemeckej brannej moci päť kusov barakov, v októbri 31 a v novembri už 56 barakov. V septembri 1942 bol vyrobený už tisíce barak. Výroba barakov fungovala na tri smeny, píla na jednu smenu. V prvej polovici roka 1944 dosahovala výroba 8 barakov na deň. Pre expedíciu jedného boli potrebné dva vagóny. Každé tri dni opúšťal nákladný vlak priestory závodu. Pristavenie vagónov nebolo žiadnym problémom, pretože sa železnicou prepravoval vojnový materiál na východný front. Pristavovanie vagónov začalo byť obtiažne po septembri 1944, keď sa nacistická mašinéria definitívne rúcala a na hraniciach Slovenska stála Červená armáda. Výrobe počas vojny dopomáhalo aj to, že na Slovensku bol relatívny pokoj. V rokoch 1941 – 1942 vzhľadom na nadbytok pilín a hoblín nadviazala firma kontakt s Fredom Fahrnim z Zürichu. Účelom bolo vyrábať z pilín platne, ktoré mali byť využité v nábytkárskom priemysle. K ďalším stretnutiam však z dôvodu narastajúceho vojnového konfliktu nedošlo. F. Fahrni neskôr v roku 1943 postavil prvý závod na drevotriesku.²⁷

Koncom roku 1943 dosahovala výroba v závode svoje najvyššie výkony. V tomto období však fašistické vojská ustupujú na všetkých frontoch a na Slovensku sa začínajú organizovať partizánske skupiny. Z tohto dôvodu sa v závode koncom roka 1943 zriadila závodná ochrana. Veliteľom závodnej ochrany bol K. Achtberger. V lete 1944 vrcholili prípravy SNP. Ešte pred oficiálnym vypuknutím povstania 29. 8. 1944 uskutočnili partizáni vo večerných hodinách 24. 8. 1944 prepad na píle v Turanoch. Prepadovú skupinu viedol Andrej Lach s Konstantínom Popovom, obidvaja príslušníci Veličkovho desantu. Partizáni pri akcii zastrelili Karla Achtbergera, veliteľa závodnej ochrany, a zobrali pokladnicu s dvomi miliónmi korún. Zvest' o partizánskom prepade v Turanoch sa ihneď dostala do Bratislavy. Ešte tej noci generál Čatloš telefonicky informoval generála Turanca, že partizáni prepadli pílu v Turanoch. Turanec na základe dohovoru s Čatlošom odvelil dve čaty slovenských vojakov z Trenčína do Turian. Vojaci síce pri-

26 Informáciu poskytol August Oberlein, riaditeľ turianskeho závodu v rokoch 1941 – 1945.

27 Informáciu poskytol August Oberlein, riaditeľ turianskeho závodu v rokoch 1941 – 1945.

šli na púlu v Turanoch a obsadili ju, ale partizáni boli mimo ich dosahu. Fakticky len pri-
budli dve čaty vojakov kvôli povstaniu.²⁸

Po vyhlásení revolučného národného výboru v Turanoch dňa 26. augusta 1944 sa
v podniku vytvoril závodný výbor. Závodný výbor, na čele ktorého stál Jozef Martin Vaj-
zer, riadil prácu v závode.²⁹ Na ochranu závodu boli vytvorené čaty, ktoré mali za úlo-
hu chrániť závod pred rozkrádaním. Podnik pokračoval s prevádzkou len v obmedzenej
miere, keďže veľa jeho pracovníkov sa zapojilo do SNP.

Po opätovnom obsadení Turian Nemcami 14. septembra 1944 sa nemecká firma
usilovala čo najskôr obnoviť prevádzku. Už 18. 9. 1944 riaditeľ Spojenej drevárskej
a priemyselnej ú. s. v Bratislave Karol Tschörtner žiadal ministerstvo financií o poskyt-
nutie sumy na úhradu škody spôsobenú prepadnutím závodu v Turanoch partizánmi.
Podľa prípisu sa škoda odhaduje na 3 549 000 korún. Požadoval sa preddavok vo výš-
ke 3 050 000 korún na úhradu plátov a miezd zamestnancov závodu a na zásobovanie
kuchyne.

Vedenie piliarskeho závodu v Turanoch fungovalo už 24. 10. 1944, o čom svedčí
správa vyšetrovacej komisie pri Župnom úrade v Ružomberku o predbežných priamych
škodách spôsobených počas SNP. Straty predstavovali približne 6 000 000 korún. Dal-
ším prípisom vedenie závodu oznamovalo Župnému úradu v Ružomberku, že v septem-
bri 1944 v závode nebola žiadna prevádzka a k jej čiastočnému obnoveniu došlo až
v druhej polovici roka 1944. V závode konkrétne pracovalo:

- k 31. 10. 1944 355 robotníkov,
- k 30. 11. 1944 544 robotníkov,
- k 31. 12. 1944 796 robotníkov.

Stav zamestnanosti pred vypuknutia SNP sa však už nemeckým majiteľom turian-
skeho závodu nepodarilo dosiahnuť.

Začiatkom roka 1945 sa front rýchlo približoval. Na žiadosť vedenia závodu v Tu-
ranoch sa správna rada Spojenej drevárskej a priemyselnej ú. s. v Bratislave ešte v je-
seni 1944 zaoberala evakuáciou strojného zariadenia a materiálu zo závodu v Turanoch
do západných Čiech alebo Bavorska. Vo februári až apríli 1945 bolo odvezené strojné
zariadenie a materiál do Rehau v Bavorsku. Celkom z turianskej stanice vypravili asi 130
vagónov. Pretože značná časť záznamov bola pri prevoze stratená, počet odoslaných
železničných vagónov a hodnota odvezených strojov sa udávala len približne. Zo 130
železničných vagónov došlo do Rehau iba 86 vagónov. Z ostatných 44 železničných
vagónov bola časť zničená leteckým náletom v stanici Schwandorf v Bavorsku. K ná-
letu došlo pravdepodobne 17. apríla 1945. Niekoľko vagónov so strojným zariadením
a materiálom ostalo počas transportu na území Československa. Potraviny z 86 vagónov,
ktoré došli do Rehau, boli na príkaz vojenskej rady USA pridelené vojenským zajatcom
a okrem toho boli niektoré stroje a materiál dané k dispozícii bavorskému priemyslu na
rekonštrukciu.³⁰ To, čo Nemci nemohli odvieť, začali ničiť. Prerézavali koľajnice, vý-
bušnami trhali telefónne vedenie, kladivami rozbíjali dôležité časti strojov. Plánovali

28 JABLONICKÝ, Jozef: *Povstanie bez legiend*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 125.

29 LOBÍK, Ján : *Spomienky na SNP v Turci*. Martin : Neografia, 1994, s. 44.

30 ADT, f.: PpT, inv. č. Investície kapitálu firmy Südostholz v Československu a jeho čiastočná
evakuácia, 18.1.1946.

zničiť celý závod, ale na zásah riaditeľa Augusta Oberleina k tomu nedošlo. Oberlein vyhlásil, že počas vojny závod slúžil Wehrmachtu, ale po vojne bude potrebný na obnovu zničenej krajiny.³¹

Začiatkom apríla 1945 bol závod úplne rozvrátený. Poslední Nemci odišli zo závodu 8. apríla 1945. Nemeckí ženisti ešte stihli zničiť železničný most ponad Váh. Dňa 9. apríla 1945 boli Turany oslobodené 1. československým armádnym zborom v ZSSR a Červenou armádou.³²

Po krátkom období konjunktúry bol teda závod zničený a čakalo ho zložité obdobie konsolidácie a obnovy.

Autor: PhDr. Peter Mičko
Univerzita Mateja Bela
Fakulta humanitných vied
Katedra histórie
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
E-mail: *turmiter@atlas.sk*

31 Informáciu poskytol 15.12.2001 Ján Rzepiel, osobný šofér riaditeľa závodu Augusta Oberleina.
32 JERŠOVÁ, Mária : *700 rokov Turian*. Martin : Obzor, 1968, s. 68.

POHOTOVOSTNÝ ODDIEL HLINKOVEJ GARDY PREŠOV

VOJTECH KÁRPÁTY

KÁRPÁTY, V.: Flying squads of Hlinka's Guards in Prešov. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 223 – 230.

In his study author tries to describe the creation and activities of Flying squads of Hlinka's Guards (POHG) number 38 in Prešov. This unit was created already in September 1944, but because of insufficient personal cast up it started to perform its duties two months later. Commander of the unit was first lieutenant Jozef Golský, which remained on this post till the end of January 1945. Then POHG number 38 was evacuated from Prešov to western Slovakia and became a part of POHG Bratislava. Some of the guardsmen from Prešov were evacuated to the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia. Author's research about activities of POHG Prešov was mainly focused on changes of its organisational structure, armament, materiel and its safeguard duties.

Slovenské národné povstanie definitívne ukončilo vnútorný rozklad slovenskej armády a slovenského žandárstva a to až do takej miery, že ľudácky režim bol nútený pristúpiť k okamžitej rozsiahlej reorganizácii svojich ozbrojených a bezpečnostných zložiek. Tieto udalosti a zmeny zasiahli i Hlinkovu gardu (HG), do vedenia ktorej sa opätovne dostáva Otomar Kubala. Dňa 6. septembra 1944 sa stal náčelníkom štábu HG a zložil predpísanú prisahu do rúk prezidenta republiky Dr. J. Tisa. V praxi vykonával i úlohy hlavného veliteľa HG.¹

V prvom rozkaze náčelníka HG zo 7. septembra 1944 bola HG nariadená všeobecná pohotovosť a okamžitý nástup gardistov na príslušných okresných a miestnych veliteľstvách. V prvých dňoch po vydaní tohto rozkazu sa pre tieto novovznikajúce jednotky bežne používali označenia aktivovaná alebo ozbrojená HG. Rozkazom náčelníka HG č. 11 z 21. septembra 1944 sa označovanie aktivovaných formácií HG ustálilo a od tohto dátumu môžeme hovoriť o Pohotovostných oddieloch Hlinkovej gardy (POHG).²

Rovnakým rozkazom boli jednotlivým pohotovostným oddielom pridelené poradové evidenčné čísla a krycie mená, ktoré sa používali v hláseniach, kuriérnej službe a poľnej pošte HG a POHG.

Pohotovostný oddiel HG v Prešove vznikol už v septembri 1944 a do centrálnej evidencie Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy (HVHG) bol zaradený pod poradovým číslom 38 s krycím menom Jaseň II. V porovnaní s ostatnými mestami však miestny POHG zápasil až do začiatku novembra 1944 s nedostatočným personálnym obsadením. Chýbali veliteľské dôstojnícke a poddôstojnícke kádre a stav mužstva v septembri a októbri 1944 bol tiež nevyhovujúci na aktívne nasadenie oddielu do bojových akcií alebo v bezpečnostných akciách. Aktivity POHG v Prešove neboli až do spomínaného obdobia takmer žiadne. Situácia sa zmenila, keď na žiadosť a pozvanie vládneho poverenca pre Šarišsko-zemplínsku župu Antona Sabola-Palka bola do Prešova prevelená zo zá-

1 KORČEK, J. : Slovenská republika 1943-1945. Bratislava 1999, s. 129.

2 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava , f. HG, š. 54, 604-54-1.

padného Slovenska 100-členná jednotka, zložená prevažne z príslušníkov Slovenskej pracovnej služby pod velením por. Srnu. Do Prešova pricestovala dňa 6. novembra 1944. Jednotka bola ozbrojená iba čiastočne. Nemecké vojenské velenie však otvorene a razantne odmietlo existenciu a pôsobenie ozbrojeného útvaru v tomto regióne pod iným menom ako Hlinkova garda.³ Vzhľadom na uvedenú podmienku velenia nemeckých okupačných vojsk bol tento oddiel ako celok prevelený k POHG Prešov a fakticky sa stal jeho jadrom a personálnym základom. Počas celej doby pôsobenia POHG Prešov mal nad touto jednotkou plnú dispozičnú právomoc vládny poverenec A. Sabol-Palko. Nevyriešenou ostávala otázka jej nového veliteľa. Ako najvhodnejšia osoba pre túto funkciu prichádzal do úvahy zbrojník **Jozef Golský** (nar. 14. januára 1911 v Tovarnikoch), ktorý od marca 1943 zastával funkciu výcvikového referenta prešovskej HG. Zároveň bol absolventom veliteľského výcvikového kurzu Zbrani SS, ktorý sa konal od 5. januára 1942 do 25. februára 1942 v alsacom Sennheime. Neskôr, vo februári 1945, spomína Golský na svoju účasť v tomto kurze nasledovne: „*Sennheim nám otvoril oči zo stánky svetonázorovej...súčasne sme videli, aké veľké úlohy môže zdolať aj menší počet ľudí, keď sú jednotní, disciplinovaní a keď majú presný program. Spomienky na Sennheim patria medzi moje najkrajšie...aj tamojšie obyvateľstvo sa chovalo k nám veľmi priateľsky*“.⁴ Na tomto kurze sa zúčastnilo 30 príslušníkov vybraných jednotiek HG z celého Slovenska, ktorí podľa kritérií nemeckých poradcov a inštruktorov Zbrani SS, pridelených k HG, preukázali zjavné fyzické predpoklady a prakticky využiteľné veliteľské schopnosti. Jozef Golský sa v júli 1944 zúčastnil aj na 7-dňovom kurze HG pre záložných dôstojníkov a okresných veliteľov HG v Bojniciach.⁵ Po jeho ukončení bol povýšený do hodnosti zbrojníka (poručíka) HG.

Hlavné veliteľstvo HG a Ministerstvo národnej obrany (MNO) si 7. novembra 1944 telefonicky predvolalo Golského do Bratislavy, kde bol vymenovaný za veliteľa POHG 38 v Prešove. Ešte počas jeho návštevy na MNO dňa 8. novembra 1944 mu bolo povedané, že aj keď hlavnou úlohou POHG Prešov sa stane doprovod a ochrana evakuantov z východného Slovenska, budú nemecké vojenské a policajné okupačné orgány v rámci aktívnejšej slovensko-nemeckej spolupráce požadovať aj iné úlohy a že záleží iba na ňom ako veliteľovi, aby „*sa im vedel vyhnúť*“⁶. Po jeho návrate do Prešova bolo do tohto pohotovostného oddielu na základe povolávacích lístkov zaradených ďalších 50 mužov. Zároveň bolo k POHG Prešov v druhej polovici novembra 1944 prevelených niekoľko desiatok príslušníkov iných pohotovostných oddielov zo západného Slovenska za účelom asistencie pri evakuačných prácach a strážení evakuačných konvojov. V tom istom mesiaci sa do tohto pohotovostného oddielu hlásilo denne v priemere 10 až 12 dobrovoľníkov prevažne z okresov, kde už prebiehala evakuácia. Ako ale potvrdil sám Golský, tak „*väčšina však nie z gardistického presvedčenia, ale zo snahy po zabezpečení stravy a šatstva*“⁷. V posledný novembrový týždeň 1944 mal POHG Prešov

3 ŠA Prešov – Nižná Šebastová (ŠA P-NŠ), f. OLS Prešov, š. 42, TĽud 83/45, Zápisnica z pojednávania OLS v Prešove v trestnej veci proti J. Golskému z 18. 12. 1945.

4 Náš boj, roč. III, č. 13, 18. 2. 1945, s. 3.

5 Tento kurz organizovala veliteľská škola HG, ktorá sídlila od roku 1942 na Bojnickom zámku. Výcvik frekventantov bol zameraný na tri základné športovo-branné disciplíny – ľahkú atletiku, bojové športy a náuku o teréne.

6 ŠA P –NŠ, f. OLS Prešov, š. 42, TĽud 83/45.

7 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6.

157 členov, z ktorých bolo 52 gardistov odvedených ako evakuačná asistencia do iných okresov východného Slovenska. Od novembra 1944 do januára 1945 sa počet členov jednotky priebežne zvyšoval. Začiatkom decembra 1944 sa POHG Prešov skladal zo 159 gardistov a v prvej polovici januára 1945 mal už 281 mužov. Výzbroj a výstroj oddielu boli absolútne nadostačujúce. Najvýraznejšie oddiel pocíťoval absenciu vojenskej obuvi, číziem, zimných kabátov, vojenských cielt a poľných batohov. Oddiel disponoval v prvom mesiaci svojej aktívnej existencie 32 puškami, 1 ľahkým guľometom a 3 automatickými pištoľami. V priebehu decembra sa situácia v tejto oblasti čiastočne zlepšila a jednotka bola vyzbrojená 142 puškami vz. č. 24, 6 ľahkými guľometmi vz. 26, 1 ťažkým guľometom vz. 7/24 a 1 automatickou pištoľou.⁸

Povolávanie do POHG Prešov sa už v novembri 1944 stretlo so značnými komplikáciami, ktoré boli spôsobené skutočnosťou, že okresní velitelia HG na východe Slovenska nemali vo väčšine prípadov k dispozícii žiadne zoznamy a kartotéky gardistov, podľa ktorých by sa mohlo uskutočniť doplňovanie oddielu povolačacími rozkazmi. Podľa hlásení spomínaných funkcionárov HG boli tieto zoznamy zo strachu pred postupujúcim frontom a kvôli hroziacim perzekúciám spálené. Ešte v novembri 1944 uskutočnil J. Golský osobnú inšpekciu jednotlivých okresných veliteľstiev HG, kde sa stretol s otvorenou neochotou a zjavným odmietaním vstupu do POHG. Kým od dobrovoľníkov sa pri vstupe do POHG požadovalo potvrdenie okresného veliteľa HG o ich politickej spoľahlivosti, dlhoroční „osvedčení“ gardisti sa hlásili k HG odmietali. Charakteristickým príkladom narastania takéhoto výslovného alibizmu bolo správanie a postoje členov a funkcionárov HG z bardejovského okresu. Okresný veliteľ HG v Bardejove vyžiadal od prednostov obecných úradov a oblastných notariátov zoznamy zamestnancov a úradníkov, ktorí sa hlásia k HG. Výsledok bol alarmujúci a celá akcia skončila fiaskom. Z celého okresu sa prihlásili traja ľudia, vrátane spomínaného okresného veliteľa, hoci v samotnom meste Bardejov bolo iba príslušníkov vybraných jednotiek HG viac ako tridsať.⁹ Takmer nemožné bolo povolávanie do POHG z okresov Sečovce, Vranov a Giraltovce. Hlavným dôvodom boli horúčkovité evakuačné prípravy v tomto regióne. Už v prvej fáze evakuácie východoslovenských okresov bol citeľný nedostatok dopravných prostriedkov každého druhu. Chýbala kvalifikovaná zdravotnícka služba pre evakuované osoby v jednotlivých kolónach i vhodné zimné ošatenie. Zároveň absentovala dôsledná ozbrojená ochrana životov a majetku evakuantov. Sťažnosti sa množili aj na štátne bezpečnostné zložky – políciu a žandárstvo. Bola im vytknutá predovšetkým pasivita a „bansko-bystrická preorientovanosť“.¹⁰ Nízky počet príslušníkov POHG Prešov nedovoľoval dôslednú a pravidelnú ozbrojenú strážnu asistenciu jednotlivých evakuačných skupín. Čiastočne bola spomínaná situácia spôsobená i nepravidelnými dodávkami výstroja a výzbroje pre tento pohotovostný oddiel. Napriek početným intervenciám na HVHG zo strany veliteľa prešovského POHG u prednostu III. oddelenia nzbj. Malého, zodpovedného za doplňovanie výstroja a výzbroje, jednotka tento materiál nikdy v požadovanom množstve nedostala. Jednou z príčin, okrem všeobecného nedostatku výzbrojných a výstrojných súčiastok, bolo aj zrušenie jediného rýchliku Bratislava –

8 Tamže.

9 Archív Múzea SNP (AM SNP), f. VIII, š. 6, S 52/ 2001.

10 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 26. 11. 1944.

Prešov, ktoré spôsobilo i vážne ťažkosti kuriérnej služby HG a komplikovalo výmenu korešpondencie prešovského pohotovostného oddielu s HVHG.¹¹

Z dôvodu absencie priamych prameňov k prvým novembrovým týždňom existencie POHG Prešov nemôžeme presnejšie rekonštruovať jeho aktivity v spomínanom období. Prvé zachované situačné hlásenie veliteľa oddielu pre HVHG je až z 26. novembra 1944. Začiatkom decembra 1944 nastali problémy s uniformami tejto jednotky. V období od septembra do novembra 1944 príslušníci POHG používali tri druhy rovnošiat – klasickú gardistickú čiernu, rovnošatu vybraných jednotiek HG (olivovozelenú) a vojenskú.¹² Na základe rozkazu z novembra 1944 mali príslušníci POHG používať výhradne vojenské uniformy. Všetky ostatné druhy gardistických uniforiem sa mali okamžite vyradiť zo služobného aktívneho používania. Jedným z dôvodov takéhoto radikálneho kroku bolo i časté zneužívanie spomínaných vyradených druhov gardistických rovnošiat partizánmi, ktorí ich získali z obsadených skladov HG na povstaleckom území. Ďalším zdrojom bolo nútené odovzdávanie rovnošiat a výstrojných súčiastok HG na žandárske stanice podľa nariadenia povstaleckých okresných úradov ešte v druhej polovici septembra 1944.¹³ POHG Prešov však nemal dostatočný počet vojenských uniforiem a kompletne bol uniformami podľa nových smerníc HVHG vybavený až neskôr po niekoľkých dňoch. Počas tohto obdobia používalo 45 príslušníkov POHG Prešov uniformy vybraných jednotiek HG.¹⁴

Okrem strážnej služby vykonávali prešovskí gardisti i špeciálne úlohy. Vybraní príslušníci POHG Prešov asistovali pri zaistení mužov vo veku od 16 do 60 rokov, ktorí sa vyhýbali odvodovej povinnosti na zákopové práce. Akcie sa uskutočnili v obciach Drienov, Abranovce a Svinia v prešovskom okrese. Anton Sabol-Palko dal zároveň časť mužstva prešovského POHG k dispozícii Gestapu. Bol to jediný prípad, keď príslušníci POHG boli použítí bez vedomia ich veliteľa. Golský sa dostal do sporu s vládnym poverencom práve pre jeho svojvoľné počínanie.¹⁵ Sabol-Palko, napriek tomu, že mal dispozičnú právomoc nad celým POHG Prešov, mal povinnosť každý prípad využitia jeho príslušníkov na špeciálne a mimoriadne akcie nahlásiť vopred veliteľovi oddielu.

Dňa 20. decembra 1944 sa uskutočnil nálet na Prešov spojený s plošným bombardovaním mesta, ktoré začalo o 18:55 hod. a skončilo o 20:15 hod. V čase náletu bolo v meste 14 bezpečnostných hliadok (92 gardistov) miestneho pohotovostného oddielu. Kasárne miestneho POHG priamo zasiahnuté neboli, ale ubytovanie v nich už nebolo možné. Škody na budove boli značné. Kancelárie boli úplne zničené a okná i dvere boli následkom

11 Jediným železničným spojením Prešova s Bratislavou ostal vlak do Vrútok, odkiaľ bol vypravovaný prípoj do hlavného mesta. Golský žiadal HVHG o intervenciu za obnovenie rýchlika Prešov – Bratislava a odôvodňoval to nevyhnutnosťou zrýchlenej komunikácie s centrálnymi inštitúciami a úradmi. Golského urgencyie za obnovenie zrušeného rýchlika sa ukázali opodstatnenejšími po vyhlásení nútej evakuácie obcí ležiacich na východ od línie určenej obcami Svinica, Výšná Kamenica, Herľany, Zamutov, Soľ, Hlínne, Gíraltove, Matovce, Soboš, Okružle, Hažlín, Zborov a Regetovka. SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 1. 12. 1944.

12 SNA, f. š. 54, 604-54-1.

13 Štátny archív Banská Bystrica (ŠA BB), f. Okresný úrad Banská Bystrica (OÚ BB), š. 143, prez. D 1 1823/44, Zoznamy osôb odovzdávajúcich výstroj HG a Hlinkovej mládeže (HM).

14 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-1, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 1. 12. 1944.

15 ŠA P- NŠ, f. OLS Prešov, š. 42, TĽud 83/45.

tlakových vln z väčšej časti vylámané. Poškodené boli aj sklady oddielu. Bombardovaním bolo postihnuté takmer celé mesto a na pätnástich miestach vypukli požiare. Gardisti celú noc z 20. na 21. decembra 1944 pomáhali pri hasení požiarov a vyslobodzovali ešte žijúcich z trosiek domov. Zároveň časť príslušníkov POHG Prešov hliadkovalo pri obchodoch, bankách, lekárňach a úradoch, aby zabránili ich vykrádaniu a vyrabovaniu.¹⁶

Týždeň po tomto nálete ostali v Prešove iba 2/5 jeho obyvateľstva. Ostatní ušli zo strachu pred ďalšími náletmi do okolitých dedín alebo sa pripojili k niektorému z početných evakuačných konvojov, tiahnúcich na stredné a západné Slovensko. V meste a v okolí však naďalej pokračovali odvody práceschopných mužov na zákopové práce. Mnohým sa však udeľovali nepatričné výnimky, čo neušlo pozornosti obyvateľstva, ktoré reagovalo všeobecnou nespokojnosťou a otvorenou kritikou týchto pomerov, spôsobených úplatkárstvom a rodinkárstvom. Sám Golský píše do Bratislavy na HVHG o tomto probléme otvorene: „*Najviac zla robia poskytované výnimky, ktoré podľa všetkého sú zase poskytované podľa toho, kto aký má kabát, pripadne ako vie „mastit“*“. *Chudobný roľník a robotník zase na to dopláca*“.¹⁷ Okrem štábnej čaty pokračovali gardisti v obvyklej strážnej a evakuačnej službe. Väčšina úradov z dôvodu odsťahovania a evakuácie ich zamestnancov nepracovala a podľa rozkazu vládneho poverenca Sabola-Palka mal POHG Prešov zabezpečiť permanentnú strážnu službu najdôležitejších úradných budov a skladov. Gardisti prichádzali pri hliadkovaní často do konfliktu s príslušníkmi nemeckej brannej moci. Nemeckí vojaci v niektorých zo spomínaných objektov svojvoľne rabovali predovšetkým po bombardovaní. Strážnej službe prešovského pohotovostného oddielu HG sa podarilo zachrániť majetok a inventár viacerých štátnych inštitúcií a úradov, ale i súkromných podnikov a obchodov. Po skončení druhej svetovej vojny o tom vypovedali viacerí svedkovia, ktorí dosvedčili, že „*len zakročením ozbrojenej stráže POHG a jej sústavným stavaním bola zachránená budova justičného paláca tiež väznice pred vydrancovaním Nemcami. Podobné stráže Golský staval skoro na všetky štátne a verejné budovy a tak zabránil odnášaniam kancelárskeho nábytku z týchto budov*“.¹⁸ Koncom roka 1944 sa vystupňovali spory medzi HG (resp. POHG) a vojakmi, ktoré mali začiatky svojej genézy ešte v rokoch 1941-1942, keď bola gardistom príslušníkmi slovenskej armády vyčítaná neúčast' v bojoch na východnom fronte. Hoci sa niektoré incidenty odohrali ešte v roku 1939, mali skôr charakter živelného vystúpenia, podporovaného a spôsobeného skôr množstvom vypitého alkoholu ako vedomým a racionálnym zdôvodnením. Jedným z týchto prípadov bolo i narušenie priebehu tanečnej zábavy usporiadanej miestnou HG v Hrabove dňa 4. júna 1939. Časť z takmer 400 vojakov odmietla napriek rozkazu zástupcu veliteľa posádky mjr. Zapletala opustiť sálu do 19:00 hod. a ostala v miestnosti. Po príchode pohotovostnej poriadkovej čaty na miesto incidentu opití vojaci „*začali vyhrožovať prítomným civilným obyvateľom a gardistom. Rozbili celý inventár zábavného zariadenia, demolovali prázdny byt dozorcú strelnice a poškodili čiastočne i vojenskú strážnicu na strelnici*“, čím zapríčinili vyše 30 000 Ks škody“.¹⁹

16 Náš boj, roč. III, č. 13, 18. 2. 1945, s. 3.

17 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 27. 12. 1944.

18 ŽA P-NŠ, F. OLS Prešov, š. 42, ES 35/48, Zápisnica z výsluchu svedka Vojtecha Zbiňovského v obnovenom procese proti bývalému veliteľovi POHG Prešov J. Golskému.

19 AM SNP, f. VIII, š. 3, 3/71, Hlásenie Okresného úradu v Ružomberku Prezidiu Ministerstvu vnútra z 5. 6. 1939.

Golský sa koncom decembra 1944 sťažuje HVHG, že „príslušníci (bývalej) slovenskej armády, ktorí teraz sú zapojení do evakuačných prác sa chovajú voči príslušníkom gardy starým vychovaním, čatlošovským spôsobom. Zdravenie „na stráž!“ im je španielskou dedinou, zato „má úcta“ a „klaniam sa“ je bežný zjav. Ich horenosádcke nazieranie na HG nevymizlo. Ved' aj prečo by? Platí ide ďalej a alibi majú. Tiež z vládnych kruhov sú zastávaní, však boli „zavedení“ a majú zase prednostné postavenie pred HG v rámci MNO“.²⁰

Na priamom prenasledovaní židovských spoluobčanov sa príslušníci POHG Prešov nezúčastnili. Perzekúcie Židov v Prešove a okolí a ich deportácie mali na starosti dôstojníci POHG zo západoslovenských posádok. Mimoriadne aktívni boli gardisti Polakovič z POHG Trnava a Čížek s Nitrayom z POHG Nitra. Na tieto aktivity dostali menovaní osobitné písomné poverenie od Ústrednej štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Toto poverenie zahŕňalo i možnosť zadržať každého Žida a po prvom výsluchu ho odovzdať nemeckým represívnym bezpečnostným orgánom – Gestapu a SD. So samotným prešovským pohotovostným oddielom HG však vôbec neprichádzali do kontaktu. Z rozpočtu POHG Prešov im bol vyplácaný iba žold a z potravinových skladov oddielu vydávaná strava.²¹ Spomínaní gardisti zo západného Slovenska sa priamo aktívne podieľali na vražde občana židovského pôvodu Bernera, ktorého ubili na smrť pri výsluchu. Golský sa o tomto prípade dozvedel od miestneho veliteľa HG v Prešove Silaja, ktorý naliehal na vládneho poverenca Sabola-Palka, aby presadil na HVHG odvelenie spomínaných gardistov z Prešova. Golský osobne navštívil Sabola-Palka s úmyslom informovať sa o celej veci podrobnejšie, ale dostal odpoveď, aby sa o prípad viac nezaujímal a o celej záležitosti mlčal: „...vás do toho už teraz nič, vec je vyšetrená, odošlite západniarom k svojim jednotkám“.²² Ich odvelenie na západné Slovensko sa stalo skutočnosťou dňa 22. novembra 1944.

Situácia s biednym ubytovaním príslušníkov POHG Prešov sa nezmenila ani začiatkom januára 1945. Veliteľstvo oddielu bolo nútené presťahovať sa na vidiek z dôvodu nedostatku adekvátnych kancelárskych priestorov v Prešove. V meste ostala iba strážna rota, ktorá naďalej pokračovala vo výkone svojich strážno-bezpečnostných úloh. Zhoršilo sa zásobovanie oddielu potravinami a možnosti zabezpečenia aspoň studenej stravy pre gardistov, ktorí boli služobne vzdialení na deň i viac mimo posádky, neboli takmer žiadne.²³ Aj situácia vo vystrojení oddielu zimnou bielizňou, rukavicami a zimnými kabátmi bola katastrofálna. Všeobecný chaos v doprave, ktorý vládol už začiatkom roku 1945, nedovoľoval pravidelné zásobovanie. I napriek opakovaným žiadostiam Golského tak jednotka potrebné veci nikdy nedostala.²⁴ Až do nútenej evakuácie POHG Prešov z mesta neboli jeho príslušníci nikdy nasadení na zákopové práce v evakuačných

20 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG J. Golského pre HVHG z 30. 12. 1944.

21 ŠA P- NŠ, F. OLS Prešov, š. 42, Tľud 83/45, Zápisnica z výsluchu bývalého veliteľa POHG Prešov J. Golského zo 16. 11. 1945.

22 Tamže.

23 Mužstvu POHG Prešov sa preto priznávalo za stravu značné relútum. Situácia bola spôsobená skutočnosťou, že z potenciálnych zdrojov potravín v okolí Prešova sa zásobovali všetky nemecké vojenské jednotky dislokované v tejto oblasti. Pre nemeckú brannú moc zabezpečovala stravu ich intendatúra, ale nemeckí vojaci si často vypomáhali i výkupom za vlastnú finančnú hotovosť.

24 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG J. Golského pre HVHG z 5. 1. 1945.

zónach. Dňa 16. januára 1945 dostal Golský od vládneho poverenca a veliteľstva nemeckej brannej moci rozkaz, na základe ktorého mal pod hrozbou trestu smrti evakuovať svoju jednotku a všetok materiál z jej skladov na západ. Cesta prešovského POHG smerovala cez Spišské Podhradie do Popradu, kde sa prešovskí pohotovostní gardisti zúčastnili na bezpečnostnej a strážnej asistencii pri výpredaji filiálneho obchodu firmy Baťa a miestneho veľkoskladu obilia a múky.²⁵ Vzťahy POHG Prešov s nemeckým okupačným vojskom sa neustále zhoršovali a nadobúdali charakter množiacich sa otvorených incidentov. Po presídlení POHG Prešov do Popradu boli jeho príslušníci i naďalej nasadzovaní na evakuačné práce a odvody pracovných síl na zákopové práce na území začínajúcom priamo pred frontovou líniou a končiacom pri meste Poprad. Golský sa už bez akýchkoľvek zábran sťažuje HVHG na zaobchádzanie zo strany veliteľstiev nemeckých vojenských jednotiek. Vo svojom hlásení sa vrátil k podmienkam, ktoré vládli pri odchode pohotovostných gardistov z Prešova: „*Hoci mužstvo je nasadené v spomínaných prácach v území tesne za frontom a pre samotný Prešov zostáva čas (na evakuáciu) 6-8 dní, bolo veliteľstvo našej poľnej roty z Prešova priamo vyhnané a nedopriatany čas k odsunu aspoň najnutnejších kancelárskych zariadení*“.²⁶ Po niekoľkokomesačných skúsenostiach Golského s praktikami nemeckého okupačného vojska si dovoľil vo svojom hlásení použiť na adresu Wehrmachtu i tvrdšiu kritiku, keď napísal: „*Všeobecne je v tom vidieť úmysel, ako aj v iných miestach, zbaviť sa nášho dozoru, aby nemecké jednotky mali voľnú ruku v habaní všetkého, čo v meste a na okolí po uplynutí nútej evakuácie ostane, ba dokonca jediné vozidlo, ktoré som mal na evakuáciu zaistené z Popradu, bolo priamo ukradnuté, hoci som ho mal výmerom zaistené od 22. decembra 1944, keďže nemecké úrady zabavenie previedli až 9. januára 1945*“.²⁷ Opis katastrofálnej situácie, bezvýhodiskovosti a zúfalstva končí Golský slovami: „*Výkon od mužstva v spojitosti s nemeckou brannou mocou sa žiada, avšak potreby PO zostávajú nepovšimnuté a sme odkázaní len na vlastnú päsť. Je predsa nemysliteľné, aby jednotka, ktorá koná platné služby na východe štátu, je vo vlastnom štáte a nebola vo svojich požiadavkách rešpektovaná*“.²⁷

Po opustení Popradu oddiel smeroval ďalej do Liptovského Sv. Mikuláša, kde zotrval 30 dní (od 25. januára 1945) a pokračoval v ceste do Bratislavy. POHG Prešov bol po príchode do Bratislavy kompletne začlenený do miestneho pohotovostného oddielu HG. Ako samostatná jednotka teda definitívne prestal existovať. Golský bol vymenovaný za veliteľa poľnej roty POHG Moyzes a bol s týmto oddielom prevelený do Vrútok, kde mali za úlohu vykonávať strážnu službu cestných a vojenských objektov na železničnej trati v úseku Kraľovany – Strečno, ktorú dovtedy vykonávali príslušníci Nemeckej brannej moci. Poľná rota Moyzes zotrvala vo Vrútkach od 3. do 13. marca 1945. Po návrate do Bratislavy bol Golský spolu s ďalšími 50 dôstojníkmi a poddôstojníkmi HG a 50 príslušníkmi Domobrany poslaný na kurz, ktorý sa mal uskutočniť vo výcvikovom tábore Zbraní SS v Benešove – Lešanoch pri Prahe. Kurz bol zameraný na teoreticko-praktický výcvik veliteľov rôt. Doba trvania tohto výcvikového kurzu bola pôvodne plánovaná na 4 týždne, ale z dôvodu rýchleho postupu frontov sa skončil po týždni. Nemeck-

25 ŠA P-NŠ, f. OES Prešov, š. 42, Tľud 83/45, Zápisnica z pojednávania OES v Prešove v trestnej veci proti bývalému veliteľovi POHG Prešov J. Golskému.

26 SNA, f. HG, š. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 18.1. 1945.

27 Tamže.

kí dôstojníci Zbraní SS, ktorí na kurze prednášali, boli aktívne nasadení v bojových operačných pásmach. Frekventanti kurzu zo Slovenska ostali v Lešanoch, kde sa do konca prvého májového týždňa roku 1945 sústreďovali ďalšie jednotky HG a Domobrany evakuované na územie zanikajúceho Protektorátu Čechy a Morava.²⁸ Zhromaždené slovenské oddiely boli nemeckými vojenskými okupačnými orgánmi vyzvané, aby aktívne vystúpili proti povstaniu, ktoré 5. mája 1945 vypuklo v Prahe. Náčelník štábu HG Otomar Kubala odmietol vydať takýto rozkaz. Kolóna gardistov a domobrancov sa vydala dňa 8. mája 1945 na pochod smerom na obec Prosečnice (Kinschlag) a odtiaľ pokračovala k Písku. Riadili sa smernicami presne v intenciách posledného Kubalovho rozkazu, aby sa za každú cenu dostali do americkej operačnej zóny, kde sa mali vzdať americkej armáde. To sa väčšine aj podarilo a zložili zbrane v obci Čimerice, ale Američania ich napriek tomu odovzdali Červenej armáde (ČA). Slovenských zajatcov prevzal od americkej vojenskej polície poručík ČA Kiričenko. V sovietskom zajatí boli gardisti a domobranci paradoxne znovu vyzbrojení a k dispozícii im boli dané nákladné autá, ktorými boli prevezení do Písku.²⁹ V meste ich prevzali československé vojenské orgány a pod ich velením vykonávali gardisti ako samostatný slovenský prápor posádkovú a poľnú stráž v Písku a okolí až do 25. mája 1945.

Dňa 26. mája 1945 boli dôstojníci tohto práporu zaistení a odovzdaní v Dejviciach miestnemu Obranno-bezpečnostnému zpravodajstvu (OBZ), kde sa uskutočnilo ich oficiálne zatknutie a odovzdanie miestnej vojenskej prokuratúre. Po ich výsluchu ich znovu prevzala dejvická OBZ. Z Dejvic týchto dôstojníkov eskortovali do Bratislavy, kde boli vo vojenskom väzení držaní vo väzbe do 22. augusta 1945, keď ich začali transportovať podľa miesta ich domovskej príslušnosti alebo miesta ich posledného pôsobiska jednotlivým regionálnym zložkám retribučného súdництва, predovšetkým okresným ľudovým súdom.

História POHG Prešov tvorí jednu časť pestrej mozaiky osudov poslednej záverečnej fázy existencie organizácie HG ako najvplyvnejšej mocensko-represívnej zložky ľudáckeho režimu. Práve z dôvodu rozmanitosti sociálneho a profesného zloženia pohotovostných oddielov HG si poznanie jednotlivostí ich aktívneho vystupovania vyžaduje dôkladnejšie štúdium ich vnútrodisciplinárnych mechanizmov, organizačnej štruktúry a personálneho obsadenia jednotlivých veliteľských funkcií. Zároveň si historický výskum danej problematiky vyžaduje selektívny prístup k osobnej zodpovednosti veliteľských kádrov a mužstva tejto zložky slovenskej brannej moci. Na druhej strane však nemožno zľahčovať a už vôbec nie ospravedlňovať osobnú zodpovednosť tých členov POHG, ktorí sa dokázateľne priamo a aktívne zúčastnili na vraždách civilného obyvateľstva a ďalších zločinoch proti ľudskosti.

Autor: Mgr. Vojtech Kárpáty
Múzeum SNP
Kapitulská 23
975 59 Banská Bystrica

28 ŠA P-NŠ, f. OLS Prešov, š. 42, TĽud 83/45, Zápisnica z výsluchu J. Golského z 16.11.1945.

29 ŠA P-NŠ, f. OLS Prešov, š. 42, TĽud 83/45, Protokol z výsluchu J. Golského z 1.6. 1945.

OPCIA A PRESÍDLLENIE OBYVATEĽOV VÝCHODNÉHO SLOVENSKA DO ZSSR NA JAR ROKU 1947 S OHĽADOM NA METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ VÝSKUMU

MICHAL ŠMIGEL

ŠMIGEL, M.: The option and replacement of the inhabitants of eastern Slovakia to the Soviet Union in the spring 1947 regarding the methodological basis of the research. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 231 – 248.

The study deals one moment of the regional history. It concerns the proces of option and replacement of the inhabitants from the eastern Slovak region, resp. region recondite to the present slovak history. The aim of the study is not only to bring an analysing view of point of the problem, but to mediate also a synthesis of the actual knowledges about the option and replacement to the Soviet Union which is supported by a rich archive research. The option and replacement of the inhabitants from the eastern Slovakia to the Soviet Union following the bilateral treaty between governments of the ČSR and the Soviet Union from 10. 7. 1946 was absolute component of the proces to deprive of the national minorities in the ČSR of the post – war period. This is the phenomenon which was a typical product of the changed international situation, as well as the new relation of the powers in the world. Therefore it absorbed not only the atmosphere of the time but all accessory of then time. It fully mirrored the power position of the Soviet Union and satelisation of the Central – East European Countries including Czechoslovakia.

Regionálna história, regionálne dejiny sú hodnotou, ktorá konkretizuje a dokladá historický vývoj, historické fakty a zároveň umožňuje hlbšie pochopenie i lepšie vnímanie uvedeného vývoja a historických faktov súčasne. Regionálne dejiny sú nenahradiateľným prostriedkom pri vytváraní historických predstáv, citovo-morálnej zainteresovanosti, samotného budovania historického povedomia. Nenadarmo platí, že vzťah k vlasti - národu a štátu sa buduje na vzťahu k rodisku, domovu či regiónu.

Poznaním a správnu interpretáciou regionálnych dejín je možné podmieňovať národné dejiny, ktoré sú ťažiskom dejín. Regionálny princíp v osnovách národných dejín umožňuje pochopenie histórie národa a štátu, aktivizuje záujem a posilňuje výchovno-vzdelávacie pôsobenie histórie vo svojej podstate.

Regionálna história je v niektorých ponímaniach pomocným prostriedkom vyučovania národných dejín. V prípade, ak sa nejaká okolnosť alebo epizóda dejín regionálneho charakteru stratí alebo je nesprávne interpretovaná či analyzovaná, dochádza k neúplnému výkladu a podaniu samotných komplexných národných dejín.

Práve to je cieľom a objektom tejto štúdie, ktorá sa v krátkom priestore bude zaoberať jedným z okamihov regionálnych dejín. Ide o opčný proces a presídlenie obyvateľstva z východoslovenského priestoru, resp. regiónu, ktorý v doterajšom historickom výklade chýba, prípadne sa mu nevenuje veľká pozornosť alebo je dôsledkom neznanosti problematiky.

Posledná uvedená alternatíva má aj svoje ospravedlnenie, pretože sa dá konštatovať, že problematika opcie a presídlenia obyvateľov východného Slovenska – občanov Čes-

koslovenska do ZSSR v roku 1947 bola v slovenskej historiografii do roku 1990 takmer neznáma. Samozrejme, nehovoriac o niektorých výnimkách, ktoré boli spravidla komplexnou interpretáciou národných dejín ignorované alebo sa im nepridával potrebný význam.

Do roku 1990 miesto opcie a presídlenia československého obyvateľstva do ZSSR zaberalo v slovenskej historiografii iba okrajový charakter. Aj vtedajší historici sa o nej zmieňovali v čiastkovej forme. Ivan Vanat na ňu poukazuje vo svojej dvojdielnej monografii *Narysy novitňoji istoriji Ukrajinčiv schidnoji Slovaččyny*.¹ Podobne sa o nej zmieňujú vo svojich starších prácach aj Ivan Bajcura a Andrej Kovač.² Nerozoznávajú však v tej dobe podvojný charakter opcií a obyvateľstvo, ktoré sa v dôsledku uvedenej akcie odsťahovalo do Sovietskeho zväzu, označujú za optantov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti. Opciu berú len s ohľadom na udalosti okolo odstúpenia Podkarpatskej Rusi Ukrajinskej SSR.

Český historik Jaroslav Vaculík poukazuje na opciu a presídlenie do ZSSR trochu z iného uhla pohľadu a na rozdiel od slovenských autorov uvádza odlišné chápanie. Opciu československých Ukrajincov, Rusov a Bielorusov zaznamenáva v dôsledku reemigrácie českej minority z ukrajinskej Volyne v roku 1947.³

Nové pohľady na proces opcie v Československu, resp. na východnom Slovensku prinieslo obdobie po roku 1990. Na opciu a presídlenie do ZSSR v roku 1947 začal upozorňovať dlhodobý bádateľ problematiky a zároveň tajomník Koordinačného výboru reoptantov so sídlom v Prešove Štefan Kruško. Množstvom publikácií v regionálnej ako i celoštátnej tlači upozornil na osudy ľudí, ktorí podľahli sovietskej agitácii a odsťahovali sa na územie Sovietskeho zväzu. Jeho úsilie vyústilo do vydania monografického diela *Optanty*, ktoré vyšlo v roku 1997.⁴

V roku 2001 vychádza v Prešove ďalšia publikácia vyššie uvedeného autora I. Vanata pod názvom *Volyns'ka akcia*.⁵ Napriek všetkým snahám o zviditeľňovanie problematiky vydáva autor svoje dielo v ukrajinskom jazyku, čím zužuje okruh čitateľov. Problematika zostáva aj naďalej pre množstvo vedcov a bádateľov z historickej obce obmedzenou a neprístupnou. Zároveň je potrebné upozorniť na to, že Vanat i naďalej trvá na svojich presvedčeniach z minulej socialistickej epochy a poznačený tzv. „ukrajinizáciou“ optantov označuje za Ukrajincov „Priaševščiny“ (Prešovska). Podobne rozoberá opcie, ktoré sa uskutočnili v Československu na základe zmlúv z roku 1945 a z roku 1946 ako jediný opčný proces ukrajinského obyvateľstva východného Slovenska.

Opčné procesy povojnových rokov vo svojich dielach čiastočne rozoberajú aj po slovensky píšuci autori. V dôsledku výskumu ukrajinskej – rusínskej menšiny na Slovensku dostávajú sa k uvedeným otázkam pracovníci Spoločenskovedného ústavu SAV

1 VANAT, Ivan: *Narysy novitňoji istoriji Ukrajinčiv schidnoji Slovaččyny II. (1938-1948)*. Bratislava 1985.

2 BAJCURA, Ivan: *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice 1967. KOVAČ, Andrej: *Vzťahy a riešenie agrárnej a ukrajinskej otázky v severovýchodných okresoch východného Slovenska v rokoch 1944-1960*. In: *Historica Carpatica* 18/1987. Košice 1987.

3 Viď VACULÍK, Jaroslav: *Poznámky k historii české minority na Volyni (1868-1945)*. Zborník práce Pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brne. Řada společenských věd, č. 9. Brno, 1980; taktiež VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945-1948*. Brno 1984.

4 KRUŠKO, Stepan: *Optanty. Zbirnyk statej, spohadiv, dokumentiv ta fotohrafij*. Prešov 1997.

5 VANAT, Ivan: *Volyns'ka akcija. Obmin naseleňam miž Čechoslovaččynuju i Raďans'kym sojuzom navesni 1947 roku*. Prešov 2001

v Košiciach. Marián Gajdoš a Stanislav Konečný v množstve publikácií primárne či sekundárne rozoberajú okolnosti a priebeh opčných procesov v nadväznosti na menšinovú problematiku.⁶ Opčné otázky zaujali aj ukrajinských historikov. Treba spomenúť napríklad monografiu Ivana Vovkanyča Čechoslovaččyna v 1945-1948 rokoch, ale aj iné publikácie uvedeného autora.⁷ Napriek všetkému v nich naďalej prevláda názor, že ide o Ukrajincov, prípadne o ukrajinskú menšinu, ktorá optovala v prospech ZSSR.

Najnovšie trendy k problematike opcie obyvateľov východného Slovenska na ukrajinskú Volyň v roku 1947 priniesla medzinárodná konferencia Čo dala – vzala našim rodákom optácia, ktorá sa konala v roku 2002 v Prešove z iniciatívy Koordinačného výboru reoptantov a Spoločenskovedného ústavu SAV. V rovnomennom zborníku konferencie boli publikované úvahy, ktoré na rozdiel od zaužívaných názorov tlmochia aj iné pohľady na okolnosti, priebeh a realizáciu opcie a presídlenia do ZSSR.⁸

Vráťme sa však k cieľu tejto štúdie, ktorej úlohou je nielen podať analyzujúcu stránku problematiky, ale i sprostredkovať syntetizujúci charakter doterajších poznatkov o opcii a presídlení do ZSSR, podporovaný vlastným archívnym výskumom. Náš zámer predstavuje doplnenie všeobecného výkladu a charakteristiky obdobia v rokoch po druhej svetovej vojne v Československu, respektíve na Slovensku, ktoré sú zaužívané v súčasnej interpretácii dejín Slovenska a Slovákov.

Ako uviedol historik Konečný (o opčnej problematike), „...*ide o fenomén, ktorý bol typickým produktom zmenenej medzinárodnej situácie i nového pomeru sil vo svete, preto absorboval nielen atmosféru doby, ale aj všetky sprievodné javy vtedajšieho prelomového obdobia. V plnej miere odrážal veľmocenské postavenie ZSSR a satelizáciu krajín strednej a juhovýchodnej Európy, vrátane obnoveného Československa*“.⁹

Inštitút opcie vznikol v Československu v súvislosti s odstúpením Podkarpatskej Rusi ZSSR. Právnu osnovu opcie predstavovali hlavne: *Dohoda medzi Československou republikou a Zväzom sovietskych socialistických republík o pripojení Zakarpatskej Ukrajiny k Ukrajinskej Sovietskej socialistickej republike (USSR) z dňa 29. júna 1945* a Protokol k Dohode.¹⁰

Protokol k Dohode o Zakarpatskej Ukrajine v čl. 2 poskytoval osobám českej a slovenskej národnosti s trvalým pobytom na území Zakarpatskej Ukrajiny právo optovať

6 Vid' napríklad GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav: *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice 1991; GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav: *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1945-1953*. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 21 Praha 1994; tiež GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš: *Rusíni/Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Košice – Užhorod 1999.

7 VOVKANYČ, Ivan: *Čechoslovaččyna v 1945-1948 rokach. Narys istoriji perechidnogo periodu*. Užhorod 2000., pozri tiež VOVKANYČ, Ivan – GAJDOŠ, Marián: *Optacijni procesy miž Čechoslovaččynuju i SRSR u perši povojenni roky*. In: Naukovyj visnyk Užhorod's'koho deržavneho universytetu. Serija: Istorija, vypusk 2. Užhorod 1998.

8 Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. [Ed.]: Gajdoš, M. Košice - Prešov 2002.

9 KONEČNÝ, Stanislav: *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR na Slovensku po druhej svetovej vojne*. In: Čo dala – vzala našim rodákom optácia. [Ed.]: Gajdoš, M. Košice - Prešov 2002, s. 30.

10 Dohodu a Protokol k Dohode publikuje KAPLAN, Karel – ŠPIRITOVÁ, Alexandra: *ČSR a SSR 1945-1948. Dokumenty mezvládních jednání*. Brno 1997, s. 75-78.

štátne občianstvo Československej republiky. Podobne osoby ukrajinskej a ruskej národnosti, ktoré žili na území Československa (v okresoch Slovenska), mali právo optovať štátne občianstvo ZSSR.

V tomto prípade, respektíve fáze československých opčných procesov je možné hovoriť o klasickej opcii, splňujúcej všetky sprievodné atribúty. Keďže opcia predstavuje právo fyzických osôb voliť medzi dvoma právne významnými možnosťami, najmä štátnymi občianstvami, t.j. obvykle medzi občianstvom dvoch alebo aj viacerých štátov, ide tu o zánik jedného a súčasne nadobudnutie druhého štátneho občianstva. Najčastejšie je to rozhodnutie jednotlivca o svojej štátnej príslušnosti v tom prípade, keď územie, na ktorom býva, má pripadnúť inému štátu, čo sa v prípade Podkarpatskej Rusi, respektíve Zakarpatskej Ukrajiny aj stalo. Zároveň sa určitým kategóriám osôb na území, ktoré prechádza pod suverénnu moc iného štátu, umožňuje na základe medzinárodnej zmluvy voliť medzi občianstvom doterajším alebo novým. S opciou je v prevažnej väčšine prípadov spojená požiadavka odstáť sa na územie toho štátu, k občianstvu ktorého sa osoba hlási.¹¹ Vzhľadom na uvedené skutočnosti sa dá konštatovať, že opcia obojstranného občianstva na základe odstúpenia Podkarpatskej Rusi ZSSR spĺňala všetky právno-normatívne aspekty.

V tomto priestore však nebudeme bližšie rozoberať samotný proces a priebeh opcie s ohľadom na Podkarpatskú Rus, nakoľko tá nie je konkrétnym cieľom a zámerom tejto štúdie.¹² Napriek všetkému, dokonca skôr, ako došlo k samotnej realizácii opcie na báze Podkarpatskej Rusi, oznámili verejnosti, že 10. júla 1946 bola v Moskve podpísaná ďalšia Dohoda s opčnou problematikou.¹³ *Dohoda medzi vládou Československej republiky a vládou Zväzu sovietskych socialistických republik o práve opcie a vzájomného presídlenia občanov českej a slovenskej národnosti žijúcich v ZSSR na území bývalej Volyňskej gubernie a československých občanov národnosti ukrajinskej, ruskej a bieloruskej žijúcich na území Československa* bola na rozdiel od prvej opčnej fázy, t.j. na základe Podkarpatskej Rusi, omnoho širšie koncipovaná, mala iné zámery, zmysel a dokonca i ciele.¹⁴

11 ŠPIRKO, Juraj: *K niektorým právnym aspektom optácie*. In: Čo dala – vzala našim rodákom optácia. [Ed.]: Gajdoš, M. Košice – Prešov 2002, s. 40-41.

12 Na základe Dohody uzavretej 29. 6. 1945 a Protokolu k zmluve v neskoršom období občianstvo ZSSR optovalo a na územie Ukrajiny sa presídlilo okolo 2 000 osôb. Údaje sa rôznia, napríklad ukrajinský historik Vovkanyč uvádza, že v súlade s hlásením oblastného (krajského) oddielu vo veci repatriácie výkonného výboru Zakarpatskej oblastnej rady k dňu 1. 1. 1948 z Československa do Zakarpatska optovalo 1 973 osôb. [VOVKANYČ, I: *Českoslovaččina v 1945-1948 rokoch*, s. 259] Slovenský historik Vanat napriek tomu uvádza počet 3 845 osôb československých občanov ruskej a ukrajinskej národnosti, ktorí optovali pre občianstvo ZSSR. [VANAT, I.: *Volyns'ka akcija*, s. 39.] Na druhej strane podľa oficiálnych československých zdrojov právo opcie využilo a na územie Československa sa presťahovalo 5 377 osôb. Podľa novších výskumov sa operuje s počtom 20 000 až 24 000 osôb. Viď GAJDOŠ, Marián – SJUSKO, Ivan: *Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo – sovietskych vzťahoch v rokoch 1945 – 1947*. Človek a spoločnosť (Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied), 2, 1999, č. 3 (www.saske.sk/cas/3-9/gajdos.html). Pozri tiež VACULÍK, Jaroslav: *Hledali svou vlast*. Praha 1995, s. 18.

13 Pravda, 15. júla 1946.

14 Archív Ministerstva zahraničných vecí (A MZV) ČR Praha, fond (f.) TO SSSR 1945-1954, krabica (k.) 42. Dohodu publikuje KAPLAN, K. – ŠPIRITOVÁ, A.: *ČSR a SSR 1945-1948*, s. 241 – 246., tak tiež KRUŠKO, S.: *Optanty*, s. 13-22.

Dohoda o práve opcie a vzájomného presídlenia (ďalej Dohoda) sa zrodila v širšom historickom kontexte a bola spojená so snahami českej minority z ukrajinskej Volyne o reemigráciu do pôvodnej vlasti.¹⁵

Časť Čechov z volyňskej minority v počte 12 000 osôb vstúpila v marci 1944 na území ZSSR do 1. československého armádneho zboru generála L. Svobodu za podmienky sľubu gen. Svobodu a exilového prezidenta Beneša, že po vojne bude celá česká minorita z ukrajinskej Volyne prinavrátená do Československa. Zároveň bolo Čechom „jemne“ naznačené, že po vojne by existovala možnosť ich osídlenia na majetkoch po sudetských Nemcoch, ktorých už vtedy plánovali transferovať preč z obnovenej republiky.

V májových dňoch roku 1945 prišlo do Prahy v radoch príslušníkov 1. československej armády 3 900 volyňských Čechov, ktorí v súlade s príslubmi Svobodu a Beneša zostali v Československu, predpokladajúc rýchly návrat svojich rodín a celej minority do pôvodnej vlasti.¹⁶ V memorande z dňa 26. 5. 1945 sa vojaci (volyňskí Česi) obrátili na ministerstvo sociálnej starostlivosti. V dokumente vyslovili žiadosť, aby celej českej minorite z Volyne bolo dovolené reemigrovať čo najskôr do vlasti.¹⁷ Iniciatíva k reemigrácii volyňských Čechov vyšla vlastne od Ministerstva národnej obrany (MNO) ČSR, podporoval ju aj prezident a zainteresovaní v tejto veci boli i jednotliví členovia vlády vrátane ich predsedu Zdeňka Fierlingera.¹⁸ Súčasne MNO požiadalo Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) ČSR o predloženie záležitosti kompetentným sovietskym orgánom.

Oficiálne rokovania so ZSSR boli otvorené v júli 1945, keď československá delegácia pri príležitosti rokovania o odstúpení Podkarpatskej Rusi Sovietskemu zväzu predložila námestníkovi ľudového komisára zahraničných vecí ZSSR A. Vyšinskému aide-mémoire, týkajúce sa podmienok presídlenia volyňských Čechov. Od tej doby boli rokovania vedené na úrovni obidvoch ministerstiev zahraničných vecí.¹⁹

Sovietska strana pristupovala k rozhodnutiu o eventuálnom súhlase s reemigráciou volyňských Čechov veľmi opatrne a všestranne uvažovala o jeho dopade.²⁰ Zároveň

15 Volyňskí Česi – minority Čechov na ukrajinskej Volyni (za cárskeho Ruska – Volyňská gubernia) pôsobili na území Ukrajiny od 80. rokov 19. storočia do roku 1947. Po nastolení boľševického režimu v cárskom Rusku v roku 1917 sa všestranne snažili o návrat do pôvodnej vlasti. Prvá žiadosť bola zaznamenaná v roku 1919 a bola doručená prezidentovi T. G. Masarykovi. Ďalšia bola v roku 1939 prijatá na Československom veľvyslanectve vo Varšave. Manifestačne predloženú žiadosť dostal exilový prezident E. Beneš v roku 1940, neskôr v roku 1943 od vojakov – volyňských Čechov. Viď KRUŠKO, S.: *Optanty*, s. 47-48.

16 Ako príslušníci československej armády zostali na území ČSR i keď ešte stále boli občanmi ZSSR.

17 A MZV ČR Praha, f. FMZ do. 1945-1959, k. 23. Správa MZV ČSR odd. V/3 pro schůzi zahr. výboru UNS. Praha, 9.11.1946, s. 4.

18 Podobne Barnovský v tejto veci uvádza: „*Politické kruhy v Československu, najmä v českých krajinách, v súvislosti s odsunom Nemcov mali eminentný záujem o reemigráciu volyňských Čechov.*“ BARNOVSKÝ, Michal: *Historické súvislosti opcie a presídlenia Rusínov-Ukrajincov v roku 1947*. In: Čo dala – vzala našim rodákom optácia. [Ed.]: Gajdoš, M. Košice – Prešov 2002, s. 15.

19 Viď VACULÍK, Jaroslav.: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů...*, s. 70.

20 K poznámke československého veľvyslanca v Moskve prof. Dr. J. Horáka, povedanej Vyšinskému v novembri 1945, že pre ČSR má 40 000 obyvateľov (volyňských Čechov) veľký význam, ale pre ZSSR to prakticky nič neznamená, odpovedal Vyšinský: „... pre ZSSR ako celok to možno väčší význam nemá, ale pre región, odkiaľ sa títo ľudia odsťahujú, je to

upozorňovala na nutnosť uzavrieť v prípade realizácie transferu zvláštnu zmluvu. Istý precedens na návrh československej strany mohla vytvoriť dohoda medzi USSR a Poľskom z roku 1944 o obojstrannom presídlení.²¹ Napriek tomu konkrétny súhlas na uskutočnenie podobného transferu od sovietskej vlády nepadol.

Sovietska vláda dlho otáľala s konkrétnou odpoveďou a bolo vidieť, že celá akcia jej nie je po chuti. Po radoch urgencií však prijala kladné rozhodnutie. Jedenásteho decembra 1945 dostalo československé veľvyslanectvo v Moskve od ľudového komisára zahraničných vecí ZSSR V. Molotova oficiálnu nótu. V nej sa oznamovalo, že vláda ZSSR vyšla v ústrety prianiam československej vlády a schválila rozhodnutie o priznaní volyňským Čechom práva na opciu občianstva ČSR a presídlenie do Československa. Sovietska vláda pri tejto príležitosti vyžadovala, aby vláda ČSR zaručila analogické právo na opciu a presídlenie do ZSSR československým občanom ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti.²² Vláda ZSSR navrhovala uzavrieť za týmto účelom príslušnú medzistátnu dohodu.

V priebehu januára 1946 vzala československá medziministerská komisia na vedomie požiadavku sovietskej strany a pripravila návrh dohody o obojstrannom presídlení podľa vzoru sovietsko-poľskej reemigračnej zmluvy. Koncom mesiaca ho odovzdala sovietskej strane, ktorá ho posunula na posúdenie svojmu právnenému oddeleniu a takisto vláde USSR.

Do konca júna 1946 sovietska vláda nepristupovala k podpísaniu dohody, argumentovala zaneprázdnenosťou Molotova a Vyšinského, ktorí sa zúčastňovali na Parížskej mierovej konferencii. Po takmer štyroch mesiacoch 3. júna 1946 dostalo československé veľvyslanectvo v Moskve sovietsky protinávrh dohody.²³ Samotná Dohoda bola napokon podpísaná v Moskve 10. júla 1946.

V nasledujúcich dňoch po podpísaní Dohody bola zriadená zmiešaná československo-sovietska komisia. Technické podrobnosti postupu presídlenia mali byť určené špeciálnou inštrukciou, vypracovanou zmiešanou komisiou, eventuálne ďalšími nariadeniami.²⁴ Každá zo zmluvných strán vymenovala na území druhého štátu hlavného splno-

rozhodne významné.“ Odpoveď Vyšinského bola adekvátna povojnovej situácii vo Volyni, kde v súvislosti s nacistickou genocídou Židov a ďalšími stratami na životoch a povojným presídlením Poliakov klesol počet obyvateľov takmer na tretinu. Podobne vedúci IV. (európskeho) odboru Ľudového komisariátu zahraničných vecí ZSSR A. P. Pavlov upozorňoval, že ZSSR práve v tejto oblasti postihnutej vojnou potrebuje takú pracovnú silu, ako sú tamojší Česi. Pavlov zároveň upozorňoval na nutnosť uzavrieť v prípade realizácie transferu zvláštnu zmluvu. Viď VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945-1950*. Spisy PF MUB. Svaz. XLVIII. Brno 1993, s. 41.

- 21 Dohoda medzi vládou Ukrajinskej SSR a Poľským výborom národného oslobodenia bola podpísaná dňa 9. 9. 1944 v Eubline. Dohoda umožňovala pristúpiť k evakuácii všetkých občanov ukrajinskej, ruskej, bieloruskej a rusínskej národnosti bývajúcich v Poľsku na Ukrajinu a evakuovať všetkých Židov a Poliakov, ktorí boli v poľskom štátnom občianstve do 17. septembra 1939 a bývali v západných oblastiach Ukrajiny a presídliť ich na teritórium Poľska. *Ukrajinská SSR v medzinárodných vzťahoch*. Kyjev 1957, s. 62.
- 22 A MZV ČR Praha, f. FMZ do. 1945-1959, k. 23. Správa MZV ČSR..., s. 6-7.
- 23 A MZV ČR Praha, f. FMZ do. 1945-1959, k. 23. Správa MZV ČSR..., s. 7-8.
- 24 14.10.1946 boli vydané Inštrukcie o spôsobe realizácie Dohody medzi vládami ČSR a ZSSR od 10.07.1946. Publikuje KAPLAN, K.– ŠPIRITOVÁ, A.: *ČSR a SSR 1945-1948*, s. 296-301., KRUŠKO, S.: *Optanty*, s. 23-31.

mocnenca a druhá strana popri splnomocnencovi vymenovala hlavného zástupcu, ktorí mali dohliadať na realizáciu transferu.²⁵ Od októbra 1946 prebiehali na obidvoch stranách všetky prípravné práce, potrebné na uskutočnenie opcie a vzájomného presídlenia. Osoby, ktoré chceli optovať druhé štátne občianstvo, museli podať písomnú žiadosť, a to najneskôr do 15. septembra 1946. Samotné presídlenie malo byť uskutočnené do 15. novembra 1946.²⁶

Vráťme sa k samotnej Dohode a konkrétnejšie si vysvetlime jej znenie. V čl. 1 sa obidve zmluvné strany zaviazali: „...vláda ZSSR dala súhlas na poskytnutie sovietskym občanom českej a slovenskej národnosti, žijúcim na území bývalej Volyňskej gubernie, právo optovať československé štátne občianstvo a presídliť sa do ČSR. Vláda Československej republiky sa zaviazala poskytnúť československým občanom ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti právo optovať sovietske štátne občianstvo a presídliť sa do ZSSR“.²⁷

Zaujímá nás hlavne druhá časť preambuly Dohody, ktorá hovorí o Rusoch, Ukrajincoch a Bielorusoch z ČSR, ktorí by mali optovať a presídliť do ZSSR. Ale o ktorých Rusov, Ukrajincov a Bielorusov ide? De facto a de jure žiadna žiadosť československých občanov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti s prosbou o opciu a presídlenie do ZSSR nikdy neexistovala. Dokonca ani existovať nemohla, pretože žiaden Rus, Ukrajinec a Bielorus bývajúcí v ČSR sa presídliť do ZSSR nechcel, neželal si to.

Vysvetlenie, prečo sa vláda ZSSR začala zaujímať o Ukrajincov, Rusov a Bielorusov bývajúcich v Československu, potrebuje hlbšiu analýzu a rozbor historických okolností. Z nášho hľadiska je zaujímavé a zároveň dôležité uviesť názor právnikov zo 60. rokov a ich pohľad na proces opcie a presídlenia. J. Černý a V. Červenka komentujú uvedené udalosti takto: „V rokoch 1946-1947 bol radom nariadení prezídia Najvyššieho soviету ZSSR stanovený zjednodušený spôsob obnovenia sovietskeho štátneho občianstva v určitých termínoch, pre osoby, ktoré boli dňom 7. novembra 1917 občanmi bývalého Ruského impéria, ale aj osoby a ich deti, ktoré stratili sovietske štátne občianstvo.“²⁸ Spadali sem tzv. ruskí emigranti (utečenci), ktorí utekali pred boľševickým režimom, zajatci z I. svetovej vojny a iní.“ Zároveň konštatujú: „Realizáciou týchto opatrení v povojnovom Československu bola Dohoda medzi Sovietskym zväzom a ČSR z 10. júla 1946.“²⁹

Z vyššie uvedeného a z výskumov súčasných historikov vyplýva, že Dohodou z dňa 10. 7. 1946 plánovala vláda ZSSR prepustiť volyňských Čechov zo sovietskeho štátne-

25 Tí zase menovali rajónnych zástupcov a splnomocnencov, ktorí boli rozmiestnení v ČSR: v Prahe, v Plzni, v Brne, v Bratislave, v Prešove, v Bardejove, v Humennom, v Medzilaborciach; na teritóriu ZSSR (západná Ukrajina): v Lucku, v Senkevčivci, v Rivnom, v Dubne, v Zdobunove, vo Verbe, v Žitomire a v Šepetovke.

26 Koncom januára 1947 predĺžila sovietska vláda lehotu opcie občianstva ZSSR do 15. marca 1947. Lehota na presídlenia bola predĺžená do 10. mája 1947.

27 KAPLAN, K. – ŠPIRITOVÁ, A.: *ČSR a SSR 1945-1948*, s. 241.

28 Dekrétom z 15. 1. 1921 boľševická vláda pozbavila ruského občianstva občanov bývalého Ruského impéria (tzv. emigrantov-utečencov), tých, „...kto neuposlúchol výzvu k návratu do vlasti, ani sa neprihlásil k registrácii na sovietskych zastupiteľských úradoch v cudzine“. ČERNÝ, Jan – ČERVENKA, Václav: *Státní občianství ČSSR. Ucelený výklad právních předpisů upvujících československé státní občianství*. Praha 1963, s. 129.

29 ČERNÝ, J. – ČERVENKA, V.: *Státní občianství ČSSR*, s. 87.

ho občianstva, na žiadosť československej strany (tí boli označení v Dohode ako sovietski občania českej a slovenskej národnosti) a zároveň prinavrátiť do ZSSR ruských, bieloruských a ukrajinských emigrantov, ktorí od roku 1918 utekali pred boľševickým režimom v Rusku a v Československu našli útluk a priaznivé podmienky na živobytie. Hovoríme o emigrantoch, ktorí boli v medzivojnovom Československu žiadaným elementom a mali tu najpriateľnejšie podmienky i zázemie pre svoju činnosť oproti ostatným štátom demokratickej Európy.³⁰ Československá vláda dokonca uskutočňovala cieľavedomú reguláciu prílevu ruskej emigrácie s tým, aby sa v Československu sústredili najlepšie kultúrne sily, ktoré by pripravovali nové kádre pre budúce demokratické Rusko.³¹

Tradičné emigrantskej politiky z medzivojrovej ČSR sa preniesli aj do obdobia 1. Slovenskej republiky. V roku 1944 po dohode s Nemcami sa vláda Slovenskej republiky rozhodla poskytnúť azyl ukrajinským a ruským utečencom.³² Začiatkom augusta 1944 ich prišlo na Slovensko okolo 30 000. Boli to predovšetkým utečenci z ukrajinskej Haliče, príbuzní ukrajinských vojakov zo 14. divízie zbrane SS (Galizien) Haličina, zbehovia zo sovietskej armády a predvojnoví ruskí emigranti z Poľska, ktorí utekali pred boľševikmi a blížiacim sa východným frontom.³³

Zo strany ZSSR išlo Dohodou z 10. júla 1946 o plánované legálne nadobudnutie a „polonútenú“ repatriáciu ruských a ukrajinských emigrantov (utečencov), bývajúcich v ČSR, ktorých bolo potrebné prinavrátiť naspäť do krajiny, v ktorej, ako je známe, po vojne chýbali pracovné sily. Zároveň nie sú zanedbateľné ani určité represívne dôvody. Ako uvádza Konečný: „...zjavná bola snaha ZSSR disponovať ľuďmi a mať pod priamou kontrolou všetkých svojich eventuálnych štátnych príslušníkov“.³⁴

30 Vláda 1. ČSR pozerala na ruskú emigráciu ako na politický a kultúrny faktor, pričom zohľadňovala tradičné rusofilské nálady značnej časti verejnosti a taktiež konkrétne hospodárske záujmy. Samozrejme, že na zhovievavé stanovisko československej vlády k emigrantom zo Sovietskeho Ruska vplývala aj protisovietska politika zakladateľov a vodcov mladej ČSR a ich neodôvodniteľný strach z boľševizácie strednej Európy. Odtiaľ pramenila aj všestranná pomoc československej vlády a politických kruhov republiky vojakom bielych armád, reprezentantom buržoázných politických strán a ruskej i ukrajinskej inteligencii. [VIDŇANSKYJ, Stepan: *Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku*. Historický časopis, 40, 1992, č. 3, s. 371-372] Vďaka veľkej materiálnej pomoci československej vlády (tzv. Ruská pomocná akcia) a morálnej podpory politických a verejných kruhov boli v 20. rokoch založené v Československu desiatky ruských, ukrajinských a bieloruských inštitúcií a organizácií. Vid' *Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci*. Praha: MZV ČSR, 1924.

31 Vid' VIDŇANSKYJ, S.: *Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku*, s. 373-374.

32 Štátny okresný archív (ŠOKA) Zvolen, f. Okresný úrad (OÚ) Krupina 1923-1945 inventár (inv.), k. 95, č. D1-1157/44. Obežník prezidia Ministerstva vnútra SR č.152a-29/7-4/1944 z 29. júla 1944.

33 Utečenci boli rozmiestnení po celom Slovensku takmer vo všetkých vtedajších okresoch (v Krupine 3 000 osôb, v Modrom Kameni 2 000, v Medzilaborciach 3 000, v Topoľčanoch 3 000 a t.d.), kde ich Ústredný úrad práce Slovenskej republiky zadeľoval do pracovného procesu. V novembri 1944 časť týchto utečencov, hlavne zo západných regiónov Slovenska, na rozkaz Veliteľstva nemeckej brannej moci bola sťahovaná ďalej na západ. [ŠOKA Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945 inv., k. 95, č. D1-1318/44, taktiež ŠOKA Topoľčany, f. Okresný notársky úrad (ONÚ) 1939-1945, k. 5, č. 203/44 prezidiálne (prez.)] Predpokladá sa, že časť z nich však na území Slovenska zostala aj po roku 1945.

34 KONEČNÝ, S.: *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR...*, s. 33.

Opciu československých občanov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti treba chápať i ako súčasť dobového rozbehnutého procesu vyhľadávania a deportácie emigrantov a utečencov (z obdobia rokov 1918-1939), ktoré začalo NKVD hneď po prechode frontu, ale aj nasledovného pátrania po osobách ruskej a ukrajinskej národnosti, zdržujúcich sa na území Československa po roku 1940.³⁵

Príznačná je v tomto smere skutočnosť, že po oslobodení Československa sovietskou armádou všetky ruské a ukrajinské inštitúcie, kultúrno-osvetové organizácie a vedecké ústavy, ktoré vznikli na území medzivojnovnej ČSR zásluhou emigrantov, boli zlikvidované ako „protisovietske“ a „buržoázno-nacionalistické“. Samotných „ruských“ emigrantov, ktorí nestihli alebo nechceli odísť ďalej na západ, násilne deportovali do ZSSR, kde ich súdili, prípadne bez súdu posielali na Sibír.³⁶ Je známou skutočnosťou, že na území Slovenska hneď po prechode frontu pôsobila špeciálna elitná jednotka NKVD, tzv. SMERŠ (Smert' špionam), ktorej druhé („operačné“) oddelenie sa zaoberalo špeciálnou úlohou - po obsadení dediny alebo mesta vyhľadať a zaistiť organizovaných protivníkov sovietskeho systému a komunistickej ideológie. Špeciálnu, vyhľadávanú korist' SMERŠ-u (podľa vyjadrenia Letza) predstavovali práve ruskí a ukrajinskí emigranti.³⁷

V ďalšej perióde, od druhej polovice roku 1945, prebiehala v Československu hromadná repatriácia všetkých osôb, ktoré na základe pôvodu, domovského práva alebo naturalizácie získali priamu príslušnosť k územiu pod aktuálnou zvrchovanosťou ZSSR a ktoré toto územie opustili po roku 1940. Pátranie, zaist'ovanie a deportácia osôb ruskej, ukrajinskej a inej národnosti ZSSR, zdržujúcich sa v republike, prebiehali v niekoľkých fázach. Spočiatku bezpečnostné orgány vypracovali zoznamy, na základe ktorých vyzývali dotýčených občanov, aby išli do repatriáčného tábora v Brne alebo ich tam priamo deportovali.

Začiatkom roku 1946 sa odohrávala druhá fáza repatriácie. Bola uskutočňovaná v tesnej spolupráci sovietskych a československých bezpečnostných zložiek. Deportovaní sovietski občania, s výnimkou žien československých občanov, osôb s povojnovými sovietskymi pasmi a tých, ktorí zo ZSSR emigrovali pred rokom 1939, sa sústreďovali do 15. júla 1946 v zbernom tábore v Prahe (Bekredihio trieda).³⁸

Počas realizácie opcie a presídlenia československých občanov ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti do ZSSR, t.j. od podpísania Dohody po ukončenie prác spojených s opciou (júl 1946 – máj 1947), bola repatriácia osôb do ZSSR pozastavená. Pravdepodobne preto, aby nevystrašila tých, ktorí boli ochotní optovať v prospech Sovietskeho zväzu.

35 Uvedenú myšlienku pripúšťajú aj Vovkanyč s Gajdošom. Podľa nich opčnou Dohodou z dňa 10. 7. 1946 mal sovietsky režim za cieľ „dobrovoľne“ prinavrátiť do ZSSR Rusov a Bielorusov. Domnievajú sa, že to boli občania, ktorých stalinské trestné orgány nestihli vyvieť v roku 1944-1945 po nezákonných zatknutiach na teritóriu ČSR. Do tejto kategórie však nezaraďujú Ukrajincov bývajúcich v Československu. Viď VOVKANYČ, Ivan – GAJDOŠ, Marián: *Optační procesy miž Čechoslovaččynoju i SRSR...*, s. 100.

36 VIDŇANSKYJ, Stepan: *Ukrajina a ukrajinská otázka v politike Česko-slovenska v rokoch 1918-1948*. Historický časopis, 45, 1997, č. 3, s. 438.

37 LETZ, Róbert: *Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. [Ed.]: Bystrický, V. - Faňo, Š. Bratislava 1994, s. 107.

38 KONEČNÝ, S.: *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR...*, s. 32.

Posledná fáza repatriácie sovietskych občanov prebiehala od polovice roku 1947 do konca roku 1948, čiže po ukončení opcie. Pátralo sa „po zvyškoch“, ktoré sa ešte nachádzali na území Československa bez ohľadu na obdobie, v ktorom prišli do ČSR.³⁹

Z celého procesu deportácie do ZSSR mala byť plánovaná opcia zameraná výsostne na ruských emigrantov z obdobia prvej Československej republiky. Jeden z obežníkov Poverenictva vnútra v tejto súvislosti uvádza: „Zástupca splnomocnenca Rady ministrov ZSSR vo veci repatriácie v Československu..., žiada, aby bolo ihneď zahájené pátranie po občanoch ruskej, ukrajinskej a inej národnosti ZSSR, ktorým bolo zamietnuté československé občianstvo. Osoby, ktoré podliehajú repatriácii, nech sú za sprievodu bezpečnostného orgánu dopravené do Repatriáčného strediska ZSSR do Prahy, Letná /pri cirkuse/. Zároveň sa v dokumente zdôrazňuje: „Pri tom nesmú byť prevádzané do zberného strediska osoby, ktoré sa zdržovali v ČSR od roku 1918 – do roku 1939, lebo otázka týchto bude vyriešená vládnu komisiou, utvorenou podľa zmluvy z 10. júla 1946 (Dohoda o opcii – M.Š.), a ďalej tie osoby, ktoré boli príslušníkmi československej armády v ZSSR a ich rodinní príslušníci (t.j. hlavne volyňskí Česi – M.Š.)“.⁴⁰

Na základe uvedených faktov vyplýva, že v teoretickom znení mala byť opcia zameraná hlavne na „ruskú“ emigráciu, bývajúcu v Československu. Napriek tomu sa v praktickom kontexte nečakane zvrtila aj na osoby, ktoré nikdy predtým neboli príslušníkmi bývalého ruského impéria či Sovietskeho zväzu. Potvrdenie danej myšlienky dosvedčujú aj názory už citovaných právnikov zo 60. rokov. Tí uviedli, že okrem bežných opatrení Prezídia Najvyššieho soviету ZSSR z rokov 1946 – 1947 presahovala Dohoda rámec v tom, že sa zamerala aj na osoby, ktoré nemali nič spoločné s cárskym Ruskom ani ZSSR.⁴¹ V dôsledku nasledovných udalostí bola pozornosť sústredená aj na etnickú skupinu Rusínov východného Slovenska, a to hlavne v dôsledku oscilovania rusinskej identity i vďaka vzniku a pôsobeniu Ukrajinskej národnej rady Priaševščiny (UNRP) na území východného Slovenska.

Prvého marca roku 1945 prijala UNRP na svojom ustanovujúcom zjazde v Prešove rezolúciu, ktorou proklamovala myšlienku pripojenia severovýchodných území Slovenska k Ukrajinskej SSR.⁴² Celková atmosféra ustanovujúceho zjazdu a prijatie rezolúcie v mnohom pripomínali zjazd národných výborov Zakarpatskej Ukrajiny, ktorý deklaroval

39 Pozornosť bola sústredená na tzv. ukrajinských bezdomovcov – držiteľov Nansenových pasov z 1. ČSR, Ukrajincov z Bukoviny a zo severnej Besarábie. Zároveň Poverenictvo vnútra pripomínalo, že mnoho Ukrajincov sa v tej dobe vydávalo za Poliakov, Bielorusov, Rumunov alebo Slovákov, eventuálne za reemigrantov. Poverenictvo vnútra koncom roku 1947 vydalo ďalšie smernice o repatriácii sovietskych občanov a varovalo niektoré národné výbory, že v prípade nepátrania po uvedených osobách budú pokutované. ŠOKA Michalovce, f. Okresného národného výboru (ONV) 1945-1948, k. 79, č. 22588/47 administratívne (adm.). Obežník Poverenictva vnútra (PV) č. 739/1-V/3-1947 dôv.; ŠOKA Košice, f. ONV Košice-Okolie 1945-1948, k. 792, č. 2275/47 prez. Obežník PV - Zoznam osôb určených na repatriáciu do ZSSR.; ŠOKA Michalovce, f. ONV 1945-1948, k. 79, č. 22887/47 adm. Obežník PV č. 6-118/1947-V/5- dôv.

40 ŠOKA Michalovce, f. ONV 1945-1948, k. 66, č. 10289/47 adm. Obežník PV č. 6-46-V/3-1947 dôv.

41 ČERNÝ, J. – ČERVENKA, V.: *Státní občanství ČSSR.*, s. 87.

42 Podľa Gajdoša mohli byť pre UNRP v tomto smere inšpiráciou aj pokusy o pripojenie časti územia severného Rumunska (marmaroško-szigetský región) k Zakarpatskej Ukrajine. GAJDOS, Marián: *Používanie etnonymov Rusín a Ukrajinec vo vybraných dokumentoch Ukra-*

zjednotenie Zakarpatska so sovietskou Ukrajinou. Zároveň UNRP proklamovala národnú jednotu obyvateľstva „Priaševščiny“ s ľuďom Zakarpatskej Ukrajiny a s ukrajinským národom.⁴³ Najdôležitejším faktom v tejto situácii bolo, že Rusínov, odvekých obyvateľov východného Slovenska, prezentovala UNRP v novom svetle. Označila ich za ukrajinskú národnostnú menšinu. Predstavitelia UNRP vymedzením tohto názvu, ktorý nezodpovedal tradícii ani citeniu obyvateľstva, chceli predovšetkým zvýšiť autoritu vytvoreného orgánu, najmä v súvislosti s vývojom v Zakarpatsku. Avšak na druhej strane vystihli celkovú politickú tendenciu v tejto záležitosti. Použitím pojmu „Priaševščina“, ktorý je slovenskému jazyku cudzí a fakticky nepreložiteľný, iritovali národné orgány Československa, ktoré sa obávali autonomistických a separatistických ambícií.⁴⁴

Československé národné orgány a politické organizácie začali vyvíjať iniciatívu v snahe upokojiť situáciu na východnom Slovensku. Zároveň boli odhodlaní zo všetkých síl brániť integritu republiky.

Separatistické ambície UNRP na začiatku jej pôsobenia chcela vláda ČSR v neskoršom období vyriešiť práve procesmi opcie časti rúsinskeho (ukrajinského) obyvateľstva v prospech ZSSR. Toto riešenie podporovala i privítala aj sovietska vláda, pretože bola ochotná prijať každú pracovnú silu potrebnú na obnovenie hospodárstva Sovietskeho zväzu, zničeného fašistickou agresiou.

Barnovský v tejto súvislosti uviedol, že vzniknutú situáciu okolo UNRP a myšlienok pripojenia severovýchodných okresov Slovenska k USSR bol Beneš odhodlaný razantne riešiť predovšetkým výmenou obyvateľstva.⁴⁵

*jinskej národnej rady Priaševščiny (1945-1948). Človek a spoločnosť, 3, 2000, č. 3 (www.saske.sk/cas/3-2000/index.html), taktiež GAJDOŠ, Marián: *Pokus o pripojenie Marmaroško-sigetského okruhu k Zakarpatskej Ukrajine. Človek a spoločnosť, 1, 1998, č. 1, (www.saske.sk/cas/1-1998/index.html).**

43 Označenie „Priaševščina“ by malo znamenať „Prešovsko“, čiže okolie mesta Prešova (v ukrajinskej nomenklatúre sa označuje ako Priašiv). Nie je ale presné, pretože samotný Prešov leží v slovenskom etnickom prostredí a v jeho blízkom okolí ani niet rúsinských („ukrajinských“) dedín. Preto označenie severovýchodného Slovenska, obývaného Rusínmi, respektíve podľa UNRP „Ukrajincami“, za „Prešovsko“ stráca bez Prešova a jeho okolia zmysel a posúva celú záležitosť do politických špekulácií a kalkulácií. Napriek tomu, že neexistoval žiadny politický alebo územno-správny celok, ktorý by sa dal označiť za „Priaševščinu“, toto označenie sa s obľubou používa v ukrajinskej či ruskej spisbe. [HARAKSIM, Ľudovít: *Národnostná identita Rusínov na východnom Slovensku*. In: *Národnosti na Slovensku*. Bratislava 1993, s. 75, taktiež BAJCURA, Ivan: *Ukrajinská otázka v ČSSR*, s. 72-73; DANILÁK, Michal: *Dejiny Rusínov-Ukrajincov v slovenskej historiografii*. Historický časopis, 50, 2002, č. 1, s. 81.] Termín „Prešovsko“ – „Prišivščina“ sa v slovenskej historiografii pokladá za neprijateľný nielen z jazykového, ale aj historického, politického či právneho hľadiska.

44 GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav: *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku...*, s. 14.

45 V rozhovore s V. Molotovom už 21. marca 1945 uviedol, „že podľa jeho názoru otázka Ukrajincov na Slovensku by sa mohla riešiť presídlením a výmenou obyvateľstva medzi Slovenskom a Zakarpatskou Ukrajinou, kde žije časť Slovákov. Na otázku Beneša, ako sa na to pozerá Molotov, menovaný vyhlásil, že tu neexistuje žiadny problém, o výmene sa možno, samozrejme, dohodnúť.“ [BARNOVSKÝ, Michal: *K otázke takzvaného ukrajinského buržoáznego nacionalizmu na Slovensku*. Historický časopis, 44, 1996, č. 1, s. 67.] Napriek vtedajším rokovaniam Beneš túto taktiku uplatnil nielen na výmenu Slovákov zo Zakarpatska, ale aj na výmenu Čechov z Volyne.

Čelní predstavitelia UNRP si postupne začali uviedomovať nereálnosť pričlenenia časti východoslovenského územia k ZSSR z medzinárodného a vnútropolitického hľadiska. Sovietska vláda nejavila záujem o toto územie, ktoré jej autorite na medzinárodnej scéne mohlo skôr uškodiť ako prospieť, a zároveň nebolo možné zrealizovať zámer UNRP v dôsledku toho, že celé spektrum československej politickej reprezentácie po strate Podkarpatskej Rusi trvalo na územnej celistvosti ČSR. Súčasne by mohol vzniknúť precedens pre maďarskú a poľskú menšinu na Slovensku, čo si samozrejme vláda ČSR a SNR nemohli dovoliť. Hnutie za pričlenenie územia k ZSSR, ktoré iniciovala UNRP, začalo postupne slabnúť a napokon zaniklo. Napriek tomu sa na separatistické tendencie UNRP a na jej výroky nezabudlo.

Podobne aj vtedajšia oscilovaná orientácia rusínskeho etnika, ktoré sa menlivo prikláňalo ku karpatoruskému (rusinskému), ruskému (veľkoruskému) a nakoniec ukrajinskému (maloruskému) smeru, bola dôsledkom toho, že rusínske obyvateľstvo severovýchodného Slovenska vďaka zainteresovaným osobám bolo automaticky zaradované do kategórie osôb vymedzených Dohodou z 10. 7. 1946, t.j. Rusov a Ukrajincov.

Podpísaním Dohody o práve opcie a vzájomného presídlenia v Moskve 10. 7. 1947 sa vláda ČSR odhodlala razantne skončiť s elementmi, pobyt ktorých pokladala na území ČSR pravdepodobne za nežiaduci. Výmenou za volyňských Čechov, o ktorých mala eminentný záujem, sa chcela na jednej strane zbaviť ruských a ukrajinských emigrantov bývajúcich v republike, ktorým už pred Februárom 1948 nedôverovala, vytýkala im spoluprácu s Nemcami počas vojny a podozrievala ich z podpory tzv. banderovcov. Na druhej strane chcela s konečnou platnosťou doriešiť otázky tzv. „ukrajinského separatizmu“ a novovytvorenej národnostnej menšiny, nastolených na východnom Slovensku. Pomocou opcie chcela definitívne pochovať myšlienku pripojenia severovýchodných území Slovenska k ZSSR. Od opcie a presídlenia časti obyvateľstva z uvedeného regiónu do Sovietskeho zväzu⁴⁶ očakávala, že odlivom časti minority oslabí rady, podporujúce politiku UNRP, čo by umožnilo postupnú likvidáciu tohto nežiaduceho politického subjektu. Okrem toho sa predpokladalo, že by sa odsunom časti obyvateľstva vyriešila nielen kritická politická, ale aj sociálno-ekonomická situácia povojnového východného Slovenska.

Reakcia československej politickej scény na politiku UNRP nenechala na seba dlho čakať. Aj keď opcia a presídlenie mali byť uskutočnené na princípe dobrovoľnosti, koncom júla 1946 zverejnila Národná obroda poburujúcu správu o prejave vládneho splnomocnenca pre výmenu slovenského a maďarského obyvateľstva Dr. Daniela Okáliho na kongrese Antifašistického frontu v Békescsabe. 27. júla 1946 Okáli vyhlásil, že československá vláda vstúpila do rokovania s vládou ZSSR o otázke podmienok realizácie presídlenia všetkých Ukrajincov z východného Slovenska do ZSSR výmenou za Slovákov z Ukrajiny.⁴⁷

46 Ukrajinský historik Vovkanyč v tejto súvislosti uviedol, že podľa neho v rokoch 1945-1947 orientácia UNRP na zjednotenie „Priaševščiny“ s Ukrajinou i snaha o dosiahnutie kultúrno-národnostnej autonómie regiónu bola jednou z najdôležitejších príčin prijatia rozhodnutia o masovom presídlení ukrajinského obyvateľstva z východného Slovenska do ZSSR prostredníctvom opcie v roku 1947 československými a slovenskými štátnymi orgánmi. VOVKA-NYČ, I.: *Čechoslovaččina v 1945-1948 rokach*, s. 254.

47 Národná obroda, 30. júla 1946. Vyhlásenie D. Okáliho veľmi podrobne komentovali mnohé vtedajšie noviny. Viď napríklad Čas, 31. júla 1946., Východoslovenská pravda, 6. augusta 1946, a iné.

Prejav takého zástancu a propagátora teórie národnej homogénosti Československa, akým bol vládny splnomocnenec D. Okáli, nebol náhodný a de facto zdôrazňoval postoj vtedajšej vlády k riešeniu národnostnej otázky. Vyhlásenie D. Okáliho malo veľkú odozvu takmer v celom Slovensku. Vyvolalo pobúrenie hlavne medzi obyvateľmi východného Slovenska a inteligenciou, ktorá vystúpila s kritikou vlády a upozorňovala na odstúpenie od pôvodnej Dohody. V nasledujúcich dňoch dementoval vyhlásenie D. Okáliho v tlači podpredseda vlády V. Široký, ktorý tieto informácie označil za mylné a neopodstatnené.⁴⁸ Na zhromaždení občanov východného Slovenska situáciu upokojoval predseda Zboru povereníkov G. Husák. Vyhlásil, že „*občania ruskej a ukrajinskej národnosti násilne vystaňovaní nebudú*“.⁴⁹ Napriek týmto tvrdeniam skutočný rozruch začiatkom roku 1947 vyvolalo nariadenie Povereníctva vnútra o povinnom súpise osôb ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti na území Slovenska.⁵⁰ Vyhotovené zoznamy mali byť poskytnuté členom opčných komisií.⁵¹

Tieto dve informácie vyvolali paniku ukrajinského a ruského obyvateľstva v Československu a zároveň nedôveru k vláde Národného frontu, najmä na východnom Slovensku. Na Národné výbory, UNRP, Gréckokatolícky biskupát a iné ustanovizne prichádzali delegácie a desiatky sťažností. Situácia na východnom Slovensku sa vyostrila do krajnosti. Predstavitelia UNRP vzniesli proti povinnej registrácii ostrý protest a osobne navštívili ministerstvo vnútra v Prahe, kde žiadali o pozastavenie vyhotovenia registrov.⁵²

Obsah listu ONV v Medzilaborciach, adresovaný Úradu predsedníctva vlády, výstižne charakterizuje vyostrenie situácie: „*Tieto prejavy sa dostali do najvzdialenejších obcí a veľmi zle zapôsobili na morálku týchto ľudí. Ľudia stratili chuť do práce a začali sa šíriť, najmä medzi mladšími, myšlienky presťahovania sa na západ alebo vôbec z krajiny emigrovať. Obyvatelia sú poplašení, že budú nútení presťahovať sa do ZSSR, aj keď sú vlasteneckou zločkou ČSR.*“⁵³ Ministerstvo vnútra ČSR muselo pod tlakom verejnosti a UNRP koncom januára 1947 svoj rozkaz napokon odvolať.⁵⁴

S ohľadom na tieto skutočnosti a ťažkosti, s ktorými opcia prebiehala, hlavne s malým počtom záujemcov optovať v prospech ZSSR, predĺžila sovietska vláda koncom januára 1947 lehotu opcie sovietskeho občianstva do 15. marca 1947. Lehota presídlenia bola predĺžená do 10. mája 1947. Táto informácia viedla k šíreniu ďalších zvestí, akoby

48 Pravda, 6. septembra 1946.

49 KRÚŠKO, S.: *Optanty*, s. 52.

50 ŠOKA Michalovce, f. ONV 1945-1948, 263/47, k. 55 adm. Obežník PV č. 51060/1-IV/1-1946., taktiež ŠOKA Prešov, f. Mestského národného výboru (MsNV), k. 62, č. 53/47.

51 Okrem toho sovietski opční pracovníci požiadali niektoré ONV o poskytnutie štatistických dát o sčítaní ľudu z 30. a 40. rokov. ŠOKA Humenné, f. ONV 1945-1948, k. 14, č. 580/47 prez. Zápisnica ONV Humenné.

52 UNRP to zdôvodňovala tým, že túto situáciu využívajú nepriateľské elementy, ktoré šíria poplašné fámy o násilnom presťahovaní ukrajinského obyvateľstva do ZSSR. KRÚŠKO, S.: *Optanty*, s. 53.

53 VACULÍK, J.: *Souvislosti reemigrace volyňských Čechů a presídlení slovenských Rusínů*. In: Čo dala – vzala našim rodákom optácia. [Ed.]: Gajdoš, M. Košice – Prešov 2002, s. 21.

54 Obežník PV hlásil: „*Odvolaám 4. odstavec obežníka PV zo dňa 2.1.47 č. 51060/1-IV/1-1946 a netrvám na tom, aby titulné úrady a MNV v ich obvodoch previedli súpis osôb ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti.*“ ŠOKA Michalovce, f. ONV 1945-1948, k. 26, č. 55/47 adm. Obežník PV č. 6433/1-IV/1-1947.; taktiež ŠOKA Zvolen, f. ONV Krupina 1945-1948, k. bez č. – nesprac. inv. /5-487/, č. 388/47, adm.

prolongovaním opčnej lehoty si ZSSR stanovil za cieľ vyvieť z Československa všetkých Rusov, Ukrajincov a Bielorusov, pričom optantov budú internovať v sibírskych koncentračných táborech.⁵⁵ Iné zvesti hovorili o tom, že každý, kto sa bude hlásiť za Ukrajinca, bude násilne vyvezený do ZSSR.⁵⁶ V tomto duchu dobová tlač varovala Rusínov a odporúčala im, že „...jedinou spásou je zrieknutie sa ukrajinskej či ruskej národnosti a viery“.⁵⁷ Podľa hlásení niektorých ONV na východnom Slovensku skutočne začalo dochádzať k zmene národnej orientácie občanov.⁵⁸ Napr. ONV v Spišskej Starej Vsi hlásil, že v rade obcí okresu sa „ukrajinské“ obyvateľstvo hlási za Slovákov a žiada zmenu jazyka v školách. Podobne sa uvádza aj v hlásení sabinovského ONV, že v gréckokatolíckych obciach sa občania, ktorí sa predtým považovali za Rusínov, hlásia k slovenskej národnosti, hlavne mladšia generácia.⁵⁹ Kežmarský ONV dokonca tvrdil, že medzi „ukrajinským“ obyvateľstvom sa pozoruje zmena v správaní, stávajú sa poslušnými a ochotnými.⁶⁰ Povereníctvo vnútra pružne reagovalo na tieto prípady i na šírenie poplašných správ a žiadalo ONV a Národnú bezpečnosť, aby ďalšie šírenie týchto javov zastavilo a aby čo najrazantnejšie zakročilo aj proti širiteľom fám, hanobiacim pomery v ZSSR.⁶¹

K opcii a presídleniu do ZSSR sa prihlásilo veľmi málo československých občanov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti. Z tohto dôvodu sa A. Mogila sťažoval vyššie postaveným orgánom sovietskej vlády, že „aj keď československá strana nešetří na pozdravy a pekné slova, lenže prácu odkladá a ľudí do Ruska asi posielat nechce“. Takýto chod vecí samozrejme nevyhovoval sovietskej strane, ktorá si stanovila za cieľ nadobudnúť čím viac optantov. V tejto práci, podľa slov Mogilu, im prekáža Demokratická strana (DS), duchovenstvo, ale aj UNRP.⁶² To viedlo k tomu, že 27. decembra 1946 V. Zorin, veľvyslanec ZSSR v Prahe, podal Ministerstvu zahraničia ČSR protestnú nótu.⁶³

V skutočnosti proti opcii nevyvíjala činnosť žiadna z politických strán v ČSR. To prakticky ani nebolo možné, lebo ZSSR ako svetová veľmoc, ako osloboditeľ, spojenec

55 Gajdoš s Konečným uvádzajú, že v tomto zmysle sa občanom ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti logicky núkalo najjednoduchšie východisko: hlásiť sa za Slovákov. Viď GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému a sociálnoekonomickému...*, s. 61–62.

56 BAJCURA, I.: *Ukrajinská otázka v ČSSR*, s. 77.

57 VACULÍK, J.: *Souvislosti reemigrace volyňských Čechů a presídlení slovenských Rusínů*, s. 22.

58 V nasledujúcich rokoch počet obyvateľov, ktorí sa predtým hlásili k rusinskej národnosti, začal rapidne klesať. Podľa Konečného výsledky sčítania ľudu v roku 1950 prekvapili vedenie UNRP, ktoré po vojne rátalo s počtom asi 150 000 Rusínov, no revízia sčítania obyvateľstva potvrdila, že ich počet na severovýchodnom Slovensku klesol o 45,1%, kým počet Slovákov stúpol o 65,6%. KONEČNÝ, Stanislav: *Rusíni/Ukrajinci ako fenomén slovenskej politiky*. In: *Slovensko–rusinsko–ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, s. 143.

59 Ešte aj komcom roku 1948, viac ako rok po skončení opcie, dôverník III. odboru Povereníctva vnútra informoval o zmyšľaní Rusínov nasledovne: „Ako to bude, nikto nevie, môže sa stať, že v budúcnosti bude podpísaná medzi ZSSR a ČSR nejaká zmluva, na základe ktorej všetci Rusíni či Ukrajinci budú presťahovaní do ZSSR. Preto dnes každý Rusín... vďaka sa hlási k národnosti slovenskej, len aby zostal tu.“ Viď BARNOVSKÝ, M.: *K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku*, s. 68.

60 VANAT, I.: *Narysy novitohji istoriji Ukrajinciv schidnoji Slovaččyny II*, s. 266.

61 ŠOKA Bardejov, f. ONV 1945–1950, k. 8, č. 406/46 prez. Obežník PV č. 13080/I-1946-III/3.

62 VANAT, Ivan: *Volyns'ka akcija*, s. 28 – 29.

63 KAPLAN, K. – ŠPIRITOVÁ, A.: *ČSR a SSR 1945–1948*, s. 247.

i garant nezávislosti ČSR bol už vtedy nekritizovateľný. Je známe, že DS sa v tejto veci snažila držať bokom, aj keď čelila obvineniu komunistov, že má na svedomí šírenie zvestí o deportácii všetkých Rusov a Ukrajincov do ZSSR. Podobne aj klérus nebol celej akcii priaznivo naklonený, ale navonok bol zdržanlivý. Ako uvádza Barnovský, „...v zložitej situácii sa ocitla UNRP“, ktorá na začiatku bola za opciu, ale aj s vlastnou pôdou (čo znamenalo pričlenenie príslušného územia Slovenska k ZSSR). Kvôli tomu čelila nedôvere zo strany štátnej moci.⁶⁴ Keď sa začal samotný proces opcie, UNRP síce propagovala pozitívne príklady, ale zároveň sa skutočne obávala zmenšenia svojej bázy, ale aj toho, aby neochota presídliť sa nevrhla tieň práve na ňu.⁶⁵ Na rozdiel od ostatných komunisti prejavovali vo všetkom lojalitu a maximálne vychádzali v ústrety sovietskej presídľovacej misii. Boli ochotní skončiť s tzv. „ukrajinskou otázkou“, ale súčasne sa do určitej miery báli, aby opcia pre ZSSR neoslabilala autoritu KSS a jej politický vplyv i zázemie. Zo strany sovietskych predstaviteľov im však bolo vyčítané, že ich tlač nevenovala otázku opcie veľkú pozornosť a nerobila príslušnú masovú propagáciu.

Koncom januára 1947 sa čelní predstavitelia sovietskej opčnej misie presunuli do Bratislavy, kde rokovali s predsedom Zboru povereníkov G. Husákom, povereníkom vnútra M. Ferienčíkom a povereníkom SNR vo veci sociálnej starostlivosti J. Šoltésom. Neskôr sa premiestnili ďalej na východ, navštívili takmer všetky okresné mestá vrátane Košíc a Prešova, kde dôkladne informovali miestne NV o poverenej misii a žiadali ich o úzku spoluprácu.⁶⁶ Počas stretnutí sa misia stretla s priaznivými názormi niektorých slovenských funkcionárov, ktorí od opcie očakávali čiastočnú konsolidáciu politickej a sociálnej situácie, hlavne na východnom Slovensku.

Sovietska strana sa po zhodnotení situácie rozhodla celú akciu opcie a presídlenia do ZSSR vziať pevne do svojich rúk. Keďže u bývalých ruských emigrantov nenašla pochopenie, zmenila stratégiu. Maximum pozornosti sústredila na východné Slovensko. Posilnila agitáciu prostredníctvom tlačenej literatúry a vyhlášok.⁶⁷ Región zaplavila sovietskymi delegátmi - agitátormi. Tí uskutočnili príslušnú masovú agitáciu medzi miestnymi Rusínmi.⁶⁸ Propagovali opciu tak, ako to chcel chudobný a mnohodetný roľník počuť. Verbovali ich sľubmi o prosperite v spravodlivej a čestnej krajine sovietskych a neobmedzenými možnosťami, sľubovali pôdu, prácu, bezplatné školstvo a zdravotníctvo, príbytky po volyňských Čechoch. Ako uviedol Konečný: „...pracovníci presídľovacích komisií (agitátori – M.Š.) boli v obciach prijímaní spravidla s dôverou. Ľudia dostávali zvyčajne uspokojivé odpovede, hoci ich záujem na mieste sa presvedčiť o výhodách budúcich domovov prostredníctvom vyslaných zástupcov nebol akceptovaný.“⁶⁹

64 BARNOVSKÝ, M.: *Historické súvislosti opcie...*, s. 17-18.

65 Ako vyplýva zo situáčnej správy Oblastného sekretariátu DS v Prešove z decembra 1946, členovia UNRP pre ZSSR neoptovali. Viď GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému a sociálnoekonomickému...*, s. 60.

66 ŠOKA Bardejov, f. ONV 1945-1950, k. 8, č. 406/46 prez. List UNRP.

67 ŠOKA Košice, f. ONV Košice-okolie 1945-1948, k. 225, č. 34163/47 adm; ŠOKA Michalovce, f. ONV 1945-1948, k. 55, č. 263/47 adm.

68 „Žiaduce je, aby národ v konkrétnom termíne sa dostavil v dostatočnom počte. Informujte dostatočným spôsobom obyvateľov okolitých obcí“, vyzývala UNRP ONV v Bardejove pred príchodom tajomníka sovietskeho generálneho konzulátu do mesta. ŠOKA Bardejov, f. ONV Bardejov 1945 – 1950, k. 8, č. 406/46 prez.

69 KONEČNÝ, Stanislav: *Zmluva o Zakarpatskej Ukrajine a opcia občianstva ZSSR ...*, s. 35.

Pracovníci sovietskej opčnej misie však často zabúdali spomenúť negatívne stránky sovietskej reality. Zabúdali hovoriť o neľútostnom hladu, ktorý postihol takmer celú Ukrajinu a kulminoval práve začiatkom roku 1947, o tlupách podvyživených ľudí, migrujúcich po celej krajine v snahe nájsť kúsok chleba a úkryt nad hlavou, o vyčítaní pozostatkov UPA a obrovských materiálnych škodách, spôsobených vojnou. Nezabúdali ale, ako to bolo v niektorých prípadoch po neúspešnej agitácii, použiť „slávne“ sovietske metódy zastrašovania a nátlaku.

Na druhej strane - po podaní protestnej nóty sovietskou vládou - aj československé, respektíve slovenské orgány sa začali intenzívnejšie prejavovať a vyvíjať činnosť na propagáciu opcie a presídlenia do ZSSR. Rajónne opčné komisie začali vybavovať rovnakým počtom personálu, aký mali sovietske komisie⁷⁰, rozbehla sa aj užšia spolupráca i komunikácia na oboch stranách.

Po čase časť Rusínov podľahla sovietskej agitácii a súhlasila s opciou v prospech ZSSR a s následným presídlením. Tí najodvážnejší boli z radu najchudobnejších zložiek obyvateľstva, ktorých lákali vychválené černoze Ukrajiny.⁷¹ Okrem toho sa zapisovali na opciu aj osoby, ktoré sa cítili byť Rusmi či Ukrajincami, mládež, zlákaná možnosťou štúdia na sovietskych vysokých školách, komunisti, odbojári, ale aj majetnejší ľudia, ktorým išlo o ešte väčšie nadobudnutie majetku. Hlásili sa aj obyvatelia, ktorých zlákal slovanofilstvo, sovietofilstvo a obdiv k ZSSR - ako slovanskej krajine, socialistickej veľmoci a víťazovi druhej svetovej vojny.

Ľudia sa zapisovali na opciu, i keď v podstate ani nerozumeli zmyslu tohto slova. Nikto z nich nikdy nečítal a nevidel text zmluvy, na základe ktorej sa mali presídliť do Sovietskeho zväzu.⁷² Nerozumeli ani tomu, prečo v ich presídleneckých listoch, vydaných pracovníkmi sovietskej opčnej misie, majú niektorí zaznamenanú ruskú národnosť, iní ukrajinskú alebo bieloruskú. Sovietski predstavitelia rýchlo vynašli spôsob ako z Rusínov spraviť Rusov, Ukrajincov či Bielorusov, aby to zodpovedalo obsahu Dohody. Napríklad všetkým sedemdesiatim štyrom občanom obce Kamienska v okrese Stará Ľubovňa napísal sovietsky komisár v zozname optantov ruskú národnosť, čo potvrdil svojím podpisom i zástupca vlády ČSR v Bardejove.⁷³ Zamestnanec košickej Oblastnej úradovne osídlovacích úradov v správe z úradnej cesty však uvádza rusínsku národnosť optantov: „*V správe zistenia presídlenia Rusínov do ZSSR, je doteraz prihlásených 641 duší za okres Stará Ľubovňa.*“⁷⁴

Je dôležité zdôrazniť, že popri Rusínoch sa k opcii prihlásili aj občania z rýdzo slovenských obcí. Aj občanov českej, slovenskej, maďarskej a dokonca aj rómskej národnosti zapísala štatistika do dejín ako „*československých optantov ruskej, ukrajinskej i bieloruskej národnosti*“, ktorí boli presídlení do ZSSR na území ukrajinskej Volyne.

70 ŠOKA Bardejov, f. ONV Bardejov 1945-1950, k. 11, č. 373/47 prez. List Úradu hlavného zástupcu vlády ČSR pre opciu a presídlenie.

71 Zároveň bola táto zložka najpočetnejšia medzi optantmi.

72 ZAKUŤANSKÝ, Peter: *Diskusný príspevok*. In: Čo dala – vzala našim rodákom optácia. [Ed.]: Gajdoš, M. Košice – Prešov 2002, s. 86.

73 Súkromný archív Štefana Kruška, Prešov. Zoznam presídlencom – optantov z ob. Kamienska okr. St. Ľubovňa.

74 Štátny oblastný archív (ŠOBA) Košice, f. Oblastnej úradovne osídlovacích úradov (OÚOÚ) na východnom Slovensku 1945-1948, k. 2, č. 8/48. Správa z úradnej cesty /bez čísla/ zo dňa 19.02.1947.

Najviac ľudí sa na opciu zapísalo z okresu Bardejov, celkovo 551 rodín.⁷⁵ Z obce Lukov 216 osôb, čo je najviac zo všetkých obcí. Z obce Huty 30 rodín na čele so starostom, čím v obci zostalo iba 16 rodín.⁷⁶ Podobne sa vyľudnili takmer všetky obce v okresoch Bardejov, Svidník, Stropkov, Sabinov, Prešov, Stará Ľubovňa a iných.

Opcia a presídlenie do ZSSR na základe Dohody z 10. 7. 1946 prebiehalo od 27. januára 1947 do 10. mája 1947. Počas akcie bolo celkovo presídlených okolo 2 528 rodín a jednotlivcov, čo je takmer 12 500 osôb.⁷⁷ Podľa súčasných odhadov z uvedeného počtu optantov tvorili okolo 65% Rusíni, 18 – 23% Slováci, 5 – 10% Rusi a Ukrajinci, ostatní boli Česi, Maďari, Poliaci, Židia, Bielorusi, Rómovia a príslušníci iných národností.⁷⁸

Z takmer tri tisíc zaregistrovaných rodín na výjazd do ZSSR sa nepresídliť a opciu odvolalo 485 rodín, čo je okolo 2 060 osôb.⁷⁹ Hlavným dôvodom odvolania opcie boli správy, ktoré neoficiálne prichádzali na Slovensko od prvých presťahovaných optantov a volyňských Čechov, ktorí práve repatriovali. Realita povojnového ZSSR veľmi skoro priniesla rozčarovanie, lebo optanti sa dostali do oveľa chudobnejších podmienok, než z akých prichádzali. Prichádzajúce správy opisovali ich život na ukrajinskej Volyni v „rozpadajúcich sa usadlostiach a v kraji so zásobovacími problémami i nedostatkom priemyselného tovaru.“⁸⁰ Východoslovenskí optanti sa doslova stali svedkami občianskej vojny, ktorá práve zúrila na západnej Ukrajine v réžii banderovcov a sovietskej NKVD. Na vlastnej koži skúsili typické stalinské metódy riešenia sociálno-ekonomických úloh. Veľmi rýchlo pochopili „pravdivosť“ sovietskej agitácie a vlastnú naivnosť. Keďže návrat nebol jednoduchý, snažili sa všetkými možnými kanálmi ostatných aspoň varovať.

Na druhej strane zo ZSSR do Československa reemigrovalo, respektíve optovalo občianstvo ČSR a presídlilo sa 10 912 rodín volyňských Čechov, čo je 33 077 osôb.⁸¹

Výsledky opcie a presídlenia československých občanov do ZSSR nespĺnili očakávaná žiadnej zo zainteresovaných strán. Sklamanie sovietskych štátnych orgánov spočívalo v nezískaní plánovaného počtu optantov a tí, čo optovali, čoskoro hľadali rôzne spôsoby, aby sa vrátili späť do vlasti. Sklamani zostali aj tí, ktorí verili, že opcia vyrieši tzv. ukrajinskú otázku v Československu. Najväčšie sklamanie a v niektorých prípadoch aj osudnú tragédiu zažili samotní optanti.

75 ŠOKA Bardejov, f. ONV 1945-1950, k.115, č. 22/1952 adm. Rozkaz KNV v Prešove č. 28/1952 „tajné“.

76 VANAT, I.: *Volyns'ka akcija*, s. 33.

77 Vid' KRUSKO, S.: *Optanty*, s. 207., taktiež VANAT, I.: *Volyns'ka akcija*, s. 40. Počet osôb, ktorí optovali a presídlili sa do ZSSR, je doteraz spornou otázkou. Údaje uvedených autorov sa líšia od oficiálnych štatistík, ktoré hovoria o menšom počte optantov. Sovietska štatistika udáva odlišné počty oproti údajom, ktoré uvádzajú československé zdroje.

78 Dobové oficiálne dokumenty oproti tomu udávajú nasledovnú národnostnú štruktúru optantov: 87,9% Rusov; 10,9% Ukrajincov; 0,15% Bielorusov a 1,05% osôb inej, neuvedenej národnosti. [Archív KVR v Prešove. „Celková zpráva o opci a presídlení občanů ruské, ukrajinské a bieloruské národností z Československa do SSSR“ (Praha, 25. 6. 1947) – kopia.] Napriek týmto údajom tvrdí ukrajinja I. Vanat, že sa do Sovietskeho zväzu presídlilo 96,88% Ukrajincov Priaševščiny. VANAT, I.: *Volyns'ka akcija*, s. 40.

79 VANAT, I.: *Volyns'ka akcija*, s. 35.

80 GAJDOŠ, M. – KONEČNÝ, S.: *K politickému a sociálnoekonomickému...*, s. 60.

81 A MZV ČR Praha, f. MZV, k. 8/1949. Závereční protokol o ukončení práce československo-sovětské komise pro opci a přesídlení. Moskva, 14.09.1949.

Možno konštatovať, že opcia a presídlenie československých občanov do ZSSR v roku 1947 z hľadiska právnej subjektivity v mnohých prípadoch zlyhala. Už samotný termín „opcia“ je na uskutočnenie takéhoto transferu pokladaný za diskutabilný. Pretože sa opcia na základe Dohody z 10. 7. 1946 vzťahovala na celé územie Československa, je na rozdiel od klasickej opcie, ktorá je viazaná na odstúpenie, respektíve prechod časti územia pod suverenitu iného, zväčša susedného štátu (ako to bolo v prípade opcie na báze Podkarpatskej Rusi), možné hovoriť o „falošnej“ opcii alebo sa dá povedať, že išlo o obyčajnú výmenu obyvateľstva. Československá vláda v podstate vymenila obyvateľov východného Slovenska (tzv. „československých občanov ukrajinskej, ruskej a bieloruskej národnosti“) za Čechov zo sovietskej Volyne. K podobnej výmene obyvateľstva došlo medzi ZSSR a Poľskom na základe zmluvy zo 9. 9. 1944 a 6. 6. 1945.⁸²

Dôležitým rozmerom je aj skutočnosť, že Dohoda medzi vládou ČSR a vládou ZSSR o práve opcie a vzájomného presídlenia nebola v Zbierke zákonov a nariadení Republiky československej nikdy publikovaná. Predpokladáme, že do určitej miery sa dá hovoriť o utajovanej dohode, pretože zo strany vládnucej politickej moci de facto a de jure nebol záujem zverejniť Dohodu, ktorá by zviditeľnila proces pochybnéj výmeny obyvateľstva. Opcia a presídlenie občanov Československa do ZSSR na jar roku 1947 bola bezpodmienečnou súčasťou procesu zbavenia sa národnostných menšín v ČSR, ktoré boli vo vtedajšom (povojnovom) chápaní považované za zdroj konfliktov a politickej destability, a to i napriek tomu, že skutočná československá demokracia bola vždy založená na opačnej zásade v rámci ktorej na základe spravodlivého a slobodného poriadku môžu občania rôznych národností žiť vedľa seba v mieri a priateľsky.

V neskoršom období v roku 1963 píše optanti z východného Slovenska sťažnosť, ktorú adresujú predsedovi Rady ministrov ZSSR Nikitovi Chruščovovi a predsedovi vlády ČSSR Jozefovi Lenartovi, kde sami odsúdia tento novodobý transfer: „*Je to nespravodlivé! Možno oni (dohovorené strany – M.Š.) sledovali cieľ: dať možnosť ruským, bieloruským a ukrajinským emigrantom vrátiť sa do vlasti z ČSR do ZSSR, z jednej strany a volyňským Čechom vrátiť sa zo ZSSR do ČSR – zo strany druhej? Keď je to tak, tak je to nespravodlivé, lebo táto deportácia nemala byť uskutočnená na úkor obyvateľov Prešovska (Rusínov).*“ Popri množstve argumentov označia optanti Dohodu o opcii a vzájomnom presídlení za pochybnú a antinárodnú: „*Všetko to svedčí o tom, že Dohoda medzi ČSR a ZSSR z 10. júla 1946 sa rozširovala nie na nás Rusínov Prešovska, Slovákov, Židov, Rómov a Maďarov, ale na ruských, ukrajinských i bieloruských emigrantov – bielovardecov a Čechov z Volyne.*“⁸³

Autor: PhDr. Michal Šmigel'
Univerzita Mateja Bela
Fakulta humanitných vied
Katedra histórie
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
E-mail: 1975@post.sk

82 Vid' ŠPIRKO, J.: *K niektorým právnym aspektom optácie*, s. 41-42.

83 Sťažnosť publikuje KRUŠKO, S.: *Optanty*, s. 248-250.

STAV VÝSKUMU RÓMSKEJ MENŠINY V OKRESE KOŠICE-OKOLIE V REGIONÁLNYCH DEJINÁCH

ANNA TKÁČOVÁ

TKÁČOVÁ, A.: The state of the research of Roma minority in the district of Košice-surroundings in the regional history. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 249 – 256.

The question of status of Roma minority in our society is especially due to entry of Slovakia into EU, highly actual. A much attention is drawn into aspects of social and economic situation of Roma in Slovakia. If we want to assist to Roma, we have to become more knowledge based in regard to mutual history, culture and traditions in which we are rooted. Only in this way we can build-up a tolerant and highly socially developed community. Knowledge of regional history can be one of the venues for reaching this goal. The difficulty is that a majority of regional historians writing history of our cities and towns has no interest to probe the history of Roma in any way. The paper is pointing exactly to this problem of regional history taking as an example the district Košice-surroundings. The district Košice-surroundings consists of 113 towns, of which 20 has its own history written in form of monograph. Of these only in nine there is a mention about Roma and a whole chapter in regard to Roma contains only four monographs. The information dealing with Roma can be gained from various sources, especially lists of so called Cigani/Novosedliaci dated from 18 and 19 centuries. The schedule shown at the end of paper is giving an overview in regard to numbers of Roma in towns of district Košice-surrounding.

V súčasnej dobe je otázka riešenia rómskej problematiky (riešenie, resp. zlepšenie postavenia Rómov v našej spoločnosti) veľmi aktuálna, a to najmä v súvislosti so vstupom našej krajiny do Európskej únie. Vzájomné spolunažívanie Rómov a Nerómov na Slovensku sa často označuje za netolerantné, neznášateľné až xenofóbne. Nemožno nespomenúť, že často pertraktovanou otázkou v spoločnosti zostáva najmä zlé sociálne a ekonomické polozenie Rómov a hľadanie spôsobov, ako im pomôcť dostať sa z tohto stavu. Ak chceme budovať tolerantnú a sociálne vyspelú spoločnosť bez predsudkov, je nutné usilovať sa o zmenu daného polozenia. Jedným z prvých krokov je práve vzájomné spoznávanie sa, to znamená spoznávanie vzájomnej histórie, kultúry, zvykov a tradícií, z ktorých vychádzajú rómske a nerómske korene. A to tak z pozitívneho, ako aj negatívneho hľadiska. Len tak dokážeme naozaj pochopiť jeden druhého a vzájomne sa obohatiť, prípadne zvoliť si ten správny prístup na podanie pomocnej ruky.

O Rómoch už bolo publikovaných mnoho prác, štúdií a článkov, ktoré rozoberajú ich príchod do Európy a na naše územia, spôsob života atď., avšak všetky tieto práce majú v prevažnej väčšine zovšeobecňujúci charakter. Navyše, mnohé z týchto prác sa k bežnému čitateľovi ani nedostanú. Je nutné a potrebné pozrieť sa a skúmať život Rómov konkrétne v jednotlivých mestách a dedinách a pokúsiť sa vytvoriť o nich čo najobjektívnejší obraz. Dobrý priestor na to sa nám ponúka cestou obecných monografií, ktoré sa stali populárne najmä po roku 1990. Žiaľ, tento priestor sa dostatočne nevyužíva. Stav výskumu rómskej problematiky v rámci regionálnych dejín ďalej ukážem na príklade okresu Košice-okolie.

Okres Košice-okolie tvorí 113 obcí, z ktorých 22 má svoje vlastné obecné monografie, teda necelých 20 % obcí¹. Z toho sa len v deviatich monografiách nachádza zmienka o tamojších Rómoch, a to pri obci Čaňa, Ďurkov, Kokšov-Bakša, Košické Ofšany, Nižná Myšľa, Rozhanovce, Valaliky, Veľká Ida a Ždaňa.² Osobitné kapitoly boli Rómom venované iba v monografiách obcí Čaňa, Kokšov-Bakša a Valaliky.³ Pomerne obsérne, ale roztrúsene sa na rôznych miestach zmieňuje o Rómoch obecná monografia Veľkej Idy (v roku 1999 Rómovia predstavovali 22,84 % z celkového počtu obyvateľov Veľkej Idy), o niečo menej sa o Rómoch zmieňujú monografie Nižnej Myšle (6,45 %), Ďurkova (23,13 %) a Rozhanoviec (4,86 %).⁴ V monografiách Košických Ofšian a Ždane boli Rómom, žijúcim v uvedených obciach, venované len torzovité zmienky. Aj Imrich Varga vo svojej monografii *Pohľad do histórie obcí okresu Košice-vidiek*, ktorú vydalo Metodické oddelenie školskej správy Košice III v roku 1995, sa pri stručnom popise dejín každej obce okresu zmieňuje o Rómoch žijúcich v obciach: Čaňa⁵, Kecerovce⁶ (v roku 1999 sa k rómskej národnosti prihlásilo 53,33 % z celkového počtu obyvateľov), Košická Polianka⁷, Rozhanovce⁸, Turmianske Podhradie⁹ (príčlenené k Turni nad Bodvou) a Veľká Ida¹⁰. V ostatných trinástich existujúcich monografiách nie jedinej zmienky o rómskych spoluobyvateľoch. Zaujímavé by boli údaje o Rómoch z obce Svinica, kde v roku 1999 žilo síce len 38 Rómov (5,46 % z celkového počtu obyvateľov), ale v roku 1930 tam žilo podľa sčítania ľudu až 135 Rómov (15,43 %). Za pozornosť by rovnako stáli informácie o Rómoch, ktorí žili či žijú v obciach Blažice, Čečejoyce, Janík, Košická Belá, Nižná Kamenica, Nižný Klátov a Seňa.

Pri spracovávaní ďalších obecných monografií je dôležité, aby sa nezabúdalo na Rómov a ich pôsobenie v dejinách tej-ktorej obce. Zvlášť by sa malo na to pamätať pri obciach Rankovce (v roku 1999 tam žilo 40,62 % Rómov z celkového počtu obyvateľov), Hačava (35,45 %), Čakanovce (20,93 %), Beniakovce (16,88 %), Boliarov (13,26

-
- 1 Sú to tieto obce: Blažice, Čaňa, Čečejoyce, Ďurkov, Herľany, Janík, Kalša, Kokšov-Bakša, Košické Hámre (od roku 1967 pričlenené k obci Košická Belá), Košické Ofšany, Nižná Kamenica, Nižná Myšľa, Nižný Klátov, Rákoš, Rozhanovce, Ružín (od roku 1969 pričlenený k obci Košická Belá), Seňa, Slančík, Svinica, Valaliky, Veľká Ida a Ždaňa.
 - 2 Jesenský, I.: *Ozveny času*. Čaňa : OcÚ, 1994. 136 s. Číderová, M.: *Fragmentsy zo života obce Ďurkov*. Bardejov : OcÚ Ďurkov, 1996. 120 s. Tkáčová, A.: *Kokšov-Bakša - minulosť a prítomnosť*. Košice : OcÚ Kokšov-Bakša, 2002. 254 s. Kažimír, I.: *Košické Ofšany*. Prešov : OcÚ Košické Ofšany, 1998. 23 s. Dulovič, J. - Olexa, L.: *Nižná Myšľa 1270-2000*. Nižná Myšľa : OcÚ, 2000. 89 s. Kočiš, J. G.: *Rozhanovce v kultúrnych dejinách Slovenska*. Bardejov : OcÚ Rozhanovce, 1994. 77 s. Tkáčová, A.: *Valaliky od najstarších čias po súčasnosť*. Košice : OcÚ Valaliky, 1998. 200 s. Mathe, B.: *Veľká Ida : Obecné zastupiteľstvo Veľká Ida; S.T.E.R.*, 2001. 173 s. Kolivoško, Š.: *Ždaňa*. Ždaňa : OcÚ, 2002. 154 s.
 - 3 Pozri Jesenský, I.: c.d., s. 55. Tkáčová, A.: *Kokšov-Bakša...*, s. 121-122. Tkáčová, A.: *Valaliky...*, s. 61-63.
 - 4 Mathe, B.: c.d., s. 4, 13, 25, 32-39, 58, 64, 71, 77, 82, 84-87, 101, 144, 148. Dulovič, J. - Olexa, L.: c.d., s. 3, 22, 32, 39, 48-49. Číderová, M.: c.d., s. 71-72, 80. Kočiš, J. G.: c.d., s. 46.
 - 5 Varga, I.: *Pohľad do histórie obcí okresu Košice-vidiek*. Košice : Metodické oddelenie školskej správy Košice III, 1995, s. 49.
 - 6 Tamtiež, s. 86-88 a 91-93.
 - 7 Tamtiež, s. 101.
 - 8 Tamtiež, s. 148-149.
 - 9 Tamtiež, s. 183.
 - 10 Tamtiež, s. 192 a 194.

%), Sokolňany (12,93 %), Medzev (12,42 %), Jasov (11,92 %), Štós (10,84 %), Olšovany (10,28 %), ale aj u tých obcí, kde počet Rómov nepresahuje 10 %. Existuje mnoho spôsobov, ako získať údaje o Rómoch, ktorí žijú alebo žili v danej obci. Najprístupnejším zdrojom informácií sú pamätníci z radov Rómov i Nerómov. Veľa zaujímavých údajov je v obecných kronikách. Pri týchto dvoch vymenovaných zdrojoch a pri ich spracovávaní je však potrebné pamätať na skutočnosť, že ľudská pamäť má svoje obmedzenia a limity a že k získaným informáciám je nutné pristupovať kriticky a získané údaje viackrát overiť. Cenné informácie sa dajú získať aj z cirkevných matrik. Bohatým pramenným materiálom pre výskum Rómov v jednotlivých obciach sú súpisy Cigánov/Novosedliakov¹¹. Tieto súpisy boli robené v súvislosti s nariadeniami vtedajších panovníkov (hlavne Márie Terézie a Jozefa II.), usilujúcich sa o trvalé usadenie všetkých kočujúcich Rómov, o ich zapojenie do hospodárskeho života a produktívnej práce, z ktorej by boli schopní odvádzať nielen feudálnu rentu, ale aj platiť štátne a župné dane. Zo súpisov si môžeme vytvoriť obraz o geografickom rozložení a počte rómskych rodín v obciach, o ich spôsobe obživy, zamestnaní, bývaní, stravovaní, odievaní, o počte a výchove ich detí; niektoré súpisy uvádzajú aj informácie o ich vierovyznaní. Pri spracovávaní daných súpisov musíme mať ale na zreteli tú skutočnosť, že v danom období pretrvávala silná migrácia Rómov, a tak neboli mnohé rodiny v spomínaných súpisoch s najväčšou pravdepodobnosťou zachytené, a preto konečné počty Rómov môžu byť skreslené. Otázka je aj presnosť a precíznosť vykonávania súpisu v daných obciach jednotlivými župnými úradníkmi, respektíve spracovanie jednotlivých výkazov obcí týmito úradníkmi k danému súpisu (isté nepresnosti, možno z ľahostajnosti či nezáujmu miestnych richtárov k súpisu, sa mohli vyskytnúť už v samotných výkazocho jednotlivých obcí). Aj napriek tomu však zostávajú spomínané súpisy cenným prameňom, ktorý nám pomáha dotvárať obraz o vtedajšej rómskej pospolitosti. V 18. storočí, v období osvietenenských zmien a novôt, boli súpisy Cigánov/Novosedliakov v jednotlivých stoliciach robené intenzívnejšie a podrobnejšie než v 19. storočí, kedy v tejto oblasti dochádza k istému útlmu.¹² Posledným súpisom 19. storočia bol celouhorský súpis Rómov v roku 1893.¹³ Potom až v období prvej Československej republiky sa počet Rómov oficiálne zisťoval pri sčítaniach ľudu, a to konkrétne v roku 1921 a 1930 formou poznámky pri danej obci, kde boli Rómovia označení ako *osoby cigánskej národnosti*.¹⁴ Rómska národnosť sa v štatistikách osobitne uvádza až od roku 1991.¹⁵

-
- 11 Podľa nariadenia Márie Terézie sa usadlí a zregulovaní Rómovia nemali viac nazývať Cigánmi, ale Novosedliakmi al. Novomaďarmi. MOL: C42, cs. 359, Idealia miscellanea N. 59, Kráľovský mandát zo 4. dec. 1761. Tiež Schwicker, J. H.: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien 1883, s. 54.
 - 12 Tkáčová, A.: Súpisy Cigánov z 18. a 19. storočia v Štátnom oblastnom archíve v Košiciach. Človek a spoločnosť - internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie, 3, 2000, 4, www.saske.sk/cas/4-2000/index.html. Tkáčová, A.: Rómovia v Turnianskej stolici v 18. storočí. Človek a spoločnosť - internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie, 5, 2002, 4, www.saske.sk/cas/4-2002/index.html.
 - 13 Bližšie pozri Tkáčová, A.: Rómovia v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: Vašečka, M. (Ed.): Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, s. 35-40.
 - 14 Pozri: Statistický lexikon obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921. Praha 1927; Štatistic-

Zámerom tohto príspevku bolo upozorniť na neuspokojivý stav vo výskume rómskej problematiky v regionálnych dejinách, na jej podceňovanie a až vedomé ignorovanie. Rómovia boli a sú súčasťou našej spoločnosti a, či sa nám to páči alebo nie, aj spoluvytvorcami a spoluúčastníkmi pri vytváraní našich spoločných dejín.

Nasledujúca tabuľka uvádza údaje¹⁶ o počte Rómov vo všetkých obciach okresu Košice-okolie vo vybraných rokoch a má slúžiť viac-menej na ilustráciu a motiváciu pre potencionálnych autorov regionálnych dejín. Pri týchto počtoch Rómov je si však potrebné uvedomiť, že ide o oficiálne čísla, ktoré v mnohých prípadoch nekorešpondujú so skutočnosťou (najmä v posledných rokoch). Pri uvádzaní počtu Rómov v 18. a 19. storočí pri jednotlivých obciach sú do tohto celkového počtu zahrnuté aj manželky, ktoré nie sú v súpisoch zvlášť uvedené. Súpis Cigánov za rok 1774 chýba pri obciach, kedysi patriacich do bývalej Turnianskej stolice, resp. župy. Súpisy za roky 1768, 1773 a 1873 taktiež chýbajú pri obciach, ktoré patria do bývalej Šarišskej stolice, resp. župy. Ide o obce Boliarov, Budimír, Bunetice, Čizatice, Družstevná pri Hornáde, Kecerovce, Kecerovský Lipovec, Kysak, Malá Lodina, Mudrovec, Obišovce, Opiná, Ploské, Sokol, Trebejov, Veľká Lodina a Vtáčkovce (pozri ďalšie poznámky a vysvetlivky k tabuľke).

Tabuľka:

Počet Rómov v okrese Košice-okolie										
P. č.	Názov obce	Rok								
		1768	1773	1774	1775	1785/86/87 ¹⁷	1873	1921	1930	1999
1.	Bačkovík	-	-	-	-	12	18	-	38	12
2.	Baška	4	-	-	-	5	4	-	-	-
3.	Belža	8	-	-	8	5	4	-	-	-
4.	Beniakovce	-	-	8	4	7	-	-	-	93
5.	Bidovce	14	-	11	14	8	31	-	143	-
6.	Blažice	4	-	4	-	6	-	-	26	-
7.	Bočiar	4	-	-	-	9	-	-	-	4

ký lexikon obcí v Krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936.

- 15 Porovnaj Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. 3. 1991. Okres Košice-vidiek. Košice 1992.
- 16 Údaje o počte Rómov boli čerpané z nasledujúcich prameňov: ŠA Košice: AŽ, inv. č. 957/ M 1768/16, č. k. 278; TŽ, krab. „Cigáni“ bez bližšieho označenia, roky 1768, 1773 a 1775; ATŽ, Katalóg 1785-1787, inv. č. 1194, 102/1786; ATŽ, Katalóg 1785-1787, 59/1786; AŽ 1860-1881, inv. č. 373, č. k. 258, 1873/181; TŽ 1860-1882, inv. č. 179, č. k. 73, 1873/1705. ŠA Prešov: ŠŽ, a. p. 1775/4-9; ŠŽ, a. p. 1785/8-14. MOL: C 56, 5. csomó, 1775, Balogh; C 56, 6. csomó, 1776, Balogh F.2. N. 1-100; C 42, 37.csomó, 1773 II., F. 5. N. 36; C 42, 40.csomó, 1774 III., F. 5. N. 36. Štatistický lexikon obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921. Praha 1927. Štatistický lexikon obcí v Krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936. Obce Košického kraja 1999. I. Košice : Krajská správa Štatistického úradu SR, 2000, s. 52-282.
- 17 V roku 1785 bol vykonaný súpis Cigánov/Novosedliakov v Šarišskej stolici. V Abovsko-Turnianskej stolici sa súpis vykonával v roku 1786 v okresoch Füzér, Košice a Turňa a v roku 1787 v okresoch Cserehát a Szikszó.

8.	Bohdanovce	-	-	8	4	-	-	-	4	1
9.	Boliarov			-	-	4		-	51 ¹⁸	68
10.	Budimír			-	3	8		-	-	18
11.	Bukovec	4	-	-	3	6	-	34	59	-
12.	Bunetice			-	-	9		-	-	-
13.	Buzica	6	1	6	6	14	17	-	52	37
14.	Cestice	13	4	-	10	5	11	-	-	1
15.	Čakanovce	-	4	-	9	5	-	-	24	112
16.	Čaňa	17	10	17	29	20	16	-	34	302
17.	Čečejevce	11	37	36	29	23	18	46	-	7
18.	Čížatice			3	-	6		-	-	-
19.	Debraď	8	8	3	6	7	6	-	-	-
20.	Drienovec	-	-	-	-	17	24	43	65	45
21.	Družstevná pri Hornáde ¹⁹			7	5	19		33	66	82
22.	Dvorníky-Včeláre	18	16		20	11	31	-	-	-
23.	Ďurďošik	4	-	9	10	4	2	-	-	-
24.	Ďurkov	13	15	10	8	7	2	48	91	340
25.	Geča	4	9	7	8	14	21	-	19	-
26.	Gyňov	6	-	-	5	9	7	-	-	-
27.	Hačava	-	-		-	-	-	27	37	67
28.	Háj	12	12		12	15	-	13	-	30
29.	Haniska	12	10	20	23	23	-	-	-	-
30.	Herľany ²⁰	-	-	-	5	-	24	-	-	-
31.	Hodkovce	4	5	-	-	4	-	-	-	-
32.	Host'ovce	-	6	-	3	4	2	-	-	-
33.	Hrašovík	-	-	-	-	-	5	-	-	-
34.	Hýľov	5	7	4	8		5	-	-	-
35.	Chorváty	6	6		-	9	4	-	-	-
36.	Chrastné	6	-	-	-	5	-	-	-	-
37.	Janík	-	6	8	5	12	5	-	21	-
38.	Jasov	58	48	24	54	40	38	-	93	314
39.	Kalša	-	-	-	-	5	5	-	-	-
40.	Kecerovce ²¹			13	13	14		-	139	1154

18 Vráťane jedného núdzového obydlia s jedným obyvateľom. Pozri Štatistický lexikon obcí v Krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936, s. 35.

19 Obec Družstevná pri Hornáde vznikla v roku 1961 zlúčením troch obcí - Kostofany nad Hornádom, Malá Vieska a Tepličany - do jednej. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 74.

20 Vráťane obce Žirovce, ktorá bola v roku 1964 pričlenená k obci Herľany. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 90.

21 Obec Kecerovce vznikla v roku 1975 zlúčením obcí Kecerovské Kostofany a Kecerovské Pekľany do jednej. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 129.

41.	Kecerovský Lipovec			4	3	6		-	-	-
42.	Kechnec	12	9	3	5	3	10	6	35	-
43.	Kokšov-Bakša	-	-	-	-	-	-	-	-	8
44.	Komárovice	11	9	1	8	3	4	-	-	-
45.	Košická Belá ²²	5	5	3	4	18	24	-	41	-
46.	Košická Polianka	14	6	4	8	7	7	-	-	2
47.	Košické Oľšany ²³	10	5	5	17	4	13	-	40	82
48.	Košický Kľečenov	-	-	4	-	-	-	-	(13) ²⁴	-
49.	Kráľovce	-	7	7	6	7	-	40	70	39
50.	Kysak			1	-	-		-	-	15
51.	Malá Ida	3	-	-	-	5	-	-	-	1
52.	Malá Lodina			-	-	8			-	-
53.	Medzev	10	25	4	17	38	30	-	60	450
54.	Milhost'	10	6	8	14	8	-	-	-	-
55.	Mokrance	5	5	5	6	7	17	-	-	-
56.	Moldava nad Bodvou ²⁵	30	32	26	26	40	74	-	19	324
57.	Mudrovce			-	4	5		-	-	-
58.	Nižná Hutka	8	3	3	4	6	-	-	-	1
59.	Nižná Kamenica	14	-	5	5	9	-	-	-	19
60.	Nižná Myšľa	6	3	5	8	4	22	-	80 ²⁶	82
61.	Nižný Čaj	3	6	6	6	7	9	-	-	-
62.	Nižný Klátov	5	4	4	6	5	-	-	-	-
63.	Nižný Lánec	3	5	-	10	2	23	-	28	33
64.	Nová Polhora ²⁷									-
65.	Nováčany	-	-	7	5	-	4	-	-	9
66.	Nový Salaš	-	-	-	-	-	5	-	-	-
67.	Obišovce			15	-	12		-	-	-
68.	Oľšovany	8	8	7	12	6	14	-	-	52

- 22 Vráťane obcí, ktoré boli pričlenené ku Košickej Belej: v roku 1967 obec Košické Hámre (ku ktorým bol ešte v roku 1944 pričlenený Malý Folkmar) a v roku 1969 obec Ružín. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 141.
- 23 Obec Košické Oľšany vznikla v roku 1944 zlúčením obcí Nižný Oľšvar a Vyšný Oľšvar do jednej. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 141.
- 24 Z poznámky v danom lexikóne nie je pri tejto obci jasné, či ide o Rómov. Sčítanie totiž spomína jednu kolibu s 13 obyvateľmi. Pozri Štatistický lexikon obcí v Krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936, s. 36.
- 25 Vráťane Veľkého a Malého Budulova zlúčených po roku 1873 do obce Budulov, ktorá bola v roku 1986 pričlenená k Moldave nad Bodvou. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 193.
- 26 Vráťane jednej koliby s 10 obyvateľmi a jedného núdzového obydľia s jedným obyvateľom. Pozri Štatistický lexikon obcí v Krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936, s. 36.
- 27 Obec Nová Polhora vznikla až v roku 1954, a to vyčlenením z obce Ploské. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 207.

69.	Opátka	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70.	Opiná			4	-	8		-	19	7
71.	Paňovce	3	3	3	3	4	-	-	-	-
72.	Peder	10	9	7	13	14	3	-	-	4
73.	Perín-Chym	7	7	8	12	18	18	-	-	1
74.	Ploské			-	-	6		-	10	25
75.	Poproč	9	-	-	3	6	12	-	-	-
76.	Rákoš	-	-	-	-	-	6	-	-	2
77.	Rankovce	-	4	-	4	11	-	-	31	223
78.	Rešica	11	10	8	21	15	11	-	-	-
79.	Rozhanovce	12	11	11	6	12	37	-	85	100
80.	Rudník	7	12	6	15	12	7	-	-	1
81.	Ruskov	-	2	-	4	4	2	-	(26) ²⁸	-
82.	Sady nad Torysou ²⁹	8	9	4	10	10	8	-	37	45
83.	Seňa	11	8	6	10	8	7	-	27	18
84.	Skároš	4	9	5	-	12	3	-	-	1
85.	Slančík	-	-	-	-	-	6	-	-	-
86.	Slanec	6	9		10	4	35	-	14	10
87.	Slanská Huta	-	-	-	-	-	-	-	-	-
88.	Slanské Nové Mesto	-	-	-	-	5	-	-	14	-
89.	Sokoľ			-	-	13		-	28	33
90.	Sokoľany	11	2	7	10	17	10	-	-	139
91.	Svinica	4	6	9	8	8	24	-	135	38
92.	Šemša	-	-	-	-	4	-	-	-	-
93.	Štós	-	-	-	-	-	-	-	17	83
94.	Trebejov			3	-	7		10	-	-
95.	Trst'any	6	-	-	-	-	5	-	16	1
96.	Trstené pri Hornáde	18	7	5	10	3	13	-	17	25
97.	Turňa nad Bodvou	35	18		20	19	33	-	102	86
98.	Turnianska Nová Ves	-	3		-	8	23	-	-	2
99.	Vajkovce	-	-	-	11	6	16	-	13	19
100.	Valaliky	13	7	14	25	22	18	70	90	31
101.	Veľká Ida	15	7	7	9	20	33	135	229	607
102.	Veľká Lodina			3	-	8		-	3	12
103.	Vtáčkovce			4	-	6		-	68	-
104.	Vyšná Hutka	7	-	3	4	-	-	-	-	-
105.	Vyšná Kamenica	9	-	3	3	7	15	-	18	20

28 V poznámke v lexikóne je pri tejto obci uvedených 5 núdzových obydľí s 26 obyvateľmi. V tom počte môžu byť zahrnutí aj Rómovia. Pozri Štatistický lexikón obcí v Krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936, s. 37.

29 Obec Sady nad Torysou vznikla v roku 1964 zlúčením obcí Byster a Zdobá. Podľa Majtán, M.: Názvy obcí Slovenskej republiky. Bratislava : SAV, 1998, s. 258.

106.	Vyšná Myšľa	6	5	6	-	-	12	-	70	23
107.	Vyšný Čaj	5	5	4	8	1	18	-	-	1
108.	Vyšný Klátov	5	-	-	6	5	-	-	-	-
109.	Vyšný Medzev	-	6	3	6	8	49	-	140	1
110.	Zádiel	8	7		7	11	4	-	-	2
111.	Zlatá Idka	-	-	-	-	-	-	-	-	1
112.	Žarnov	9	15		15	10	-	-	-	1
113.	Ždaňa	7	7	7	5	1	26	-	166	43

Autor: Mgr. Anna Tkáčová
Spoločenskovedný ústav SAV
Karpatská 5
040 01 Košice
E-mail: tkacova@saske.sk

ROZHLĀDY – HORIZONS

NIEKTORÉ OTÁZKY CIRKEVNÝCH DEJÍN STREDOVEKU VO SVETLE NAJNOVŠEJ HISTORICKEJ LITERATÚRY

IMRICH BELEJKANIČ

BELEJKANIČ, I.: Some questions from the ecclesiastical history of the Middle Ages in the light of the current historical literature. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 259 – 276.

The work is an effort to present this topic on the basis of the most current historical literature published in our environment. The paper deals with expression „Middle Ages” and with definition of its significance. The content of the work is an attempt to characterize and to evaluate the history of middle ages, where the given era is presented not just as the European decadence to barbarism, but also as chronological part of history, when after the Roman Empire Fall, the development foundations of European civilization were laid. The incontestable fact is that Europe in the era of Middle Ages was an agrarian civilization, that in the area of education, culture, science and research, the Christianity was dominant. Also according to current historians the Christianity in the era of Middle Ages presented a guarantee of preservation and development of culture and education with the emphasis on the antic heritage preservation. In the Middle Ages just the church demanded certain degree of education. Significance of Christianity is not reduced by the fact that popery and worldly authority had contradicted views and ideas, what culminated in the conflicts of investiture. Arise and development of monkish life in the middle ages supported the spiritual development in all areas of social system in that time, because middle ages Europe was of religious belief. However middle ages in the European history meant also concrete cons that interconfessional and social relationships in European space are conditioned till the present day. Therefore in the present day the role of Christianity in the development of European society is still discussed and in this context there is a latently current question about the relation of the church and the state authority.

Na úvod

Termín „stredovek“ bol uvedený na scénu dejín talianskymi humanistami v období obrodenia. Týmto pojmom vymedzili obdobie medzi pádom rímskeho impéria a ich érou a charakterizovali stredovek ako dobu kultúrneho úpadku, náboženského fanatizmu a negramotnosti.

Pomenovanie „stredovek“ prvýkrát použil v 17. storočí Christopher Cellarius (Kryštof Keller), profesor univerzity v Halle, na označenie alebo vymedzenie obdobia, ktoré začalo nástupom cisára Konštantína Veľkého k moci v roku 306 a skončilo pádom Konštantínopola v roku 1453.¹

V 18. storočí sa už termín „stredovek“ stal súčasťou periodizácie všeobecných svetových dejín a jedným zo základných pojmov historiografickej chronológie.

1 V roku 1676 Christopher Cellarius, profesor v Halle, publikoval v Jene prvé latinsky písané dejiny stredoveku. Pozri: Jacques le Goff, Jean-Claude Schmitt: Encyklopedie středověku. Praha 2002, s. 742.

1 Vymedzenie termínu „stredovek“

Ak chceme hovoriť o stredoveku z jednotného časového, ekonomického a kultúrno-spoločenského hľadiska, musíme predovšetkým povedať, že z takéhoto aspektu žiaden stredovek ako jednotný historický časový úsek neexistuje², o takomto jednotnom časovom úseku nemôžeme hovoriť.

Vedú nás k tomu, podľa nášho názoru, jasné dôvody. V danej dobe prebieha niekoľko historických procesov súčasne³ - latinský, grécky, arabsko-moslimský a židovský. Z tohto hľadiska by sme mohli do „stredoveku“ zaradiť prvé storočie hidžry a zároveň by sme nedali najavo, že pre historika stredovekých dejín je prvé storočie hidžry siedmym storočím kresťanského letopočtu. Siedmemu storočiu „nezodpovedá“, ale siedmym storočím – totiž „naším“ siedmym storočím – „je“.

V tejto súvislosti Alain de Libera tvrdí, že latinské kresťanstvo akoby povýšilo svoj čas na čas univerzálny, čo podľa neho nezodpovedá realite. Alain de Libera ďalej uvádza, že historik by mal rešpektovať nielen časovú pluralitu, ale tak isto aj pluralitu kultúr, náboženstiev, jazykov, študijných centier i vedeckej produkcie.⁴

Obdobie stredoveku teda nie je možné časovo presne vymedziť. Jasný a nesporný je jeho začiatok - pád rímskeho impéria, ku ktorému došlo v roku 476.

Avšak Mírcea Eliade v diele Dejiny náboženských predstáv a ideí/III uvádza, že posmrtné vydanie diela Henriho Pirenna v roku 1937 Mahomet et Charlemagne posunulo problém konca staroveku a začiatku stredoveku do inej perspektívy. Podľa Eliadeho tento významný belgický historik v spomínanom diele poukázal na niekoľko faktov, ktoré by mali byť vzaté do úvahy. Na jednej strane sociálne štruktúry Rímskej ríše pretrvali ešte počas dvoch storočí, na druhej strane barbarští králi 6. a 7. storočia používali rímske metódy a vyžívali sa v tituloch zdedených z ríše. Navyše v týchto storočiach pokračovali obchodné vzťahy s Orientom, Byzanciou a Áziou. Podľa Pirenna, zdôrazňuje Mírcea Eliade, zlom vo vývoji európskej spoločnosti nastáva až v 8. storočí, kedy došlo k rozchodu medzi Západom a Východom v dôsledku vpádu islamu na európske územie (Španielsko). Následkom toho zostal Západ izolovaný od centier stredomorskej kultúry a ničený neprestajnými nájazdmi a vojnami upadá do tzv. „barbarstva“.⁵

Sporná je aj odpoveď na otázku, kedy stredovek končí. Renesanční autori uvádzajú, že stredovek končí nástupom renesancie vo Florencii.⁶

V cirkevnom prostredí, hlavne v protestantizme, sa za koniec stredoveku považuje vystúpenie Martina Luthera s reformnými myšlienkami v 16. storočí (1517).⁷

2 Jacques le Goff a Jean-Claude Schmitt v Encyklopédii stredoveku konštatujú, že „stredovek neexistuje“. Pozri s. 741.

3 Na túto historickú skutočnosť upozorňuje Alain De Libera: Středověká filosofie. Praha 2001, s. 13-14.

4 Alain de Libera v uvedenej štúdií s. 18 argumentuje aj tým, že napríklad francúzsky literárny stredovek zjavne nezačína roku 476, ale až koncom 9. storočia, kedy vzniká Spev o svätej Eulálii (881/882), a končí v samotnom závere 15. storočia. Stredovek sa delí aj podľa kultúr. Kde teda končí „židovský stredovek“? Vyhnaním Židov zo Španielska (1492), smrťou Elijaha Delmediga, posledného židovského averroistu (1497) alebo, ako navrhuje jeden súčasný historik, „získaním rovnakých práv a pádom múru obopínajúceho ghetto“?

5 Pozri: Mírcea Eliade: Dejiny náboženských predstáv a ideí/III. Bratislava 1997, s. 80.

6 Wladislaw Tatarkiewicz: Stredoveká estetika. Bratislava 1988, s. 105.

7 Ibidem, s. 70.

Niektorí autori sa držia názoru prof. Kryštofa Kellera a za koniec stredoveku považujú pád Konštantínopola v roku 1453. Západní bádatelia k týmto dvom dejinným medzám uvádzajú ešte aj objavenie nového sveta.⁸ Známe sú aj názory, ktoré koniec stredoveku a začiatok novoveku spájajú s vynájdením kníhtlače (1443).⁹

Stredovek, teda obdobie medzi antikou a novovekom, sa v súčasnosti prezentuje ako epocha vymedzená pádom Západorímskej ríše (476) a dobytím Konštantínopola Turkami (1453), objavením nového sveta (1492) a počiatkom reformačného hnutia (1517).¹⁰

Tieto spoločensko - politické udalosti ohraničujú približne desať storočí. Samotná povaha týchto udalostí ukazuje, že tradičné chápanie stredoveku sa nevedomky zameriava na rímanstvo.

Ak zoberieme do úvahy čisto školskú definíciu, musíme konštatovať, že desať storočí, ktoré uplynuli medzi zosadením cisára Romula Augustula (476) a víťazstvom Mehmeda II. nad Konštantínom XII. Dragasom (1453), zodpovedá historickému odkladu, ktorý sa prisudzuje Rímu alebo, inými slovami, dobe, ktorá zničila Východorímsku ríšu a jej prostredníctvom Rímsku ríšu všeobecne. V tomto kontexte je potrebné vnímať aj reformačné hnutie, ktoré znamenalo koniec centralizácie cirkevnej moci v Európe. V programe takých reformátorov svetového formátu, akými nesporne boli Martin Luther, Ján Kalvín a iní, bola decentralizácia cirkevnej moci.¹¹ Pravda, ak neberieme do úvahy rok 1054, kedy kresťanský Východ rázne odmietol centralizáciu cirkevnej správy.

Na poľudovanie však platí, že krajné body tohto procesu sú síce vytýčené dvojítm osudom Ríma a stredovek sa kladie medzi dva rímske pády (pád starého i nového „večného mesta“), napriek tomu tradičná história nevenuje Konštantínopolu v stredovekých dejinách „ústrednú“ pozornosť. Akoby historici spontánne preberali voči východným Rímanom stanovisko západných Rímanov.

Takéto rozpoltenie sveta je historickým faktom, ktorý sa viac či menej vedome odráža aj v prácach mnohých historikov. Dobytie Konštantínopola síce vyznačuje koniec stredoveku, t.j. západného stredoveku, ale dejiny Východorímskej ríše netvorí súčasť západných dejín.¹²

Vízia stredoveku v našom prostredí splýva v zásade s tým, čo sa nazýva „kresťanský Západ“. Centralizuje sa okolo neho a zatláča na okraj všetko, čo nie je západné a kresťanské ako exotický prívosok, ktorý nemá svojprávnosť.

Odmietajú sa tak všetko čo je kresťanské i nekresťanské, nie však západné, inak pvedané, odmietaní sú kresťania Východu, Arabi i Židia.

Tento pohľad na stredovek sa teda kryje s dvoma protikladmi medzi Východom a Západom, s protikladmi medzi dvoma rímskymi ríšami, dvoma cisárstvami a dvoma spô-

8 Georges Duby: Umění a společnost ve středověku. Praha 2002, s. 7.

9 Pozri: Kamenický Miroslav a kol.: Lexikón svetových dejín. Bratislava 2003, s. 51.

10 Ibidem, s. 30-31.

11 Martin Luther v spise, ktorý bol publikovaný v júni roku 1520 pod názvom „O rímskom pápežstve“, vystupuje proti mocenskej nadvláde pápeža. Otvorene zastával názor, že Rím so svojím mocenským pápežským stolcom nie je nevyhnutným znakom pravého kresťanstva. Naproti tomu vyzdvihol duchovnú realitu cirkvi, ktorá je viditeľná iba okom viery. Proti mocenskému primátu rímskeho pápeža je koncipovaný aj spis Pojednanie o pápežovej moci a prvenstve, ktorý napísali teológovia, zhromaždení v Šmalkaldách v roku 1537. Pozri: Oto Vízner: Symbolické knihy. Liptovský Mikuláš 1992, Pojednanie o pápežovej moci a prvenstve, s. 175-181.

12 Dokonca táto tematika (dejinný vývoj v Byzancii), hoci je súčasťou vzdelávacieho univerzitného programu, je v skutočnosti často „ignorovaná“.

sobmi rimanstva na jednej strane a protikladom medzi dvoma cirkvami, medzi východným a západným kresťanstvom na druhej strane.

Tento prístup má dva zvrátené dôsledky: vylučujú sa ním tak východní kresťania, ako aj západní nekresťania.

A tak sa deje to, že celý stredovek si vo svoj prospech „privlastňuje“ jediná skupina – kresťanskí obyvatelia Západu alebo západní kresťania.

Ako sme už uviedli, za medzník stredoveku a novoveku považujú niektorí autori rok 1492, spojený s Kolumbovým objavením Ameriky, nového sveta, ktorý bol v porovnaní so spustošenou Európou značne rozvinutý a bohatý. Objavením nového sveta sa v Európe začala nová etapa rozvoja vo všetkých oblastiach. Európania našli nielen novú kultúru, ale aj rozvinutú ekonomiku a hospodárstvo. Tieto zmeny sú hlavnou argumentačnou bázou tých historikov, ktorí medzník medzi stredovekom a novovekom kladú do tohto obdobia.

Donedávna sa marxistickí autori nestotožňovali s takýmito tradičnými pohľadmi na dejiny stredoveku. Proti tradičnému deleniu argumentovali tým, že aj po uvedených časových horizontoch konca stredoveku zostávala spoločnosť feudálna, nebola zaznamenaná nijaká podstatná zmena v spoločensko-ekonomických vzťahoch. Totiž ani renesancia vo Florencii, pád Konštantínopola, vystúpenie Martina Luthera alebo objavenie nového sveta – Ameriky v zásade nezmenili spoločensko-ekonomickú klímu v Európe. Marxisti považovali za praktický medzník medzi stredovekom a novovekom v Anglickú revolúciu (1688),¹³ ktorá uviedla do pohybu sily, ktoré vyústili do vytvárania kapitalistickej spoločnosti.

Určiť chronologickú periodizáciu stredoveku je problematické a obtiažne aj z toho dôvodu, že svetový stredovek je časovo odlišný od európskeho stredoveku. Súčasne možno pozorovať, že jednotlivé regióny európskeho stredoveku sa navzájom odlišovali stupňom rozvoja, pretože regióny Európy sa politicky, ekonomicky, kultúrne a spoločensky nerozvíjali rovnako. Najviac rozvinutými oblasťami boli tie, ktoré v staroveku boli súčasťou rímskeho impéria.¹⁴

2 Hodnotenie stredoveku

V užšom význame teda európsky stredovek zahŕňa iba tie územia, ktoré v tom období vytvorili nové formy zriadenia a kultúry, teda iba západnú časť Európy. Z tohto dôvodu je aj hodnotenie stredoveku rôzne. Pre autorov 17. a 18. storočia predstavuje stredovek výlučne epochu barbarstva.

V 17. storočí sa vo vzťahu k stredovekej architektúre začína hanlivo používať termín „gotická“. Nezavrhuje sa tým iba údajný stredoveký fanatizmus a primitivizmus, ale aj „arabský vplyv“ v intelektuálnej oblasti. Stretávame sa tu s príznakom dvoch invázií, nad ktorými sa dodnes nesie tieň pochybnosti: gotika ničí architektúru, Arabi ničia myslenie.¹⁵

Postupom času sa však mení pohľad a charakteristika stredoveku. Nové hodnotenia sa stali viac objektívne, čo svedčí o zodpovednejšom a hlbšom výskume stredovekého

13 Pozri: Kamenický, M. a kol.: cit. dielo, s. 30.

14 Túto skutočnosť zohľadňuje aj súčasná historiografia. Georges Duby: Umění a společnost ve středověku, Praha; Litomyšl 2002, s. 11-12 konštatuje: „Západ sám sa skladá z dvoch častí. Jeho južná časť je romanizovaná.“ „Na severe západnej časti, v stepiach a lesoch, kam rímske légie nikdy neprenikli, žijú „barbarské“ kmene“.

15 Porovnaj Alain de Libera: cit. dielo, s. 8.

obdobia. Mnohí historici vidia v danej dejinnej epoche aj pozitívnu dynamiku rozvoja ekonomickej, sociálnej, národnej, kultúrnej, politickej a inej oblasti.¹⁶

2.1 Úpadok Európy do barbarstva

Nespornou historickou skutočnosťou je, že veľké sťahovanie národov zmenilo územnú celistvosť Európy.¹⁷ Stredovek dlho zostával v stave politicko-spoločenskej nestability. Štáty, ktoré boli viac alebo menej náhodnými zoskupeniami krajín a kmeňov, sa ľahko utvárali a ľahko rozpadali. Dokonca aj veľká ríša Karola Veľkého sa rozpadla už v roku 843 po Verdunskej zmluve a po nej sa v stredovekej Európe už štát podobných rozmerov nevytvoril. Za jej hranicami vznikali impériá, ktoré si podmaňovali a od Európy odtŕhali celé krajiny. V 7. a 8. storočí to bola arabská ríša, v 13. storočí mongolská, v 14. storočí Osmanská ríša. Iba pred strednou a západnou Európou sa mimoeurópske nájazdy zastavovali. Aj ona však bola terénom vojen, najmä susedských a občianskych, z ktorých každá zanechávala zruinovanú krajinu a zdecimované obyvateľstvo. Paradoxom je, že celá kultúra stredoveku vyrástla uprostred bojov.

Góti po podmanení Európy nevytlačili bývalé obyvateľstvo. Bolo ich totiž málo, nepredstavovali viac ako 1% obyvateľstva. Ich splývanie s podmanenými národmi bolo preto napriek zákazom neodvratné a jeho dôsledkom bola latinizácia Gótov.¹⁸ Podmienili ju ešte aj iné zretele, napríklad demografické.

Boj Gótov s Rimanmi nemal ideovú povahu. Góti nemali nijakú ideológiu, ktorú by mohli v podmanených krajinách rozšíriť. Obdivovali rímsku kultúru a nemali nič, čím by nahradili organizáciu, techniku a intelektuálnu kultúru Ríma.

16 V tejto súvislosti odporúčame hodnotenie stredoveku, uvedené v štúdiu Jacques le Goff, Jean-Claude Schmitt: *Encyklopedie stredověku*. Praha 2002, s. 741-753.

17 V prvej polovici 6. storočia sa celé niekdajšie západorímske cisárstvo ocitlo v rukách nových bojových kmeňov. Itáliu ovládli Ostrogóti, Hispániu Vizigóti, Gáliu Frankovia, Severnú Afriku Vandali, Britániu Anglosasi. Ich príchod mal za následok vyhubenie ľudí, zničenie starovekého bohatstva i starovekej kultúry. Tento zánik oddelil novú éru od predchádzajúcej. O Hispánii píše Izidor zo Sevilly v diele *Historia Gothorum*: „Roku 408 Vandali, Alamani a Svébi, okupujúci Hispániu, robili v nej ukrutné výpravy, rozsievali smrť a pustošili, pálili mestá, rabovali, vydrancovali zásoby do takej miery, že vyhladované obyvateľstvo sa živilo ľudským mäsom, matky jedli telá synov, divé zvieratá ohrozovali živých“. Podobne o Itálii z čias Justinianových vojen s Ostrogóti v rokoch 536 – 554 Prokopios v diele *De bello gothico* píše, že ľudia hynuli od hladu a úplného vyčerpania a zvieratá, živiacce sa zdochlinami, nenachádzali nič okrem kostí a vyschnutej kože. Beda opisuje Britániu, napadnutú v roku 449 Anglami, v knihe *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* takto: „Zborené boli všetky budovy verejné i súkromné a vodcovia spolu s ľudom bez ohľadu na hodnosť padali za obeť meču a ohňu, takže nezostal nikto, čo by mohol pochovať ukrutne povrazených“. Kultúra dobyvateľov bola celkom iná než kultúra Grékov a Rimanov. Žili v rodovej pospolnej spoločnosti bez zreteľne vyčlenených spoločenských tried, v zásade bez otrokov, v dedinskej kultúre, bez miest. Ich odlišná kultúra bola neporovnateľne nižšia. Patrili vlastne do protohistórie. Ich vzdelanosť, duchovné potreby a záujmy, ich technika, výroba a veda sa vonkoncom nedajú porovnať s Rímom. Neboli dokonca ani na takej úrovni ako Rimania v ranej republike. Dejiny sa začínali znova. Situácia mohla byť iná v tom, že primitívna kultúra nových kmeňov našla vysokú kultúru porazených. Avšak víťazi začali tým, že vysokú kultúru zničili a žili vo vlastnej primitívnej kultúre.

18 Wladislaw Tatarkiewicz: cit. dielo, s. 65-66.

Napriek vojnám a prevratom pretrvali zatiaľ životné formy v Itálii či v Galii do značnej miery nezmenené. Taký zostal predovšetkým jazyk. Až do 8. storočia sa hovorilo po latinsky, nebola to síce celkom správna latinčina, ale autentická. Predovšetkým ona rozhodovala o jednote politicky rozdelených území.

Nezmenilo sa ani pôvodné písmo, staré mince, váhy a miery, staré zákony, stará administratíva, dane, hospodárske zriadenie ani spôsob výživy.

Aj kultúra a umenie si do veľkej miery udržalo svoju provinčno-rímsku povahu. Kresťanskí básnici naďalej písali latinské verše podľa antických pravidiel poézie.

Veľkou zásobárňou európskej kultúry bola veľká a bohatá Byzancia. Pôsobila na Západ ak už nie politicky, tak obchodne. Z nej prichádzali do Európy tovary, najmä ozdobné, prepychové, elegantné.

Takto sa byzantské životné formy prenášali na západ Európy.

K úpadku Európy do barbarstva však dochádza vtedy, keď moslimovia víťaznými výpravami došli až do Španielska a ovládli južné a západné brehy Stredozemného mora. Tým preťali námorné cesty, najdôležitejšie spojivo Byzancie a celého Východu so Západom. Vtedy sa Západ, ponechaný sám na seba, začal nevidanou rýchlosťou ponárať do barbarstva. Stalo sa to až v 8. storočí, nie skôr ako tri storočia po nájazde Gótov.

V rozpätí týchto troch storočí Európa ešte vládala udržať značnú časť starovekého dedičstva. Zrazu však rýchlo stratila takmer všetko, čo si do tých čias zachovala. Zastavil sa dovoz východných tovarov, osobitne chýbal papyrus, na ktorom sa dovtedy písalo, a musel ho nahradiť pergamen. Prestali sa ukazovať východní kupci, výmena tovarov upadla tak, že prestali byť potrební aj profesionálni miestni kupci. Peňažný obrat bol minimálny, zmizli zlaté mince a mincový systém sa už zakladal iba na striebre. Obchod sa obmedzoval na malé trhy, navštevované miestnymi roľníkmi. Prameňom zásobovania sa stala iba dedinská domáca výroba. Dokonca ani poľnohospodárske výrobky nemali normálny obeh. Zmizol aj olej, používaný doteraz na osvetľovanie kostolov.

Materiálne vlastníctvo aj u tých najmajetnejších bolo nepatrné. Jediným bohatstvom vládcov bola pôda. Mestá ako strediská obchodu remesiel prestali existovať a zostali iba pevnosťami. Civilizácia sa vrátila do čisto roľníckeho štádia, ktorý nepotreboval obchod, úver, výmenu, daňovú administratívu a deľbu práce.

Hospodárstvo po 8. storočí upadlo na prvobytnú úroveň, stalo sa naturálnym, okrem toho sa rozmáhala aj lúpež. Európa zarastala „húštinou“.

Ešte väčšmi upadol intelektuálny život. Poklesla gramotnosť obyvateľstva, znalosť čítania a písania. Aristokrati obklopujúci Pipina Krátkeho boli takí istí analfabeti ako sám kráľ. Latinčina nebola kontrolovaná písmom, a preto upadnutá, sa pretvorila na rozličné románske dialekty. Už okolo roku 800 sa používala iba ako vedecký a cirkevný jazyk. Okrem duchovenstva jej takmer nikto nerozumel, vznikla dvojkolajnosť každodenného a vedeckého a cirkevného jazyka. Nedostatok lodí a neistota na moriach, ovládaných pirátmi, spôsobili, že zanikla námorná komunikácia a do Talianska sa dalo ísť iba cez Alpy. V dôsledku toho sa stredomorské územia stali najťažšie prístupnými, najizolovanejšími a čoskoro aj najchudobnejšími. V súvislosti s tým sa centrum kultúry presunulo ďalej na sever. Rimania stratili privilégiá v administratíve a v episkopáte, ktoré mali do 7. storočia, a germánske kmene začali zastávať čoraz aktívnejšiu úlohu v európskom priestore.¹⁹

19 Wladislaw Tatarkiewicz: cit. dielo, s. 66-67.

2.2 *Stredovek – obdobie, kedy sú kladené základy rozvoja novej európskej civilizácie*

Nepriateľstvo osvietenencov voči stredoveku sa viaže iba na kresťanskú tradíciu. Historik arabsko-moslimského myslenia vidí stredovek ako vek zrodu, rozvoja a rozkvetu kultúry.

Traduje sa však aj predstava, že stredovek s definitívnou platnosťou nahradil grécku filozofiu kresťanskou teológiou, a to predovšetkým v súvislosti s rozhodnutím cisára Justiniána zatvoriť aténsku filozofickú školu. Namiesto je tak otázka, kedy prestala existovať „grécka“ filozofia. Či v neskorej antike, či v stredoveku.

Pre nás je kľúčová Justiniánova doba. Ide o storočie reconquisty, zvrchovaného potvrdenia byzantského rímanstva a znovuzjednotenia Konštantínovej ríše. Justinián bol Riman, rímsky cisár, ktorý sa odhodlal skoncovať s filozofiou ako inštitúciou a spoločenskou realitou. Jeho rozhodnutie možno objasniť jednoducho. Hlavným cieľom Justiniána bolo zjednotenie ríše a náboženská jednota poskytovala nenahraditeľný a účinný prostriedok imperiálnej politiky. Existencia aténskeho inštitucionálneho centra, ktoré sa venovalo pestovaniu novoplatónskeho polyteizmu, znamenalo pre úspešnú intelektuálnu kristianizáciu zásadnú prekážku a možno dokonca jedinú ideologickú bariéru. Justiniánovým rozhodnutím však antická filozofia neprestala jestvovať, iba zmenila miesto svojho pôsobenia. Po zrušení aténskeho filozofického centra filozofia nezaniká, ale razantne preniká do moslimského prostredia a potom sa s islamom vracia v konkrétnej modifikácii naspäť do európskeho priestoru.²⁰

Pod vplyvom osvietenského obdobia sa však v našom vedomí zakorenilo vnímanie stredoveku ako niečoho pasívneho. Preto často používame vyjadrenia typu: pomery ako v stredoveku, žijesh ako v stredoveku, si stredoveký človek alebo stredoveké temno.

Neuvedomujeme si, že obdobie stredoveku je v skutočnosti zakladateľským obdobím, pretože v stredoveku sa formovala naša dnešná civilizácia. Základy dnešnej európskej civilizácie boli položené tak v staroveku, ako aj v stredoveku.²¹

Pri pozornejšom hodnotení súčasnosti by sme prišli k záveru, že žijeme v priestore, ktorého centrami sú stredoveké radnice, katedrály a starobylé hrady.

20 Pozri Karen Armstrongová: *Islam*. Bratislava 2002, s. 119-123.

21 Georges Duby vo svojej štúdií *Umění a společnost ve středověku* (s. 7) priamo uvádza, že v období stredoveku nadobudla Európa zreteľnú podobu. Opevnila sa a zbohatla. Mala silne hierarchizovanú spoločnosť. Vedomie ľudí bolo nasmerované k Bohu, čo sa prejavovalo aj takým spôsobom, že na výstavbu kostolov a kláštorov, na sakrálné budovy venovali ľudia veľkú časť svojho bohatstva. Zvláštnosťou bolo to, že sa nad tým ani nikto nepozastavoval, dokonca ani tí kresťania, ktorí sa sami zbavili majetku a žili v chudobe Ježišových učeníkov. Svätý František z Asisi tvrdil, že kostoly majú byť bohato vyzdobené, pretože sú príbytkom Kristovho tela a z toho dôvodu si želal, aby boli honosné a slávnostné. Poslaním kostolov bolo aj pozdvihnutie ľudského ducha k Bohu a túto funkciu mohli plniť len honosné sakrálné stavby.

Práve z tejto obetnej funkcie stredovekého človeka k Bohu plynie to, čo v súčasnosti na nás pôsobí ako neprekonateľná krásna.

Stredoveký človek obetoval Bohu a nie ľuďom, a preto tieto honosné stavby boli budované z najčistejších a najkrajších materiálov. Pri ich spracovaní uplatňoval najvyššiu ľudskú inteligenciu a zručnosť. Rozvojom umenia uľahčovala cirkev negramotným vnímať vieru v Boha. Pozri s. 8-9.

V skutočnosti je naša civilizácia dedičstvom antiky a stredoveku. Stredovek bol totiž určený neustálym zápasom o prisvojenie humanistického dedičstva antiky, lebo prežíval malé, obmedzené renesancie, ktoré predchádzali veľkú renesanciu 15. a 16. storočia.²² Faktom je, že stredovek bol starostlivejším ochrancom starovekej kultúry, ako boli posledné roky starovekých dejín. Ďalšou skutočnosťou je, že stredovekým písmom nie je iba latinka, ale aj starosloviencina (azbuka) ako výsledok byzantskej prítomnosti v strednej Európe, na Veľkej Morave, Balkáne a v Kyjevskej Rusi.²³

2.3 Stredoveká Európa – agrárna civilizácia

V jednom sa však dosahuje zhoda, a to v tom, že obdobie stredoveku je obdobím feudalizmu, ak zoberieme do úvahy iba spoločensko-ekonomické podmienky.²⁴ Termín „feudalizmus“ je vytvorený z latinského „feudum“, čo znamená pôdu. Obdobie stredoveku je obdobím spätosti človeka s pôdou ako základným zdrojom a garantom obživy i postavenia. Aj stredoveká spoločnosť bola diferencovaná podľa vlastníctva pôdy.

Treba však povedať, že spoločenské zriadenie západnej Európy malo v sebe rovnako pozostatky rímskeho zriadenia, ako aj zriadenia gótskych kmeňov. Avšak ako celok bol tento feudálny systém nový, odlišný tak od rímskeho, ako aj od gótskeho zriadenia. Jeho hlavnou črtou bola hierarchickosť. Moc a privilégia mal iba jeden stav, ktorý stál vysoko nad inými. Tento stav predstavoval hierarchiu vazalov, ktorí za svoju oddanosť a vernosť vládcovi dostávali odmenu v podobe pôdy. Preto v súvislosti so stredovekou Európou môžeme hovoriť o agrárnej civilizácii.

Pre obdobie stredoveku všeobecne platí, že ekonomický vývoj v Európe bol nerovnomerný, ekonomická vyspelosť bola na rôznom stupni vývoja. Juh Európy sa odlišoval od severu a západ od východu. Najvyššiu úroveň dosahovali oblasti, ktoré do 5. storočia patrili do zväzku Rímskej ríše. Popri Byzancii sa to týka Itálie, Galie, Hispánie, Panónie a pod. Tu sa vytvorili najpriaznivejšie podmienky na rozvoj antickej civilizácie.²⁵

Podľa zachovaných diel autorov môžeme povedať, že stredovek je obdobím anarchie, kedy každý bojuje s každým a všetci bojujú o prežitie.

Žiť v tejto dobe znamenalo užiť si sa. Človek v stredoveku predovšetkým bol závislý od pôdy. V tejto chudobnej epoche bola pôda jediným bohatstvom vládcov. S pôdou dostávali do rúk aj administratívu, právo a politickú moc.

Pôda bola v tom období hospodárskym základom. Vlastníci pôdy boli však viac zaujatí vedením vojen a spravovaním svojich území ako starostlivosťou o pôdu. (O pôdu sa nezaujímali.) Jej obrábanie sa tak stalo povinnosťou roľníkov. Ako kedysi otroci, te-

22 Alain de Libera vyzdvihuje nielen karolovskú renesanciu, ale uvádza, že pravú karolovskú renesanciu môžeme sledovať po roku 850 za vlády Karola II. Holého, francúzskeho kráľa (840 – 875) a cisára (875 – 877). Pozri: *Středověká filosofie*. Praha 2001, s. 271-275.

23 Alexander Avenarius: *Byzantská kultura v slovanském prostředí*. In: Bohumila Zástěrová a kol.: *Dějiny Byzance*. Praha 1996, s. 340-341.

24 Mircea Eliade v diele *Dejiny náboženských predstáv a ideí/III*. Bratislava 1997, s. 80, uvádza, že základom novej spoločnosti, ktorá povstala z ruín, bola roľnícka autonómia, ktorej výrazom sa stal feudalizmus. Podľa jeho názoru sa tento nový svet, stredovek, podarilo spoločensko-politicky a kultúrne zorganizovať panovníkovi Karolovi Veľkému.

25 Na skutočnosť nerovnomerného vývoja v Európe v období stredoveku upozorňuje aj Čornej Petr a kol.: *Dějiny evropské civilizace I*. Praha; Litomyšl 2002, s. 79-80.

raz zasa roľníci umožňovali iným kultúrny život, na ktorom sa oni sami pod bremenom práce nemohli zúčastňovať.

Ale ani feudálni páni sa nezaoberali vedou a umením. Odvádzalo ich od toho rytierske povolanie a navyše rytierska ideológia tieto disciplíny podceňovala.

Hoci bola pôda (feudum) garantom prežitia, jej obrábanie bolo na veľmi nízkej úrovni, s primitívnym náradím. Sekera a motyka boli vzácnosťou, pracovná sila bola nedostatočne využívaná a nedokonalosť náradia bolo potrebné nahradiť silou svalov. To znamenalo, že potreba pracovných síl bola neúmerne vysoká, čím rástol počet osôb, ktoré bolo treba z daných výnosov zabezpečiť.

Samotná pôda nemohla všetkých užiť. Preto bol stredoveký človek odkázaný i na doplňujúci spôsob obživy, zvlášť na chov dobytka. Pre dobytok však nebolo dostatok paše, a preto bol najčastejšie odkázaný na spásanie podradných nízkych lesných porastov. Od toho ale závisela aj úžitkovosť.

Primitívne obilninarstvo – poľnohospodárstvo, doplňované primitívnym chovom dobytka, sa pohybovalo v bludnom kruhu. Poľnohospodár v stredoveku nemohol svojím úbohým náradím obrábať pôdu, ale musel ju nechávať ležať úhorom, aby sa aspoň čiastočne obnovila. Musel siať veľké množstvo osiva a na veľké plochy, pričom produkcia bola veľmi nízka. V dôsledku toho bolo poľnohospodárstvo veľmi labilné a spravidla každoročná neúroda znamenala neustále hladovanie.

Ľudia v stredoveku žili v značnej izolácii, nakoľko boli odkázaní na pôdu. Európa sa tak stala agrárnou civilizáciou a táto zmena zasiahla kultúrny a spoločenský život.

3 Kresťanstvo – garant zachovania a rozvoja kultúry v stredoveku

V priebehu celého stredovekého obdobia však kontinuálne pôsobí kresťanstvo, ktorého pozitívna úloha bola v minulosti často spochybňovaná. Preto je jedným z cieľov tejto štúdie aj pokus o podanie objektívneho pohľadu na úlohu kresťanstva v rozvoji stredovekej spoločnosti Európy.

Všeobecne platí, že v spomínanom období vzdelaných ľudí nikto nepotrebuje. Určitý stupeň vzdelanosti vyžadovala iba cirkev.²⁶

Cirkev vždy zohrávala významnú úlohu v spoločnosti. Bolo to aj vtedy, keď kresťania boli prenasledovaní oficiálnou štátnou mocou.²⁷

Kresťanstvo má svoj pôvod v Kristovi. Kristus, vtelené Slovo, je Spasiteľom ľudstva. Prvýkrát sa tí, ktorí uverili v Krista, pomenovali kresťanmi v Antiochii, kde misijne pôsobil sv. apoštol Peter.

Kresťanstvo je spojené s Jeruzalemom, kde bol Kristus umučení a tretieho dňa, tak ako predpovedal, vstal z mŕtvych. Jeruzalem je miesto, kde vznikla prvá komunita tých, ktorí uverili v Krista.²⁸

26 Osobitne nám to potvrdzuje karolovská renesancia, ktorá nadväzovala hlavne na írsku a anglosaskú tradíciu. Karolovská renesancia vypracovala jednotné písmo minuskulu a položila základy jednotného vyučovacieho procesu, ktorý založila na systéme trivía a kvadria, prevzatého i s učebnicami z neskorších rímskych rétorických škôl stredoveku.

27 Najkrutejšie prenasledovanie kresťanov bolo za cisára Diokleciána, od roku 303, súčasne bolo aj posledným prenasledovaním kresťanov v Rímskej ríši (Milánsky edikt bol vydaný v roku 313).

28 Svedectvo nájdeme v knihe Skutky sv. apoštolov.

Zásadný obrat v živote kresťanov znamenalo vydanie Milánskeho ediktu v roku 313 Konštantínom Veľkým a Licíniom, ktorým bolo kresťanstvo v Rímskej ríši legalizované a mohlo sa slobodne rozvíjať a budovať svoju organizačnú štruktúru.

Druhým vážnym Konštantínovým rozhodnutím bolo prenesenie hlavného mesta z Ríma do Byzantionu a vybudovanie Konštantínopola, Nového Ríma.

Kresťanstvo sa najprv šírilo v mestách. Prezrádza nám to aj fakt, že latinské slovo „paganus“ má dva významy: sedliak a pohan.

Počet vidieckych farností stúpol až v 5. a 6. storočí, ale misie sa naplno rozvinuli až za pápeža Gregora I. Veľkého (590 – 604).²⁹

Vo svojich počiatkoch sa každé kresťanské spoločenstvo organizovalo v mestách. Na čele stál episkopos – biskup – dozorca – nástupca apoštola, preto títo ľudia mali v meste patričnú autoritu. Ich úlohou bolo zachovávať v čistote a neporušenosti Kristovo učenie, ktoré prevzali od svojich nástupcov – apoštolov. Preto cirkev vo svojom Kréde vyznáva, že Kristova cirkev je apoštolská. Cirkev si svoju apoštolskú sukcesiu (postupnosť) ctí a ochraňuje.

Počet kresťanských komunít neustále rástol, a tým sa menila aj organizačná štruktúra cirkvi. Biskupi už boli iba vo väčších a významnejších mestách, kým na perifériách ustanovovali kňazov (presbyterov - starších), ktorí boli od nich vo svojej službe plne závislí. Postavenie biskupov v jednotlivých mestách ovplyvňovali dva faktory:

1. apoštolský pôvod kresťanskej komunity v danom meste,
2. spoločensko-politické postavenie mesta v rámci rímskeho impéria.

Tak získalo v Rímskom impériu dominantné postavenie päť biskupských stolcov a vzniká tzv. pentarchia (päť patriarchátov):

· Rím, hlavné mesto impéria, si zakladalo na tom, že v meste pôsobil a mučeníckou smrťou zomrel sv. apoštol Peter. Rím - hlavné mesto ríše – malo aj najvyššiu autoritu v kresťanskom svete, ale titul pápež (gr. papas) začal biskup mesta Ríma používať až koncom 6. storočia;

- Konštantinopol – nový Rím;
- Alexandria – významné kultúrne a spoločenské centrum Východu;
- Antiochia – významné centrum kultúry;
- Jeruzalem – kolíska kresťanstva.

Po rozdelení Rímskej ríše (381) a po rozpade Západorímskej ríše (476) sa v kresťanskom prostredí dostáva do popredia Konštantínopol – nový Rím a týmto trendom rastie na Východe význam konštantínopolského patriarchu – do popredia sa začína dostávať problém prvenstva (primus inter pares – prvý medzi rovnými). Rozdelením ríše sa začína aj budovanie odlišnej štruktúry cirkvi na Východe i Západe. Kresťanstvo na Východe, v Byzancii, je späté so štátnou mocou, čo mnohí historici nazývajú césaropapizmom.³⁰

Na Západe bolo veľmi dôležité pokrstenie Frankov, ktorí sa zvlášť v období včasného stredoveku zaslúžili o rozvoj kresťanstva v Európe. Strategicky významné bolo to, že Frankovia prijímajú pravú formu kresťanstva, nie ariánsku³¹ ako ostatné germánske

29 Kolektív európskych historikov: Dejiny Európy. Bratislava 2001, s. 89.

30 Ibidem, s. 96.

31 Arianizmus – heretické učenie, ktoré popiera súpodstatnosť Otca a Syna vo Svätej Trojici.

kmene. Pre dejiny európskej kultúry a západného kresťanstva mala obrovský význam aj kristianizácia Írska a britských ostrovov.³²

V stredovekej spoločnosti mala cirkev silnú pozíciu.³³ Vzácnosťou bolo to, že kresťania až do roku 1054 zachovali jednotu, neboli rozdelení. Charakteristickou črtou stredoveku bolo aj to, že cirkev a štát hľadali optimálny vzťah. Jeho formovanie však ovplyvňujú mnohé faktory. Dochádza k oddeľovaniu svetskej moci a kresťanských štruktúr, čo je zakotvené už v samotnom evanjéliu. Kristus tým, ktorí sa ho pýtali, či majú odvádzat dane, hovorí: „To, čo je cisárovo, dajte cisárovi a to, čo je Božie, dajte Bohu.“

Teologicko-filozofické riešenie tohto problému prezentoval už v 5. storočí sv. Augustín, hypponský biskup, vo svojom spise *De civitate Dei*, v ktorom prísne oddelil „nebeský štát“ od pozemského. Na jeho argumentácii budovali vo vtedajšej spoločnosti svoje postavenie aj rímski biskupi. Snažili sa o to aj napriek tomu, že sa často ocitli v područí svetskej moci.

Keď rímske cisárstvo na Západe padlo a jeho územie sa rozpadlo na barbarské kráľovstvá, rímsky biskup si aj naďalej uchoval svoju autoritu. Ostrogóti, páni Itálie, dopriali pápežovi samostatnosť a Theuderich obratne využíval pápeža vo svoj prospech v sporoch s Byzanciou.

3.1 Pápežstvo a svetská moc v období stredoveku

Jedným z pápežov, ktorý v tomto období pôsobil, bol Gregor I. Veľký. Mních – askéta, ktorý vynikal organizačným talentom, čo mu umožnilo razantne posilniť pozíciu pápeža.

Jeho prvým skutkom bolo zoskupenie pápežských majetkov do silného veľkostatu, a tak si zabezpečil materiálnu oporu pre svoju politiku. Bohatými zásobami obilia si zaistil vládu v Ríme podľa vzoru cisárov, ktorí v krízových situáciách rozdávali obilie svojmu ľudu. Nepokúšal sa však presadzovať svoju vládu nad svetskými panovníkmi, ale v duchu mníšskej pokory sám seba nazýval: „servus servorum Dei“ – „sluha sluhov Božích“.

Pápež Gregor I. Veľký sa snažil predovšetkým podľa vzoru Krista vystupovať ako dobrý pastier, hoci nie vždy sa mu to darilo.

Po jeho smrti sa pápeži opäť stali závislými od Byzancie. Tento stav trvá až do 8. storočia. Aj počas tohto obdobia však pápeži presadzovali svoje smerovanie. Tak to bolo aj po vpáde Longobardov do Itálie. Pápež sa snažil manévrovať medzi byzantskou mocou a záujmami Longobardov. V kritických situáciách podporili personálnu autoritu pápeža Frankovia Pipin III. Krátky alebo Karol Veľký.³⁴

Rozpad Franskej ríše spôsobil, že aj pápežstvo sa dostalo do problémov. Rímska aristokracia dosadzovala pápežov podľa svojich záujmov, a tak dochádza k častému striedaniu pápežov na pápežskom stolci. V dejinách pápežstva patrí spomínané obdobie k jedným z najkrízovejších. Až v polovici 10. storočia si pápeži našli nových ochrancov.

32 Na túto skutočnosť poukazuje poľský cirkevný historik Kumor Boleslav: *Cirkevné dejiny*. Levoča 2001, s. 7-40.

33 Podľa názoru Mírcea Eliade, pozri cit. dielo s. 81 cirkev v stredovekej spoločnosti mala preto taký silný vplyv, lebo Západ bol rozdelený a chudobný a mal zlú vládu.

34 Pozri: Kumor Boleslav: cit. dielo, s. 37-40.

Pápež Ján XII. si v roku 961 povolal na pomoc proti Berengárovi Ota I., ktorého o rok neskôr (962) korunoval za cisára.³⁵

Tak sa pápežstvo dostalo do područia nemeckých cisárov, ktorí sa tiež snažili dosadzovať svojich kandidátov na pápežský stolec. Nemecké podružie pápežstva trvalo takmer 100 rokov. Až v polovici 11. storočia sa situácia zmenila a pápeži vystúpili so svojimi predstavami o vzťahu cirkvi a štátnej moci (tzv. boj o investitúru).

Napriek mnohým ťažkostiam zaznamenala cirkev v stredoveku významný úspech. Stredovek je obdobím, kedy sa kresťanský Západ vysporiadal s arianizmom.³⁶ Všetky barbarské kmene Európy boli v stredoveku buď ariánmi, alebo pohanmi. Čistotu kresťanskej viery, počínajúc Kristom cez apoštolskú dobu, zachovávali jedine Rimania. Hlavným misionárom a šíriteľom arianizmu medzi germánskymi kmeňmi bol gótsky biskup Wulfila, žiak a priateľ Euzebia z Nikomédie, jedného z najzarytejších zástancov arianizmu na kresťanskom Východe.

Vizigóti prijali arianizmus od svojich východorímskych zajatcov. Od Vizigótov prevzali arianizmus Ostrogóti, Vandali, Burgundi i Svébovia. Tak sa táto vetva kresťanstva rozšírila okrem Itálie, Ríma, Írska a britských ostrovov takmer po celej západnej Európe.

Postupne však práve pod vplyvom rímskeho kresťanstva prijali pravé kresťanstvo: Burgundi (516), Svébovia (563), Vizigóti (589), ako poslední urobili tento krok Longobardi (671).

Významnou udalosťou v dejinách Európy bola skutočnosť, že pohanskí Frankovia prijali pravú kresťanskú vieru (497- 498). Tak získala Európa základy pravdivej kresťanskej viery.

V stredoveku prebieha aj proces kristianizácie pohanských germánskych kmeňov. Samotní Frankovia na tento proces nemali vplyv, hoci išlo o kmene, ktoré väčšinou oni ovládali: Alamanov, Bavorov a Durinkov.

Misiu konali hlavne mnísi z Írska.³⁷ Írski misionári najprv rozvinuli svoju činnosť v Škótsku a v Anglicku.³⁸ Potom však prenikali aj na európsku pevninu, predovšetkým z kláštora Hy (Iona), založeného Columbanom starším v roku 563.

Misionár Columban mladší založil kláštor Luxeuil vo Vogézach, ktorý sa stal najvýznamnejším kláštorným centrom v Galii. Prenikol aj do Itálie, kde v roku 612 založil kláštor v Bobbiu. Jeho žiak Gallus (Havel) misijne pôsobil medzi Alamanmi. Zásadný úspech misie bol však na tomto území dosiahnutý až začiatkom 8. storočia, keď tu vznikol kláštor sv. Gallusa (Havla). Bavorsko tak bolo na začiatku 8. storočia pokresťančené.³⁹ Misionári realizovali svoju činnosť tým spôsobom, že svoju pozornosť nezame-

35 Kolektív autorov: Kronika kresťanství. Praha 1998, s. 122.

36 Cirkev arianizmus oficiálne odsúdila na 1. ekumenickom koncile v Nicei v roku 325, avšak arianizmus ako konkrétna vetva v európskom kresťanstve neprestala jestvovať.

37 Do Írska sa kresťanstvo dostalo s Patrikom († 461) z Galie. Írska cirkev mala špecifickú štruktúru, v ktorej dominovali kláštory ako centrá vzdelanosti a kultúry. Bohatstvom kultúry a písomníctva Íri nezostali v izolácii, ale v 6. storočí rozvinuli misijnú činnosť.

38 Práve v Anglicku sa stretli s konkurenciou Ríma, kam v roku 596 vyslal sv. Augustína pápež Gregor I. Veľký. Vraj z toho dôvodu, že už v mladosti si zaumienil pokrstiť Anglov, ktorých videl na trhu v Ríme predávať do otroctva.

39 Jiří Rajmund Tretera: Cirkev a feholní řady. In: Pavel Spunar a kolektiv: Kultura středověku. Praha 1995, s. 51.

riavali na obyčajný ľud, ale na panovníkov, ktorých sa snažili získať a s ich pomocou krstili ľud, niekedy aj násilím.

Okrem spomínaných misií bola významná misijná prítomnosť Byzancie na Veľkej Morave, v dôsledku ktorej sa Slovania zaradili medzi kultúrne národy vtedajšej Európy.⁴⁰

3.2 *Pápežstvo a cisárstvo v bojoch o investitúru*

V počiatočných stredoveku ešte nejstvovala konkrétna centralizovaná moc cirkvi, riadená z Ríma. Preto v ranom stredoveku môžeme hovoriť skôr o miestnych, lokálnych cirkvách. Charakteristickým znakom lokálnych cirkví bola ich závislosť od panovníka. Typickými lokálnymi cirkvami bola franská - karolovská cirkev (najvyšším správnym orgánom bola synoda biskupov, ktorej predsedal panovník), nemecká, ríšska cirkev, cirkev v Írsku.

Kostoly v jednotlivých usadlostiach na periférii sa nachádzali v rukách ich zakladateľov, ktorí do kostolov dosadzovali kňazov podľa vlastného uváženia. Pre cirkev nebolo jednoduché oslobodiť sa od závislosti od svetskej moci. V 11. storočí sa však začína realizovať proces, kedy pápežstvo formuluje svoj tzv. teokratický program. Tento proces sa uskutočňoval etapovito.

Prečo pápež práve v polovici 11. storočia usiluje o prvenstvo v kresťanskom svete dnes nie je jasne zdôvodnené. V najnovšej literatúre je dôraz kladený na mníšske clunijské prostredie, z ktorého vyšiel pápež Gregor VII.⁴¹

Je to snaha o komplexnejšie hodnotenie tohto procesu, pri ktorom sú uplatňované aj znalosti teologických súvislostí vo vývoji medzi kresťanským Východom a Západom, pretože práve 16. júl 1054 je dátumom veľkého cirkevného rozkolu.⁴²

V dôsledku tejto udalosti stráca pápežstvo svoju pozíciu v kresťanskom svete – „*primus inter pares*“. Rímska biskupská katedra ostáva na Západe osamotená. Jej biskup sa považuje za nástupcu sv. apoštola Petra a súčasne je to aj biskupská katedra bývalého hlavného mesta rímskeho impéria.

Významný pápežský teológ Peter Damiani vypracoval v období nemeckého cisárstva program rovnocennej spolupráce cirkevnej a svetskej moci. Podľa jeho názoru má byť pápežstvo chránené vojenskou svetskou mocou a cisár sa stáva skutočným vládcom prostredníctvom pápeža (slávnostná korunovácia pápežom v bazilike sv. Petra – prax už od doby Karola Veľkého).

Avšak v druhej polovici 11. stor. „*Dictatus papae*“ už jasne určuje nadradenosť cirkevnej moci nad svetskou mocou.

Autorom *Dictatus papae* je pápež Gregor VII. (1073 – 1085). Boli to jeho osobné poznámky, napísal ich v roku 1075 tesne pred vznikom sporu s Henrichom IV. *Dictatus papae* zhiňa do 27 bodov Gregorovej predstavy o úlohe pápeža nielen v kresťanskom prostredí, ale aj v politickom a spoločenskom dianí. Napr.:

1. Rímsku cirkev založil sám Boh.
2. Iba rímsky pápež má právo na prívlastok katolícky alebo všeobecný.

40 Matúš Kučera: *Stredoveké Slovensko*. Bratislava 2002, s. 35.

41 Kolektív autorov: *Kronika kresťanství*. Praha 1998, s. 138.

42 Kolektív autorov: *Kronika kresťanství*, s. 134. V roku 2004 uplynie 950 rokov od tejto tragickej udalosti v kresťanskom svete.

3. On jediný môže menovať či zosadzovať biskupov...
6. Je zakázané udržiavať styky s osobou exkomunikovanou pápežom či ostať s ňou pod jednou strechou...
8. On jediný môže používať insígnie ríše.
9. Panovníci môžu bozkávať nohy iba pápežovi...
11. Jeho titul je na svete jedinečný.
12. Má právomoc zosadzovať cisárov...
19. Nik ho nesmie súdiť...
22. Rímska cirkev sa nikdy nezmyšľila a nikdy sa nezmyšľi, ako to stojí v Písme svätom.
23. Pápež vysvätený po voľbe koncilom má rovnakú moc ako svätý Peter...⁴³

K definitívnemu riešeniu otázky investitúry, teda prvej fázy stretnutia medzi svetskou a cirkevnou mocou, došlo v prvej štvrtine 12. storočia. Výsledkom bol konkordát, uzatvorený vo Wormse (tzv. wormský konkordát) v roku 1122 pápežom Kalixtom II. a cisárom Henrichom V.

Investitúra bola rozdelená na dve časti – svetskú a duchovnú. Svetskú investitúru symbolizovalo odovzdanie žezla, t.j. moci nad územím, ktoré tvorilo biskupovo alebo opátovo léno. Svetská investitúra v Nemecku predchádzala duchovnú investitúru, ktorú symbolizovalo odovzdanie prsteňa a berly. V Itálii a Burgundsku duchovná investitúra predchádzala svetskú a cisár tak stratil akýkoľvek vplyv na menovanie biskupov a opátov.

Hoci boj o investitúru pôsobí v dejinách stredoveku komplikovane, je treba uviesť, že cirkvi a pápežovi išlo vždy o zachovanie pôvodnej identity cirkvi.

4 Mníšstvo a rehoľný život v stredoveku

Okrem pápežstva sa v období stredoveku v objavuje kresťanstve nový a dôležitý činiteľ – mníšstvo a rehoľný život. Mníšstvo má svoj pôvod na Východe. Niektorí kresťania neuplatňovali v praxi Kristovo učenie a práve v tomto ovzduší sa v Egypte v 3. storočí zrodilo pustovnícke hnutie, ktorého stúpenci sa vzopreli proti takémuto ochabnutiu viery. Pustovník sa utiahol do ústrania (obyčajne na púšť), žil tu celkom sám (gr. monos), od čoho je odvodený náš termín - mních. Pustovník - mních viedol asketický život v modlitbe a meditácii. Len občas ho vyrušovali návštevy tých, ktorých priťahovala jeho múdrosť a svätosť.⁴⁴

Vlastná história mníšstva sa začala až na prelome 3. a 4. storočia. Najstaršie centrum monasticizmu vzniklo okolo roku 305 v Pispire v strednom Egypte, kde sa okolo sv. Antona, duchovného otca mníšskeho hnutia, postupne združovali ľudia, ktorí chceli nasledovať jeho spôsob života.

Sv. Anton ⁴⁵ sa narodil okolo roku 250 v egyptskej dedine Koma (Qiman al – Arus), v kresťanskej rodine zámožných roľníkov. Po ich smrti sa istý čas venoval hospodárstvu,

43 Chiesa e stato attraverso i secoli, za redakcie S. Z. Ehlera a S. B. Maralla, Vita e Pensiero. Milano 1958, cit. z Kolektív európskych historikov: Dejiny Európy. Bratislava 2001, s. 141. Porovnaj aj: Kolektív autorov: Kronika kresťanství, s. 139.

44 Hugh Lawrence: Dějiny středověkého mníšství. Praha 2001, s. 5.

45 Život svätého Antona Pustovníka spracoval na žiadosť svojich žiakov sv. Atanáž Veľký. Dieľo bolo publikované v českom preklade: Sv. Atanáš: Život svätého Antonína Poustevníka. Velehrad 1996.

ale pod vplyvom Ježišových slov („Ak chceš byť dokonalý, choď, predaj, čo máš, rozďaj chudobným a budeš mať poklad v nebi. Potom príď a nasleduj ma!“) rozdal všetok svoj majetok a utiahol sa do samoty, kde žil asketickým spôsobom života. Pre jeho zbožnosť a múdrosť ho čoskoro začali vyhľadávať nielen obyčajní ľudia, ale aj takí, ktorí ho chceli nasledovať. Napriek tomu, že mu jeho popularita prekážala a vždy sa pred ľuďmi utiahol na pustejšie miesto, všade sa okolo neho zhromažďovali ľudia, ktorí ho vnímali ako prirodzenú morálnu autoritu.

Sv. Anton sa stal zakladateľom jednej z dvoch najvýznamnejších vetiev mnišstva – anachoretizmu (z gr. anachoretēs – človek žijúci v ústraní), nazývaného aj eremitizmus (z gr. erēmos – ústranie, púšť). Ideálom takého spôsobu života bol autentický kresťanský život, žiť podľa evanjelia, „ďaleko od tohto sveta“, vo svojom príbytku, kde pustovník prežíva spoločenstvo s Bohom.⁴⁶ Žiaci sv. Antona postupne vytvárali nové centrá anachoretizmu. Najvýznamnejším sa stalo Nytrijské údolie, vzdialené asi 60 km od Alexandrie.

Záujemcovia o duchovný život sa združovali okolo významných a uznávaných eremitov, ktorých nazývali abba – otec, čím začal vznikať celý systém pustovní, tzv. lavry. Centrom lavry bol kostol, kde sa počas nediel, sviatkov zhromažďovali na modlitbu všetci eremiti z daného spoločenstva. V tomto spoločenstve bol dôležitý vzťah učiteľa a žiaka, niektorí zo žiakov mali viacerých učiteľov. Išlo o praktickú výučbu mnišského života, ich hlavnými činnosťami bola ale modlitba a práca. Veľa času venovali štúdiu Písma, životopisov svätých a štúdiu teologických spisov. Z fyzickej práce vykonávali jednoduchú, mechanickú robotu, pri ktorej sa dalo modliť. Eremiti jedávali zvyčajne raz denne, zásadne nejedávali mäso, pili čistú vodu a iba počas prijímania významných návštev pili víno. Anachoretizmus alebo eremitizmus sa rozšíril po celom kresťanskom svete, pričom najsilnejšie zázemie mal v Egypte, Sýrii a Palestíne.

Egyptské centrá Nytria, Kellia a Sketis dosiahli svoj vrchol v poslednej štvrtine 4. storočia. V 5. a 6. storočí sa centrom asketizmu stala Judská púšť. Najvýznamnejším organizátorom a reformátorom eremitizmu bol sv. Sáva (439 – 532).

V Egypte sa zrodila aj druhá, postupne najrozšírenejšia forma monasticizmu, tzv. coenobitizmus (z gr. koinos bios – spoločný život).⁴⁷

Ako už naznačuje názov, hlavný rozdiel medzi anachoretizmom a coenobitizmom spočíval v tom, že kým eremiti žili osamotene, nanajvýš vo voľných združeniach – lavrách, coenobitskí mnísi žili spoločne v kláštore s pevnými pravidlami života. Za zakladateľa tejto asketickej formy je považovaný Pachomios (287 – 346), ktorý pochádzal z pohanskej roľníckej rodiny, žijúcej v dedine Esnet (gr. Latopolis) južne od egyptských Téb.

Pachomios začínal ako eremita u slávneho Palemona. Počas niekoľkoročného pustovníckeho života si uvedomil nedostatky eremitického spôsobu života. V rokoch okolo 313 – 316 sa usadil spoločne s niekoľkými spoločníkmi v opustenej osade Tabennesi a zaviedol v nej zásady spoločného mnišského života. Zdôrazňoval čistotu, chudobu a poslušnosť, ktoré sa neskoršie stali hlavnými zásadami coenobitského spôsobu askézy.⁴⁸ Ženy mali zákaz vstupovať do cenobitských kláštorov, išlo o zachovanie čistoty ducha.

46 Hugh Lawrence: cit. dielo, s. 8.

47 História stredovekého mnišstva v európskom priestore je spracovaná aj v zborníku: Kožiak, Rastislav - Múcska, Vincent (eds.): Rehole a kláštory. Banská Bystrica; Bratislava 2002. 211 s.

48 Hugh Lawrence: cit. dielo, s. 8.

Chudobu riešili tak, že majetok bol spoločný. Dôležitú úlohu zohrávala poslušnosť voči predstavenému, ktorá sa stala základom spoločného života v kláštore. Aj v coenobitských kláštoroch vyplňovali život mníchov dve činnosti – modlitba a práca. Práca sa delila medzi mníchov a nebola nevyhnutnosťou, ale základnou povinnosťou. Odpadla hrozba hmotnej núdze, ktorú pociťovali anachoreti. Každý mních sa mal uživiť prácou vlastných rúk a mohol, na rozdiel od anachoretov, jesť dvakrát a nie raz za deň. Napriek tomu neboli kláštory sebestačné a mnísi často chodili pracovať mimo mníšsku komunitu.

Postupne sa v pachomiánskych kláštoroch vyvinula aj inštitúcia noviciátu. Počas tohto obdobia sa kandidát na členstvo oboznamoval so životom v kláštore, študoval teologické literárne diela a pracoval.

Od súčasných sa cenobitské kláštory líšili rozlohou, tvorili síce organické celky, ale boli to vlastne dediny, ktorých centrom bol chrám. Komunita bola rozmiestnená v jednotlivých stavbách (kuchyňa, refektár, knižnica, ošetrovňa, sklady, dielne atď.). Samotní mnísi žili v domoch (v počte 20 ľudí). Pachomiánske mníšske komunity boli veľmi početné (od 1300 do 7000).

Všeobecne je prijaté, že Pachomios vytvoril prvú mníšsku regulu a paralelu k nej môžeme nájsť až v 10. storočí v kláštornej spoločnosti Cluny. Pachomiova regula je známa len z latinského prekladu, ktorý urobil sv. Hieronym v 5. storočí. Dnes sa predpokladá, že regula je zbierkou rôznych inštrukcií k mníšskemu životu a niektoré pasáže možno patria Pachomiovi.⁴⁹

V pachomiánskych kláštoroch sa stretávame aj s novým fenoménom – ženskými kláštormi. Prvý z nich založila Pachomiova sestra Mária v Tabennesi.

Coenobitské kláštory čoskoro prenikli do Palestíny, Sýrie, Mezopotámie, Perzie a Arménska. Definitívny úder rozvoju mníšstva v Egypte, Sýrii a Palestíne dalo v 7. storočí obsadenie týchto území moslimskými Arabmi.

V Európe širil myšlienku asketizmu predovšetkým sv. Augustín, autor prvej západnej mníšskej regule. Širitelmi asketizmu v európskom priestore boli aj ďalší. Je známe, že sv. Martin z Tours sa zaslúžil o prienik asketizmu v Gálii a sv. Ambróz v Miláne. Sv. Ján Cassian založil v roku 415 v okolí Marseille mužský a ženský kláštor sv. Viktora. V Írsku sa asketizmus udomácnil v 5. storočí vďaka činnosti sv. Patrika, apoštola Írska. V Írsku sa kláštory stali prvými strediskami kultúry. Írski mnísi šíрили kresťanstvo v Škótsku, Anglicku, neskôr aj v Burgundsku. Írsky mních Columban zakladaním kláštorov v Itálii pripravil cestu najvýznamnejšej reholi raného stredoveku - benediktínom.⁵⁰

Benedikt z Nursie vybudoval so svojimi žiakmi veľký kláštor Monte Cassino (okolo roku 529) v južnej Itálii a tam vypracoval svetoznámu mníšsku regulu, ktorú prevzali mnohé kláštory a rehole. V reguli zmiernil askézu, ktorá charakterizovala východné mníšstvo. Táto regula odporúča zotrvať stále na jednom mieste, zaviazat' sa sľubmi chudoby, čistoty, poslušnosti voči opátovi a práce pre mníšsku komunitu. Známe je vyjadrenie sv. Benedikta: „ora et labora“ – „modli sa a pracuj“.⁵¹ Tým sa zmenilo postavenie kláštorov a aj samotný kláštornej život v Európe. Odtiaľ museli byť kláštory dostatočne zabezpečené majetkami.

49 Ibidem, s. 12-13.

50 Jiří Rajmund Tretera: Církev a řeholní řady. In: Pavel Spunar a kolektiv: Kultura středověku. Praha 1995, s. 51-53.

51 Ibidem, s. 43.

Benediktínske kláštory sa veľmi rýchlo šírili po Európe, dostávali pôdu väčšinou aj s poddanými, ktorí túto pôdu obrábali, a tak sa benediktíni stávali najbohatšími majiteľmi pôdy.

Rehoľa sa postupne presadila po celej Európe. Jej úspešnosť bola daná tým, že donokale zodpovedala aj očakávaniam vysokej spoločnosti.

Benediktínsky kláštor sa podobal veľkým šľachtickým dvorom, postaveným na rozsiahlom panstve a zabezpečovaným prácou poddaných. Bola to bohatá, v prosperite vidieka zakotvená inštitúcia a podobne ako vo vidieckych vilách, do ktorých sa uchýľovala senátorská šľachta, pretrvávala v nich spomienka na opustené mestá.

Benediktínsky kláštor bol zmenšenou replikou mesta, uzavretou do seba, ale vybavenou pohodlím, kúpeľmi a všetkým, čo k takémuto štandardu v stredoveku patrilo.

Muži, ktorí sa usadili v tomto svetu vzdialenom mieste, sa vzdávali osobného vlastníctva a obcovania so ženami. Tvorili bratstvo pod vedením opáta, ktorý bol ich otcom a ktorého si volili. Vo svojej pevnosti bojovali proti silám zla. Modlili sa za ľud, preto ich postavenie v spoločnosti malo istý rešpekt. Postavenie benediktínskych kláštorov sa posilnilo vtedy, keď spoločnosť mala obavu o svoju spásu, lebo ju sužoval rýchlo sa šíriaci mor.

Postupne prešla všetka moc do rúk kláštorov, ktoré veľmi rýchlo bohatli a stali sa strediskami vzdelanosti. Všetky renesancie, ktorými prešla Európa, majú preto svoje zárodky v benediktínskom mníšskom ráde.⁵²

Kláštorný život i celá cirkev zaznamenala v dejinách stredoveku aj úpadok etického a duchovného života. Obnovu mníšskeho života na Západe znamenalo vystúpenie Františka z Assisi, ktorý vypracoval regulu „regula primitiva“.⁵³ František v nej vyžadoval chudobu a starostlivosť o nemocných. Toto hnutie v základoch menilo postavenie kláštorov, pretože nové rády žobravých mníchov nesmeli nič vlastniť. Požiadavka sa vzťahovala nielen na jednotlivcov ale i na rádové spoločenstvá. Spoločenstvá mníchov teraz žili iba z almužny. Zaujímavým javom bolo, že mnísi sa neuzatvárali vo svojich spoločenstvách, sa ale venovali duchovnej osvete veriaceho obyvateľstva.⁵⁴ Avšak ani tento progres nezabránil kríze v cirkvi a následnému šíreniu reformných myšlienok v Európe.

Na záver

Napriek pozitívam, nositeľom ktorých bolo kresťanstvo stredoveku,⁵⁵ je potrebné uviesť i skutočnosti, ktoré veľmi negatívne ovplyvnili a aj v súčasnosti ovplyvňujú postavenie kresťanstva v Európe. Ide predovšetkým o už spomínaný rozkol medzi kresťanským Východom a Západom v roku 1054, ktorý dodnes nie je prekonaný; dvoj- a trojpápežstvo, ktoré malo priamy vplyv na vznik reformačného hnutia v Európe; krížové výpravy a z nich hlavne štvrtá, ktorá sa skončila plienením Konštantínopola; husitské hnutie v Čechách a reformačné hnutie; inkvizícia. Sú to všetko historické udalosti, ktoré veľmi silne ovplyvnili ďalšie smerovanie dejín, a to nielen európskeho kontinentu.

52 Hugh Lawrence: cit. dielo, s. 35-42.

53 Kolektív autorov: Kronika kresťanství, s. 166-167.

54 Ibidem, s. 167.

55 Univerzity vznikli na pôde cirkvi a plnej miere sa zaslúžili o rozvoj vzdelania, vedy, výskumu a kultúry v Európe.

Vidíme teda, že stredoveké kresťanstvo malo rozličné podoby: bolo právno-cirkevné aj mystické, evanjeliové, hlásajúce lásku a pokoj, bolo však aj apokalyptické a chiliastické s aktualizáciou skorého príchodu Božieho kráľovstva, pričom rozsievalo hrôzu konca sveta a trestu. Paradoxom je, že pritom nikdy neprestalo byť základnou silou tejto epochy. Cirkev bola po celý stredovek základným činiteľom intelektuálnej a umeleckej kultúry, avšak kresťanstvo neprestávalo byť hierarchické a transcendentné. Okrem feudalizmu sa po stáročia ako podstatné črty stredoveku udržali aj transcendentné učenie cirkvi a univerzalizmus.

Strediskami kultúr, písomníctva a vzdelanosti v stredoveku boli kláštory. Ich pričinením sa spôsob myslenia a života stal hierarchickým a náboženským. Feudálny rytier žil zaujatý vojenským remeslom, roľník obrábal pole. Kým sa pozdvihlo meštianstvo, iba v cirkvi a v kláštore boli podmienky a čas na úvahy o umení a vede. Kultúra v stredoveku mala oveľa náboženskejší charakter než v predchádzajúcich a nasledujúcich epochách. Takmer všetky umelecké oblasti boli tematicky náboženské a svojím určením cirkevné.

Umenie vytvárala cirkev a pre cirkev a dávala mu všetko: smer, tematiku i materiálne prostriedky. Jeho tvorcom bol umelec, ktorý čerpal svoje podnety z cirkvi a z náboženstva. Avšak nečerpal ich iba odtiaľ. Závislosť stredovekého umenia od náboženstva a cirkvi bola veľká, ale nie výlučná. Úplná závislosť sa prejavovala vo vede, ktorá bola v rukách duchovných, jediných ľudí, ktorí sa ňou za vtedajších podmienok mohli zaoberať. Cirkevná hierarchia však proces vzťahu biblického učenia a vedeckého bádania nezvládla, v dôsledku čoho prijala mnohé kontraproduktívne rozhodnutia.

Autor: Prof. ThDr. Imrich Belejkanič, CSc.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta humanitných a prírodných vied
Katedra dejín
Ul. 17. novembra č. 1
081 16 Prešov
E-mail: belejkan@unipo.sk

STAAT UND KIRCHE IM DONAU- UND KARPATENRAUM IN HISTORISCHER PERSPEKTIVE

KARL SCHWARZ

Herrn Prof. D.Dr. Dr.phil.h.c. Paul Philippi zum 80. Geburtstag gewidmet

SCHWARZ, K.: State and church in the region of Danube and Carpathes in historical perspective. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Univerzum, 2004, pp. 277 – 292.

The lecture deals with church and state especially in the region of the Danube and the Carpathes. Starting from the point of the transmigrations (in 18th century so called „Landler“, protestants from Upper-Austria, were transmigrated to Transylvania by force) the lecture discusses the legal conditions of the Counter-Reformation in the Habsburg countries and the mighty difference to Transylvania, where, in the shadow of the Osmanian dominion, structures of confessional co-existence could develop since 1568. When the Habsburgs tried to extend the Counter-Reformation to Hungary, a violent resistance came across, which was partly fed by calvinistic theology. The lecture further discusses the efforts for unity between Orthodox Church and Roman Catholic Church in Transylvania (1698) and the change of the political system, turning to religious tolerance in the century of enlightenment (1681/1781) and to the modernized state of today's religious freedom. The next part of the lecture deals with the specific comprehension of state by the orthodox theology; he turns to the legal setting in Romania (constitution of 1923) and discusses the different frames of the privileged National church of Romania on one hand and other religious societies on the other hand. The last part deals with the cultus-legislation of 1948; afterwards the united (Greek-Catholic) Church was prohibited.

1 Vorbemerkung

Für die Einladung nach Hermannstadt/Sibiu bin ich den Verantwortlichen sehr dankbar, denn sie versetzt mich in die Lage, an die langen und tiefliegenden Verbindungen zwischen Siebenbürgen und Wien zu erinnern¹, an die zahlreiche personelle „Schützenhilfe“², die dem österreichischen Protestantismus zuteil geworden ist. Insbesondere erinnere ich an einen meiner Vorgänger im Kultusamt: **Joseph Andreas Zimmermann** (1810-1897). Ihn hat der Kultusminister Graf **Leo Thun-Hohenstein** (1811-1888) als Mitarbeiter direkt vom Katheder an der Rechtsakademie in Hermannstadt nach Wien geholt, als die Lösung der Protestantenfrage im Habsburgerreich 1849 anstand³. An seinem

-
- 1 Harald Zimmermann, *Berühmte Siebenbürger Sachsen in Wien*, in: ders., *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici*, Köln-Weimar-Wien 1996, S. 294-299.
 - 2 Otto Folberth, *Schützenhilfe aus Siebenbürgen ...*, in: *Glaube und Heimat* 16 (1962) S. 82-86.
 - 3 Otto Folberth, *Minister Thun und die Siebenbürger Sachsen*, in: *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich [= JGPrÖ]* 80 (1964) 47-65; Karl Schwarz, „Providus et circumspectus“: Der siebenbürgisch-sächsische Kirchenrechtspraktiker Joseph Andreas Zimmermann, in: Zsolt K. Lengyel/Ulrich A. Wien (Hg.), *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie*, Köln-Weimar-Wien 1999, S. 181-207.

Schreibtisch im Wiener Kultusamt sitze ich und widme mich den Aufgaben der staatlichen Kultusverwaltung und des staatlichen Religionsrechts. Es ist für mich eine besondere Ehre und Auszeichnung nun an dem Reflexionsprozess rund um das in Ausarbeitung befindliche rumänische Kultusgesetz teilzunehmen und durch meinen Beitrag die historischen Bedingungen des Verhältnisses von Staat und Kirche etwas aufzuhellen.

Wenn man aus historischer Perspektive an das Thema herangeht, besteht die große Gefahr, in Details zu ertrinken. Wir müssen uns zunächst einmal über Raum und Zeit verständigen, über die in diesem Vortrag berichtet werden soll.

Ausgehend vom Ort der Tagung: **Neppendorf**/Turnișor – eine Ländlersiedlung, nicht gegründet, aber wieder zur Blüte gebracht von **Transmigranten** aus Oberösterreich, dem **Landl ob der Enns**⁴ - möchte ich über die Habsburgermonarchie sprechen, über die religionsrechtlichen Entscheidungen, die in diesem Vielvölkerstaat, in diesem multiethnischen und multikonfessionellen Gebilde, getroffen wurden.

Ich habe **Österreich-Ungarn** vor Augen, wenn ich über Staat und Kirche im südostmitteleuropäischen **Donau- und Karpatenraum** spreche, von der **Toleranz**, die später zur **Religionsfreiheit** führt. Zu diesem Gebilde gehörte bis zum Untergang der Habsburgermonarchie auch Siebenbürgen/Transilvanien, in dem die religionsrechtlichen Uhren freilich ganz anders gingen⁵. In einem vorletzten (9.) Teil werde ich mich dem Religionsrecht in Rumänien widmen, wie es nach dem Ersten Weltkrieg zur Anwendung kam, und in einem abschließenden (10.) Abschnitt noch einen knappen Blick auf das allgemeine Kultusgesetz von 1948 werfen.

Beim zeitlichen Rahmen erbitte ich von den Zuhörern eine gewisse Großzügigkeit. Es sind grobe Pinselstriche, die ich auftrage, sie reichen vom Religionsrecht des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation, wie es beispielsweise im **Instrumentum Pacis Osnabrugense** am Ende des Dreißigjährigen Krieges (1648) kodifiziert wurde, bis zum erwähnten Kultusgesetz nach dem Zweiten Weltkrieg.

2 Die „Landler“ aus dem Österreich der Gegenreformation

Die Landler waren unter **Karl VI.** (als ungarischer König **Karl III** reg. 1711/12-1740) und **Maria Theresia** (reg. 1740/41-1780) aus dem habsburgischen Österreich, mehrheitlich aus Oberösterreich, aber auch aus Kärnten und der Steiermark nach Siebenbürgen *transmigriert*, dh zwangsweise verpflanzt worden⁶. Das **beneficium emigrandi** wurde ihnen vorenthalten und damit auch noch andere Rechtswohlthaten des Reichsreligionsrechts: etwa das **Triennium**, die Dreijahresfrist, innerhalb der sich ein religiöser Dissident (das ist einer, der vom Glaubensbekenntnis seines Landesherrn abweicht) außer Landes begeben musste. Das Reichsrecht stellte das Ziel der Emigration frei – nicht aber die Habsburger: Im Zeitalter des **Merkantilismus** und der **Popula-**

4 Hellmut Klima, Die Ansiedlung von evangelischen Deportierten aus dem Salzkammergut in Neppendorf unter Karl VI. (1734-1737), in: Christoph Klein/Hermann Pitters (Hg.), Ordnung und Verantwortung. Festschrift zum 80. Geburtstag von Bischof D. Albert Klein, Sibiu-Hermannstadt 1996, S. 113-125; Martin Bottesch/Franz Grieshofer/Wilfried Schabus (Hg.), Die siebenbürgischen Landler. Eine Spurensicherung, Wien-Köln-Weimar 2002.

5 Harald Roth, Kleine Geschichte Siebenbürgens, Köln-Weimar-Wien 2003, S. 53 ff.

6 Erich Buchinger, Die „Landler“ in Siebenbürgen. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im 18. Jahrhundert, München 1980.

tionistik wurde der Wert der Bevölkerung sehr hoch eingeschätzt. Und so wurde einfach machtpolitisch argumentiert („*Zwangsdeportation aus Staatsräson*“)⁷ und das freie Abzugsrecht, in dem man ja den ersten Ansatz der **Religionsfreiheit** erblicken mag, massiv eingeschränkt.

Die Machthaber in der Wiener Hofburg wussten, dass sich die vom Salzburger Fürst-erzbischof **Firmian** vertriebenen Protestanten 1731 nach Preußen gewandt und dann dort eine beachtliche Salzburger Tradition begründet hatten (etwa in Gumbinnen in Ostpreußen, dem Zentrum der Emigrantenansiedlung). Eine solche Stärkung der preußischen Bevölkerung wollte der Wiener Hof durchaus nicht betreiben und so wurde das ferne Siebenbürgen auserkoren, wohin diese aufgestöberten alpenländischen Kryptoprottestanten ausgewiesen wurden.

Warum Siebenbürgen?

Weil hier bereits ein religiöser Pluralismus gegeben war: „*Siebenbürgen Land des Segens, ... jedes Glaubens sicherer Hort*“, so heißt es in der Landeshymne. Hier hatte der Landtag von Thorenburg/Turda 1568 die gleichmäßige Anerkennung der vier christlichen Konfessionen (römisch-katholischen, evangelisch-lutherischen, reformierten und unitarischen = antitrinitarischen Konfession) als *religiones receptae* verfügt. Am Landtag von Neumarkt 1571 wurde dieser Beschluss bestätigt. Dass die *Antitrinitarier* über solche Freiheiten verfügten, war einzigartig in Europa und erklärt sich nur aus der Parteinahme des siebenbürgischen Fürsten **Johann Sigismund** (und dessen Hofarztes **Georg Biandrata** [1515-1589]) für diese Konfession⁸. Allen diesen vier Konfessionen wurde die Religionsfreiheit zuteil, die sie wie ihren Augapfel bewachten. Dass die orthodoxe Kirche der Rumänen lediglich toleriert wurde, wird uns später noch zu beschäftigen haben. Hier im regnum Transilvaniae hatte sich gleichsam im Schatten der osmanischen Herrschaft eine konfessionelle Koexistenz entwickeln können, die (wie **Paul Philippi** vor einem halben Jahrhundert gezeigt hat⁹) beispielgebend hätte werden können für Europa, das noch in den heftigsten konfessionellen Bürgerkriegen verstrickt war.

Voraussetzung für das Gelingen war das Zusammenleben dreier autonomer ethnischer Gemeinschaften, die in einem von unserem heutigen Sprachgebrauch abweichenden Sinn *nationes* genannt wurden:

- die Siebenbürger Sachsen, die im 12. Jahrhundert als **hospites Theutonici** von den ungarischen Königen ins Land gerufen worden waren (*ad retinendam coronam*),
- die Szekler, ein zur Sicherung der Grenze gegenüber den Wallachen eingesetzter Stammesverband

7 Márta Fata, Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen, in: Günter Schödl (Hg.), Deutsche Geschichte im Osten Europas: Land an der Donau, Berlin 2002, S. 89-196, 173.

8 Mihály Balázs, Early Transylvanian Antitrinitarism (1566-1571), Baden-Baden/Bouxwiller 1996.

9 Paul Philippi, Reformation in Türkennot, in: Die Evangelische Diaspora 25 (1954) S. 92-96; ders., Grundsätzliches und Historisches über die Anfänge der religiösen Freiheit in England und Siebenbürgen, in: ebd. 26 (1955) S. 107-118; ders., Pluralität und Toleranz (1993), in: Zugänge H. 19/20, 1996, S. 30-35. - Vgl. auch Ludwig Binder, Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts, Köln-Wien 1976.

- und der ungarische Adel, dem König **Andreas II.** in der **Goldenen Bulle** (1222) nicht nur die Adelsrechte bestätigen, sondern auch ein spezifisches Widerstandsrecht, ein Recht zum Widerstand, einräumen musste¹⁰.

Ein Reich mit nur einer Sprache und nur einer Sitte ist schwach und zerbrechlich, so hatte die ursprüngliche Philosophie der ungarischen Könige gelautet, deshalb sollte die Vielfalt der Völker beachtet und bewahrt werden, doch schon im 14. Jahrhundert dekretierten die Könige eine Vereinheitlichung des Adels. Die Zugehörigkeit zur Römisch-katholischen Kirche war sozusagen die *conditio sine qua non* mit der Folge, dass der zur orthodoxen Kirche des Ostens gehörende rumänische Adel zur römisch-katholischen Kirche konvertierte und in der Folge sukzessive im ungarischen Adel aufging. Darauf war dann zurückzuführen, dass die Rumänen über keine politische Vertretung im Landtag verfügten und das bedeutete, dass sie „politisch nicht mehr existent“ waren¹¹.

3 Das Habsburgerreich – ein Produkt der Gegenreformation

Die Habsburger hatten im 18. Jahrhundert ihr **jus reformandi** eingesetzt, um nach dem Grundsatz des **cuus regio, eius religio** die Glaubenseinheit in Österreich durchzusetzen. In dieser Politik der Gegenreformation waren die Habsburger, was die kaiserlichen Erblande betrifft, durch den Westfälischen Frieden von 1648 und die Normaljahresregelung (1624 als **annus normalis**) nicht eingeschränkt worden (IPO Art. V § 41), sie verfügten sozusagen über ein **jus reformandi illimitatum**.

Lediglich Schlesien und das Ascher Ländchen in Westböhmen bildeten Ausnahmen, hier hatten die der böhmischen Krone tributpflichtigen Reichsgrafen **von Zedtwitz** eine Ausnahmeregelung beanspruchen können, dort in Schlesien musste dem Schwedischen König ein ausdrückliches Schutz- und Interventionsrecht zugunsten der Protestanten zugestanden werden, der es auch einsetzte (**Altranstädter Konvention** [1707]).

Die Gegenreformation war ein Hebel gewesen, um den protestantischen Adel auszuschalten. Dem sich etablierenden Absolutismus stand in den böhmisch-deutschen Ländern nichts mehr im Wege. **Ein König – ein Gesetz – ein Glaube**, so lautete die Formel des Absolutismus, und sie kennzeichnete auch die Vorstellung der Wiener Hofburg. Nur auf der Grundlage einer solchen Glaubenseinheit („**die gute Einigkeit in der Religion**“)¹² meinte man dieses heterogene Staatsgebilde in ein einheitliches Reich integrieren zu können. Das war die Hauptsorge des konfessionellen Zeitalters, dass nur so allgemeiner Frieden zu wahren sei. Ein rebellierender Untertan (und bei einem fremdkonfessionellen konnte man sich nie sicher sein!) galt als viel gefährlicher als zehn ausländische Feinde.

10 Horst Haselsteiner, Das Widerstandsrecht der Stände in Ungarn, in: Österreichische Osthefte 16 (1974) S. 123-136.

11 Paul Philippi, Föderalismus und Freiheit. Ungenutzte Elemente im politischen Erbe Rumäniens, in: Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte. Georg Weber zum 65. Geburtstag, Köln-Weimar-Wien 1997, S. 493-511, 502.

12 Ulrich Scheuner, Staatsräson und religiöse Einheit des Staates. Zur Religionspolitik in Deutschland im Zeitalter der Glaubensspaltung, in: Roman Schnur (Hg.), Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs, Berlin 1975, S. 363-405.

4 Der Kampf der ungarischen Stände gegen die Habsburger

Anders sah die Lage in Ungarn aus¹³. Das Königreich war nach der verlorenen Schlacht von Mohács 1526 in drei Teile zerfallen. Im Westen und Norden des Reiches behaupteten die Habsburger das Erbe der Jagiellonen, im Südosten übernahm **Johann Szapolyai** (reg. 1526-1540), der Woiwode Siebenbürgens die Herrschaft, den zentral-ungarischen Raum beanspruchten die Osmanen, die hier einen Verwaltungsbezirk (*Paschalik*) einrichteten. Die im Karpatenbogen zusammenlebenden Ethnien waren im 16. Jahrhundert von der reformatorischen Bewegung unterschiedlich erfasst worden¹⁴, zuerst die Deutschen in den ungarischen/oberungarischen Städten, dann die Slowaken, schließlich die Magyaren, die in der zweiten Jahrhunderthälfte, angeregt durch ihren Wittenberger Lehrer **Philipp Melanchthon** (1497-1560) und dessen vermittelnde Abendmahlstheologie, zum Calvinismus übergegangen waren.

Natürlich haben auch im königlichen Ungarn die Habsburger versucht, den (staatspolitischen) Widerstand der ungarischen Stände durch die Methode der Gegenreformation zu brechen. Aber hier ist namentlich auf den Widerstand des siebenbürgischen Fürsten **István Bocskai** (1557-1606) zu erinnern, der seine Sendung im Sinne des calvinistischen Widerstandsrechts¹⁵ verstanden hat. Er hat die einschlägigen Schriften von **Johannes Calvin** (1509-1564) und **Theodor Beza** (1519-1605) studiert und hat deren Widerstandslehre rezipiert und gegen das Joch der Habsburgischen Tyrannen angewendet. So konnte er den *Wiener Frieden 1606* erzwingen und die Religionsfreiheit der Stände sicherstellen.

Und es sei an die Feldzüge des **Gabor Bethlen** (1580-1629) erinnert, die sich in die Kriegskonstellation des Dreißigjährigen Krieges einordnen. Er verbündete sich mit den böhmischen und österreichischen Ständen, die am Weißen Berg bei Prag 1620 geschlagen wurden – eine Niederlage, die dem Protestantismus in den Alpenländern den Todesstoß versetzte. **Bethlen** konnte aber die Truppen des Kaisers 1621 schlagen, sodass er abermals eine Bestätigung der Religionsfreiheit der Protestanten in Ungarn erzielte. Natürlich haben die Habsburger versucht, den Ungarn „*böhmische Hosen*“ anzuziehen. Dieses Bonmot spielt auf das brutale Strafgericht über die aufständischen Protestanten am Altstädter Ring (1621) an. Doch die Ungarn, angeführt von Siebenbürgischen Fürsten, wussten sich zu wehren und wiederholten ihren Kampf um den status quo ihrer Religionsfreiheit. Nach **Bethlen** ist Fürst **Georg Rákóczi I.** (1593-1648) zu nennen, später **Imre Thököly** (1657-1705), der sogar mit den Osmanen kollaborierte, als sie 1683 nach Wien vorzogen, und Fürst **Franz Rákóczi II.** (1676-1735) am Beginn des 18. Jahr-

13 Mihály Bucsay, Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart, Wien-Köln-Graz 1977-79; Tibor Fabiny, Bewährte Hoffnung. Die Evangelisch-Lutherische Kirche Ungarns in vier Jahrhunderten, Erlangen 1984.

14 Márta Fata, Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, Münster 2000, S. 65 ff.

15 Kálmán Benda, Die Auswirkungen der Lehren Calvins auf die Ideologie des ständischen Widerstands in Ungarn, in: JGPrÖ 110/111 (1995) 75-85 – Demgegenüber betont Gerald Volkmer (im Anschluss an Andrea Molnár und Horst Haselsteiner) wie die ältere ungarische Forschung die exklusive Ableitung des Widerstandsrechts aus der Goldenen Bulle (1222) und dem Tripartitum (1514): Das Fürstentum Siebenbürgen 1541-1691. Außenpolitik und völkerrechtliche Stellung, Kronstadt 2002, S. 122 ff.

hunderts. Diese Kämpfe mit den Habsburgern haben die Gegenreformation nicht gänzlich verhindert, aber doch abgeschwächt. Jedenfalls waren die Habsburger nicht in der Lage, den Protestantismus vollständig niederzuringen.

Diese letzte Aussage gilt mit Ausnahme des Dezenniums von 1671-1681¹⁶, der **Trauerdekade des ungarländischen Protestantismus**: Eine Verschwörung gegen das Haus Habsburg, geplant vom katholischen Palatin **Franz Wesselényi** (1605-1667), wurde zum Anlass genommen, um die überkommene Ständeversammlung für verwirkt zu erklären und den offenen Absolutismus einzuführen. Vor allem diente sie als Vorwand, um gegen die Protestanten vorzugehen. Ein Großteil der Pastoren und Lehrer wurde in Schauprozessen verurteilt und, wenn sie nicht freiwillig gingen, auf die Galeeren verschleppt.

5 Die Unionsbestrebungen in Siebenbürgen

Von dieser schroffen Politik der Gegenreformation, die ein Mittel der Integration des Habsburgerreiches gewesen ist, blieb die Orthodoxie grosso modo verschont¹⁷. Allerdings haben auch die Unionsbestrebungen gelegentlich gegenreformatorische Tendenzen gezeigt. Diese Bemühungen um eine Kirchenunion hatten 1646 zur **Union von Uzhorod** (mit den ungarischen Ukrainern) geführt und ein halbes Jahrhundert später, an der Wende zum 18. Jahrhundert (1698-1701) zur **Union in Siebenbürgen**. Nach der Befreiung Siebenbürgens von der Herrschaft der Osmanen kamen rumänische Christen mit östlicher Kirchentradition unter österreichische Herrschaft. Die Jesuiten, die zuerst als Feldgeistliche ins Land gekommen waren, luden die Rumänen zur Union mit Rom unter zwei Bedingungen ein¹⁸:

- Zustimmung zur theologischen Übereinkunft des **Florentiner Konzils** (1439), das zwar gescheitert war, aber von der gleichberechtigten ekklesialen Würde der ost- und weströmischen Kirche ausgegangen war: keine Verwerfung des **filioque** der Lateinischen Kirche, weiters soll deren Lehre vom Purgatorium (Reinigungsort für die Seelen der Verstorbenen) und die bei ihnen gebräuchliche Verwendung ungesäuerten Brotes bei der Eucharistiefeyer nicht verworfen werden.
- Anerkennung der Prärogativen des römischen Stuhls und somit Unterordnung unter die päpstliche Jurisdiktionsvollmacht.

Ein zweiter sozialpolitischer Auftrag war mit der Jesuitenmission verbunden: Da die Rumänen im Siebenbürgischen Fürstentum rechtlos waren, weil sie nicht als **Nation** galten und ihre Religion nicht als **religio recepta** anerkannt war, sollte der Weg einer Union mit Rom die Gleichstellung der Rumänen mit den Katholiken bringen, er sollte aber auch die katholische Kirche stärken. Mit der Union war also von seiten der Wiener Regierung (seit **Leopold I.**) das Angebot der gesellschaftlichen Emanzipation der Rumänen verbunden – mit der nicht zu übersehenden Nebenabsicht, die protestantische Mehrheit in Siebenbürgen zu paralysieren.

16 Peter F. Barton/László Makkai (Hg.), *Rebellion oder Religion?* Budapest 1977.

17 Richard Potz, *Die Donaumonarchie als multikonfessioneller Staat*, in: KANON XII = Multikonfessionelles Europa, München-Eichenau 1994, S. 49-65.

18 Ernst-Christoph Suttner, *Die Kirchenunion in Siebenbürgen 1697-1761. Das Bemühen um Sakramentsgemeinschaft zwischen Schwesterkirchen degeneriert zur Konversion orthodoxer Christen zum Katholizismus*, in: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie* (wie Anm.3), S. 135-150.

Die Unionsverhandlungen nahmen einen schwierigen Verlauf. Die privilegierten Stände Siebenbürgens widersetzten sich, weil sie durch einen sozialen Aufstieg der Rumänen ihre Vorrechte gefährdet sahen. Innerkatholische Schwierigkeiten traten hinzu. Der Primas Hungariae Kardinal **Kollonich** forderte von den Rumänen nicht nur die Zustimmung zu den Übereinkünften des Konzils von Florenz, sondern er forderte die Übernahme des tridentinischen Glaubensbekenntnisses. Außerdem zog er die ekklesiale Würde der Siebenbürger rumänischen Kirche in Zweifel, indem er den unionswilligen rumänischen Bischof sub conditione erneut weihte. Das war der Union kaum förderlich, denn es bildete sich eine orthodoxe Opposition gegen die Union, ja es kam zur Spaltung der rumänischen Kirche Siebenbürgens. Aus der geplanten Union der gesamten rumänischen Kirche Siebenbürgens mit Rom war die Aufnahme des Bischofs **Atanasie** und seiner Anhänger in die Erzdiözese eines gegenreformatorisch denkenden Primas von Ungarn geworden. Es hatte sich das Unionsverständnis zum **Uniatismus** hin gewandelt, wie dies in vielen Publikationen scharf kritisiert wurde¹⁹.

6 Von der Gegenreformation zur josephinischen Toleranz

Nach der Trauerdekade bedeutete 1681 der Landtag von Ödenburg/Sopron ein erstes Aufatmen, aber noch keine Entspannung. Er bestimmte in seinem Artikel XXVI, dass den Protestanten in zwei oder drei Ortschaften in jedem Komitat Bauplätze zugesprochen werden, wo sie Holzkirchen errichten durften. Die Orte = artikulare Orte wurden im Gesetzartikel angeführt²⁰. Nur an diesen **Artikularkirchen** war ein **öffentliches Religionsexercitium** erlaubt, überall sonst gestattete der König nur die **private Religionsübung**, im Grunde genommen nur die *devotio domestica*, die Religionsübung ohne den Dienst eines Geistlichen im privaten Kreis des Hauses. Dass in dieser Konstellation der Protestantismus nicht aufgegeben wurde, sondern bewahrt werden konnte, lag an der Postillenliteratur des Pietismus, die sich an diese kleinen Familienkreise wandte (*ecclesiola in ecclesia*)²¹.

Die josephinische Toleranz, benannt nach **Joseph II.** (reg. 1780-1790), setzte der Gegenreformation ein Ende. Es lag ihm ein gewandeltes Verständnis des Staates zugrunde. Das klassische christliche Verständnis des Staates hatte Thomas von Aquin um 1266 in einer Schrift dargestellt: Der Staat ist ein Schiff, das vom Herrscher als dem Steuerherrn nach den Weisungen Gottes, des Schiffsherrn, gelenkt wird, um die Fracht, das sind die ihm anvertrauten Menschenseelen unversehrt ans Ziel zu bringen. In diesem Bild wird ausgedrückt, dass zu den vornehmsten Staatsaufgaben die Sorgepflicht für das Seelenheil der Untertanen gehört. Der Obrigkeit oblag die *cura religionis*, die Sorgepflicht nicht nur für das zeitliche Wohl, sondern auch für das ewige Heil.

Unter dem Einfluss der Naturrechtsschule macht sich ein Wandel im Staatsverständnis breit²². **Die Staaten sind nicht um der Religion willen gegründet worden,**

19 Ernst Christoph Suttner, Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen, Wien-München 1978.

20 Imre Gyenge, Der Ungarische Landtag zu Ödenburg 1681 und die Artikulargemeinden, in: Peter F. Barton (Hg.), Im Lichte der Toleranz, Wien 1981, S. 33-58.

21 Zoltán Csepregi, Magyar pietizmus 1700-1756, Budapest 2000.

22 Christoph Link, Toleranz im deutschen Staatsrecht der Neuzeit, in: Peter F. Barton (Hg.), Im Zeichen der Toleranz, Wien 1981, S. 86-107; ders., Staat und Kirche bei Samuel Pufendorf, in: Bodo Geyer/Helmut Goerlich (Hg.), Samuel Pufendorf und seine Wirkungen bis auf die heutige Zeit, Baden-Baden 1996, S. 208-222.

das war die leuchtende Erkenntnis vor dem Hintergrund der konfessionellen Bürgerkriege. Die Menschen haben sich nur um ihrer äußeren Sicherheit und Wohlfahrt willen zur Gesellschaft vereinigt, einen **Gesellschaftsvertrag** geschlossen zum Schutz von Leben, Freiheit und Eigentum. Denn im Naturzustand herrscht ein Krieg aller gegen alle (**bellum omnium contra omnes**), da verhält sich der Mensch als Wolf (**homo homini lupus**). Zur Sicherung der humanen Rechtsgüter haben sich die Menschen in einem zweiten Rechtsakt dem Souverän unterworfen, also gleichsam in einem Unterwerfungsvertrag (**pactum subiectionis**) ihm das gesellschaftliche Ordnungsrecht übertragen.

Fast gleichzeitig formulieren in Deutschland und England die Staatstheoretiker **Samuel Pufendorf** (1632-1694) und **John Locke** (1632-1707) diese neuen Lehren. Und sie ziehen beide die Schlussfolgerung: **Wenn die Staaten nicht um der Religion willen gegründet wurden, gehört die Sorgepflicht für das Seelenheil der Untertanen nicht zu den legitimen Staatsaufgaben.** Weder die Durchsetzung der **religio vera** noch die Unterdrückung der **religio falsa** könne ein zulässiger Staatszweck sein.

Und als weitere Konsequenz notierte **Pufendorf**: *Weder der Herr noch die Apostel hätten sich der Gewalt bedient, deshalb soll der Fürst die Andersgläubigen nicht vertreiben, sondern sie dulden, wenn sie sich als gute und maßvolle und tugendhafte Staatsbürger erweisen und in ihren Lehren nichts enthalten ist, was zu Aufständen und zur Rebellion führt.* Nach diesen Grundsätzen **Pufendorfs** wurde **Joseph II.** unterrichtet – nota bene zu einem Zeitpunkt, da seine Mutter **Maria Theresia** noch aufgestöberte Kryptoprotestanten im steirischen Murtal nach Siebenbürgen transmigrieren ließ²³.

Dieser hier dokumentierte Wandel in der Lehre vom Staatszweck ist nur die Spitze eines Eisbergs, es ist ein tiefliegender, die Geschichte des Abendlandes durchziehender Säkularisationsprozess. In der Lehre von der **Staatsräson** (= **Staatsklugheit, ragione di stato**) entwickelt durch französische Juristen (**Jean Bodin** [1530-1596]), wird im einzelnen entfaltet, was der Zweck eines Staatswesens ist: **pax, tranquillitas** = Frieden und innere Ordnung.

Die josephinische Toleranz ist aus mehreren Wurzeln entstanden²⁴, eine davon war gewiss die Naturrechtsschule, eine andere das Reichsrecht, von dem die Termini entlehnt wurden wie **exercitium religionis privatum**, der Schlüsselbegriff für diese Zeit²⁵: Denn nur ein solches Privatexercitium wurde den **Akatholiken** erlaubt, sofern sie nicht schon über ein öffentliches Religionsexercitium verfügten (Asch, Teschen/Österreichisch-Schlesien, Galizien, Artikulargemeinden in Ungarn, Siebenbürgen). In dieses Toleranzkonzept nahm **Joseph II.** ausdrücklich die tschechischen Hussiten und die Böhmisches Brüder **nicht** auf, wohl hingegen – und an dieser Stelle übertrat er reichsrechtliche Schranken – die **mit Rom nicht unierten Griechen**, also die Orthodoxie, deren Gemeinde in Wien schon das Recht zum öffentlichen Religionsexercitium besaß. Aus Rücksicht auf seine Länder im Osten und Südosten des Hl. Römischen Reiches dehnte der Kaiser die Toleranz aus - sogar über die Schranken des Reichsreligionsrechts hinaus. Im Blick

23 Dieter Knall, Aus der Heimat gedrängt. Letzte Zwangsumsiedlungen steirischer Protestanten nach Siebenbürgen unter Maria Theresia, Graz 2002.

24 Peter Landau, Zu den geistigen Grundlagen des Toleranzpatents Josephs II., in: ÖAKR 32 (1981) 187 ff.

25 Karl Schwarz, Exercitium religionis privatum, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Kanonistische Abteilung 105 (1988) 495-518.

auf Galizien und die Bukowina, die freilich außerhalb des Reichsverbands lagen, nahm er auch noch die **Mennoniten** und die aus der Moldau eingewanderten **Armenier** mit ihrer vorchalzedonensischen Tradition, die sich zum Teil mit Rom unierten (**Mechitaristen**) sowie die altgläubigen **Lippowaner** auf.

Das Privatexerzitium bedeutete den Verzicht auf die Zeichen der Öffentlichkeit: Turm, Glocken, der direkte Zugang von der Straße, die Erkennbarkeit als Kirche. Die Toleranz bedeutete nicht wie im heutigen Sprachgebrauch eine positive Tugend, sondern war nicht mehr als ein bloßes Ertragen eines im übrigen aber nicht gewünschten Übels. Dem Toleranzkonzept des Kaisers lag ein klarer Maßstab zugrunde, das Wissen um die *religio vera* und die *religio falsa*. Im Toleranzpatent ist wiederholt davon die Rede, wenn von den Prärogativen der herrschenden Religion gesprochen wird. Vor allem im Bereich der konfessionellen Mischehen und der religiösen Kindererziehung wirkte sich das gravierend aus²⁶. Selbst in Siebenbürgen wurde die schärfere Gangart der katholischen Kirche (Dispenspflicht) bei Mischehen aktenkundig²⁷. Die Toleranz (sie galt in Siebenbürgen vor allem im Blick auf die Orthodoxie) – das war nur eine äußerst fragile Grundlage, auf die **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1832) seine bekannte Maxime münzte, dass *die Toleranz nur eine vorübergehende Gesinnung sein sollte, die zur Anerkennung führen müsse, denn ‚dulden heißt beleidigen‘*.

Für Ungarn hatte das Toleranzpatent nicht jene epochale Bedeutung wie für die deutsch-böhmischen Länder. Der allenthalben artikulierten Dankbarkeit (in Predigten wurde **Joseph** mit dem Perserkönig **Kyros** verglichen, der die Israeliten in die Freiheit entließ!) stand aber auch die Kritik nicht nach:

- Das Toleranzpatent habe nicht auf die Friedensverträge (von Wien 1606 bis Sathmar/Satu Mare 1711) Bezug genommen, in denen die Habsburger die Religionsfreiheit hatten garantieren müssen.
- Der zweite nicht geringere Kritikpunkt betraf den rechtlichen Charakter des Toleranzpatents, das ohne Beteiligung des Reichstags/Landtags erlassen war, also bloß Ausdruck königlicher Gnade und Benevolenz sei und daher durch den Landesherrn auch wieder modifiziert oder zurückgezogen werden konnte: die Kirche war nur eine *ecclesia propter bonum pacis adhuc tolerata*, aus Gründen der Friedenswahrung toleriert, sie war keine *religio recepta* wie in Siebenbürgen.

Zur geforderten Behandlung am ungarischen Reichstag/Landtag, den **Joseph** bekanntlich nicht einberufen hat („*kalapos király*“, König mit Hut), kam es unter seinem Nachfolger **Leopold**: Gesetzartikel XXVI/1791, der zwar den Katholiken die Stellung einer *religio praedominans* sicherte, aber die Beziehung des Staates zu den protestantischen Kirchen im Geiste der Anerkennung von deren Autonomie regelte und auf die älteren Friedensschlüsse Bezug nahm.

26 Karl Schwarz, Heiraten zwischen „Geduldetwerden“ und „Versprechenmüssen“. Zu den Auswirkungen des Toleranzpatents im evangelischen Raum, in: Klemens Maria Hofbauer in Wien 1808-1820. Seine Herausforderungen damals und heute, Wien 2002, S. 41-47.

27 Harald Zimmermann, Toleranz und Konzivilität oder Was Österreich und Siebenbürgen Kaiser Josef II. zu verdanken hat, in: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici (wie Anm. 1), S. 255-265, 257.

7 Die Orthodoxe Kirche und der Staat

Joseph II. hatte sich, wie schon erwähnt, über die Schrankenformel des Westfälischen Friedens hinweggesetzt, als er auch die Orthodoxie in sein Toleranzkonzept einfügte. Einmal abgesehen davon, dass die beiden Wiener orthodoxen Kirchengemeinden **zum Hl. Georg** (1782) und **zur Hl. Dreifaltigkeit** (1787) das Privileg eines öffentlichen Religionsexercitiums hatten²⁸, war die Rücksichtnahme auf die Orthodoxie ein Erfordernis der konfessionspolitischen und statistischen Gegebenheiten im Habsburgerreich, zumal in den langgestreckten Grenzgebieten zum Osmanischen Reich (**Militärgrenze**). 1690 wurde im weiter westlichen Bereich eine große Zahl an Serben angesiedelt (ca. 150.000 Personen), denen aufgrund ihrer wehrpolitischen Bedeutung eine religiös umschriebene staatspolitische Sonderstellung mit öffentlicher Religionsübung eingeräumt wurde²⁹. Gleichzeitig bekam die Religionsverfassung des Habsburgerreiches einen neuen Akzent: Es wurde das osmanische **Millet-System** mit seinem **konfessionellen Nationalitätsbegriff** [*millet* = Religionsvolk; *Rum millet* = Angehörige orthodoxen Bekenntnisses ungeachtet ihrer Volkszugehörigkeit (abgeleitet von der Selbstbezeichnung als Rhomäer)] übernommen, in dessen Rahmen der serbische Metropolit-Patriarch (1690 war dies Patriarch **Arsenije III. Crnojević**, der die Verhandlungen mit dem Staat geführt hatte) als **Ethnarch** anzusehen war.

In der Welt der Orthodoxie war seit der oströmischen Zeit (**Justinian**) ein Kirche-Staat-Modell vorherrschend, das als **Staatskirchentum** bezeichnet wird. Der Kaiser galt als der *Bischof für die äußeren Erfordernisse*, er berief die Synode ein und bestimmte die Tagesordnung. Der Staatsgewalt oblag es, in kirchlichen Fragen Gesetze zu erlassen. Kaiser und Bischofskollegium stehen in einem als *consonantia* oder *symphonia* bezeichneten Verhältnis des gegenseitigen Verstehens, des Gleichklangs, der Zusammenarbeit zueinander, die aber meist eine vollständige Einordnung der Kirche in den staatlichen Vollzug zur Folge hatte. Wie das Beispiel **Peters des Großen** (1672-1725) zeigt, übte das protestantische Modell des **landesherrlichen Kirchenregiments** eine suggestive Ausstrahlungskraft aus (**Geistliches Reglement** 1721).

Die Ausbildung von autokephalen Strukturen (orthodoxe „Landes“-Kirche) wurde zweifellos dadurch befördert, wobei umstritten blieb, wem dieses Recht zur Verleihung der **Autokephalie** zukommt (dem ökumenischen Patriarchat oder der Mutterkirche). Das ökumenische Patriarchat von Konstantinopel hat jedenfalls 1885 der **Orthodoxen Kirche in Rumänien** die Autokephalie verliehen.

Für die orthodoxe Kirche in katholischen Staaten wurde ein Modell der Symphonie wirksam, das Kirche und Staat als voneinander unabhängig, aber aufeinander bezogen verstand³⁰, sodass auch nicht-orthodoxen Behörden eine Mitwirkungsmöglichkeit in der orthodoxen Kirche (bis hin zur Investitur eines orthodoxen Hierarchen durch ein katholisches Staatsoberhaupt) eröffnet wurde. In orthodoxen Nationalstaaten war die Orthodoxe Kirche **Staatskirche**, d.h. es oblag dem staatlichen Gesetzgeber auch die Beschlus-

28 Willibald M. Plöchl, Die Wiener Orthodoxen Griechen, Wien 1983.

29 Ernst-Christoph Suttner, Die Toleranzgesetzgebung Joseph II. und die Orthodoxie im Habsburgerreich, in: Im Zeichen der Toleranz, S. 93-100.

30 Ernst Chr. Suttner, Staat aus orthodoxer Sicht, in: Anna Coreth/Ildefons Fux OSB (Hg.), Servitium pietatis. Festschrift Hans Hermann Groër zum 70. Geburtstag, Salterrae 1989, S. 330-348, 346.

sfassung über das sogenannte „innere“ Kirchenrecht, wie dies in Skandinavien ja auch im Blick auf die protestantischen Nationalkirchen der Fall war/ist.

Es dürfte an dieser Stelle angebracht sein, ein paar Bemerkungen zum Begriff der **Nationalkirche** zu machen, weil er im Kontext der Ostkirchen (*Syrisch-orthodoxe Kirche*, *Koptische Kirche* u.a.), aber auch der Orthodoxen Kirche naturgemäß auftaucht.

Ihm liegt ein „natio“-Begriff zugrunde, der wie jener der Siebenbürgischen Stände die Zugehörigkeit zu einem „sprachlichen Verband“ bezeichnete. Durch die geistes- und sozialgeschichtliche Entwicklung, insbesondere seit der Französischen Revolution (*Nation als Identität von Sprach-, Sitten-, Rechts- und Staatseinheit*), hat der Begriff *Nation* indes einen bemerkenswerten Wandel durchgemacht, der auch in Verbindung mit „Kirche“ das 19./20. Jahrhundert bestimmt hat. Er implizierte nicht nur eine erhöhte staatliche Aufsicht mit unmittelbaren Eingriffskompetenzen, sondern instrumentalisiert die Teilkirche (als „*geistliche ‚Innenseite‘ des Nationalstaates*“) im Sinne einer Inpflichtnahme für den Nationalstaat. Dass die Teilkirche auf die *ecclesia universalis* bezogen bleiben muss, geriet in Vergessenheit.

8 Der Schritt zur Moderne

Zur vollen Religionsfreiheit fanden die Minderheitskirchen in Cisleithanien und Transleithanien erst im Verlauf des 19. Jahrhunderts³¹. In Ungarn bedeutete der Gesetzartikel XX:1848 erstmals die völlige Religionsfreiheit und Parität aller vier rezipierten Konfessionen. Er wurde zwar in der nachrevolutionären Entwicklung wieder kassiert, aber durch den Gesetzartikel LIII:1868 wieder in Kraft gesetzt. In demselben Jahr erhielt die Metropole in Hermannstadt/Sibiu der rumänischen griechisch-orientalischen Kirche von Siebenbürgen und dem Banat ihre gesetzliche Anerkennung³². Ein Organisationsstatut wurde ausgearbeitet und 1869 sanktioniert, welches für den König ein Bestätigungsrecht bei Bischofs- und Metropolitenwahlen vorsah.

In den böhmisch-deutschen Kronländern bedeutete das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger von 1867 jene Zäsur, von der man sagen konnte, dass sie aus der katholischen Habsburgermonarchie einen interkonfessionellen Staat gemacht hat – wenigstens in einem formellen Sinn, denn politisch und atmosphärisch blieb dieser Staat bis zu seinem Untergang zutiefst katholisch. Das haben die konfessionellen Minderheiten zu spüren bekommen, insbesondere die seit ca. 1880 auftretenden Freikirchen anglo-amerikanischer Herkunft; ihrer Missionsarbeit wurden seitens der etablierten Kirchen erhebliche Schwierigkeiten bereitet.

Immerhin konnten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts neben der Evangelischen Kirche A.u.H.B. (*Protestantenpatent* 1861), die **Altkatholische Kirche**, die **Herrnhuter Brüdergemeine** (1880) auch die **Israelitische Kultusgemeinde** (1890) und der **Islam** gesetzlich anerkannt werden. Durch die **Okkupation** von Bosnien und der Herzegowina (1878) war eine zahlenmäßig an die Vierhundertfünzigtausend reichende muslimische Bevölkerungsgruppe unter den Herrschaftsbereich Österreich-Ungarns

31 Adam Wandruszka/Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848-1918 Bd. IV: Die Konfessionen, Wien 1985, v.a. die Beiträge von Peter Leisching (S. 1-247), Moritz Csáky (S. 248-331), Emanuel Turczynski (S. 399-478), Friedrich Gottas (S. 489-595).

32 Ernst Chr. Suttner, 50 Jahre rumänisches Patriarchat, in: Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen, S. 11-125, 13.

gekommen³³. Die österreichisch-ungarische Verwaltung verband die Zusicherung weitgehender (nicht unbegrenzter) religionsrechtlicher Freiheit mit scharfen zeitgemäßen religionshoheitlichen Konturen: Ernennung des *Medschliß i Ulema*, eines aus vier Personen bestehenden obersten geistlichen Rates als Vertretung der Muslime, sowie des Mufti von Sarajevo durch das Staatsoberhaupt – ohne Rücksichtnahme auf eine türkische Beteiligung bei der Investitur; staatliche Oberaufsicht über die religiösen Stiftungen. Dreißig Jahre später erfolgte die Annexion (1908). Nun war ein gewisser Handlungsbedarf gegeben, die Religionsfreiheit der Muslime im Zuge ihrer Integration in der österreichischen Reichshälfte zu konkretisieren. Das führte zum **Islamgesetz** des Jahres 1912, das sich auf den hanefitischen Ritus beschränkte und einen Gesetzesvorbehalt im Blick auf das muslimische Eherecht (Polygamie) enthielt. In diesem Zusammenhang wurde auch das in Österreich sonst gültige konfessionelle Eherecht durchbrochen, weil für die Angehörigen dieser Religion die Zivileheschließung vorgeschrieben wurde (§ 7 Abs 1 IslamG).

9 Staat und Kirche in (Groß-)Rumänien

Die politischen Rahmenbedingungen im Großrumänien der Zwischenkriegszeit waren gekennzeichnet durch „Identitätskrisen“ und „Transformationsprobleme“³⁴, durch den Mangel an politischer Integration zu einem Gesamtbewusstsein.

Hier ist daran zu erinnern, dass Rumänien, durch die Vereinigung mit Transsilvanien (1918-1920) zu einem **Nationalitätenstaat** geworden, eine völkerrechtliche Verpflichtung zur Wahrung der Minderheitenschutzrechte eingehen musste (*Minderheitenschutzvertrag* 1919)³⁵, die dem Bukarester Zentralismus krass entgegenlief und deshalb nicht in das „nationale“ Rechtssystem transformiert wurde. Er hatte nota bene als einziger dieser Verträge nach dem Zusammenbruch Österreich-Ungarns eine Schutzgarantie für **Szekler** und **Sachsen** als „*ethnische Kollektive*“ vorgesehen, die aber bezeichnenderweise nicht in die Verfassung aufgenommen wurde.

Es ist die kritische Anfrage gestellt worden, wieweit die Kirchen überhaupt in der Lage waren, „*Faktoren demokratischer Stabilität*“ zu bilden. Eine auf die orthodoxe, römisch-katholische und griechisch-katholische Kirche beschränkte Untersuchung (die protestantischen Kirchen wurden mehr oder weniger bewusst ausgeblendet, sie hätten der Untersuchung freilich zusätzliche Dimensionen an Konfliktmaterial auferlegt) setzt bei den gewandelten konfessionsstatistischen Gegebenheiten nach 1920 und dem Kon-

33 Ferdinand Hauptmann, Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegowina, in: Habsburgermonarchie 1948-1918, S. 670-701; Valeria Heuberger (Hg.), Der Islam in Europa, Frankfurt/M.-Wien 1999.

34 Ulrich Andreas Wien, Friedrich Müller-Langenthal. Leben und Dienst in der evangelischen Kirche in Rumänien im 20. Jahrhundert, Sibiu-Hermannstadt 2002, S. 30; Hans-Christian Maner, Kirchen in Rumänien: Faktoren demokratischer Stabilität in der Zwischenkriegszeit? Zum Verhältnis von orthodoxer, römisch-katholischer und griechisch-katholischer Kirche, in: ders./Martin Schulze Wessel (Hg.), Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918-1939, Stuttgart 2002, S. 103-120.

35 Harald Roth, Kleine Geschichte, S. 126 f.; Günther H. Tontsch, Zum Nationalitätenrecht Rumäniens zwischen den beiden Weltkriegen, in: Walter König (Hg.), Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen, Köln-Weimar-Wien 1994, S. 69-80, 71; Paul Philippi, Föderalismus und Freiheit, S. 505.

flikt um die Verfassung von 1923 ein – und kommt zu dem Ergebnis, dass die heftigen konfessionellen Gegensätze ausgesprochen negative Folgen für die gesellschaftliche Integration und staatliche Stabilität zeitigten.

Der Verfassungsartikel 22 war die Wurzel des Konflikts, denn er hatte (unter Berufung auf Bestimmungen der Verfassung Altrumäniens von 1866) die Stellung der beiden „*rumänische[n] Kirchen*“, nämlich der christlich orthodoxen Kirche und der griechisch-katholischen Kirche besonders hervorgehoben. Erstere ist als „*die Religion der großen Mehrheit der Rumänen die dominante Kirche im rumänischen Staat*“, die griechisch-katholische Kirche besitze „*den Vorrang vor den anderen Kulturen*“. Die anderen Kirchen wurden nicht extra erwähnt, sondern als „*Religionsgemeinschaften*“ zusammengefasst.

Diese Textierung der Verfassung wurde mit anderen europäischen Verfassungen verglichen und erntete heftige Kritik, weil eine solche Präzisierung als *Staatskirche* einzigartig war und sich als „*Anachronismus*“ und „*Blamage*“ ausnahm gegenüber der proklamierten Gleichberechtigung der Konfessionen in anderen zeitgenössischen Verfassungen Europas. Die Griechisch-katholische Kirche, die dem Staat sehr distanziert gegenüberstand, opponierte heftig. Der Konflikt zwischen der orthodoxen und der unierten Kirche eskalierte, er gehörte zu den bestimmenden kirchenpolitischen Ereignissen in der Zwischenkriegszeit und nahm solche Dimensionen an, dass man sogar von einem „*Konfessionskrieg*“ sprach. Verstand sich die orthodoxe Kirche als Hort des Rumänentums, die alle anderen Konfessionen nur durch die „nationale Brille“ anzusehen vermochte, so blieb ihr die Vorstellung einer zweiten rumänischen Kirche eigentlich unerträglich; im Zeichen einer gewünschten Zusammenführung der **rumänischen Nation** forderte sie die unierte Kirche zur Rückkehr in die Orthodoxe Kirche auf, die Entscheidung zwischen der rumänischen Sendung oder dem „*Papismus*“ zu treffen. Die orthodoxe Kirche war durch die Unionspropaganda der Katholiken verunsichert und störte die besonders langwierigen und schwierigen Konkordatsverhandlungen, die fast ein Jahrzehnt in Anspruch nahmen und erst 1927 abgeschlossen wurden.

Zusammengefasst könnte das mit einem Zitat von **Iacob Lazăr** werden, der in einer Untersuchung über das Verhältnis von Staat und Kirche schrieb³⁶:

„Die Phasen, die bei uns das Konfessionsproblem nach der Verwirklichung der politischen Einheit durchlief, seine Verquickung mit den Problemen der ethnischen Minderheiten und die besondere Empfindlichkeit des einem Barometer gleichenden konfessionellen Lebens berechtigten uns zu behaupten, daß das Konfessionsproblem als das schwierigste Problem fortbestehe, welches Verständnis, Energie, Würde und Weisheit erfordert, damit es vom Ärgernis innenpolitischer Unruhen freigehalten werden kann. Es kann nicht nur als ein religiöses Problem behandelt, sondern muß zugleich als Problem des Staates genommen werden, weil es auch die großen Interessen des Staates berührt.“

Wir haben demnach folgende Konstellation gegeben:

- Die herrschende Kirche: **Rumänisch-orthodoxe Kirche**, die seit 1925 im Rang eines *Patriarchates* stand, mit einer *staatskirchlichen Struktur* d.h. mit einer beson-

36 Iacob Lazăr, Stat și biserica, in: Ortodoxia 1 (1942) 93-121, 104 – zit. bei Suttner, Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen, S. 37.

deren Bindung an die weltliche Macht und einem enormen Anspruch: die *Nationalkirche* der Rumänen zu sein.

- Dagegen war die zweitgrößte Konfession, die **katholische Kirche in ihren drei Riten** (*rumänisch-unierter Ritus, römischer Ritus und armenischer Ritus*) von staatlichen Eingriffen frei. Das wurde ihr völkerrechtlich und vertraglich im **Konkordat** mit dem Hl. Stuhl 1929 zugesichert: Bestand und Autonomie dieser Kirche, die mehrere Ethnien in sich vereinte: Rumänen, Deutsche (Banater und Szathmarer Schwaben), Magyaren, Szekler.
- Die übrigen Glaubensgemeinschaften hatten eine mindere Rechtsstellung, die **Evangelischen Kirchen**, deren Mitglieder entweder zur ungarischen oder zur deutschen Ethnie gehörten (Kirche der Siebenbürger Sachsen: *Ecclesia Dei nationis Saxonicae = Kirche Gottes der Sächsischen Nation* – die aber wegen der zahlreichen deutschen Katholiken im Banat und Szathmar keine deutsche Nationalkirche sein konnte³⁷; die magyarischsprachige Unitarische Kirche, die zum bunten protestantischen Spektrum dazugezählt wird.
- Die **neuprotestantischen Freikirchen** unterlagen vielfacher staatlicher Repression, weil sie unter der orthodoxen Bevölkerung Proselyten suchten und in ihrer Missionsarbeit erfolgreich waren.

10 Das Kultusgesetz von 1948

Die Verfassung der Rumänischen Volksdemokratie beseitigte die herrschende Stellung der Orthodoxen Kirche, beseitigte auch die Hervorhebung der „nationalen Kirchen“, beseitigte das konfessionelle Schulwesen und beseitigte die Autonomie aller „*Kultgemeinschaften*“. Sie wurden nun alle nach staatskirchlichen Prinzipien reorganisiert, unterlagen damit dem direkten staatlichen Zugriff. Das Konkordat wurde im Juli 1948 für ungültig erklärt.

Das **Kultusgesetz** (Dekret Nr. 1387/1948) stellte die jeweilige kirchliche Organisationsform und die kirchliche Praxis unter einen spezifischen verfassungsrechtlichen Vorbehalt, den zu interpretieren ausschließlich Sache des Staates war³⁸. Das heißt: die Kirchen durften nicht gegen Verfassung, öffentliche Sicherheit und Ordnung oder gegen die guten Sitten verstoßen, wie die Schrankenformel der *Europäischen Menschenrechtskonvention* lautete, aber nunmehr der staatlichen Gestion anheimgestellt war. Ein weiterer politischer Schachzug lag darin, die Tätigkeit der „Kultgemeinschaften“ von einer erneuten staatlichen Anerkennung abhängig zu machen; diese Anerkennung konnte auch wieder zurückgezogen werden.

Das Kultusgesetz legte weiters für jede Kirche fest, dass sie durch eine Zentralorganisation repräsentiert wird – und es untersagte jede jurisdiktionelle Abhängigkeit von ausländischen Instanzen. Die Beziehungen zum Ausland durften nur religiöser Natur sein

37 Friedrich Gottas, Konfession und Nation. Aufgezeigt am Beispiel der evangelisch-lutherischen Siebenbürger Sachsen, in: Peter F. Barton (Hg.), Kirche im Wandel. Bischof Oskar Sakrausky zum 80. Geburtstag, Wien 1993, S. 119-128.

38 Christoph Klein, Die Religionsfreiheit im Lichte des Verhältnisses von Staat und Kirche in der Sozialistischen Republik Rumänien, in: ders., Auf dem andern Wege, Erlangen 1986, S. 183-193; Ernst Chr. Suttner, Kirchen und Staat, in: Klaus-Detlev Grothusen (Hg.), Rumänien = Südosteuropa-Handbuch II, Göttingen 1977, S. 458-483.

und waren im übrigen an die Zustimmung des Kultusministeriums und die Vermittlung des Außenministeriums gebunden. Dem Kultusministerium wurde die Kompetenz zur uneingeschränkten Aufsicht über das gesamte kirchliche Leben eingeräumt (Dekret Nr. 1388/1948).

Im Mai 1948 hatte in Blasendorf/Blaj im Rahmen der Jahrhundertfeier der Revolution von 1848 auf dem „Feld der Freiheit“ Metropolit **Balan** einen Apell an die Adresse der Unierten Kirche gerichtet:

Die Habsburger hätten die rumänische Nation in Siebenbürgen zweigeteilt, um sie zu schwächen und leichter beherrschen zu können. Aber sie hätten heutzutage keine Macht mehr über dieses Land und könnten „uns“ nicht mehr hindern, „uns“ wieder zusammenzutun. Und als Nachfolger der alten Metropoliten von Alba Julia, deren Obhut das ganze rumänische Leben Siebenbürgens unterstellt war, richtete er an die Unierten den „warmen väterlichen Ruf“: „Kehrt nach Hause zurück!“.

Am 1. Dezember 1948 erschien ein Dekret, das die Unierte Kirche sowie ihre Teilkörperschaften, Stiftungen und Institutionen für aufgehoben erklärte.

Damit haben wir das Ende des Berichtszeitraums erreicht. Die Nachgeschichte dieses Vorgangs, der hier nur in die Form eines dünnen Satzes gegossen ist, führt uns mitten hinein in die heftigen Diskussionen der Gegenwart um die Restitution des Kirchengutes an die wieder zugelassene **Griechisch-katholische Kirche**. Diese Fragen waren es letztlich, die in Verbindung mit dem besonderen Anspruch der **Rumänisch-orthodoxen Kirche** und deren Selbstverständnis als **Nationalkirche** ein Stocken der Arbeit am neuen Kultusgesetz veranlasst haben³⁹.

Die für ihn betrübliche Erinnerung an die Habsburger hatte den Metropoliten leiten lassen. Es sei dem Referenten aus Wien gestattet, hier einen Punkt zu setzen und die Ausführungen abzuschließen. Sie waren den geschichtlichen Bedingungen des Verhältnisses von Staat und Kirche gewidmet und verfolgten die Absicht, die heiklen Punkte des gegenwärtigen Staatskirchenrechts im Spiegel der Geschichte zu betrachten⁴⁰. Hier gilt der Satz mit ebenso schlüssiger Evidenz, den uns der Jubilar **Paul Philippi** in einem anderen Zusammenhang zugerufen hat⁴¹: dass uns die Geschichte die Augen öffnen kann *„für die Wirklichkeit, mit der wir heute umzugehen haben und mit der wir umgehen zu können lernen müssen, wenn wir uns nicht einfach aus der uns umgebenden Wirklichkeit abmelden wollen“*.

39 Berthold Köber, Die Evangelische Kirche A.B. in Rumänien und die Diskussion um die Religionsgesetzgebung, in: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 42 (1993) S. 493-500; ders., Gleichstellung der Kulte gefährdet, in: Glaube in der 2. Welt 22 (1994) 6, S. 15 f.

40 Paul Philippi, Föderalismus und Freiheit, S. 493 ff. betont die pluralistisch-föderalen Akzente im Bewusstsein Siebenbürgens, die dem nationalstaatlichen Geist der rumänischen Verfassung von 1991 widersprechen, die gleichwohl im Kultusgesetz aber zu berücksichtigen sind. Zu diesem Gedanken, das Zusammenleben der Konfessionen in Siebenbürgen für den Integrationsprozess fruchtbar zu machen vgl. auch Dorin Oancea, Christliche Einzelidentität, Christliche Einheit und die europäische Integration, in: Österreichisches Archiv für Recht & Religion 46 (1999) S. 96-100.

41 Paul Philippi, Festrede anlässlich der 750-Jahr-Feier in Mühlbach (24.7.1995), in: Zugänge H. 19/20, 1996, S. 36-42, 36.

ŠTÁT A CIRKEV V PODUNAJSKOM A KARPATSKOM PRIESTORE V HISTORICKEJ PERSPEKTÍVE

Resumé

Príspevok je venovaný téme vzťahu štátu a cirkvi, pričom v historickej perspektíve predstavuje najmä podunajský a karpatský priestor. Vychádzajúc zo situácie protestantov, ktorí boli v 18. storočí donútení odísť z Rakúska do Sedmohradska (tzv. Landleri, pôvodom prevažne z Horného Rakúska), objasňuje nábožensko-právne predpoklady a dôsledky protireformácie v habsburských krajinách a vyčleňuje situáciu v Sedmohradsku, kde sa v tieni osmanskej nadvlády mohli od roku 1568 rozvíjať štruktúry konfesiónálnej koexistencie. Keď sa Habsburgovci v 17. storočí rozhodli rozšíriť protireformáciu do Uhorska, narazili na silný odpor, ktorý bol čiastočne živý kalvínmi (Štefan Bočkaj) a ich právom odporu. Príspevok venuje ďalej pozornosť snahám o vytvorenie únie medzi pravoslávnu a rímskokatolíckou cirkvou v Sedmohradsku (1698) a premenám politického systému, ktorý smeroval od náboženskej tolerance v období osvietenstva (1681/1781) k modernému štátu rešpektujúcemu náboženskú slobodu. Časť textu pojednáva o špecifickom vzťahu štátu a pravoslávnej cirkvi, vedúcemu k stanoveniu rámcových legislatívnych podmienok v Rumunsku (ústava z roku 1923), a rozoberá rozdielne právne postavenie cirkvi podľa toho, či sa jednalo o privilegovanú rumunskú národnú cirkev alebo o len o „náboženské spoločenstvá“. Posledná časť príspevku je venovaná zákonu o kulte z roku 1948, v dôsledku ktorého bola zakázaná gréckokatolícka cirkev.

Autor: Ao. Univ.- Prof. Dr. Karl Schwarz
Universität Wien
Evangelisch-Theologische Fakultät
Institut für Kirchenrecht und Evangelische Kirchenordnung
Rooseveltplatz 10
A-1090 Wien
Österreich
E-mail: karl.schwarz@univie.at

DIE KRISEN DES KOMMUNISMUS IN DER TSCHECHOSLOWAKEI UND IN POLEN. GEMEINSAMKEITEN UND UNTERSCHIEDE

ALBERT KOTOWSKI

KOTOWSKI, A.: Crises of communism in Czechoslovakia and Poland. Common features and distinctions. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, pp. 293 – 300.

The running process of EU enlargement by the countries of the former eastern block offers space for scholarly discussion about their latest historical events. The author of the contribution, which originated as a part of the lecture block, presents the analysis and the comparison of the similar and at the same time different communist regimes. He attempts to find answers to the series of interesting questions, such as: How did the governing parties in Poland and Czechoslovakia deal with the domestic crisis in the 60's and 70's of the 20th century? What did they offer to the disappointed society? How did the society react to the restrictions imposed on their civil rights and to the deterioration of the economic situation? What role did the church play in these crises?

Der bevorstehende Beitritt der meisten Mitglieder des früheren Ostblocks in die Europäische Union und der Wandel der politischen Verhältnisse in Europa in den letzten fünfzehn Jahren gibt Anlass zu einem Rückblick in die Vergangenheit der Beitrittsländer, der zum besseren Verständnis der Vorgeschichte dieses Wandels führen soll. Es gilt dazu, die Vorgänge in der Tschechoslowakei und in Polen zu vergleichen. Ein scheinbar krasses Beispiel soll uns in das Thema einführen: nämlich Polen und Ungarn. Vereinfacht gesprochen erscheinen die Vorgänge in Polen und Ungarn als zwei Varianten desselben Grundmusters: Nationen, die sich unter dem Kommunismus nie abgefunden haben und selbst unter der vorerst nicht abzuschüttelnden Herrschaft der Kommunisten ein erhebliches Maß an Freiheit behaupteten.

Die Tschechoslowakei und Polen stehen für dieses - natürlich vereinfachte Muster - zumindest auf den ersten Blick im krassen Gegensatz. 1956 erhoben sich Posen und Warschau, in Prag und Pressburg blieb alles ruhig. 1968 kam es in der Tschechoslowakei, einem bisher so friedlich-ergebenen Lande, zum Prager Frühling. Die unbändigen Polen hielten sich zurück, das Regime aus Warschau eilte sogar mit den anderen „Brüderarmeen“ herbei, um das kommunistische System an der Weltau zu retten. Während den Streiks 1970 an der Ostseeküste und des „Polnischen Sommers“ 1980 blieben die Tschechen und die Slowaken ruhig: entmutigt, niedergedrückt, verängstigt.

Es stellt sich folgende Frage: warum hat sich die Opposition gegen das herrschende Regime in der Tschechoslowakei und in Polen so auffällig unterschiedlich geltend gemacht? In meiner Antwort möchte ich auf folgende Schwerpunkte hinweisen:

Wie haben sich die Kommunistische Partei der Tschechoslowakei und die Polnische Vereinigte Arbeiterpartei in den Krisensituationen der sechziger und siebziger Jahre verhalten und was haben sie der enttäuschten Gesellschaft anzubieten? Wie hat die Bevölkerung auf die Einschränkung der bürgerlichen Rechte und die Verschlechterung der wirtschaftlichen Lage im Laufe der Jahre reagiert sowie welche Gesellschaftsschichten die tragende Kraft der antikommunistischen Opposition bildeten? Wie war die Entwick-

lung des intellektuellen Dissens und - vorweggenommen - warum ist es zu keiner konstruktiven Zusammenarbeit der tschechoslowakischen und der polnischen oppositionellen Kreisen gekommen, obwohl sie benachbart waren? Welche Rolle hat die katholische Kirche während der politischen Krisen in der Tschechoslowakei und in Polen gespielt?

Es gilt dabei, aus einer geschichtlichen Perspektive und unter Berücksichtigung der historischen Entwicklung beider Länder zu beobachten, welche Gemeinsamkeiten und Unterschiede in dem Verlauf der Krisen und in den Reaktionen der Gesellschaft beider Länder festzustellen sind sowie welche Bedeutung dieselben für den Zusammenbruch des kommunistischen Systems in den ausgehenden 1980er Jahren hatten. Im Mittelpunkt meines Interesses an diesem Thema stehen nicht allein die Fakten, die allgemein bekannt sind, sondern die Ursachen und die Folgen der Krisen des Systems, das doch aus verschiedenen Gründen - so meine ich - zum Scheitern verurteilt war.

Ich habe mich im wesentlichen auf die Ereignisse der Jahre 1956, 1968 und 1980/81 konzentriert, insbesondere auf den „Prager Frühling“ 1968, während dessen die Parteireformer in der Tschechoslowakei vergeblich versucht haben, eine Reform des kommunistischen Systems im Sinne eines „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“ herbeizuführen. Dieser Versuch wurde nicht ohne polnische Mithilfe durch die verbündeten Armeen des Warschauer Paktes niedergeschlagen. Zum anderen geht es um die Streikwellen und die Ereignisse in Polen 1970 sowie vor allem um den „Polnischen Sommer“ 1980, während dessen die Arbeiter eine freie Gewerkschaft „Solidarność“ gebildet hatten, die erste freie und durch die Kommunisten zwangsläufig zugelassene Gewerkschaft in den sozialistischen Ländern. Auch in diesem Falle scheiterte der Versuch, durch massive Proteste und Streiks in den wichtigsten Industriegebieten in Schlesien und an der Ostseeküste die grundsätzlichen bürgerlichen Rechte und Freiheiten zu erkämpfen.

Bereits 1956 und 1970 haben die Polen versucht, ein Freiheitsraum für das demokratische Denken und die Umgestaltung der bisherigen politischen und sozialen Verhältnisse mit den einheimischen Kommunisten auszuhandeln, wurden jedoch durch ein typisches Täuschungsmanöver des Führungswechsels in der Partei und durch Versprechen sozialer Reformen überlistet. Außerdem wurden die Streiks in Posen 1956 und in Danzig 1970 blutig niedergeschlagen.

Die Entwicklung in den beiden Ländern am Ausgang des zweiten Weltkrieges verlief ähnlich, wobei sich doch manche Unterschiede zeichneten. Sowohl in der Tschechoslowakei als auch in Polen spielten die kommunistischen Parteien in der Zwischenkriegszeit keine bedeutende Rolle, sie wurden durch Fraktionskämpfe erschüttert, die polnische dazu im Lande verboten und schließlich auch noch vom Kommintern aufgelöst. Die führenden polnischen Kommunisten, die trotzdem in der Sowjetunion Asyl suchten, wurden durch Stalin zum Tode verurteilt und während der großen Säuberungsaktion Ende der dreißiger Jahre erschossen.

Dennoch waren die Kommunisten 1944/45 in beiden Ländern erfolgreich und übernahmen mit Hilfe der Roten Armee als „Befreier“ die Macht. Es ist dabei zu vermerken, dass die Entwicklung in der Tschechoslowakei insofern anders verlief, als die Exilregierung Eduard Beneš von Stalin zuerst anerkannt, wengleich bald auch betrogen und überlistet wurde. Die erste polnische kommunistische Regierung wurde bereits in der Sowjetunion geschult und während der Sommeroffensive der Roten Armee 1944 sozusagen „im Koffer“ nach Polen mitgebracht.

Charakteristisch ist, dass sich die inneren Verhältnisse in beiden Ländern, wenigstens bis zur völligen Machtübernahme der einheimischen Kommunisten in den Jahren 1946-

1948 ähnlich gestalteten. Die politische Opposition wurde allmählich unter den Vorwürfen einer antikommunistischen und staatsfeindlichen Tätigkeit aufgelöst. Die sozialistischen Parteien wurden durch den Ausschluss von Gegnern der kommunistischen Gleichschaltung dezimiert und in die kommunistische Partei einverleibt, die linken Bauernparteien wurden neutralisiert und zu Satelliten des Regimes gezwungen. Alle anderen Parteien wurden als staatsfeindliche Gruppierungen gebrandmarkt und schließlich aufgelöst, die Mehrheit der führenden Persönlichkeiten erhielt drakonische Freiheitsstrafen oder wurde zur Emigration gezwungen.

Doch sind die Wege der drei Völker nach 1949 und insbesondere nach dem Tode Stalins 1953 auseinander gegangen. In der Tschechoslowakei etablierte sich das Regime von Antonín Novotný, der anstatt die Abrechnung mit dem „Stalinismus“ herbeizuführen - wie es in manchen anderen Ostblockstaaten geschah - den Druck auf die Gesellschaft mit totalitären Mitteln und in völliger Unterwerfung den Einflüssen des „großen Bruders“ aus Moskau verstärkte. In der Tschechoslowakei überlebte der „Stalinismus“ bis zum Jahr 1968, wogegen bei den polnischen Nachbarn eine völlig andere Entwicklung der inneren Verhältnisse erfolgte.

Der Tod Stalins und die Umgestaltung des Systems durch Chruschtschow, die unter der Parole einer tiefgehenden Kritik der bisherigen politischen Verhältnisse herbeigeführt wurde, führten auch in Polen zu einem Machtwechsel. Der während der stalinistischen Zeit verfolgt und 1956 zum Ersten Sekretär der PVAP gewählte Altkommunist, Wladyslaw Gomułka, galt in der polnischen Gesellschaft als ein Patriot, der zwar Kommunist war, aber das polnische Nationalinteresse auch gegenüber dem Kreml teilweise vertreten konnte. Gomułka versprach auch weitgehende Reformen, wenngleich er auch sein Versprechen nicht einzuhalten vermochte. Die polnische kommunistische Partei bediente sich zwar auch radikaler Mittel der Machtausübung bis zum Blutvergießen 1956 und 1970, musste jedoch - im Unterschied zur Tschechoslowakei - mit der nationalen Gesinnung der polnischen Gesellschaft und vor allem mit der katholischen Kirche rechnen und konnte deshalb die Gesellschaft nicht terrorisieren. Außerdem war die PVAP durch immer wieder aufflammende Fraktionskämpfe geschwächt und in den Krisensituationen zu keiner einheitlicher Entscheidungen und durchgreifenden Reformen fähig.

In Polen konnte die Partei zwar in den fünfziger Jahren einen Teil der jungen Generation für die sozialistische Idee kurzfristig gewinnen, da sie der Gesellschaft in Form der Bewältigung des sozialen und wirtschaftlichen Rückstands sowie der Durchführung der Agrarreform wesentlich mehr als in der Tschechoslowakei anzubieten hatte. Charakteristisch war, dass in der Parteipropaganda das Wort „Kommunismus“ oder der Begriff „kommunistisch“ nicht benutzt wurden, aber die weitere Entwicklung und vor allem die um die Mitte der 1960er Jahre durch die Parteileitung unternommenen Versuche einer „Restalinisierung“ infolge der sich auszeichnenden Erstarrung des Systems in den Ostblockstaaten scheiterten. Begleitet wurde diese Politik durch kritische Diskussion und massive Proteste der intellektuellen und kirchlichen Kreisen gegen die Projekte einer neuen Verfassung, in der die führende Rolle der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei und die Zusammenarbeit mit Sowjetunion festgeschrieben werden sollten. Nicht zuletzt war auch die wirtschaftliche Lage Polens maßgebend, da die Arbeiter mit dem in der zweiten Hälfte der sechziger Jahre rapide fallenden Lebensniveau nicht einverstanden waren.

Als 1968 - 70 von streikenden Werftarbeitern in Stettin und Danzig von Gomułka das Einlösen seines Versprechens verlangt wurde, griffen die Kommunisten zur Waffe.

Die damaligen Opfer von Danzig wurden jetzt zum Symbol des Widerstandes der Gesellschaft gegen das System, der sich erheblich verstärkte und sich nicht nur gegen die einheimischen Kommunisten, sondern vielmehr gegen die sowjetische Hegemonie in Polen richtete. Hierbei ist zu erwähnen, dass bei dieser Meinungsbildung die historische Entwicklung eine wesentliche Rolle gespielt hat. Die Sowjetunion galt in den Augen der polnischen Gesellschaft seit 1945 nicht als „Befreier“ - wie dies bei den Tschechen war - sondern als ein neuer Okkupant, umso mehr, dass die Rote Armee jeglichen Widerstand mit Gewalt gebrochen hatte (ich brauche hier die Umstände nicht näher zu erläutern, es reicht allein der Hinweis auf den aussichtslosen Warschauer Aufstand 1944 oder die Verfolgung der polnischen Heimatarmee durch das NKWD und durch den einheimischen Sicherheitsdienst in den Jahren 1945-49). Der Widerstand gegen das aus Russland importierte System war für die Polen zugleich ein Kampf um Unabhängigkeit, denn die sowjetische Präsenz im Lande erinnerte an die Teilungen Polens und an die sowjetische Invasion auf Polen am 17. September 1939. Allgemein bekannt waren die Verschleppungen der polnischen Bevölkerung in den östlichen Gebieten und der Mord an polnischen Offizieren in Katyn. Katyn, wenn auch jahrelang verschwiegen, spielte meines Erachtens eine wichtige Rolle in der Bildung der unabhängigen Meinung der Gesellschaft und wurde zum Symbol des Misstrauens und der Entfremdung gegenüber dem kommunistischen Regime.

Anders war die Situation in der Tschechoslowakei, wo die Gesellschaft seit der Machtübernahme durch die Novotný-Gruppe im Jahre 1953 terrorisiert wurde. Es ist ihr gelungen, nach anfänglicher Verfolgungen einen gewissen Gesellschaftsvertrag mit der Bevölkerung zu schließen, in dem die Arbeiter bereit waren, das System gegen eine Erhöhung des Lebensniveaus zu tolerieren, ja sogar zu unterstützen, umso mehr, als es sich bald bemerkbar machte, dass der Lebensstandard in der Tschechoslowakei im Vergleich zu den meisten anderer Ostblockstaaten besser war. Außerdem - nach meiner Meinung - spielten die historischen Bedingungen auch hier eine wichtige Rolle. Die Tschechen und die Slowaken hatten eigentlich kaum Vorbehalte gegen die Russen, außerdem konnten sie auf eine lange Tradition der sozialistischen Bewegung und des sozialistischen Gedankengutes zurückblicken. Zwar spielten die Kommunisten in der Tschechoslowakischen Republik der Zwischenkriegszeit eine nur geringe Rolle, doch haben die Tschechen und die Slowaken einen demokratischen und liberalen Staat aufgebaut und erhalten, wogegen in Polen nach 1926 das autoritäre System von Marschall Pilsudski die Verhältnisse und das Bewusstsein der Bevölkerung im wesentlichen geprägt hat.

Wenn es um die Analyse der Ursachen der bedeutenden Krisen des Kommunismus in beiden Ländern geht, fallen sowohl Gemeinsamkeiten als auch Unterschiede sofort auf. Die Politikwissenschaftler nennen dabei fünf Faktoren, die für die Gemeinsamkeiten des Prozesses in beiden Ländern sprechen: Eine massive ökonomische Krise, das Legitimitätsdefizit der regierenden kommunistischen Partei, eine spezifische politische Kultur, die Zivilcourage einzelner, im Dissens tätigen Bürger sowie die Konstellation der internationalen politischen Verhältnisse.

Diese Faktoren sind wichtig und gelten tatsächlich für beide Länder, allein geben sie jedoch keine ausreichende Erklärung darüber, warum z.B. 1968 in der Tschechoslowakei innerhalb der Partei ein Versuch unternommen wurde, das System zu reformieren und einen „Sozialismus mit menschlichen Antlitz“ einzuführen. Unbestritten war der wirtschaftliche Faktor von Bedeutung, und zwar die Tatsache, dass es in der zweiten Hälfte

der 1960er Jahre in Tschechoslowakei zu einer wirtschaftlichen Stagnation und zur Verschlechterung der Lebensbedingungen kam. Diese Lage wurde vor allem zum Ansporn für diejenige Kräfte in der Partei, denen bewusst war, dass die gegenwärtige Lage zu einer Krisensituation führt und dass ohne notwendige Reformen diese Krise nicht bewältigt werden kann. Zweifellos handelte es sich dabei um eine Änderung in der Einstellung der einheimischen Kommunisten zur Sowjetunion, denn Moskau selbst hatte den Tschechen und Slowaken nicht viel anzubieten und war selbst von einer sozialen und wirtschaftlichen Krise begriffen. Außerdem ging es darum, welchen Raum die KPČ erreichen kann, um das verkrustete und durch die terrorisierenden Maßnahmen des Novotný-Regimes kompromittierte kommunistische System im Lande zu retten.

Zu betonen ist, dass es sich bei der Frage der Reformen des Prager Frühlings um ein Unterfangen der Partei selbst - oder präziser gesagt ihrer reformistischen Kreise um Dubcek und Smrkovský - handelte, und nicht um eine revolutionäre Bewegung, die von Streiks begleitet und sozusagen durch den Druck der Massen, die Parteileitung zum Einlenken und zur Beachtung der bürgerlichen Rechte zwingen würde.

Erst der Einmarsch der Truppen des Warschauer Paktes bewog die Intellektuellen und vor allem die Studenten zu massiven Protesten und Streiks, die jedoch durch die lange Präsenz der Roten Armee zu keinen Änderungen beitragen konnten. Schließlich bot die Parteileitung der Gesellschaft erneut einen gewissen Vertrag, in dem sich diese mit dem kommunistischen System gegen eine Stabilisierung des Lebensniveaus und die industrielle Modernisierung abgefunden hatte. Die um die Mitte der 1970er Jahre aufkeimende Opposition wurde im wesentlichen durch die einstigen Reformer gebildet und getragen, die nach 1968 aus der KPČ ausgeschlossen und verfolgt wurden. Eine immer größere Rolle spielten die Proteste der intellektuellen Kreise, deren unabhängige Meinung von Vaclav Havel geprägt wurde.

Gerade zu dieser Zeit bildete sich die Opposition in Polen, wenngleich auch unter anderen Bedingungen. Auch die Ziele waren nicht identisch: der tschechische Dissens verzichtete ausdrücklich auf den politischen Kampf und verfolgte Ziele, die eher moralischer Natur waren. Die tschechoslowakischen Oppositionellen hatten kaum Kontakt zu den Massen der Bevölkerung, vor allem zu den Arbeitern und waren im Lande weitgehend isoliert.

Der polnische Dissens bildete sich nach den Streikwellen der ersten Hälfte der 1970er Jahre als eine Bewegung zur Selbstverteidigung der Gesellschaft, vor allem der verfolgten Arbeiter, vor den terrorisierenden Maßnahmen des Parteiapparats. Das Komitee zur Verteidigung der Arbeiter (KOR), verzichtete zwar anfänglich auch auf die politische Parole, übte aber eine scharfe Kritik der herrschenden Verhältnisse, vor allem der Verfolgung der streikenden Arbeiter. Außerdem genoss es die Unterstützung der katholischen Kirche, die in Polen, wie in keinem anderen Ostblockland eine wichtige Rolle spielte. Neben dem KOR entstanden bald andere Untergrundorganisationen, die das Programm der politischen Forderungen gegenüber dem Regime aufstellten. Aus diesen Organisationen wurde 1978 im Untergrund eine oppositionelle Partei, nämlich die Konföderation des Unabhängigen Polens (KPN) mit Leszek Moczulski gebildet.

Bereits der Name dieser Partei zeigt, dass einer der Hauptziele polnischer Dissidenten die Unabhängigkeit von der Sowjetunion war. In der Gesellschaft waren die antisowjetischen Ressentiments groß, und die einheimischen Kommunisten wurden als blinde Gefolgschaft Moskau angesehen. Die Opposition hatte - im Unterschied zur Tschechoslowakei - eine Unterstützung der katholischen Kirche genossen und enge Kontakte zu

der Arbeiterschaft gepflegt, die in ihren Protestaktionen immer von Oppositionellen unterstützt worden war.

Die katholische Kirche spielte in Polen eine wichtige Rolle, die dadurch historisch bedingt war, dass bereits zur Zeit der Teilungen Polens die Kirche allein als Abwehrfaktor gegen die Russifizierung bzw. gegen die Germanisierung der polnischen Bevölkerung fungierte. Nach 1919 wurde der katholischen Kirche eine führende Rolle im polnischen Staate zuerkannt, und die katholische Religion wurde in der Verfassung als führende Konfession im Staate bezeichnet. Die Kirche in Polen bewahrte ihre Unabhängigkeit vor dem einheimischen kommunistischen Regime, wenn auch am Ende der 1940er Jahre die kirchliche Hierarchie, ähnlich wie in der Tschechoslowakei, durch Verfolgungen und Internierungen eingeschüchtert wurde. Auch in diesem Gebiet besteht ein Unterschied zwischen beiden Ländern. Der KPČ ist es relativ früh gelungen, den Einfluss der katholischen Kirche auf die Bevölkerung zu unterbinden, die Geistlichkeit wurde entweder in die Internierungskloster geschickt oder einer Kontrolle - nicht zuletzt durch die Bildung der Parteitreuen staatlichen Organisation der Priester „Pacem in terris“ - unterworfen. Das Oberhaupt der tschechoslowakischen Kirche, Erzbischof Tomášek, wurde ebenfalls interniert. Die Kirche hatte ohnehin eine nicht so starke Position im Lande, wie in Polen.

In Polen war den Kommunisten der Versuch einer Einschüchterung des Episkopats und der Geistlichkeit misslungen. Einer Reihe politischer Prozesse gegen katholische Priester folgte zwar die Internierung Kardinals Stefan Wyszyński, die Machthaber bemühten sich, das kirchliche Ritual durch ein weltliches zu ersetzen. Alle diese Versuche scheiterten an der Einstellung der Geistlichkeit, die zu einer Zusammenarbeit mit dem Regime mit wenigen Ausnahmen nicht bereit war, sowie an der Gesinnung der Bevölkerung, die jede Maßnahme gegen die Kirche als Angriff auf die Tradition und den Nationalstolz der Polen angesehen hatte. Seit dem Anfang der 1970er Jahre unterstützte die Kirche die Entwicklung der unabhängigen Meinung und ermöglichte den Dissidenten, diese Meinung breiten Kreisen der Gesellschaft während den so genannten „Katholischen Kulturwochen“ zu präsentieren. Eine große Rolle spielte freilich die Wahl des polnischen Kardinals Karol Wojtyła zum Oberhaupt der katholischen Kirche. Johannes Paul II. gab der polnischen Kirche einen Rückhalt gegenüber den Kommunisten. Für die Gläubigen, die über 90% der Gesamtbevölkerung ausmachten, war die Wahl des polnischen Papstes eine Bestätigung langer christlicher Tradition, welcher das sowjetische System fremd und feindlich gegenüber stand. Die Entfremdung des kommunistischen Systems im Lande wurde zusätzlich durch die antirussische Einstellung der Mehrheit der Polen, wie bereits gesagt - gestärkt. Die Forderung einer religiösen Freiheit war ein wichtiges programmatisches Element des Dissens, obwohl die polnischen Katholiken in den 1980er Jahren ungestört ihre Kirchen benutzt haben und sich ihren Seelsorgern anvertrauen konnten, im Unterschied zu ihren tschechischen und slowakischen Glaubensbrüdern.

Auf einige wichtige Merkmale der Entwicklung der inneren Lage in den beiden besprochenen Ländern unter der kommunistischen Herrschaft möchte ich zusammenfassend hinweisen und zugleich die Notwendigkeit einer differenzierten Analyse der Krisensituationen betonen. Der Weg beider kommunistischen Parteien zur Machtübernahme war in den beiden Ländern - von einigen Faktoren, wie von der Rolle der Exilregierungen abgesehen - sehr ähnlich. Die kommunistischen Methoden der Machtübung, die in der Sowjetunion bereits in den 1930er Jahren ausprobiert waren, wur-

den durch beide Regime übernommen und bescherten den Machthabern in Prag und Warschau anfänglich eine unbegrenzte Macht. Hier bereits zeichneten sich die ersten Unterschiede, in dem die „Stalinistische Ära“ in der Tschechoslowakei weit in die 1960er Jahre hinreichte, wogegen die polnischen Kommunisten unter Gomulka und ab 1970 unter Gierek versuchten, durch flexiblere und gemäßigtere Maßnahmen ihre Macht zu stärken. Während der Krisen des Systems zögerten beide Regime nicht, die sozialen Probleme und die angespannte politische Lage mit Gewalt zu lösen und sie schreckten auch nicht vor einer blutigen Niederschlagung der Proteste und Streiks ab. Man kann auch dabei auf bedeutende Unterschiede hinweisen; ein Beispiel war der „Prager Frühling“, der der einzige Versuch der Reformierung des Systems darstellte, der von der Partei selbst unternommen wurde. Die Glaubwürdigkeit und die ohnehin fragwürdige Legitimität hat die PVAP bereits früher als die tschechoslowakische Partei verloren, die dagegen nach dem Ausschluss der Parteireformer an Stärke zunahm. Innerhalb der polnischen Parteiführung gab es von Anfang an Fraktionskämpfe, deren keinesfalls Reformgedanken sondern allein das Machtbestreben zugrunde lag.

Deutliche Unterschiede lassen sich in der Einstellung zum System und in den Reaktionen der Bevölkerung - vor allem der Arbeiter - sowie im Programm des Dissenses in beiden Ländern feststellen. Zu den Unterscheidungsfaktoren gehören die antirussische Gesinnung der Polen und ihr starker Katholizismus, beide als Folgen der Teilungen Polens und der Erfahrung aus dem Zweiten Weltkrieg. Bei den Tschechen und Slowaken dagegen zeichnete sich eine gewisse Anpassungsfähigkeit unter bestimmten Bedingungen, die vielmehr sozialer und moralischer als politischer Natur waren. Auch die tschechoslowakischen Dissidenten sprachen sich - mit Ausnahme von wenigen kleineren Gruppen - für eine Reform des Systems aus, und nicht für seinen Sturz. In der polnischen Opposition gab es bereits seit 1975 eine starke Strömung, die die politischen Forderungen nach einer Losbindung von der Sowjetunion und Einführung eines demokratischen Systems in Polen stellte. Interessant ist, dass es zwischen den tschechoslowakischen und den polnischen Dissidenten außer gelegentlichen, meist individuellen Kontakten, zu keiner engeren Zusammenarbeit gekommen ist. Freilich waren die Unterschiede in der Einstellung zum System und in den politischen Zielen von großer Bedeutung, wobei auch das Fehlen einer Tradition engerer Kontakte - wie es sie z.B. zwischen Polen und Ungarn gab - nicht unbedeutend zu sein schien. Auch die Erfahrung der schlechten Beziehungen in der Zwischenkriegszeit, der Streit um das Olsagebiet und letztendlich die Intervention der polnischen Truppen gegen den „Prager Frühling“, gemeinsam mit den anderen Armeen des Warschauer Paktes, hatten das Verhältnis dieser Nationen gestört.

KRÍZY KOMUNIZMU V ČESKOSLOVENSKU A V POĽSKU. SPOLOČNÉ ZNAKY A ROZDIELY

Resumé

Prebiehajúci proces rozširovania EÚ o krajiny bývalého východného bloku ponúka priestor na bližšie zoznámenie sa s ich najnovšími dejinami, čo umožní lepšie pochopiť príčiny pádu komunizmu. V predložennom príspevku, ktorý pôvodne vznikol ako súčasť jedného prednáškového bloku, sa autor venuje práve analýze a komparácii dvoch podobných, no zároveň rozdielnych komunistických režimov. Pokúša sa nájsť odpoveď na celý rad zaujímavých otázok, ako napr.: Ako sa v 60. a 70. rokoch 20. storočia vysporiadali s vnútornou krízou vládnuce strany v Poľsku a v Československu? Čo ponúkli sklamanej spoločnosti? Ako reagovala spoločnosť na obmedzovanie občianskych práv a zhoršovanie ekonomickej situácie? Aké bolo miesto katolíckej cirkvi v týchto krízach?

Autor: Prof. Dr. Albert Kotowski
Universität Bonn
Seminar für Osteuropäische Geschichte
Linnéstraße 1
D-53113 Bonn
Deutschland
E-mail: a.kotowski@uni-bonn.de

**KRONIKA, RECENZIE, GLOSY –
CHRONICLE, REVIEW, ANNOTATIONS**

2. ROČNÍK KATEDROVICE DEJEPISÁROV

V školskom roku 2003/2004 sa ako pokračovanie tradície uskutočnil druhý ročník katedrovíc dejepisárov. Zorganizovali ju študenti tretieho ročníka, ktorí pokračovali v minuloročnej práci vtedajších tretiakov. Táto aktivita sa stretla s priaznivou odozvou tak študentov, ako aj členov katedry.

Prípravy na katedrovicu sa začali s dostatočným časovým predstihom. Osobne sme sa stretli so štvrtákmi, ktorí boli milo prekvapení našou iniciatívou. Odovzdali nám svoje skúsenosti a my sme aj podľa ich rád začali s organizáciou. Najst' vyhovujúcu miestnosť a vybrať chutné menu bola naša prvoradá starosť. Po vybavení týchto vecí sme stanovili cenu lístka na prijateľných 290,- Sk. Potom sme začali s vytváraním plagátov. Tie viseli v škole už mesiac pred plánovaným podujatím, aby sa prípadní záujemcovia mohli na akciu pripraviť. Členov katedry sme boli oficiálne pozvať. Nezabudli sme ani na študentov. Všetky pre nich potrebné informácie sme sa im snažili sprostredkovať osobnou návštevou na seminároch a prednáškach. Na naše prekvapenie nás zahŕňali množstvom zvedavých otázok, a to najmä študenti nižších ročníkov.

Katedrovicu sme sa rozhodli usporiadať v novoovvorenej reštaurácii Hviezda. Veľa času a nápadov sme vniesli aj do programu. Dlhoo očakávaná slávnostná chvíľa prišla 2. decembra 2003 o 19.00 hod. Na naše potešenie sa na nej zúčastnili všetci členovia Katedry dejín FHPV PU a študenti všetkých ročníkov. Prijemná bola hlavne bohatá účasť prvákov. Celkovo sa na akcii oficiálne zúčastnilo 148 osôb, z ktorých bolo 8 účinkujúcich. Záujem o lístky bol síce oveľa väčší, no kapacita miestnosti nám, žiaľ, nedovoľovala predat' viac lístkov. Večerom nás skvelo sprevádzali študenti 3. ročníka Linda Vaškovičová (dejepis – slovenský jazyk) a Ján Kandúr (dejepis – slovenský jazyk). Po úvodných slovách nasledoval krátky príhovor vedúceho katedry prof. ThDr. Imricha Belejkaníča, CSc. Potom začal samotný program. Bol orientovaný na privítanie študentov prvého ročníka a rozlúčku so študentmi piateho ročníka. Títo boli obdarovaní vtipnými a, veríme, aj užitočnými darčekmi. Prijemným spštením bolo vystúpenie PaedDr. Patrika Derfiňáka a PaedDr. Martina Pekára, ktorí pobavili prítomných vtipnými výrokmi študentov. V ďalšom bode sme znovu pokračovali v tradícii, a tak členovia katedry dostali vtipné darčeky. Uchu aj oku určite lahodila ľudová hudba pod vedením primáša Stanislava Baláza (4. ročník, dejepis – hudobná výchova) a gitarové trio, vedené Petrom Uherom (3. ročník, dejepis – hudobná výchova). Na záver programu nasledoval prípitok a po ňom večera. Stoly boli plné koláčov, slaného pečiva a rôznych iných dobrôt. Po krátkom oddychu nám svoje tanečné umenie predviedli členovia katedry s našimi spolužiakmi a spolužiačkami a valčíkom otvorili tanečnú zábavu. Spštením tanečných kôl bola tombola, ktorá sa začala presne o polnoci. Bolo v nej spolu 27 cien. Pri zberovaní prvej ceny, torty, sa šťastie usmialo na nášho spolužiaka, študenta 3. ročníka. Zábava neskôr pokračovala až do tretej hodiny rannej, kedy odchádzali poslední hostia. Tešíme sa, že sa naše zábery podarili a katedrovica sa stretla s vynikajúcim ohlasom.

Na záver chceme vyjadriť úprimné poďakovanie všetkým členom katedry za pomoc, podporu a cenu do tomboly. Za predaj lístkov samozrejme ďakujeme našej slečne sekretárke. Veríme, že o rok sa opäť stretne na treťom ročníku katedrovíc dejepisárov.

Š. Koco, L. Onoferová, R. Slovík

KATEDROVÉ KOLO ŠTUDENTSKEJ VEDECKEJ KONFERENCIE 2004

V priebehu apríla sa už každoročne na FHPV Prešovskej univerzity uskutočňujú jednotlivé katedrové kolá Študentskej vedeckej konferencie. Katedra dejín FHPV každoročne eviduje medzi študentmi stúpajúci záujem o túto formu prezentácie pôvodných študentských prác. Preto sa po ročnej cieľavedomej príprave 21. apríla 2004 konal v poradí už štvrtý ročník tejto súťaže študentských prác. Do katedrového kola bolo v školskom roku 2003/2004 z prihlásených materiálov vybraných celkovo štrnásť prác. Dokumentuje to potešiteľnú skutočnosť, že študenti majú záujem o takúto aktivitu, ktorá je pre nich spravidla dobrou prípravou na napísanie záverečnej diplomovej práce.

Prítomná komisia, pracujúca v zložení doc. PhDr. Imrich Michnovič, CSc. – predseda, PhDr. Viera Huďecková, CSc., PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD. a PaedDr. Patrik Derfiňák, vybrala najlepšiu z týchto prác:

1. Dominika Bruňáková: Pozdišovský pobyt Júliusa Barč – Ivana (1935-1944),
2. Dagmar Kožlejšová: Tisov proces na stránkach Hlasu ľudu,
3. Ivana Jiříčková: K niektorým otázkam kultúrneho vývoja košickej oblasti (1918-1938),
4. Ivan Dudáš: Gymnázium P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne v rokoch 1918-1938,
5. Zuzana Minčíčová: Obchodná akadémia v Humennom (1875-1960),
6. Eva Vanečková: Uhorské kráľovské štátne gymnázium v Košiciach (1938-1942),
7. Miroslava Hirjaková: Školstvo v Topoľovke v rokoch 1929-1960,
8. Ján Zbreha: Rok 1939 na stránkach Slovenskej slobody,
9. Silvia Antonyová: Židia a židovské budovy v meste Bardejov,
10. Dušan Demjanovič: Život a dielo bratov Prídavkocov,
11. Eva Fedorčáková: K niektorým otázkam vývoja okresov južného Zemplína v 20. rokoch 20. storočia,
12. Miroslava Minčíčová: K problematike rusínskej menšiny v rokoch 1945-1948,
13. Štefan Koco: Dejiny obce Ruské,
14. Beáta Vidaová: Ondrej Jeruzalemský.

Každý z referujúcich mal možnosť v priebehu približne desiatich minút podať stručnú charakteristiku svojej práce a informovať o základných dosiahnutých výsledkoch. Z roka na rok zlepšujúca sa kvalita predkladaných prác a ich prezentácie postavila členov komisie pred neľahkú úlohu. Nakoniec, vychádzajúc jednak z výberu témy, kvality napísanej práce a formy prezentácie, rozhodli jej členovia o konečnom poradí.

Prvé miesto získala študentka 3. ročníka Dagmar Kožlejšová so zaujímavou a stále kontroverznou témou *Tisov proces na stránkach Hlasu ľudu*. Vzhľadom na veľmi dobrú kvalitu predložených prác sa komisia rozhodla udeliť dve druhé a tri tretie miesta. O druhú priečku sa tak podelili tretiačky Silvia Antonyová, ktorá sa venovala skúmaniu osudov *Židov a židovských budov v Bardejove*, a Eva Vanečková s analýzou činnosti *Uhorského kráľovského štátneho gymnázia v Košiciach v rokoch 1938-1942*.

Na treťom mieste skončili Ivan Dudáš s prácou *Gymnázium P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne v rokoch 1919-1938*, Miroslava Hirjaková, ktorá písala o *Školstve v Topoľovke v rokoch 1929-1960*, a Štefan Koco, ktorý sa venoval *Dejinám obce Ruské*.

Autori všetkých ocenených prác, ale aj mnohí z tých, ktorí sa umiestnili na štvrtom mieste, sa opierali o štúdium archívnych materiálov, dobových periodík a dostupnej literatúry. Pre prezentácia vlastných prác predstavovala pre všetkých cennú skúsenosť, ktorú iste zúročia aj pri svojom ďalšom štúdiu či zamestnaní.

Patrik Derfiňák

NÁVŠTEVA MAĎARSKÝCH KOLEGOV

Zapájanie sa jednotlivých pracovísk našej univerzity do projektov, presahujúcich úzky regionálny rámec, sa stáva stále dôležitejšou podmienkou ich ďalšej úspešnej práce. Práve týmto smerom sa už niekoľko rokov usilujú rozvíjať svoje aktivity aj členovia Katedry dejín FHPV PU v Prešove. Okrem tradične veľmi dobrej spolupráce s domácimi, slovenskými pracoviskami sa im darí rozvíjať aj kontakty s kolegami v SRN a Českej republike. Navyše sa v posledných mesiacoch ako veľmi perspektívne ukazujú aj možnosti bližšej spolupráce s kolegami z Maďarska.

5. mája totiž navštívili našu fakultu dvaja zaujímaví hostia z Maďarskej republiky, konkrétne prodekan univerzity v Szegede doc. László Koszta a vedúci oddelenia Úradu pre ochranu pamiatok v Budapešti Dr. Pál Lövei. Po krátkej prehliadke pamiatok v okolí Prešova predniesli obaja hostia študentom katedry dejín i záujemcom o históriu dve mimoriadne zaujímavé prednášky. Dr. Lövei sa venoval problematike stredovekých náhrobných kameňov a pamätníkov, interpretácii vyobrazení, ktoré sa na nich nachádzajú, rovnako i surovinám, z ktorých boli vyrobené. Poslucháčov oboznámil s najnovšími výsledkami výskumov prebiehajúcich v rámci celého územia Karpatskej kotliny. Predstavil aj časť databázy tvorenej viac ako 1700 kamennými artefaktmi, ktoré boli v tejto oblasti vytvorené do začiatku 14. storočia.

Doc. Koszta z Katedry stredovekých dejín priblížil vo svojej prednáške jedno z mimoriadne komplikovaných období uhorských dejín, keď sa naozaj prístupnou formou pokúsil načrtnúť schému postupného budovania cirkevnej správy v Uhorsku v prvej polovici 11. storočia. Za to, že si obe prednášky mohli naši študenti vypočuť, patrí úprimná vďaka študentke prvého ročníka Beate Vidaovej, ktorá niekoľkohodinový tmočnický maratón zvládla bez najmenšieho zaváhania. Súčasne patrí poďakovanie aj študentom Adrianovi Lattovi, Tomášovi Tonkovi a Petrovi Argalášovi, ktorí sa postarali o dopravu a technické zabezpečenie celej akcie.

Napriek pomerne krátkej pracovnej návšteve sa pracovníkom katedry dejín podarilo vytvoriť veľmi dobré východisko pre budúce rozvíjanie spolupráce s maďarskými historikmi, ktorých pracovisko Szegedská univerzita bolo v rámci medzinárodných prieskumov vyhodnotené ako jedna z najlepších univerzít v stredoeurópskom regióne. Okrem publikačných možností sa tu otvárajú možnosti výmenných pobytov študentov a pedagógov či prípadná spolupráca na projektoch v rámci výskumu histórie Karpatskej kotliny.

Patrik Derfiňák

VEDECKOVÝSKUMNÁ A PUBLIKAČNÁ ČINNOSŤ ČLENOV KATEDRY DEJÍN FHPV PU ZA ROK 2003

Rok 2003 predstavuje z hľadiska ďalšieho skvalitňovania činnosti pracovníkov katedry mimoriadne dôležité obdobie. Napriek tomu, že sa ďalej zvyšovali nároky na zabezpečovanie pedagogickej činnosti, jednotliví pracovníci úspešne pokračovali aj v rozvoji vedeckovýskumnej činnosti. Všetci členovia katedry boli zapojení do riešenia grantových úloh, pričom na katedre boli v roku 2003 riešené dva takéto projekty. Vedúcim prvého z nich pod názvom Byzantská tradícia v kontexte európskej civilizácie (VEGA 1/8226/01) bol prof. ThDr. Imrich Belejkanič, CSc. Druhý projekt s názvom Národnostné špecifiká a problémy vo vývoji východného Slovenska v 19. a v prvej polovici 20. storočia (VEGA 1/9214/02) riešil autorský kolektív pod vedením doc. PhDr. Imricha Michnoviča, CSc. Jedným z výsledkov úspešného výskumu v rámci týchto projektov bolo aj usporiadanie vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou. Pod názvom Teoretické a meto-

dologické otázky výskumu regionálnych dejín sa uskutočnila v Prešove v septembri 2003. Odborným garantom konferencie bol doc. PhDr. Imrich Michnovič, CSc.

Členom katedry sa v priebehu roka 2003 darilo prehlbovať už existujúcu spoluprácu s viacerými domácimi i zahraničnými vedeckými pracoviskami. Zo zahraničných je potrebné spomenúť Univerzitu Bonn a Univerzitu Koblenz – Landau v SRN či Slezskú univerzitu v Opave. Dobro sa rozvíjala aj spolupráca s domácimi pracoviskami, najmä s Katedrou slovenských dejín a archívnickva a Katedrou všeobecných dejín FF PU v Prešove. K ďalšiemu prehĺbeniu už nadviazaných kontaktov došlo s katedrami histórie na FHV v Banskej Bystrici, FF KU v Ružomberku a Katedrou byzantológie PbF PU v Prešove, ktoré vyústili do viacerých konkrétnych projektov. Tradične dobrá je spolupráca aj s niektorými pracovníkmi Historického ústavu SAV v Bratislave a Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach.

Okrem prezentácie výsledkov výskumu na domácich konferenciách a zahraničných seminároch sa vedecká aktivita členov katedry prejavila aj ďalším nárastom počtu publikovaných jednotiek, citácií a ohlasov. V tomto smere sa katedra, podobne ako v predchádzajúcich rokoch, zaradila medzi najaktívnejšie pracoviská v rámci fakulty.

Vedúci katedry prof. ThDr. Imrich Belejkaníč, CSc. publikoval v priebehu roka 2003 štúdie vo vedeckých a konferenčných zborníkoch. Viacero textov uverejnil aj v odborných časopisoch.

Doc. PhDr. Imrich Michnovič, CSc. publikoval vedecké štúdie v katedrovej ročenke. Počas roka 2003 pripravil do tlače niekoľko monografií a autorsky sa podieľal na publikácii o dejinách obce Zemplínska Teplica.

PhDr. Viera Hudečková, CSc. uverejnila vedecké a odborné práce v ročenke katedry a ďalších vedeckých zborníkoch.

PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD. publikovala vedecké a odborné texty v ročenke katedry a ďalších vedeckých periodikách.

PaedDr. Patrik Derfiňák publikoval v priebehu roka viaceré vedecké a odborné texty v ročenke katedry a odborných časopisoch. Autorsky sa podieľal na príprave knižnej práce Príbehy starého Prešova.

PhDr. Mária Kračunová uverejnila vedecké a odborné práce v ročenke katedry.

PaedDr. Martin Pekár v priebehu roka publikoval viacero vedeckých a odborných textov v ročenke katedry, vo vedeckých a odborných časopisoch. Autorsky sa podieľal na príprave knižnej práce Príbehy starého Prešova.

V priebehu roka 2003 zaznamenali členovia katedry spolu 67 publikačných jednotiek, čo je v porovnaní s predošlým rokom nárast o sedemnást' jednotiek. Aj keď v porovnaní s predošlým rokom bola vydaná iba jedna vedecká monografia, viaceré boli pripravené do tlače. V priebehu roka 2004 je preto možné očakávať výrazné zlepšenie aj v tejto kategórii.

Celkový prehľad:

– monografie	1
– vedecké práce	14
– učebné a odborné texty	33
– prehľadové práce	6
– recenzie a anotácie	6
– zostavovateľské práce	1
– iné publikované dokumenty	3

Bibliografické údaje všetkých publikačných jednotiek sú dostupné na internetovej stránke Univerzitetnej knižnice PU.

Na tieto práce i na skôr publikované materiály zaznamenali členovia katedry celkovo 15 ohlavo-ov a citácií. I keď tento počet prevyšuje priemer jednotlivých katedrií v rámci fakulty, práve táto oblasť predstavuje spolu s ďalším zlepšovaním kvalifikačnej štruktúry pracovníkov katedry možné rezervy na ďalšie skvalitnenie práce v budúcnosti.

Patrik Derfiňák

NÁRODNOSTNÉ ŠPECIFIKÁ A PROBLÉMY VO VÝVOJI VÝCHODNÉHO SLOVENSKA V 19. A V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

(Grant VEGA č. 1/9214/02)

Katedra dejín FHPV PU sa od svojho vzniku v roku 1990 orientuje predovšetkým na výskum problémov dejín východného Slovenska (najmä regiónov Šariša a Zemplína) v 19. a 20. storočí. Ocenením výsledkov práce katedry bolo získanie grantu Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva SR práve na výskum tejto problematiky. Trojročný grantový projekt začal kolektív v zložení doc. PhDr. I. Michnovič, CSc. (vedúci), PhDr. V. Hudečková, CSc. (zástupkyňa vedúceho), PhDr. N. Jurčíštinová, PhD., PhDr. M. Kračunová, PaedDr. P. Derfiňák a PaedDr. M. Pekár riešiť v roku 2002. Keďže v roku 2004 grant končí, nastal čas na predbežné bilancovanie.

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že skromné prostriedky získané z projektu umožnili doplniť vybavenie katedru technikou, skvalitniť priebežne realizovaný výskum a publikovať jeho výsledky. Z grantových prostriedkov bol zakúpený osobný počítač, ktorý prispel ku kvalitatívnejšiemu technickému spracovaniu výsledkov výskumu a k lepšej komunikácii s jednotlivcami i inštitúciami. Časť prostriedkov poslúžila na nákup bežného materiálu a odbornej literatúry. Oveľa dôležitejšie však bolo, že vďaka grantovým financiám mohli jednotliví riešitelia absolvovať celý rad dôležitých služobných ciest, ktoré pomohli realizovať archívny výskum. Výsledky svojej práce riešitelia publikovali. Zoznam najdôležitejších publikačných výstupov tvorí súčasť tejto správy. Treba povedať, že časť výskumu bude zúročená v štúdiách a monografiách, ktoré z rôznych dôvodov vyjdú až po ukončení grantu, a preto ich nebude možné zahrnúť do záverečnej správy. Z celospoločenského hľadiska je dôležitý fakt, že okrem uvedených odborných monografií a štúdií publikovali riešitelia aj populárno-náučné príspevky v regionálnej či celoslovenskej tlači a v rozhlase. Vďaka grantovým prostriedkom sa tiež podarilo stabilizovať vydávanie *Ročenky Katedry dejín FHPV PU*, ktorá od roku 2001 vytvára priestor na publikovanie odborných príspevkov z regionálnych dejín, a to nielen pre členov a študentov katedry, ale aj pre odborníkov z iných pracovísk. Aktuálne číslo ročenky prináša najmä príspevky, ktoré odzneli na konferencii *Teoretické a metodologické otázky výskumu regionálnych dejín*, ktorá sa ako súčasť riešenia grantu konala v septembri 2003 v Prešove.

V doterajšom bádani chcú členovia katedry pokračovať aj v budúcnosti. Preto pripravili nový grantový projekt, ktorý by mal v jadre nadviazať na ten aktuálny a aj vďaka rozšíreniu riešiteľského kolektívu by mal prehĺbiť výskum i skvalitniť publikačné výstupy.

Zoznam ťažiskových prác, ktoré vznikli v rámci grantu a boli publikované do leta 2004:

AAB

- **Derfiňák, P.** – Hriž, R.: *Rakovčik 1572 – 2002 : Z histórie obce*. Rakovčik : OcÚ, 2002. 62 s.
- **Michnovič, I.**: *Vranov nad Topľou v 20. storočí. (Časť prvá: do roku 1948.)* Vranov nad Topľou : Mesto Vranov nad Topľou, 2002. 279 s.
- Kónya, P. - **Michnovič, I.**: *Dejiny Skrabského*. Prešov : Lana, 2002, s. 113-168.

ABD

- Fedič, V. - **Michnovič, I.** a kol.: Dejiny Humenného. Humenné : Redos, 2002, s. 231-270.

ADF

- **Hudečková, V.**: Postavenie židovskej komunity v meste Sabinov v medzivojnovom období. In: *Acta Judaica Slovaca* č. 9 (2003), s. 37-47.

AED

- **Derfiňák, P.**: Samuel Roth (1851 – 1889) – zakladateľ slovenskej speleoarcheológie. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2002*. Prešov : ManaCon, 2002, s. 16-25.
- **Derfiňák, P.**: Prešovská banková jednota. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 92-105.
- **Derfiňák, P.**: Problematika regiónu v prácach Gregora Berzeviciho. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, s. 133-142.
- **Hudečková, V.**: Národohospodársky zbor pre Šariš a jeho činnosť v okrese Sabinov v 30. rokoch 20. storočia. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2002*. Prešov : ManaCon, 2002, s. 53-61.
- **Hudečková, V.**: Týždenník Šariš a kultúrno-osvetová práca v rovnomennom regióne v 30. rokoch 20. storočia. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 106-114.
- **Jurčišinová, N.**: Štefan Mišík a jeho pôsobenie na východnom Slovensku. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 57-79.
- **Jurčišinová, N.**: Slovenská ústredná tlač o živote a dianí v Šarišskej a Spišskej župe začiatkom 20. storočia. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, s. 84-92.
- **Kračunová, M.**: Satirické žihadlice Jonáša Záborského. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 35-56.
- **Kračunová, M.**: Hospodárske a sociálne aspekty Záborského publicistiky. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, s. 143-170.
- **Michnovič, I.**: Prejavy antisemitizmu v okresoch Zemplína v období autonómie Slovenska (6.10.1938-14.3.1939). In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2002*. Prešov : ManaCon, 2002, s. 62-70.
- **Michnovič, I.**: „Riešenie“ židovskej otázky v okresoch Zemplína v prvých dvoch rokoch Slovenskej republiky (1939 – 1940). In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 115-127.
- **Pekár, M.**: 22. jún a Slovensko, s osobitným dôrazom na pomery v Šarišsko-zemplínskej župe. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2002*. Prešov : ManaCon, 2002, s. 71-78.
- **Pekár, M.**: Politické aktivity maďarskej menšiny na východnom Slovensku v rokoch 1939 – 1944 v zrkadle župnej agendy. In: *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*. Prešov : Universum, 2003, s. 128-142.
- **Pekár, M.**: Politický systém prvej SR so zreteľom na postavenie regiónu (štruktúrna analýza s príkladom Šarišsko-zemplínskej župy). In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov : Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004*. Prešov : Universum, 2004, s. 195-212.

- **Pekár, M.:** Politické dejiny prvej Slovenskej republiky v domácej historiografii (stručný prehľad so zreteľom na Šariško-zemplínsku župu). In: *Acta Historica Neosoliensia. Tomus 6.* Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2003, s. 93-100.

AFD

- **Derfiňák, P.:** Gregor Berzevici a jeho pokusy o cezhraničnú spoluprácu. In: *Stály rozvoj regiónov : skúsenosti, problémy, perspektívy.* Prešov : ManaCon, 2002, s. 133-139.
- **Pekár, M.:** Regionálny rozvoj ako nástroj štátnej politiky. Historická paralela. In: *Stály rozvoj regiónov : skúsenosti, problémy, perspektívy.* Prešov : ManaCon, 2002, s. 96-102.

I. Michnovič, M. Pekár

GRANT VEGA BYZANTSKÁ KULTÚRA V KONTEXTE EURÓPSKEJ CIVILIZÁCIE

Pod týmto názvom prof. ThDr. Imrich Belejkaníč, CSc., vedúci Katedry dejín FHPV PU, a kolektív riešiteľov úspešne riešili grantový projekt VEGA. Počas trojročného obdobia vykonali zásadný výskum o byzantskej kultúre a jej vplyve na európsku civilizáciu v priebehu dejín stredoveku. Výsledkom ich snaženia bolo aj usporiadanie medzinárodnej vedeckej konferencie pod záštitou podpredsedu slovenskej vlády pre európsku integráciu Pála Csákyho.

Na konferencii odzneli štúdie nielen našich, ale aj zahraničných odborníkov v oblasti byzantských dejín a zároveň boli publikované v zborníku pod názvom *Byzantská kultúra v kontexte európskej civilizácie*.

Vedecký výskum jasne ukázal a potvrdil názory o zásadnom vplyve byzantského kultúrneho dedičstva na Európu. Po páde rímskeho impéria a následnej barbarizácii Európy dochádza k formovaniu nových štátnych útvarov na bývalom území ríše.

Positívnu úlohu v tomto období zohráva Franská ríša za vlády panovníka Karola Veľkého. Frankovia, ktorí krstom Chlodovika prijali tzv. pravdivú formu kresťanstva, nie arianizmus ako ostatné germánske kmene, zásadným spôsobom ovplyvnili ďalšie smerovanie európskych dejín, počas ktorých došlo k radikálnemu odlíšeniu kresťanského Východu a Západu, čo kulminovalo v roku 1054 veľkým cirkevným rozkolom, ktorého dôsledky dodnes nie sú prekonané.

Napriek mnohým sporným otázkam, ktoré zaťažovali vzťahy medzi Východorímskou ríšou (Byzanciou) a novoformujúcou sa Európou, je nesporným faktom skutočnosť, že Európa vďaka Byzancii mohla nadviazať na antické kultúrne dedičstvo, ktoré sa zachovalo v byzantskom prostredí. Zvlášť sa tento vplyv prejavil počas renesancie, kedy emigrujúci Gréci ovplyvňovali západoeurópske myslenie a prispeli k formovaniu západného humanizmu. Nebyť priameho vplyvu rozvinutého byzantského kultúrneho dedičstva na európske prostredie asi ťažko by sa do známych rozmerov rozrástla renesancia s dominujúcim humanizmom.

Práve dôraz na človeka a hodnoty ľudskej existencie majú svoje korene v byzantskom kultúrnom dedičstve. Byzantská spoločnosť bola veľmi citlivá k akémukoľvek utrpeniu človeka. Na vysokej úrovni boli v byzantskej spoločnosti rozvinuté sociálne štruktúry. Dominovala tu dôstojnosť človeka, zabezpečenie ľudských práv a slobôd.

To sú však hodnoty, na ktoré nesmie zabúdať ani dnešná opäť „novoformujúca“ sa Európa. Byzantská spoločnosť bola vyspelá nielen ekonomicky, ale aj humánne a kresťansky. V súčasnosti je však v globalizačnom procese Európy veľkým nebezpečenstvom sekularizácia spoločnosti.

Európa je dnes na jednej strane poznamenaná bezbrehým liberalizmom a na druhej sekularizáciou, čo je určitým nebezpečenstvom pre zachovanie zdravej a prosperujúcej spoločnosti.

Autori jednotlivých štúdií, ktoré sú publikované v rámci riešenia spomínaného grantového projektu, sa snažia prezentovať špecifiká a hodnoty, vďaka ktorým byzantská spoločnosť, napriek mnohým nebezpečenstvám, prosperovala nielen ekonomicky, ale aj duchovne. Zhodujú sa v jednom a zásadnom tvrdení, že odkaz Byzancie by mala súčasná Európa maximálne využiť vo svoj prospech, aby v budúcnosti dosiahla nielen ekonomický, ale aj duchovný úžitok.

Na to je však tak isto potrebné, aby sme viac priestoru venovali štúdiu byzantských dejín a kultúry. Navyše sú naše dejiny veľkomoravským obdobím priamo späté s Byzanciou. Aj naša dnešná štátnosť nadväzuje na byzantské kultúrne dedičstvo. Cyrilometodská misia, ktorá nemala iba čisto kresťanský misijný rozmer, ale aj spoločensko-politický a kultúrny, kladne ovplyvnila aj ostatný slovanský svet v stredoveku. Vďaka genialite Konštantína Filozofa a jeho brata Metoda sa Slovania zaradili medzi kultúrne vyspelé národy vtedajšej Európy. Preto hodnoverne poznať zásadné súvislosti tohto dejinného vývoja, úlohu, akú zohrala Byzancia v priebehu svojho jestvovania, by malo byť našou povinnosťou.

Imrich Belejkanič

HRABOVEC, Emilia: *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918 - 1922 im Kontext internationaler Beziehungen*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien : Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2002. 422 s.

Emilia Hrabovcová, rakúska historička slovenského pôvodu, pôsobí ako univerzitná profesorka v Inštitúte pre východoeurópske štúdie na Univerzite vo Viedni, kde prednáša medzinárodné vzťahy v 20. storočí. Primárnou oblasťou jej vedecko-výskumnej práce je problematika bilaterálnych vzťahov Svätej stolice a medzivojnového Československa s osobitým akcentom na miesto Slovenska v týchto vzťahoch. Výsledky systematického výskumu publikovala formou celého radu parciálnych štúdií,¹ ktoré predchádzali monografickú prácu.

Monografia Emílie Hrabovcovej *Svätá stolica a Slovensko 1918-1922 v kontexte medzinárodných vzťahov* analyzuje bilaterálne vzťahy Svätej stolice a Slovenska v prvých rokoch existencie československého štátu. Vymedzené obdobie predstavuje zároveň aj najzložitejšiu etapu vo vývoji vzájomných vzťahov oboch krajín.

Anotovaná monografia je rozdelená do dvoch častí. Prvá časť nesie názov *V znamení nového začiatku*. V úvodnej podkapitole charakterizuje situáciu vo vnútornom vývoji Svätej stolice a jej aktivity na medzinárodnom poli na konci prvej svetovej vojny. Situáciu na Slovensku v roku 1918 približuje v podkapitolách *Slovensko na križovatke dejín a Neznáma krajina Slovensko*. Autorka načrtáva nielen politické aspekty vývoja na Slovensku, ale aj konfesionálne, pričom si všímá predovšetkým postavenie katolíckej cirkvi. Podotýka, že postavenie katolíckej cirkvi na Slovensku bolo v po-

rovnani s českými územia mi o to zložitejšie, že vytvorenie Československej republiky a stanovenie nových štátnych hraníc s Maďarskom prinieslo rozdelenie niektorých katolíckych diecéz a cirkevných provincií na juhu Slovenska. Okrem otázky usporiadania majetkových pomerov rozdelených diecéz sa do popredia v tomto čase dostala aj otázka personálneho obsadenia biskupských stolcov v niektorých diecézach, pretože na ich čele stali duchovní naviazaní na uhorskú štátnosť a odmietajúci vznik novej republiky. V dôsledku týchto skutočností vyvstala pred oficiálnymi miestami na oboch stranách otázka nominácie nových cirkevných hodnostárov. Československá vláda vychádzala z názoru, že právo nominácie cirkevných hodnostárov má československá vláda, kým Svätá stolica zastávala stanovisko, že nominácia nových biskupov je výlučne cirkevnou záležitosťou. Divergentný postoj v spomínaných otázkach zaťažil bilaterálne vzťahy medzi oboma štátmi už v ich počiatkoch. Svätá stolica bola so situáciou na Slovensku i s postojom oficiálnych československých miest oboznámená prostredníctvom korešpondencie a osobných kontaktov s cirkevnými a svetskými osobnosťami zo Slovenska, Čiech a Maďarska.

V rámci prvej kapitoly sústredila autorka pozornosť aj na také aspekty nastolenej problematiky, ako boli vzťahy medzi predstaviteľmi katolíckej cirkvi a štátu, na rokovania medzi Andrejom Hlinkom a kňazskou radou na jednej strane a Vavrom Šrobárom ako zástupcom štátu na druhej strane či rozpory v katolíckom tábore. Osobitná kapitola je venovaná myšlienke katolíckej autonómie, predloženej Hlinkovou skupinou, a jej ohlasu vo Vatikáne i Hlinkovej ceste do Paríža a jeho memorandu, ktoré počas tejto cesty predložil Svätej stolici. Značná po-

1 Za všetky spomenieme aspoň nasledujúce: HRABOVCOVÁ, E.: Slovenskí národne uvedomelí rímskokatolícki kňazi v zrkadle rakúsko-uhorskej diplomacie. In: PODRIMAVSKÝ, M., KOVÁČ, D. (eds.): *Slovensko na začiatku 20. storočia*. Bratislava 1999, s. 180-200; HRABOVCOVÁ, E.: *Boj o biskupa*. Národný kalendár 2000, s. 125-128; HRABOVCOVÁ, E.: Menovanie biskupov v kontexte bilaterálnych vzťahov medzi ČSR a Svätou stolicou 1918 - 1928. In: VALENTA J., VORÁČEK, E., HARNA, J. (eds.): *Československo 1918 - 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Zv.2*. Praha 1999, s. 542-555.

zornosť je venovaná charakteristike vnútorného vývoja situácie v samotnej katolíckej cirkvi, ktorá je približovaná v kauzálnych súvislostiach vnútropolitického vývoja štátu. Autorka zastáva názor, že kríza katolíckej cirkvi na Slovensku na jar 1919, ktorá sa podľa nej dotýkala hlavne otázok cirkevných škôl, bola vládou prezentovaná oveľa dramatickejšie, ako v skutočnosť bola. Všíma si tiež administratívne a hospodárske opatrenia štátu proti katolíckej cirkvi v lete 1919, otázku rezignácie maďarských biskupov, pripravované projekty na nové rozdelenie Slovenska na päť diecéz i aktivity pápežského splnomocnenca Clemente Micaru v Prahe. V celej kapitole autorka pri spracovaní vzťahov Svätej stolice a Slovenska dodržiava dve roviny pohľadu na spracovanú problematiku. Jednu rovinu predstavuje vnútropolitický vývoj na Slovensku a vo vnútri katolíckej cirkvi i postoj oficiálnych československých vládnych miest k tejto situácii. Druhú rovínu tvorí širší medzinárodný či skôr stredoeurópsky kontext, ktorého súčasťou boli rozvíjajúce sa československo-vatikánske vzťahy a ktorý ich prinajmenšom do podpísania Trianonskej dohody aj determinoval.

Druhá časť monografie Emílie Hrabovcovej je nazvaná *Napätia*. Oficiálne diplomatické vzťahy medzi Československom a Vatikánom sa v prvých mesiacoch existencie republiky realizovali prostredníctvom Apoštolskej nunciatúry vo Viedni. K priamym kontaktom medzi Vatikánom a Prahou došlo až po vytvorení Apoštolskej nunciatúry v Prahe. Novú etapu vo vývoji bilaterálnych vzťahoch predstavuje výmena oficiálnych zástupcov oboch strán. Pápežsky zástupca Clemente Micara prišiel do Prahy 24. 10. 1919 a v marci 1920 odcestoval do Ríma prvý československý vyslanec pri Svätej stolici Kamil Krofta. K prvým Kroftovým úlohám vo Vatikáne patrilo dosiahnutie nového personálneho obsadenia biskupstiev, osobitne na Slovensku, a zosúladenie hraníc diecéz a cirkevných provincií s hranicami štátu. K riešeniu uvedených okruhov problémov sa však pristúpilo až po podpísaní Trianonskej zmluvy 4. júna 1920, keď obe strany prejavili ochotu rokovať o týchto otázkach.

Od septembra 1920 sa ústredným problémom bilaterálnych rokovaní stala otázka nominácie kandidátov na slovenské biskupstvá v Nitre, na Spiši a v Banskej Bystrici. Nominácie Prahy a Vatikánu neboli identické. Autorka podrobne opisuje celý proces rokovania, ktorý sa ťahal aj v nasledujúcom roku 1921. Dotýka sa tu aj ďalších parciálnych problémov, ktoré sa v rámci oficiálnych rokovaní riešili. Jedným z nich bola napríklad otázka zriadenia teologickej fakulty v Bratislave, ku ktorej došlo v roku 1936.

Plány československej vlády na nové rozdelenie diecéz na Slovenku spolu s ďalšími nedoriešenými otázkami v oblasti administratívnej správy a v personálnej oblasti boli problematickými bodmi v rokovaní medzi Svätou stolicou a Československom. Divergentné postoje v ústredných otázkach sa v priebehu roku 1922 ešte vyostрили a, podľa mienky autorky, spôsobili, že bilaterálne rokovania sa dostali do slepej uličky. Rokom 1922 svoju knihu Hrabovcová končí. V závere poslednej kapitoly konštatuje, že „*vzťahy Svätej stolice a Československa sa dostali do vážneho konfliktu, v ktorom už nešlo len o osobu administrátora. Svätá stolica vládne vyčítala postoj nepriateľský záujmom katolíckej cirkvi, podporu československej cirkvi a ortodoxnej propagandy v Podkarpatskej Rusi, zatvorenie katolíckych gymnázií na Slovensku, zásahy do cirkevného majetku, podporu simultanného používania kostolov katolíckymi a československou cirkvou a ingerenciu v nominačných otázkach*“ (s.380).“

Záver monografie je nielen stručným zhrnutím vývoja analyzovanej problematiky v rokoch 1918 - 1922, ale aj načrtnutím hlavných udalostí vo vývoji bilaterálnych vzťahov medzi Vatikánom a Prahou od roku 1923, keď obe strany signalizovali ochotu nájsť spoločný jazyk v rokovaní, až po rok 1928, keď ústretovosť oboch strán dostala konkrétnu podobu v Modus vivendi (2. 2. 1928), ktorý ukončil desaťročné zložité obdobie vzťahov medzi Vatikánom a Československom.

Emília Hrabovcová vo svojej monografickej práci otvorila problematiku, ktorá nie je

spracovaná ani v slovenskej historiografii. Autorka sa venuje problematike bilaterálnych vzťahov novovytvoreného Československa a Svätej stolice, pričom do centra týchto vzťahov postavila slovenskú otázku a na ňu sústredila svoju primárnu pozornosť. Súčasne však mala ambíciu ukázať aj to, akú úlohu zohrávali tieto bilaterálne vzťahy v stredoeurópskom medzinárodnom kontexte. Anotovaná monografická práca vychádza z rozsiahleho štúdia primárnych zdrojov. Využitie boli archívne materiály, nachádzajúce sa v Archíve kongregácie pre mimoriadne udalosti štátneho sekretariátu vo Vatikáne (ide predovšetkým o materiály z obdobia pontifikátu Pia X. (1903-1914) a Benedikta XV. (1914-1922)) a v Tajnom archíve vo Vatikáne. Bohato sú zastúpené aj materiály pražských archívov, archívov vo Viedni i v Bratislave. Rozsiahly zoznam použitej literatúry svedčí o autorkinej dokonalej znalosti a orientácii v existujúcej heuristickej báze k skúmanej problematike. Monografia Emilie Hrabovcovej je erudovaným vedeckým výstupom, ktorého uverejnenie je treba privítať. Ostáva len vysloviť presvedčenie, že táto zaujímavá problematika nájde svojho historika aj na Slovensku.

L. Harbuľová

Atlas krajiny Slovenskej republiky. Bratislava : Ministerstvo životného prostredia; Banská Bystrica : Slovenská agentúra životného prostredia, 2002. 344 s. ISBN 80-88833-27-2

Viac ako 20 rokov po vydaní posledného veľkého atlasového diela na Slovensku² vyšiel v roku 2002 nový veľkolepo koncipovaný Atlas krajiny Slovenskej republiky (ďalej Atlas krajiny SR). Na vzniku tohto svojim rozsahom obsiahleho diela pracovalo 466 odborníkov, technických pracovníkov a spolupracovalo 85 inštitúcií. Cieľom ich snaženia bolo nadviazať

na kvalitný Atlas SSR a doplniť túto úspešnú prácu o nové a aktuálne poznatky o slovenskej krajine. Výsledným produktom je atlas vychádzajúci v štandardnej knižnej podobe (viazaná, aj neviazaná), ako aj v nadštandardnej elektronickej podobe (CD ROM, DVD).

Nový Atlas krajiny SR sa člení na 10 kapitol. Sú to kapitoly: 1. Krajina a jej zobrazenie, 2. Vývoj osídlenia a mapového zobrazenia, 3. Poloha, 4. Prvotná krajinná štruktúra, 5. Druhotná krajinná štruktúra, 6. Obyvateľstvo a jeho aktivity v krajine, 7. Prírodno-sídelné regióny, 8. Chránené územia a prírodné zdroje, 9. Stresové javy v krajine, 10. Krajina ako životné prostredie človeka. Vlastná mapová časť atlasu je doplnená o textovú časť vyhotovenú v slovenskom (s. 326-333) a anglickom jazyku (s. 334-342), ktorá pozostáva zo stručného popisu ku každej mape v atlase. Vzhľadom na svoju pestrosť a široký obsahový záber ponúka atlas množstvo informácií pre odborníkov viacerých vedných odborov. Potrebné informácie tu nájdu aj historici, ktorí môžu využiť množstvo poznatkov na dôkladnú analýzu skúmaného prostredia, a na jej základe tak odkrývať mnohé zákonitosti a špecifiká historického vývoja. Z pohľadu historického poznania však predsa len zostáva v centre záujmu hlavne 2. kapitola atlasu, pojednávajúca o vývoji osídlenia a mapového zobrazenia na území Slovenska, ktorá si zasluhuje našu dôkladnejšiu pozornosť.

Druhá kapitola atlasu pozostáva zo 48 máp, ktoré sú na základe svojho obsahu rozdelené do štyroch skupín. Prvú skupinu reprezentujú mapy k problematike historického vývoja osídlenia na Slovensku (11 máp). Do druhej skupiny autori zaradili mapy týkajúce sa témy vzniku a vývoja štátnych hraníc (4 mapy). Za ňou nasleduje skupina máp spracievajúca vývoj územného a správneho usporiadania (7 máp). Poslednú, štvrtú skupinu tvoria ukážky historických a súčasných máp, ktoré predstavujú prob-

2 *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. Bratislava : Slovenská akadémia vied; Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1980. 296 s. (ďalej Atlas SSR)

lematiku vývoja mapovania a zobrazenia územia Slovenska (26 map).

Skupina máp znázorňujúcich vývoj osídlenia na Slovensku nepochopiteľne začína chronologicky nesprávne umiestnenou mapou - Osídlenie územia v 10. až prvej polovici 13. storočia (autor A. Ruttkay, mierka 1 : 500 000). Táto mapa dopĺňa a na niektorých miestach kriticky reviduje mapu s rovnakým obsahom zo staršieho Atlasu SSR (R. Marsina, A. Habovštiak, 1 : 500 000). V porovnaní s ňou však zaujme pomerne riedky miestopis Žitného ostrova, kde možno vzhľadom na prírodné podmienky predpokladať jedno z najhustejšie osídlených území na Slovensku v sledovanom období. Ako najhustejší región Slovenska je tak na mape znázornené územie povodia rieky Nitra, ktoré je sprehľadnené dvoma mapovými výrezmi vyhotovenými v mierke 1 : 300 000. Až za mapou A. Ruttkaya nasledujú mapy spracúvajúce vývoj osídlenia na Slovensku v prehistorických a včasnohistorických dejinných obdobiach. Na rozdiel od Atlasu SSR, kde bolo danému obdobiu venovaných 10 máp sa do Atlasu krajiny SR dostalo len 6 máp vyhotovených v jednotnej mierke 1 : 1 500 000. Mapa č. 2 – Osídlenie v dobe kamennej (S. Šiška) zhuťňuje popisovanú problematiku na rozdiel od Atlasu SSR (doba kamenná tu bola spracovaná v 4 mapách) do jedinej mapy. Mapy č. 3 – Osídlenie v staršej a strednej dobe bronzovej 2000 – 1250 p. n. l. (V. Furmánek), č. 4 – Osídlenie v období popolnicových polí a v dobe halštatskej 1250 – 450 p. n. l. (V. Furmánek), č. 5 – Včasnohistorické osídlenie, polovica 5. – 1. storočia p. n. l. (K. Pieta) a č. 6 – Včasnohistorické osídlenie, 1. – 5. storočia n. l. (K. Pieta, J. Rajtár) obsahovo korešpondujú s mapami v Atlasu SSR. Posledná mapa tejto problematiky (č. 7) – Včasnostredoveké osídlenie, koniec 5. – začiatok 10. storočia (P. Šalkovský) nadväzuje na dve mapy Atlasu SSR (osobitne tu bolo spracované osídlenie 5. – 8. storočia a osobitne osídlenie Veľkej Moravy). Všetkých 6 spomenutých máp z nového Atlasu krajiny SR je vhodne doplnených o fotografie významného nálezu reprezentujúceho skúmané

obdobie. Štyri z nich (č. 2, 3, 4 a 7) sú doplnené aj zoznamom najvýznamnejších nálezísk. Za povšimnutie stojí fakt, že kým na mapách č. 2, 3, 4 a 7 počet sídlisk, či nálezísk, v porovnaní s mapami rovnakého resp. podobného obsahu v Atlasu SSR vzhľadom na pokrok v bádaní logicky stúpol, tak naopak na mapách č. 5 a 6 dosť rapídne poklesol. Ako ústup oproti Atlasu SSR môžeme u týchto máp hodnotiť zvolenie zobrazovacej kartografickej metódy. Pokiaľ v Atlasu SSR bola zvolená zobrazovacia metóda areálov, v prípade Atlasu krajiny SR autori máp siahli po bodovej zobrazovacej metóde, kde jednotlivé body (kartografické značky) zodpovedajú jednotlivým archeologickým náleziskám. V tomto prípade zasvätení pravda vedia, že na základe archeologických nálezísk je presné plošné znázornenie územného rozsahu konkrétnej kultúry veľmi problematické. Z tohto dôvodu možno mapy znázorňujúce osídlenie v prehistorických a včasnohistorických obdobiach hodnotiť ako reálny obraz doterajšieho archeologického poznania na Slovensku.

Nasledujúca mapa č. 8 – Osídlenie územia v rokoch 1511 – 1530 (J. Žudel, 1 : 500 000) nás posúva pri sledovaní vývoja osídlenia Slovenska na koniec stredoveku. Táto mapa je pôvodná a nemá v Atlasu SSR svoju obdobu. Základom pri jej tvorbe sa stala sídelná sieť zachytená na Lazarovej mape Uhorska z roku 1528. Prenesené sídla z Lazarovej mapy (označené červenou farbou) boli potom doplnené na základe jednotlivých písomných zmienok o ďalšie mestá, mestečká, dediny a osady, hrady a kláštory. Všetky miestne názvy nachádzajúce sa na mape sú zaradené do Historického registra miest a obcí z rokov 1511 – 1530 (s. 40-41) v pôvodnom znení spolu s rokom, kedy sa takto spomínajú. Register mapu vhodne dopĺňa a vysvetľuje jej obsah. Okrem neho môžeme ako dodatok k uvedenému kartografickému zobrazeniu chápať aj mapu č. 9 – Hustota sídel podľa stolíc v rokoch 1511 – 1530 (J. Žudel, 1 : 2 000 000), ktorej závery vychádzajú práve z mapy osídlenia.

Skupinu máp o vývoji osídlenia na Slovensku uzatvárajú mapy č. 11 – Osídlenie v roku

1873 (J. Žudel, 1 : 1 000 000) a č. 12 – Osídlenie v roku 1991 (V. Slavík, 1 : 500 000). Je škoda, že zostavovatelia tejto kapitoly atlasu sa rozhodli úplne vynechať už v staršom Atlase SSR kartograficky spracované témy – Osídlenie v roku 1598 a Osídlenie v roku 1720. Snáď bolo možné v tomto prípade považovať, keď už nie o ich kritické revízií, tak aspoň o ich zaradení v zmenšenej mierke, ako tomu bolo v prípade mapy Osídlenie z roku 1873. V jednom atlase by tak boli zastúpené všetky podstatné kartografické výstupy k problému vývoja osídlenia na Slovensku. V súčasnej situácii sa tak nezaobídeme bez použitia oboch atlasov, ktoré sa v tomto smere navzájom dopĺňajú a predstavujú tak akési kartografické zhrnutie výskumu osídlenia na Slovensku.

Druhá skupina máp tejto kapitoly spracúva tému vzniku a vývoja štátnych hraníc. Keďže v Atlase SSR táto problematika absentovala, ide o jej prvú atlasovú prezentáciu. Samotný problém hraničných zmien pritom riešia tri chronologicky na seba nadväzujúce mapy od jediného autora J. Žudela, vyhotovené v rovnakej mierke 1 : 2 000 000. Prvá mapa v tejto skupine, č. 13 - Vytváranie štátnych hraníc v rokoch 1919 - 1925, je doplnená o 6 mapových výrezov so zakreslením úprav južnej hranice. Je na škodu veci, že podobné výrezy neboli zaradené aj k odstúpeným územiám v prospech Poľska, ktoré sú mimoriadne zaujímavé z hľadiska formovania severnej hranice. Takto sa dozvedáme len o odstúpení časti územia na severnej Orave s obcami Podvlk a Nižná Lipnica (v skutočnosti odstúpených 12 obcí) a časti severného Spiša s obcami Nová Belá, Nedeca a Kačvín (v skutočnosti odstúpených 13 obcí). Podobne mapové výrezy chýbajú aj pri menších hraničných zmenách zachytených na mape č. 14 - Zmeny štátnych hraníc v rokoch 1938 - 1939 a mape č. 15 - Vytváranie štátnych hraníc v rokoch 1945 - 1947. Túto skupinu máp tematicky dopĺňa mapa č. 16 - Trojštátne hraničné body s 5 detailnými výrezmi.

V poradí tretia skupina máp zaradená do 2. kapitoly sa zaoberá problematikou vývoja územného a správneho usporiadania. Na roz-

diel od Atlasu SSR, v ktorom bola táto tematika spracovaná od obdobia komitátnej správy v 2. polovici 13. storočia až do roku 1970, sa zostavovatelia Atlasu krajiny SR rozhodli zaradiť len mapy charakterizujúce územné a správne usporiadanie po roku 1923. Prvé dve mapy zaradené do tejto skupiny sú vlastne len opakovaním rovnakých máp uverejnených už v Atlase SSR. Ide o mapu č. 17 - Župné zriadenie v rokoch 1923 - 1928 a mapu č. 18 - Krajinské zriadenie v rokoch 1928 - 1938, vyhotovené v mierke 1 : 1 500 000 od autora J. Žudela. Mapa správneho členenia prechodného obdobia 1938 - 1940 z Atlasu SSR však už do nového atlasu zaradená nebola a nahradila ju nová mapa (č. 19) - Župné zriadenie v rokoch 1940 - 1944 (J. Žudel, 1 : 1 500 000). Mapa č. 20 - Správne členenie v rokoch 1949 - 1960 (J. Žudel, 1 : 1 500 000) je znovu len opakovaním mapy zaradenej už do Atlasu SSR. Ďalšia mapa č. 21 - Územné členenie v rokoch 1960 - 1990 (J. Žudel, 1 : 1 500 000) taktiež vychádza z mapy Atlasu SSR (Správne členenie v rokoch 1960 - 1970) od rovnakého autora. Táto je však vzhľadom na svoj širší chronologický záber doplnená o zmeny okresnej príslušnosti 4 obcí (Kavečany, Krásna nad Hornádom, Lorinčík, Šebastovce), ku ktorým došlo v roku 1976. Úplnou novinkou je mapa č. 22 - Územné a správne členenie v rokoch 1991 - 1996 (J. Žudel, 1 : 1 500 000), ktorá bola spracovaná iba pre potreby Atlasu krajiny SR. Reprezentuje krátke prechodné obdobie pred poslednou reformou územnej správy. Toto obdobie charakterizovalo predovšetkým zrušenie vyšších územnosprávnych jednotiek, krajov. Posledná mapa, ktorou končí táto skupina, zobrazuje aktuálne územno-správne členenie platné od roku 1996. Na rozdiel od všetkých ostatných máp v tejto skupine bola táto vyhotovená v mierke 1 : 500 000 a doplnená o dva výrezy (bratislavské a košické okresy) v mierke 1 : 250 000.

Poslednú, štvrtú skupinu historickej kapitoly atlasu tvoria reprodukcie máp predstavujúce vývoj mapového zobrazenia územia Slovenska. Oproti Atlasu SSR (tomuto problému sa tu venovala jedna samostatná kapitola), kde mnohé

mapy suplovali aj absenciu vydaných kartografických prameňov, autori tejto časti Atlasu krajiny SR sledovali výlučne cieľ vytýčený v názve kapitoly. Z tohto dôvodu sa do atlasu dostala reprodukcia celej Lazarovej mapy (č. 24), ktorá je však pre záujemcu o jej detailné preštudovanie v podstate nepoužiteľná a musí preto siahnúť po staršom atlase, v ktorom sa nachádza len výrez s územím Slovenska. Podobne je to aj s historickou mapou významného slovenského kartografa Jána Lipského (č. 27). Pozitívne u tejto mapy tak môžeme hodnotiť len fakt, že do Atlasu krajiny SR bola zaradená iná, do menšej mierky prepracovaná Lipského mapa. Kým do Atlasu SSR sa dostal výrez Slovenska z pôvodnej Lipského mapy z roku 1806 vyhotovenej v mierke 1 : 469 472, tak do nového atlasu sa dostala reprodukcia vypracovaná v mierke 1 : 1 400 000 a vydaná v roku 1810 (tzv. malý Lipský). Dost' nepochopiteľne vzniká spôsob zaradenia reprodukcie výrezu územia Slovenska zo slávnej Müllerovej mapy Uhorska z roku 1709 (č. 26). Na úkor ozdobného nápisu s názvom mapy sa totiž na list atlasu nezmestili najvýchodnejšie časti Slovenska. Takto sme zostali aj v prípade tejto mapy ochudobnení o možnosť jej využitia ako zaujímavého pramenného materiálu pre celé územie Slovenska. Jedinou reprodukciou historickej mapy, ktorú možno použiť ako historický prameň, tak zostáva Mikovíniho mapa Bratislavskej župy z roku 1733 (č. 25). Zvyšnú časť tejto kapitoly tvoria výrezy z máp vojenského mapovania (prvé až štvrté), vojenských topografických máp, katastrálnych máp a základných máp Slovenskej republiky rôznych mierok. Najnovšie metódy tvorby máp nám predstavuje digitálna ortofotomapa z roku 2000 (č. 49). Na záver celej 2. kapitoly atlasu je zaradený stručný textový prehľad dopĺňajúci časť o vývoji mapovania a zobrazenia územia Slovenska. Ide o historický prehľad zobrazenia územia Slovenska spracovaný vo forme kalendária a stručný profil Slovákov, ktorí sa zapísali do dejín mapovej tvorby.

Možnosti využitia atlasu sú znásobené jeho vydaním vo forme DVD. Atlas v tejto verzii ponúka množstvo zaujímavých možností využitia

informácií obsiahnutých v diele. Za viaceré spomeňme aspoň možnosť vytvorenia ľubovoľnej kombinácie informácií z rôznych máp, či vytvorenie vlastných mapových kompozícií kombináciou jednotlivých vrstiev atlasu. Súčasťou DVD je tiež film obsahovo korešpondujúci s jednotlivými kapitolami atlasu.

Napriek drobným výhradám prezentovaným na týchto miestach je treba zhodnotiť spracovanie historickej časti Atlasu krajiny SR pozitívne už len preto, že ponúka možné prístupy, v slovenských pomeroch tak zanedbávaného kartografického vyjadrenia aktuálnych historických problémov. Recenzovaná kapitola predstavuje spolu s historickými kapitolami Atlasu SSR základný kartografický výstup historického výskumu na Slovensku, ktorý by nemal obísť žiaden záujemca o dejiny Slovenska, či už z radov odbornej, ako aj laickej verejnosti.

Oto Tomeček

KUNA, Martin a kol.: *Nedestruktivní archeologie*. Praha : Academia, 2004. 556 s. ISBN 80-200-1216-8

Už na prvý pohľad pozoruhodná monografia štrnásťčlenného autorského kolektívu prináša podrobný a v mnohom objavný pohľad na mimoriadne aktuálnu, no v súčasnosti stále nie plne docenenú oblasť archeológie. Už samotný názov práce naznačuje, že autori nás v jednotlivých kapitolách oboznámia s jednotlivými metódami archeologického výskumu, ktoré si nevyžadujú rozsiahle a dlhodobé investície do terénnych prác a odkryvov jednotlivých archeologických lokalít. Popri tom sa, ale iba v nevyhnutne potrebnej miere, venujú aj metódam klasického výskumu, najmä viac či menej rozsiahlym výkopovým prácam.

Veľkoryso koncipovaná monografia, doplnená veľkým počtom farebných i čiernobielych fotografií a plánov, postupne predstavuje desať najvýznamnejších metód, ktoré pravdepodobne v blízkej budúcnosti do značnej miery nahradia klasické archeologické postupy. Okrem už známych a dlhodobo používaných metód, ako je

napríklad povrchový zber či letecká prospekcia, autori značnú pozornosť venovali aj moderným geofyzikálnym, geochemickým a geobotanickým metódam. Tie pri vhodnom využití a v súčinnosti s najnovšou výpočtovou technikou umožňujú v stále väčšej miere prenikať pod povrch pôdy bez jej narušenia výkopovými prácami. Je zaujímavé sledovať na priložených modeloch napríklad výsledky magnetometrických meraní, pomocou ktorých sú archeológovia schopní zachytiť pôdorysy nielen rozsiahlych opevnených polôh či areály osád, ale aj menšie kultové objekty a pohrebiská. Pri vhodných podmienkach je dokonca možné rozlíšiť v teréne aj jednotlivé hroby.

Osobitnou a veľmi zaujímavou disciplínou je práca s priestorovými údajmi, keď napríklad získaním doplnkových údajov použitím GPS alebo GIS je možné vytvárať nielen rôzne druhy máp, ale použitím štatistickým metód aj vektorové syntézy, pomocou ktorých je možné hľadať pravdepodobnosť výskytu jednotlivých potenciálnych lokalít, na ktoré je následne možné bližšie nasmerovať pozornosť bádateľov.

V publikácii sú na znázornenie možností jednotlivých metód výskumu vhodne doplnené konkrétne príklady, umožňujúce pomerne presne charakterizovať jednotlivé skúmané lokality a ich najbližšie okolie.

Aj napriek tomu, že celá monografia je venovaná predovšetkým prezentácii výhod jednotlivých metód a postupov nedeštruktívnej archeológie, samotní autori zdôrazňujú, že nedeštruktívne metódy predstavujú súčasne veľmi dôležitý zdroj informácií, potrebných pre prípravu systematického či záchranného výskumu na tých najdôležitejších či vážne ohrozených lokalitách.

Čo je však po preštudovaní publikácie zarážajúce, je skutočnosť, že mená a práce slovenských archeológov sa v texte a ani v mimoriadne rozsiahlom zozname použitej literatúry (viac ako 800 titulov) vôbec neobjavujú. Vzhľadom na to, že autori sa opierali o literatúru prakticky z celého sveta, pričom využili aj práce autorov z Poľska či Slovinska, ponúka sa iba jediné vysvetlenie. A tým je nepríjemná

skutočnosť, že pri využívaní najnovších a v konečnom dôsledku aj podstatne lacnejších výskumných metód slovenskí archeológovia zatiaľ výrazne zaostávajú.

Napriek tomu, že autorský kolektív adresoval publikáciu najmä študentom vysokých škôl, čo vcelku logicky vyplynulo zo spolupráce vedeckých pracovník ČAV a vysokoškolských pedagógov, budú jej závery, podľa nášho názoru, v centre pozornosti aj odborníkov zaoberajúcich sa profesionálne či amatérsky touto problematikou.

Patrik Derfíňák

OLEXA, Ladislav: *Nižná Myšľa : Osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Košice : Archeologický ústav SAV, 2003. Edícia Archeologické pamätníky Slovenska, zv. 7. 136 strán + 24 strán farebná príloha. ISBN 80-88709-66-0

Pravek ako najstaršie obdobie ľudského vývoja výrazne zasiahol aj európsky kontinent, nevynímajúc územie dnešného Slovenska. Historické bádanie a výskum pravekého osídlenia územia dnešného Slovenska je však stále predmetom archeologického výskumu. K odbornej i laickej verejnosti sa výsledky bádania slovenských archeológov dostávajú postupne a vzhľadom na súčasnú zložitú ekonomickú situáciu často s pomerne značným časovým odstupom.

Tento problém sa Archeologický ústav SAV v Nitre pokúsil zmierniť edíciou Archeologické pamätníky Slovenska. Ako jej siedmy zväzok koncom minulého roku vyšla dlho očakávaná publikácia PhDr. Ladislava Olexu *Nižná Myšľa, osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Aj keď túto publikáciu môžeme zaradiť skôr do žánru odbornej historickej literatúry, predstavuje súčasne zhrnutie viac ako dvadsaťročného archeologického výskumu v tejto mimoriadne zaujímavej lokalite. Autor rozdelil publikáciu do piatich kapitol, členených kvôli prehľadnosti na podkapitoly, ktoré na seba logicky nadväzujú.

Úvodná časť práce s názvom *Dotyky s minulosťou Nižnej Myšle* má tri podkapitoly. V pr-

vej z nich nás autor oboznamuje so stručnou všeobecnou charakteristikou doby bronzovej. Na to plynulo nadväzuje genéza vývinu osídľovania východného Slovenska otomansko-fúzesabonskou kultúrou. Tu autor približuje aj výskum na pohrebisku v Nižnej Myšli. V krátkosti charakterizuje praveký areál tejto kultúry v Nižnej Myšli (opevnená osada, hospodárske zázemie a pohrebisko). Systematická práca zamestnancov Archeologického ústavu SAV Nitra a Východoslovenského múzea Košice, ktorí realizujú výskum od roku 1977 až dodnes, prináša nové poznatky. V tretej podkapitole sa čitateľ oboznámi s prekrásnym prírodným prostredím Nižnej Myšle, kde do popredia vystupujú najmä tri pozoruhodné geologické lokality: Skalka, vrstvy tufy v polohe Várhégyi a piesková duna Moľva.

Druhá kapitola s názvom *História najstaršieho osídlenia* je venovaná jednak opisu prvých pokusov o archeologický výskum v Nižnej Myšli, ktoré sú datované do roku 1892, jednak prehľadu nálezísk ďalších kultúr, ktoré sa v priebehu tisícročí usadili v priestore tejto strategicky mimoriadne výhodne umiestnenej lokality. Z tých významnejších spomeňme aspoň kultúru aurignacienských lovcov či roľnícku kultúru - bukovohorskú a bádenskú.

Ako jadro a najprínosnejšiu časť práce možno označiť tretiu kapitolu s názvom *Čo skrýval Varhégyi*. Autor tu charakterizuje lokalitu Varhégyi ako centrum otomansko-fúzesabonskej kultúry, predstavovanú opevnenou osadou. Tá bola spočiatku skúmaná len sporadicky, no koncom 70. rokov 20. storočia sa tu začal systematický archeologický výskum. Vhodné nálezové podmienky umožnili nielen rekonštruovať spôsob samotného budovania osady, ale aj množstvo dokladov každodenného života. O tom, že skúmaná lokalita mala významné postavenie, svedčia nálezy nástrojov, šperkov, ale aj kadluby, v ktorých sa odlievali dýky či šidlá. V nasledujúcich podkapitolkách sa autor pokúsil rekonštruovať aj počet obyvateľov, aj ich každodennú činnosť. Ako rozhodujúce sa ukázali nálezy získané na tunajšej nekropole, na ktorej sa začalo pochovávať približne od 15. storočia p. n. l. Pohrebisko tak

patrí medzi najstaršie a najrozsiahlejšie starobronzové nekropoly v Karpatskej kotline.

V posledných dvoch častiach svojej práce s názvami *A život išiel ďalej* a *Nižná Myšľa včera a dnes* sa autor venuje osídleniu tejto lokality po zániku otomansko-fúzesabonskej kultúry. Zachytáva jednak germánske osídlenie, jednak aj neskoršie slovansko-avarsko-staromadžarské pôsobenie. Osobitnú pozornosť venuje polohe Koscelok, kde sa realizoval výskum sakrálnej stavby z 13. – 14. storočia a myšlianskemu premonštrátskemu kláštoru, ktorého budova sa v súčasnosti využíva ako obecné myšlianske múzeum. Autorovi sa tak na pomerne malom priestore podarilo načrtnúť zaujímavý historický prierez prakticky celými dejinami Slovenska a zaslúžene vyzdvihnúť neobyčajnú hodnotu tejto lokality nielen z hľadiska archeológie.

Adrián Latta

Rehole a kláštory v stredoveku. Zost. R. Kožik – V. Múcska. Banská Bystrica; Bratislava : Chronos, 2002. 211 s. ISBN 80-89027-05-9

Ako reakcia na neustále sa zvyšujúci záujem poslucháčov o stredoveké a najmä cirkevné dejiny sa už v roku 1999 uskutočnilo na Katedre histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici vedecké kolokvium Rehole a kláštory v stredoveku. Na jeho organizácii sa podieľala aj Sekcia všeobecných dejín SHS pri SAV v Bratislave. Domáce príspevky, ktoré na konferencii odzneli, sa stali podkladom pre zostavenie predloženej publikácie. V tejto podobe vlastne predstavuje učebnicový text, určený najmä študentom spoločensko-vedných odborov na slovenských univerzitách.

Jadro publikácie predstavuje desať príspevkov rôznych autorov, ktoré sú radené chronologicky. V názve vytýčené obdobie stredoveku časovo prekračujú iba príspevky venované samotným počiatkom mníšstva a rádom františkánov a jezuitov. Kvôli prehľadnosti je dobré, že autori zvolili približne rovnakú schému po-

pisu jednotlivých mníšskych reholí a rovnako je potrebné oceniť veľmi podrobnú bibliografiu za každým príspevkom, ktorá prípadným záujmom o niektorú z problematik umožňuje ľahšiu orientáciu.

Do začiatkov samotného vzniku mníšskeho života uvádza čitateľa P. Havierik v príspevku Počiatky mníšstva, Byzantský monasticizmus. Od 2. - 3. storočia popisuje spôsob života prvých mníchov, rozšírenie reholí a štruktúru byzantských kláštorov. Časť textu je venovaná aj významnej osobnosti reformátorovi Bazilovi Veľkému, zakladateľovi regul mníšskeho života vo východnom kresťanstve.

Počiatky kresťanstva v Írsku spracoval vo svojom príspevku R. Koziačik. Okrem pohľadu na život svätého Patrika a problémy okolo vierohodnosti historických prameňov sa venuje aj špecifickým črtám mníšskeho života v Írsku.

V materiáli Rád benediktínov a jeho vývoj v stredoveku sa V. Múcska zaoberá jednou z najsilnejších a najrozšírenejších reholí v stredovekej Európe. Načrtáva jej vývoj, krízy i obnovu, boj o základné regule, ale i prostý mníšsky život. Pozornosť si zaslúži aj opis opátstiev na strednom Slovensku.

Autorom materiálu o kresťanskom pustovníckom hnutí je M. Slivka, ktorý podáva stručný, celkový pohľad na pustovníctvo. Venuje sa aj jeho rôznym formám, charakteru a uvádza aj niektoré jeho špecifické funkcie.

Z ďalších príspevkov je potrebné spomenúť aspoň prácu fra G. P. Hunčagu OP, nazvanú Vznik, vývoj a význam dominikánov v kontexte vývoja stredovekého rehoľného života. V prehľadnom a veľmi dobre spracovanom príspevku sa autor venuje nielen samotnému vzniku rehole, ale aj celkovým podmienkam vzniku nových žobravých rádov ako reakcie na skostnatenosť a neflexibilitu starých mníšskych spoločenstiev.

Na záver spomeňme ešte príspevok I. Chalupeckého Spoločnosť Ježišova a jej podiel na katolíckej reforme. V materiáli, ktorý zasahuje až do súčasnosti, sa autor na relatívne malom priestore pokúsil objasniť vznik rehole i vytváranie často negatívnych názorov na jej čin-

nosť. Jej základné a nové charakteristiky princípu apoštolátu porovnáva so zvyklosťami reholí, vznikajúcich v starších obdobiach.

Publikácia Rehole a kláštory v stredoveku nie je určená len pre záujemcov o cirkevné dejiny, ale pretože prijateľným spôsobom podáva a dotvára celkový obraz o rehoľníckom a cirkevnom živote v Európe a na Slovensku, osloví každého čitateľa, zaujímajúceho sa o históriu.

Eva Čisaríková

Príbehy starého Prešova. Zost. P. Švorc. Prešov : Univerzum, 2003. 221 s. ISBN 80-89046-14-2

Prečo sú v Prešovskom erbe kvety ruže a nie jahody? Ako splnil svoje tajné úlohy Juraj Wernher? Prečo sa stal Prešov takým významným mestom alebo prečo sa jeho obyvatelia hádajú so svojimi susedmi Košičanmi už niekoľko sto rokov? Na tieto a mnohé ďalšie otázky sa pokúsil dať odpoveď v publikácii Príbehy starého Prešova dvanásťčlenný autor-ský kolektív pod vedením univerzitného profesora P. Švorca.

Hneď na úvod treba povedať, že nejde o klasickú monografiu, v ktorej by bola chronologicky alebo tematicky podrobne spracovaná história mesta. Autori sa skôr netradičnou formou „rozprávání“ pokúsili priblížiť širokému okruhu čitateľov z radov odbornej, ale i laickej verejnosti niektoré z mnohých zaujímavých okamihov histórie Prešova. A bolo z čoho vyberať. Veď ako konštatoval hneď v úvode zostavovateľ publikácie: „*Ak by sa bohatstvo mesta malo merať jeho históriou, udalosťami, ktoré prehrmeli ponad hlavy jeho obyvateľstva, ktoré sa do nich vľahovali a boli nimi tvorené, bol by Prešov jedným z najbohatších miest na Slovensku a možno i v strednej Európe.*“ (Švorc, P., s. 5.)

V tejto pozoruhodnej knihe môžeme nájsť päťdesiat príbehov o živote a často veľmi komplikovaných osudoch obyvateľov jedného z najväčších niekdajších slobodných kráľov-

ských miest na východnom Slovensku. Miesto, kde stojí dnešný Prešov, bolo intenzívne osídlené už v praveku. Túto kapitolu jeho dejín pútavo spracoval archeológ Marián Vizdal.

Niektoré kapitoly z obdobia stredoveku a raného novoveku, keď Prešov striedal obdobia svojho najväčšieho rozmachu, ale i najväčšieho úpadku, spracoval zasvätený znalec tejto problematiky a autor viacerých monografií P. Kónya. Že to bolo obdobie naozaj zložitých, svedčia aj udalosti, pri ktorých: „... *obyvatelia mesta často so zbraňou v ruke museli brániť svoje majetky pred ziskuchtivými susedmi.*“ (Derfiňák, P., s. 17)

Jednotlivé udalosti, ale aj významné postavy z dejín mesta postupne defilujú na stránkach publikácie a vytvárajú pestrú mozaiku, ktorá skutočne názorne oboznamuje čitateľa so životom mesta v rôznych obdobiach. Stretávame sa tu s umelcami, politikmi, vedcami, podnikateľmi, ale i študentmi. Prekonávame významné udalosti, ktoré do značnej miery rozhodli o ďalšom smerovaní nielen samotného mesta, ale aj celého regiónu. Veď „... *po nútenom odstúpení tradičného rivala (Košíc) Maďarsku sa Prešov stal novým centrom východného Slovenska. Mesto sa stalo novým regionálnym hospodárskym, kultúrnym, politickým a správnym centrom.*“ (Pekár, M., s. 202) Niektorí z autorov siahli dokonca aj po celkom netradičných témach, ako sú napríklad reklama, slobodomurárske hnutie či cukrovárstvo.

Publikácia však napriek svojmu názvu nie je venovaná výlučne historickým témam. Jednotlivé príspevky sú radené chronologicky a aj záujemcovia o najnovšie udalosti si v jej záverečných kapitolách, napríklad o prešovských sídliskách či o návšteve pápeža Jána Pavla II., určite prídu na svoje.

Aj keď sa príspevky od pomerne veľkého počtu autorov líšia rozsahom a do istej miery aj spôsobom spracovania, podarilo sa im vytvoriť pútavú a aj z estetického hľadiska zaujímavú publikáciu, po ktorej iste radi siahnu všetci, ktorí sa zaujímajú o históriu.

Beata Vidaová

ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003. 424 s. ISBN 80-89046-16-9

Koncom minulého roka uzrela svetlo sveta publikácia z pera prešovského historika, univerzitného profesora Petra Švorca s názvom *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. V nej autor zúročil bohaté skúsenosti zo štúdia v domácich i zahraničných archívoch a svoj dlhoročný záujem o problematiku interetnických vzťahov v stredoeurópskom priestore, aby odbornej i laickej verejnosti ponúkol komplexný a erudovaný pohľad na jeden z fenoménov dejín medzivojnového obdobia.

Monografiu autor rozdelil do 25 kapitol. V nich načrtáva zložitost' procesu hľadania slovenského a rusínskeho etnického priestoru, ktorého počiatky dáva do polovice 19. storočia. Celý problém rieši na viacerých úrovniach, v medzinárodných i vnútroštátnych súvislostiach. Osobitnú pozornosť venuje rôznym koncepciám, ktoré počas politických zápasov vznikali či už ako výsledok aktivít záujmových skupín alebo jednotlivcov (napr. N. A. Beskid, E. Beneš). Čitateľ sa tak v publikácii dočíta nielen o genéze vymedzenia vlastného etnického územia Slováckmi či Rusínmi, ale aj o medzinárodnopolitickom kontexte riešenia problému počas prvej svetovej vojny a na parížskej mierovej konferencii či o riešení otázky Podkarpatskej Rusi na pôde Spoločnosti národov a pod. Keďže autor postupoval chronologicky, medzi spomenuté problémy nenásilne včlenil kapitoly, ktoré pojednávajú o vymedzovaní etnického priestoru medzi Slováckmi a Rusínmi, teda o krajinskej hranici z hľadiska vnútropolitického vývoja medzivojnového Československa. Osobitnú pozornosť pri tom venoval problematike z pohľadu politického systému a režimu prvej republiky a tiež obdobiu rokov 1938 – 1939.

V monografii autor prezentuje názor, že o stanovenie hranice medzi dvoma blízkymi etnikami usilovali na základe najrôznejších vy-

chodisk nielen politici ale aj vedci – etnografi, filológovia, historici. Obidve skupiny sa vzájomne ovplyvňovali, no najväčším problémom počas celého medzivojnového obdobia ostávalo nadradenie záujmov tunajších ľudí a odborných kritérií početným a nezlučiteľným politickým koncepciám. Aj preto sa túto otázku nepodarilo do roku 1939 vyriešiť. Z pohľadu obyvateľov regiónu bolo ale azda najdôležitejšie, že aj keď sa zápas o hranicu realizoval dlho a často veľmi intenzívne, nikdy nenadobudol podobu otvoreného nepriateľstva a vzájomnej nevráživosti.

Monografia P. Švorca dopĺňa bohatý, precízne spracovaný poznámkový aparát, ktorý odbornej verejnosti umožňuje jednoznačnú identifikáciu zdrojových dokumentov a všetkým čitateľom ponúka celý rad doplňujúcich informácií predovšetkým v podobe stručných medailónov osobností. Odborníci určite uvítajú rozsiahly zoznam prameňov a literatúry a menný register. Súčasťou práce je aj nemecké a ruské resumé. Publikácia bola vydaná v tvrdej väzbe a na veľmi vysokej grafickej úrovni s množstvom máp, fotografií a obrazovej dokumentácie.

Martin Pekár

SURMÁNEK, Štefan – GBÚROVÁ, Marcela – DUDINSKÁ, Irina: *Politológia (vybrané kapitoly)*. Prešov : Slovacontact, 2003. 249 s. ISBN 80-88876-10-9

Publikácia *Politológia (vybrané kapitoly)* nemá ambíciu byť vedeckou monografiou. Jedná sa skôr o vysokoškolské učebné texty, ktorých cieľom je podať ucelený prehľad o politológii a o problémoch súčasného politologického výskumu. Tomu zodpovedá i forma, ktorú autori zvolili. Využili svoju odbornosť, pedagogické skúsenosti i štylistickú zručnosť, aby napísali príručku, ktorá zrozumiteľným jazykom podá často aj veľmi podrobné informácie. V súlade s vytýčeným cieľom sa rozhodli nezaťažovať čitateľa náročným vedeckým textom s poznámkovým aparátom, ale ponúknuť plynu-

lý, prehľadne členený text doplnený „len“ zoznamom literatúry.

Príručku tvorí okrem úvodu a zoznamu literatúry 14 kapitol. Ich obsah sa odvíja od všeobecnej charakteristiky predmetu, metód, funkcií či terminológie politológie a smeruje k stále špecifickým témam, akými sú napr. problematika politickej kultúry, vzťahu politiky a morálky, ľudských práv, zahraničnej politiky či identity v procese rozširovania Európskej únie. Autori v nich teda popri tradičných témach venujú pozornosť aj nanajvýš aktuálnym problémom a otázkam, ktoré vyplývajú z práve prebiehajúceho transformačného procesu.

Po prečítaní publikácie získka záujemca o politológiu veľmi dobrý základný prehľad. Okrem už spomenutej zrozumiteľnosti možno za veľkú výhodu publikácie z pohľadu bežného čitateľa považovať to, že ho nenúti postupovať od prvej po poslednú stranu, ale ponecháva priestor pre výber témy podľa záujmu či momentálnej potreby.

Kniha vyšla v jednoduchej no vkusnej a prehľadnej grafickej úprave so zaujímavou obálkou. Aj keď hlavnou cieľovou skupinou, pre ktorú je určená, sú študenti politológie (mala by byť bez pochyb súčasťou ich domácej knižnice), má všetky predpoklady zaujať oveľa širší okruh ľudí. Tí po jej prečítaní ľahko pochopia, že športu a politike na Slovensku predsa len nerozumie každý...

Martin Pekár

Historické rozhlady I. Zost. M. Lacko, M. Duchoň, I. Varšo. Trnava : Katedra histórie FF UCM, 2004. 301 s. ISBN 80-89034-63-2

Stáva sa dobrým zvykom katedier histórie, že svoje aktivity (vedecké i pedagogické) prezentujú vo vlastných periodikách. Do tejto rodiny pribudol nový prírastok. Najmä vďaka nadšeniu nastupujúcej generácie vzniklo na Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave prvé číslo katedrového zborníka, ktorý dostal názov *Historické rozhlady*. Po úvahách nad jeho koncep-

ciou sa zostavovatelia rozhodli vytvoriť priestor na publikovanie predovšetkým pre mladšiu generáciu.

Anotovaná publikácia pozostáva z celého radu príspevkov, rozdelených do štyroch blokov. Z odborného hľadiska je najdôležitejší prvý blok s názvom *Štúdie*. Obsahuje 13 tematicky veľmi pestrých príspevkov poväčšine zo slovenských a všeobecných dejín. Možno však medzi nimi nájsť aj texty z historiografie, metodológie či pomocných vied historických. Na tomto bloku sa autorsky podieľali: E. Juričková (*Príspevok k počiatkom gréckej historiografie*), I. Varšo (*Problémy a nové trendy v oblasti bádania všeobecných dejín stredoveku na Slovensku*), S. Haladová (*Zlomok gregoriánskeho kalendára na posledné tri mesiace roku 1583*), V. Mojš (*Cárske Rusko po Viedenskom kongrese 1815-1856*), Z. Holčáková (*Dezercie slovenských vojakov z rakúsko-uhorskej armády v závere prvej svetovej vojny so zreteľom na*

malokarpatský región), P. Sokolovič (*Vývoj Hlinkovej gardy v Trnave na pozadí formovania vzťahu k HSELS v období do 6. októbra 1938*), J. Oravcová (*Osudy banskobystrických židov v rokoch 1939-1942*), M. Lacko (*Skaza Delostreleckého pluku 31 pri Charkove*), A. Pazúriková (*Osudy vojakov z Oravy v nacistických lágroch*), B. Súdny (*Warrant Officer (Štábný rotmajster letectva) Pavel Jozef Pukančík*), S. Osuská (*Kennanov Dlhý telegram*), M. Duchoň (*Dejiny každodennosti, mikrohistória a ich miesto v slovenských dejinách*) a A. Halada (*Niektoré otázky vzťahu štátu a teórie liberalizmu*). Blok štúdií dopĺňajú *Materiály – dokumenty, Recenzie – reflexie – anotácie* a posledný blok *Z histórie katedry*.

Prvý zväzok *Historických rozhľadov* má všetky predpoklady začať novú tradíciu, ktorá bude navonok prezentovať odbornú činnosť katedry a jej spoločenský život.

Martin Pekár

REGIONÁLNE DEJINY A DEJINY REGIÓNOV

Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004

Vydanie prvé

Zostavili

PaedDr. Martin Pekár, PaedDr. Patrik Derfiňák

Jazyková úprava

Mgr. Blanka Boboková (slovenský jazyk)

Výkonný redaktor

PaedDr. Martin Pekár

Sadzba

Ing. Stanislav Kurimai

Vydalo vydavateľstvo

UNIVERSUM, Javorinská 26, Prešov
v roku 2004

ISBN 80-XXXXXXXXXXXX